

8/2135

N 2.

BUDAPESTI SZEMLE

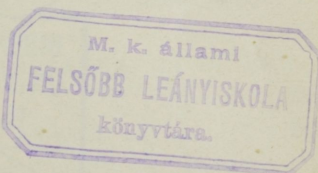
A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

A BUDAPESTI
M. KIR. ÁLLAMI MÁRIA TERÉZIA LEÁNYGIMNÁZIUM
SZERKESZTI
TANÁRI KÖNYVTÁRA

GYULAI PÁL.

NEGYVENNYOLCZADIK KÖTET

(118. 119. 120. SZÁM.)

BUDA-PEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1886.

P 11901/959

EGYETEMI
BUDAPEST
KÖNYVTÁR

~~BIBLIOTHECA
UNIVERSITATIS
BUDAPESTENSIS
DUPLEX
STUM~~

Orsz. Levéltár Igazgatóság
1895h. 61
A. 31.

TARTALOM.

CXVIII. SZÁM.

DANTE. — Péterfy Jenőtől	1
AZ 1849 JULIUS 2-IKI KOMÁROMI CSATA. (I.) — Idősb Görgey Istvántól	47
A DABÓCZY-CSALÁD. (IV.) Regény. — Pálffy Alberttől	67
KÖLTEMÉNYEK: <i>A paradicsom rózsája.</i> — Gr. Zichy Gézátl. — <i>Imádság.</i> Hugo Viktor után, francziából. — Radó Antaltól	106
ADALÉKOK AZ ALKOHOLISMUS KÉRDÉSÉHEZ. — Földes Bélától	109
BUDA VÁRA VISSZAFOGLALÁSÁNAK KÉT SZÁZADIK ÉVFORDULÓJA. — Angyal Dávidtól	127
EGY AILAMI PORCELLÁNGYÁR. — Farkasházi Fischer Jenőtől	138
ÉRTESITŐ: <i>Irodalomtörténeti emlékek.</i> I. k. Kiadja a magyar tud. akadémia. I. — Hegyfoky Kabos: <i>A május havi meteorologiai viszonyok Magyarországon.</i> Lengyel Istvántól. — Szemák István: <i>A középiskolai oktatás sikertelenségének okairól.</i> — f. — Hervé Edv.: <i>La crise irlandaise.</i> d. —	146

CXIX. SZÁM.

PÁZMÁNY PÉTER. (I.) — Pulszky Ágosttól	161
AZ 1849 JULIUS 2-IKI KOMÁROMI CSATA. (II.) — Idősb Görgey Istvántól	185
A MEZŐGAZDASÁGI VÁLSÁG ÉS A FÖLDJÁRADÉK. (I.) — Béke Károlytól	205
A DABÓCZY-CSALÁD. Regény. (V.) — Pálffy Alberttől	229
KÖLTEMÉNYEK: <i>Vikta.</i> Hámori idyll. Lévy Józseftől. — <i>Diósgyöri népdalok.</i> (I—III.) Gyulai Páltól	284
A TERMÉSZETTUDOMÁNYI MEGISMERÉSNEK VÉGSŐ HATÁRAI. Szaniszló Alberttől	287
A MAGYAR DALMŰ. (1884—1886.) — Schütz Miksától	303
ÉRTESITŐ: Salamon Ferencz: <i>Magyarország a török hódítás korában.</i> d. — Majláth Béla: <i>Buda Pest történetének irodalma.</i> Hellebrant Árpádtól	313

CXX. SZÁM.

TÖRTÉNET ÉS TERMÉSZETTUDOMÁNY. — Péterfy Jenőtől ...	321
PÁZMÁNY PÉTER. (II.) — Pulszky Ágosttól ...	339
A MEZŐGAZDASÁGI VÁLSÁG ÉS A FÖLDJÁRADÉK. (II.) — Békésy	
Károlytól...	375
A DABÓCZY-CSALÁD. (VI.) Regény. — Pálffy Alberttől ...	394
AZ ÜNNEPRONTÓK. Költemény. — Arany Jánostól ...	438
PARASZTJÓLÉT. — Földes Bélától...	441
SALAMON FERENCZ LEGUJABB MUNKÁJA. — Pauler Gyulától ...	447
HUNFALVI JÁNOS EGYETEMES FÖLDRAJZA. — Somogyi Ignácztól ...	450
ÉRTESÍTŐ: Beksics Gusztáv: <i>Cid. Spanyol románczok.</i> g. — Földes	
Béla: <i>Nemzetgazdasági és statisztikai évkönyv.</i> Fenyvessy Adolf-	
tól. — László Ede Dezső: <i>Magyarországi agyagok chemiai és</i>	
<i>mechanikai elemzése.</i> L. I. — Nyílt levél a szerkesztőhöz ...	469

DANTE.*)

Mindenki ismeri Dante arczképeit; első pillanatra, mintha egy töviskoszorúra áhitozó frate állna előttünk, nem pedig babért óhajtó költő. Az az arczképe, melyet Giottonak tulajdonítanak, még a legkevésbé stílisált; itt az arc még elég mozgékony: elhiszszük, hogy változhatik kifejezésében s ellentétes indulatokat tüntethet föl. Az újabb rajzolókat szerint a költő arcza nagyobbára már a megtestesült askesis és változhatatlan komorság. Redői mint a tölgyfa-kéreg; sötét szemei pedig mintha gödörbe mélyednének. Az egész arc kifejezése kemény, könyörtelen, csupa némaság s elfojtott keserűség. Mintha Dante társa nem is az «édes» Vergil, hanem a fanatikus Arbuez lett volna. Lehetetlen beleképzelni ez arcba a *dolce risot*, az édes mosolyt, melyről költőnk beszél. Doré rajzában például Dante a megmerevült keserűség; egy oly végső kifejezés ül az arczon, melyet többé komoly irányban fokozni nem lehet; nem a lélek játékát tükrözi már, hanem megkövülését. Mintha Doré Boccaccio adomájára emlékezett volna. «Nézd, nézd» — mondja egyik veronai asszony a másikhoz, a mellettök elhaladó Dantéra mutatva — «ez ki-bejár a pokolban.» S felel rá a másik: «Hogy is volna különben arcza oly sötét, ha csak nem a pokol kormától, tüzetől.»

Ilyen kormos fönységben lebeg Dante a legtöbb művelt ember képzelme előtt is: egy komor és unalmas óriás, kiről irodalmi dajkamese regél. «Volt egyszer a sötét középkorban

---

*) *A Pokol.* Írta Dante Alighieri. Fordította, bevezette s jegyzetekkel kísérte Szász Károly. (Dante Alighieri *Isteni színjátéka.* I. rész.) Buda-Pest, 1885. Kiadja a magyar tudományos akadémia.

egy különös ember, ki élő testtel eljutott oda, honnan vándor még hírt nem hozott.» Ismerünk néhány epizódot tőle, néhány sorcskát s marad különben Dante a legtöbb előtt még ma is — a más világon, egy nagy ismeretlen, «un grand peut-être», melyet tisztelünk, a nélkül, hogy törődnénk vele.

Valóban a Dante-hívők száma csekély, hanem annál szélesebb s már nem egyszer egész életet igénybe vett az a tudomány, mely az ő magyarázatával foglalkozik. S nincs költő, ki annyira kommentárra szorulna, mint Dante. A készületlenül belépőnek végtelen tüskebozót az ő költeménye, s hányan nem fordultak már a bejáratnál vissza szívökbe vésve a költő szavát: «Ki itt belépsz, hagyj föl minden reménnyel». Dante élvezése nehezebb, mint a klasszikus és az újabb kor valamennyi jeles költőjének olvasása együttvéve. S valljuk meg, ez csak a tudós kommentatornak öröm, de Dantéra nézve baj, mert költészete gyakran még is csak eltemetett költészet marad; hanem e helyett a kommentár válik a nagy mű mintegy kiegészítő részévé.

S azonkívül, is mennyi belső föltétele van annak, hogy Dante olvasásába mélyedhessünk! Szeretnünk kell, legalább a művészi rokonérzés egy nemével kell szemlélnünk a katholicismusnak mythologikus egét; értenünk kell, hogyan fonódhatik vallásos érzelem scholastikus dogmákba, másrészt hogyan mélyed mystikus szemlélődésbe, szeretnünk kell a nyelv zenéjét, plastikai festői erejét, e mellett éreznünk kell a fönségesnek azt a csöndét, mélységét és szótlán áhitatát, melyet Arany Dante-költeménye oly páratlan szépen érzéket; tisztelnünk kell a történet és a sors hatalmait; vonzódnunk Olaszország felé; szemmel Flórencznek fordulunk, mint Mahomed hívének Mekka felé; némán meghajolunk, mikor a költeményből érzéshangon a gyűlölet büszke gyönyöre beszél s a megvetés ridegsége érint s akkor majd nyiladozik Dante világa s néhány sugara lelkünkbe téved.

S a gondolat elvész csodás sejtelemben,
Nemismert világnak érezi nyomását,
Rettegő örömmek elragadja kéje,
A Leviathánnak hallja hánykódását...
Az Úr lelke terült a víznek föléje.

De e «magas hangból» nem folytathatjuk. A *Divina*

Commedia arányait kimérni mások kísértették meg;*) mi csak egy kicsinyke rés után kutatunk, melyen át a csodás alkotmányból láthassunk annyit, a mennyit épen láthatunk.

Az után nézünk Dantében, a mi főleg költői szempontból érdekel.

I.

A milyen eltérők a vélemények Dante művének tartalma felől: egyben, stylusának bámulásában mindannyian megegyeznek. Az idő haladt; változtatott gondolkozásunkon, változtatott a nyelven, a kifejezés módján, de nem csökkentette Dante verseinek friss erejét. S hányszor nem esik meg Danténál, ki pedig teljes odaadást kíván meg, hogy épen e formalis szempont tartja sokszor ébren érdeklődésünket; nem az, mit mond, hanem az, hogyan mondja. S e részben újra nehéz volna meghatározni, mi köti le jobban figyelmünket: Dante művészete-e, vagy pedig már az a pompás anyag, melyen művészete kifejtett; stylusának egyéni vonásai-e, vagy pedig az a friss természetesség s naiv merészkedés, mely már magában a XIII., XIV. század olasz nyelvében rejtett? Dante stylusának sok utánozhatatlan sajátsága legalább egyenesen azon nyelvnek érdeme, mely először benne ébredt erősebb költői életre. Ennek a nyelvnek szavai például még frissek; nincs rajtok kopás. A mit ma a francia realista keres: a festőiséget, a nyelvben az érzéki erőt s a mit kerülön, mesterségesen létre is hoz, de a minnek olyan mesterséges színe is van, hogy egy félszázad múlva talán már elfakul: ezt a festőiséget, ezt az érzéki erőt Dante nyelve már bölcsőjéből hozza magával s még ajkán van az anyatej méze. A szók még friss erővel bírnak s nem színtelen, elvont jegyek, melyek eredeti jelentésüket már alig éreztetik. A gondolat még nem látta el annyi elvont aranylattal, de nem is halványította el; a szó képet ad, benyomást tükröztet akkor is, ha a költő nem is akar vele festeni, ha nem is tudja, hogy képet használ. Íme magának a nyelvnek költészete, mielőtt még oly költő nyelve volna, a

---

*) Magyarúl gróf Szécsen Antal, *Tanulmányok*. Szász Károly: *A világirodalom nagy eposai*. II. kötet.

milyen Dante. Elmondhatjuk, hogy ő — magát a nyelvet tekintve — más, költőibb anyagnak ád formát, mint akár-melyik újabb költő. Nyelvében még benne van a «*buon vigor terrestre*», az az erő, melylyel magok a szavak vésnek, faragnak, festenek s nem kell belőlök nagy nehezen még szint keverni, s a költői képzelet alchimiájával azokat «hevíteni», látszatos életre kelteni. Más nagy költőnél is meglep a képek ereje, festői volta, jelentősége; de itt a hatás első sorban a költő sajátos tehetségében leli magyarázatát; annyira a nyelv tövén egyiknél sem fakad költészet, mint Danténál. Neki igaza volt, mikor mondja (*Inf.* XXXII.), hogy a földadat, melyet maga elé tűzött, nem oly nyelvnek való, mely csak «*papát, mamát gyógygö*» (*non è da lingua che chiami mamma e babbo*); de nem való olyannak sem, mely naivságát, ifjúsága himporát már elvesztette. Nem a tárgyi nehézségekben, hanem nyelvének e sajátosságában rejlik egyik oka annak, a miért Dante tulajdonkép lefordíthatatlan. Vele szemben a *traduttore* minden jó szándék s tehetség mellett önkénytelen *traditore* lesz.

Különben Dante stylusbeli sajátosságait nehéz föltüntetni olyan előtt, ki az eredetinek nyelvét nem ismeri. Már magában nehéz Dante stylusát egyes jelzők alá foglalni; minden során előmlik a nyelv primitív ereje és bája, de különféleképp módosít rajta különböző befolyás. Befolyásolják a latin nyelv, Ovid s Virgil képei s kifejezései: a troubadourok hangja, képzelve s még egy különös földadat is nehezedik a friss nyelvre: meg kell Dantében birkóznia oly gondolatokkal, melyeket a vallás és az Istenség eszméiből néha szörszálhasogató elmélet fejtett ki. E különböző hatások és földadatok mindannyi különböző árnyalást adnak Dante stylusának; hanem alapjában az ő nyelve mindig népies marad s ennek zamatját, legalább naiv módját nem veszti el még ott sem, hol megfoghatatlan gondolatok érzékitésével küzdök.

Ez a népies nyelv erősebb hajtású, másrészt egyszerűbb, mint mai nyelvünk; képpel beszél ott, hol ma elvont szóval elégszünk meg; másszor egy közönséges kifejezéssel erősebb hatásokat idéz elő, mint mikor mai költő képet halmoz, vagy a gondolatot finom részletekig elemzi. Innen is támadnak különösségei az oly fordításnak, mely szigorúan eredetijéhez ragaszkodik. Ha Dante beszél a szó árrjáról, mely a belső for-

rásból hömpölyögve buggyan föl; ha azt mondja, hogy az igazságot az ész nyila átfúrja, vagy hogy a beszélni vágyás íjja pattanásig feszül, hogy a gondolatot erős szögekkel a fej közepébe verik, hogy az isteni kegyelemnek hosszú karja mindenkit magához emel a földről, a ki feléje fordul; hogy teste a híd ívenként előrehajlik, annyira nehéz a feje a gondolattól s ezer más ilyféle kifejezést használ: ez Dante nyelven természetes, friss, költői beszéd, de fordítsuk le s keregettsünk, modorosnak tűnik föl; olyasvalaminek, a mit a német «Kraftmeierei»-nek nevez. Azt hiszem, azért: mert a fordításban, mai halványabb nyelvünkön az ilyen alapjában egyszerű gondolat a kép által túlságos erős színfoltot hagy hátra elménkben; egyáltalán a fordításban a gondolat s kép kapcsa lazul; nekünk már ez elvontabb kifejezés a természetesebb, a megfelelőbb; míg az eredeti nyelven a kifejezésnek e képlegessége természetes s lépten-nyomon ismétlődő valami, a kép a gondolatnak buroka, nem pedig nagyobb érzékelhetőség kedvéért odabiggyesztett retorikai figura. Hogy Danténál kép és gondolat mennyire egy, mutassa ezer közül egy pizinyke példa. Dante elmondja, hogyan ír költeményt. (*Purg.* XXIV.). Szívében szerelem lakik s a mint ez őt ihleti: jegyezni kezd, hogy hűen közölhesse a mit az neki belülről diktál:

... Io mi son un, che quando
Amor mi spira, noto, et a quel modo
Che ditta dentro, vo significando.

Ebben az a szép, hogy alig érezzük a személyesítést, a képes beszédet; eszünkbe sem jut, hogy Dante valamit különösen szépen akart kifejezni, hogy «költőileg» akart beszélni: csak azt érezzük, hogy ezek a szavak az ő nyelven oly természetesek, mintha mondaná, mindennapi kenyerünket ad meg nekünk ma. Nyelvének ez a naiv, önkénytelen képet alkotó ereje az, mit a legjobb fordítás sem tüntethet föl, pedig Dante stílusának egyik legfőbb bája. Hanem azért Dantenak is vannak mesterkelt kifejezései és képei, — különösen mikor tudományától kölcsönzi hozzá az anyagot — de ilyenkor még épen nehéz lefordítani. Mikor a képzelem egy költőileg el nem használt, friss hajtású nyelven mesterkedik, mint Danténál, az egészen más dolog, mint mikor azt az ízlés annyi változásán, annyi stílkülönbségen átment nyelven utánozni akarjuk.

S különösen nehéz fordításban élveznünk azt az egyoldalú, kényeskedő ízléstől nem korlátolt szabadságot, azt a *desinvolturát*, melylyel Dante beszél. A fordítás a sok képtől, nem összeillőnek tetsző kifejezéstől inkább csak «tarkálk»; azt hihetnők, nincs köztök művészi összhangzás. Dante teljes korlátlansággal él azon szabadsággal, melyet neki egy oly nyelv nyújt, melyet «az asszonykák a piacon beszélnek». Az ő nyelvén nincs finom és durva szó, alszerű s válogatott kifejezés, nincs sublimis stylus és közönséges beszédmód; a mi tárgyszerű, a mi kifejező, a mi fején találja a szeget; azt használja minden kényeskedés nélkül; a nép szájából veszi ki a szót s néha legmegrázóbb invectiváit hasonlattal vagy közmondással toldja meg, melyen a szalon-ízlés elszörnyűködnék. A *Paradicsom* leggyönyörűbb részei közé tartozik az, hol Dante ösével, Cacciaguidával, beszél.

E nell' antico vostro Battisteo
Insieme fui cristiano e Cacciaguida —

így mutatja be magát az égi lakos dédunokájának. Hatalmas szavakban inti utódát, hogy beszéljen nyíltan mindenről, a mit látott, hallott, ha majd a földre visszatér. S az égi láng, melyben Dante őse «mosolygott» s mely metsző fényt terjeszt, mint napsugár visszaverődése aranytükörből, bibliai szavai záradékaúl nem átalja mondani: «beszélj, beszélj csak, ám vakaródzék a rühes!»

Ma nondimen, rimossa ogni mensogna,
Tutta tua vision fa manifesta
E lascia pur grattar dov' è la rognà.

Egyáltalán gyakran használja Dante a közmondásos bölcseiséget; nem csak nyelve népies, magában a fonséges költőben is van egy kis ér a derék Sancho Panza-ból, a ki a világ minden okoskodását közmondásos szólamokban meríti ki. Dante tudja, mennyi erő, közvetetlenség rejlik abban, ha néha földies ízt adunk fonséges gondolatnak; de máskor is föl-föltűnik egy-egy közmondásos fordulat. «Saetta prevista vien più lenta», lassabban repül a nyíl, ha láttuk, a mikor elpattanották — így fejezi ki Dante azt a gondolatot, hogy előre látott bajtól könnyebb óvakodni. Romlanak a szerzetesek, kész a mondás: penész lepi a borkő helyét (a hordón érti): «la muffa

è dov' era la gromma». Ha ki akarja fejezni, hogy ritkulnak szent Ferencz igazi követői, annyit mond, hogy már kevés posztóból kikerül kámzsájuk, «poco pamo fornisce la cappa» s számtalan ilyes.

Ezzel ellentétes dolog, mikor Dante a «piacszról» az iskolához fordul hasonlatért, különösen a *Paradicsomban* s a «quadratura circuli» lehetetlenségét, a derékszögű háromszög tulajdonságait fonja hasonlatul terzinákba; mikor egyszer azt mondja, (*Par.* XVII.) szeretne a sors csapásaival szemben *tetragon* lenni, melynek tudvalevőleg egyenlő négy háromszögű lapja, egyenlő négy testszöge van, s melynek egyik csúcsa, bárhogyan essék a test, mindig fölfelé mered.

. . . ch' io mi senta
Ben tetragono ai colpi di ventura.

Még érdekesebb az, hol Dante naiv, fordulatos nyelve egyenesen a scholastika problémáival kerül szembe. A gondolat nála ilyenkor szétbomlik szálaira s ezek vége egyszerre, rögtön képbe szövődik. Vagy inkább azt mondhatjuk, hogy Danténál a kép a gondolat gubója; s az utóbbit mintegy tetten kapjuk, a mint magát a képből kifonja. Érezzük, hogy nála a kép s elvont gondolat elválhatatlanul egy testet képez s nincs fordítás, mely azt kiérettethetné. Mert Dante gondolkodása nem a miénk s így nyelve és stylusa sem. S különösen hol elvont gondolatot érzékit: a fordításban a kép s gondolat egysége szétesik. A mi Dante nyelvén egyszerre, mint képes gondolat született: annak számára mai nyelvünkön keresni kell mesterségesen a kifejezést s a gondolat épen oly idegenszerű marad, mint ez a keresett kifejezése. Az megfogja érteni, a mit mondani akarok, a ki például a *Paradicsomnak* tankölteményszerű helyeit az eredetiben összeveti a legjobb fordításokkal. A fordított kifejezésnek merev, a mai gondolkozástól eltérő, erőszakolt mélységű, különczködő volta egyszerre, mintha nem is léteznék az eredetiben, annyira más az, ha későbbi századok nyelvén s gondolkozásával akarjuk kifejezni, azt, a mit a XIII., XIV. század nyelvén írtak meg. S ezt nem is tekintve, mennyi heterogen elem van Dante nyelvében! A népiesnek egyszerűsége s jellemzetessége mellett az iskola reminiscentiái; közmondásos fordulatok mellett a scholastikai bölcsesség kifejezesei; a troubadourok hangjával

a piacz szava, a tudós formulái! Dante költői erejének csodája, hogy e sok különböző elemet látszólag minden nehézség nélkül egyesíteni tudja. De hol van erre modern nyelvünkben a lehetőség? S igaza van Littrének, ki főleg nyelvi szempontból vitatta, hogy, ha már lefordítják francziára Dantét, legjobban a XIV. század franczia nyelvén tehetnék, mely az ő olasz nyelvéhez kifejezésre, szókötésre oly közel áll.

De Dante nyelvének ereje mindenekfölött annak plasztikai voltában rejlik. Scholastikus bölcseséget néha epigrammatikus élességgel s elevenséggel terzinába tud foglalni s nyugodt nyelve életigazságot mintha vésővel faragna márványba. Vannak sorai, melyeket elég egyszer olvasni, hogy el ne feledjük. Nagy mestere a szónak oly értelemben, hogy néha egy köznapi kifejezés a kapcsolat által oly nyomatékot nyer, mintha most hallottuk volna először. Magyar ember Arany költeményeiben emlékezhettek sok oly helyre, hol egyszerű szó a rája nehezülő gondolat súlya által mintegy magikus erejűvé válik. Olyanok néha Dante szavai, mint a láng, melynek hatása alatt titkos írás betűi olvashatókká lesznek s néha egy ilyen szóban egész terzinák költői ereje összpontosul. Hatalmas szavakban írja le Vergil Dantenak, mikor a pokol pítvarába érnek, azon se hideg, se meleg lelkeket, kik élve sem éltek soha, hanem bűn és érdem nélkül tűntek el a világból. «A világon nem marad hírok; megveti őket könyörület s osztó igazság egyaránt, ne is beszéljünk rólok — mondja Virgil — hanem tekints oda, hidegen, érdektelen szemmel, mint az úti férgek, nézz el fölöttök s szót sem ejtve lépj tovább.» Ez a sok dolog mind benn van a Vergil beszédét záró terzina utolsó sorában, annak utolsó két szavában:

Fama di loro il mondo esser non lassa,
Misericordia e Giustizia gli sdegna.
Non ragionam' di lor, *ma guarda e passa.*

Mikor bensőnket találó képeivel, lapidaris mondásaival már hatalmába kerítette, két odavetett szóval a legnagyobb megvetést ki tudja fejezni.

Különösen nyelvének plasztikai ereje oly nagy, hogy kép támad elménkben még akkor is, ha azt írja le egy terzinában, hogyan ballag ő Vergil nyomán. Dante sorai ilyenkor hasonlítanak jeles festők kérajzaihoz, hol néhány oda vetett

vonásban az alak élni kezd s testet ölt. Dante — hogy egy semmiséget idézzek — a *Pokolban* a hivatalkufárok köréből sziklás útján lejjebb száll. (XXIII. ének.) Egyedül jár Virgillel, egyik a másik után. Ebből egy terzina lesz, mely egy jó rajzzal fölér.

Taciti, soli, e senza compagna
N'andavam, l'un dinanzi, e l'altro dopo,
Come i frati Minor vanno per via.

«Szótlan, magánosan, kíséret nélkül mentünk, egyikünk elől, mögötte a másik, mint kolduló barátok az úton»; ez az értelme, de a fordításban csak az értelem marad meg, a kép elmosódik.

Egyáltalán mindenütt a szavak hangzása, színe, elhelyezése, rhythmusa Danténál az értelemmel oly szoros egységben van, hogy a fordító, ha az értelmet versben, prózában vissza is adja, a költőt rendesen elszalasztja. Hány ily tekintetben lefordíthatatlan sora van Danténak! Dante kilép a felhőből, szembe a nap sugaraival, melyek fénye a mélyebb partokon már kialudt. (*Purg.* XVII.) S íme ezt egy sorban fejezi ki, mely, mintha a lenyugvó nap minden aranyát föl szívta volna:

. . . uscì fuor di tal nube
Ai raggi morti già nei bassi lidi.

Egész különös légysága lesz a nyelvnek, ha Dante melegül, vágyat, örömet fejez ki. Beatricenek szeretné egy kételyét elmondani (*Par.* VII.); hajtja vágya, hajtja, hajtja, hogy beszéljen s támad az *i* hangtól csillogó, alliteratiós, hullámos terzina:

Io dubitava e dicea: dille, dille,
Fra me, dille, diceva, alla mia donna
Che mi disseta con le dolci stille.

A fordítónak ilyenkor le kell tennie a tollat; nem csak Danténál, az olasz nyelv zenéjével kell versenyre kelnie; mindkettő hiú törekvés. S a terzinák, melyeken átfut az érzés csilláma, mint vízszínén a napsugár, mikor Beatricenek feléje mosolygott rövid szavai: *le sorrise parolette brevi*, Dantet boldoggá teszik! Ilyenkor van az ő nyelvében is már abból a mosolyból, mely a későbbi festők madonnáin annyira elbájol. S a mi legszebb, mindez Danténál nem okozza a keresettnak hatását;

észrevétlen támad, észrevétlenül enyészik, mint változó kifejezés szép arczon, vagy mint illat, melyet szellő hajt szabad mezőn.

Épen ily észrevétlenül gyülemlenek másrészt a terzinákban a harag villámai; a szók durvábbak, érdekesebbek lesznek (le parole aspre e chiogge), hasonlat váltakozik hasonlattal, mindannyi a rideg gúnynak képe; azután egy sötét profétai szó vagy szenvedélyes kifakadás, a fenyegetés vagy káröröm szózata; s mi azt hiszszük, hogy megdördül az ég. Dante sokszor szándékosan homályos; de megint nincs író, ki jobban tudná éreztetni az egyszerűnek fönségét, hatalmát, különösen mikor haragszik. Dante egy nagy predikátor képességével, népszerű, fölrázó erejével bír s ehhez még hozzá adja szelleméből a sót: a tömörséget. Hangja ilyenkor nem éles, inkább leszáll; a rendesnél nem gyorsabb, hanem átható, nyugodt s Dante, mint a harag igazi művésze, sötét, mely s mozdulatlan marad, mikor magával ragadja az olvasót.

De művész akkor is, ha rajzolja az édesebb érzelmeket. S itt újra találkozunk Dante azon sajátosságával, hogy az egyszerűnek mestere. Értem azt, hogy a legegyszerűbb kifejezéssel tudja a legnagyobb hatást előidézni; oly kapcsolatba hozza, hogy ez által agyunkból egészen szívünkig leszáll. Csak egy rövid példát idézek, mely — az eredetiben — Dante stylusának néhol naiv báját épen úgy föltünteti, mint művészetét. Dante földön túli útján első találkozását rajzolja Beatricevel (*Par. XXX.*) azt a pillanatot, mikor régi s örök szerelmével annyi nehéz év s annyi tévedés után először van szemtől szembe. Nem mer arczába nézni; s midőn szívében régi szerelme nagy hatalmát érzi, lesüti tekintetét. Zavarában Vergilhez fordul, mint mikor gyerkőcz mamájához fut (col rispetto col quale il fantolin corre alla mamma) megvallja neki, hogy minden csöpp vére remeg. Hogy kifejezhesse Dante, mennyire szerette Beatricét, így egy kis drámai jeletet rögtönöz; elfordul, zavarba jő, Vergilhez húzódik, s végre mindent, a mi lelkét elfoglalja, egy utolsó fölkiáltással fejez ki:

Conosco i segni dell' antica fiamma.

«A régi láng minden jelét föl ismerem.» Az előzmények után lehetetlen e soroskát elfelednünk s úgy érezzük, hogy Petrarcanak egy sonettjénél többet ér.

S a mint Dante stylusa alapján egyszerű, s a mint legjellemzőbb fordulataiban a piacz, a köznép kitételeit is használja, úgy hasonlataiban sem válogatós. Használja azt, mivel legjobban, legszembeeszköbben jellemezhet. Mit szólt volna a seraphikus Klopstock, ha «eget-földet» átölelő éneke végén a mystikus szent Bernát így beszélne (*Par.* XXXII.): «De mert a látomány ideje letelik, végezzünk, mint az okos szabó, ki a szerint szabja a ruhát, a mint posztója engedi.»

Ma perchè 'l tempo fugge che t'assonna
 Qui farem punto, come buon sartore
 Che, come egli ha del panno, fa la gomma.

Vagy egy más példát. Dante az égben is büszke nemességére (*Par.* XVI.) De a nemességet tettek által kell megőrizni s kész a kép: nemesség «köpeny vagy, mely gyorsan rövidül s ha napról napra meg nem toldod azt, az idő ollójával körülnyesi».

Ben se'tu manto che tosto raccorce
 Sì che se non s'appon di die in die
 Lo tempo va diutorno con le force.

Egyáltalán plastikai, festői stylus a Danteé; vannak mázsás szavai, de nagy szavai soha sincsenek. Legmegrázóbb intelmei, jóslatai oly mondatokból alkotvák, melyek majdnem mind a nép száján foroghatnának. Egyszerű képleges voltukban nagyon kifejezők. Keserű gúnynyal megjósoltatja magának Brunetto Latini által, hogy Florencz ellensége lesz. Íme az egyszerű szavak: «Az a hálátlan, rossz akaratú nép jó cselekvésed fejében ellenségeddé válik. S az helyesen van: fanyar kökény közt nem teremhet gyümölcsöt az édes füge.»

Ma quello ingrato popolo maligno
 Ti si farà per tuo ben far nimico:
 Ed è ragion; chè tra lazzi sorbi
 Si disconvien fruttare il dolce fico.

Igen, de majd híredben sem lesz része, folytatja Brunetto, s kész a fordulat: «barom szájától távol marad a fű» (*lungi fia dal becco l'erba*).

A mit Dante így kepbe tesz, az megragad az elmében. Egyáltalán köznapi hasonlattól nem irtózik soha s nagyon ki

tudja mérni hatását; tudja, hogy gúnyos fordulatra épen oly alkalmas, mint távolabb eső tárgy érzékitésére. — De Dante stylusának tulajdonképi büszkesége az, mikor egyszerű mondatai néha az epigramm vagy gnoma erejével bírnak. Másszor egyszerű szóval, alig észrevehető antithesis-sel oly kép nyomódik elménkbe, melyet többé el nem feledhetünk. Mikor Dante azokról beszél, kiknek szíve messze jár, mikor testök mozdulatlan; e sornak Goethe is megörülhetett volna. Az ő Iphigeniája ugyanezt teszi, mikor a taurisi parthoz szegezve, lelkével a görögök földét keresi:

«Va col cuore e col corpo dimora.»

II.

A mit Danténál stylusa realistikus elemének nevezhetünk: érzéki frissesége, plastikai volta, a mint egyrészt magában a nyelvben gyökerezik, mely először az ő szelleme melegen fejti ki hatalmát, másrészt egyenesen Dante sajátosságok költői egyéniségének kifolyása. Elmondhatjuk, hogy a középkor óta Dante az első, modern értelemben vett művész, kinek lelkében formát ölt s újra megrezdül az, mit a világból látott, hallott, tapasztalt; az első egyéniség, kit művészi szempontból is érdekelt az élet képe s kinek képzelme előtt már új lát-határ nyílik meg, ha lelkében még a középkor eszméi, vágyai hatalmasak is. Danténak nyelvében, képzelmében már nem egy vonás a renaissance szellemével rokon. S ha Giottoról mesélik, ki a festészetben a byzanci formák merevségét megtörte, hogy már gyermekkorában a természet után rajzolgatótt, úgy Dantéről bizonyynyal elmondhatjuk, hogy képzelmében a természetnek hangja, színei, formái új életre keltek, mikor a «dolce stil nuovo» mestere lett. Csakhogy nála a renaissance műzsája még aquinói szent Tamással kenytelen uralmát megosztani, ennek magát alárendelni. Mint igazi keresztyén, középkori ember elméjével az égben jár, de azért, ha az embereket sújtja is, már örömmel legelteti szemét a természetben, méregeti formáit, örül szépségöknek s visszatükrözteti azokat. Mint Ezechiél visiója Raphael képén, olyan a *Divina Commedia*. A festmény nagy részét égi látomány,

apocalyptikus jelenet foglalja el — s ez a rész Dante költeményében erősen gothikus — de a felhők alatt, a kép alján, szép földi táj terül el, gondos ecsettel festve, gyöngye levelű, széles koronájú fával közepén. Valóban a komor, főséges Dantében, a középkor eszméinek költői megtestesítőjében, egy új szellem nyiladozását tanulmányozhatjuk; a középkor hite, hagyománya még érintetlenül el benne, hanem művészi érzéke a renaissance festőivel s a későbbi nagy költőkkel hozza rokonságba.

Ez a «vita nuova» mindjárt az allegoriákon meglátszik. A mai olvasó egyáltalán nehezen tud az allegoriával megbárátkozni, míg a középkornak s még a renaissancenak írói is a költészet méltóságát találták meg benne. Az allegorikai köntös az volt, a mit ma eszményítésnek nevezünk. Az élet jelenségeit nagyon csekélybe vették, ha csak nem lehetett valami erkölcsi symbolumhoz, mythologiai vagy vallási képhez kapcsolni. Nem csak a latin nyelv használata, mint rendesen megjegyzik, hanem a költészetnek ilyenén fölfogása volt az, a mi a humanismus korában oly erős válaszfalat vont a műveltek s a nép irodalma közt. Dante maga mondja, hogy költeménye polysensum, azaz hogy a betűszerintin kívül több más értelme is van s polysensum gyanánt magyarázza később Petrarca még Vergiliust is. De a középkor allegoria-íróival szemben az az új dolog Dantében, hogy legtöbbször már a betűszerinti értelem is eltölti képzelmünket. Tagadhatatlanul van Danténál is sok allegorikai lappantyú — allegorische Lumpen, mint Goethe mondaná — de még is legtöbb ilyenmű képei már önálló művészi beccsel, formai értékkel bírnak. Vannak például allegorikai alakjai, melyek minden különös jelentés nélkül is gyönyörködtetnek, mint a renaissance-korbeli festőknek szentjei, ha nem is tudnók, hogy a kerék a képen szent Katalinnak, az orgona vagy lant szent Czecciliának attribútuma. Találomra egy rövid allegoriát említek föl a *Purgatorium* XXVII. énekeből. A költő álmodt lát, mely a cselekvő és szemlélődő életet jeleníti meg előtte Lea és Rachel alakjaiban. Íme röviden a sorok értelme: «Álmomban ifjú, szép nőt láttam mezőn sétálva, a mint virágot szedett s dalolva szólt: Lia vagyok, ha tudni kívánod nevem, ki soha sem pihenő szép kezemmel koszorút fonok magamnak.»

«Fölékesítem vele magam, hogy csinosnak mutasson

tükröm; de nővérem, Rachel, nem távozik onnan soha s nap-hosszat előtte ül. Neki öröm, ha szép szemét tükrözteti; nekem öröm, ha kezem fölékesíthet. Ő boldog, ha szemlélkedik; én, ha cselekszem». Így az értelem kissé száraz, s a mozgékonyabb Lea s a merengő Rachel meglehetősen halvány alakok. De olvassuk olaszban. A nyelv zenéje, a kifejezés édesége, lágysága eltölt s mintha Lea megmozdulna s Rachel sötét szeme fényleni kezdene. Most már jelentheti Lea a cselekvő életet, Rachel a szemlélkedést, illúziókat az a szép zengésű, hullámos nyelv egészen hatalmába ejtette s elhiszszük, hogy Dante képzelme előtt is ellebbent az a két alak, melyet megénekel.

Giovane e bella in sogno mi pareo
 Donna veder andar per una landa
 Cogliendo fiori e cantando dicea:
 Sappia qualunque'l mio nome dimanda,
 Ch'io mi son Lia, e vo movendo'ntorno
 Le belle mani a farmi una ghirlanda stb.

Másszor meg Dante allegóriáit rövidségök mellett festőiségek ajánlja. Ha jelentések hidegen hagy, gyönyörködünk színökben, az alakok élénk, gondos vagy phantastikus körrajzában. Néha egy-egy allegóriája olyan, mint ájtatos kép oltár szárnyán vagy mint valami csodálatos díszítmény gothikus templom külső falán. Milyen szép, egy régi olasz ájtatos szent kép szépségét tükröző például az az allegoria, melyet a *Purgatorium* VIII. énekében találhatunk. A mantuai Sordello alkonyat beálltával a Purgatorium hegyén pihenni viszi Vergilt s Dantet sziklák övezte mélyedésbe, hol smaragd mezőn vezeklők csoportja pihen. A smaragd mező rajza pontos s csillogó, mint régi képeken a tájék. S most aggódva tekintenek az alakok az ég felé. Kígyó fog átsuhanni a fénylő pázsiton s várják az ég segélyét. Kettesével, hármasával helyezkednek el a tisztuló lelkek. S két szép angyal jelen meg a szikla két oldala fölött lebegve, hullámos zöld ruhában, szőke hajjal, fényes tekintettel, tompa hegyű karddal kezében; két szép, symmetrikus égi jelenség. A leírás csupa szín, élénkség s áhítat. Dante terzináiban gyönyörködtet, ha jelentésével nem is törődne. Nála az allegoria művészi compositio, csupa összeillő, festői vonással szerkesztve. S különösen a *Purgatorium* telve van ilyen szép, színes jelenetekkel; mindegyike egy-egy

művészi érzékkel megfestett miniatur-kép. S hogy az illusio teljes legyen, gyakran nem hiányzik az alakok szájából, a röpdöső angyalok ajkáról a pergament szalag sem, melyen egy zsoltár, evangelium, vagy régi egyházi ének kezdő szavai olvashatók: «Te lucis ante . . .» «Salve regina» . . . «Beati pauperes» . . . stb. S itt eszünkbe jut, mennyire üres marad Danténak sok helye olyanok előtt, kiknek a költői képzelem archaismusai, a festészet incunabuláinak néha kimondhatatlan bája iránt érzékek hiányzik. S mennyire tudja Dante az allegoriát cselekménynyé tagolni, álomnak föltüntetni! Szóval legtöbb esetben Danténál az allegoria nem retorikai fogás többé, hanem saját becsü költői kép.

Még elevenebben mutatkozik a «nuovo stil dolce» a hasonlatban, melyek a költemény fáját mint zöld repkény fonják körül. A *Divina Commedia* eszméje középkori, architektonikája gothikus, mysticismusa katolikus, hanem a számtalan mellék munka az épületen, a díszítés nagy része már új szellem műve. A gothikus falakon minduntalan rés nyílik, melyen át a gloria fénye mellett az élet aranszínét is megpillantjuk.

Macaulay említi a Miltonról írt essayében Dante elöszere tetét a hosszú s részletekbe menő hasonlatok iránt, melyekkel főleg magyarázni akar s pontosságát is kiemeli visiói leírásában. Adatai után például meg lehet határozni a pokol tervrajzát, az egyes körök méreteit; az egyes tájak formáját, természetét. Macaulay azután némileg kifogáskép még hozzá teszi, hogy az ilyen eljárás mellett a túlvilág elveszti minden titokzatosságát. Erre az eredményre jutunk, ha a *Divina Commediát* az *Elveszett paradicsommal* hasonlítjuk össze. De Danténak e pontossága, tárgyszerűsége más tekintet alá is tartozhatik. Mikor Dante a képzelem országában pontos méreteket tesz s képzeleti alakok arányait kutatja, öntudattalan azon szellemnek hódol, mely később az olasz festőket s építészeket a proportiók s a perspectiva tanulmányozására készíti. A plastikai Dantében ez a mértani pontosság ugyanaz, a mi később az olasz művészi szellem rohamos fejlődésénél Leonardo da Vinciben mérnöki tudománya. Hasonlataival pedig Dante nem csak magyaráz; meglátszik rajtuk az öröm s tükrözik azt a nyugodt s mégis eles benyomást, melyet a költőnek például a hasonlatúl fölhozott táj, vagy természeti tünemény, vagy más az emberi életből vett jelen-

ség okozott. Ily értelemben Dante a középkor első költője, ki a természetet és életet festeni valónak találta. Így e hasonlatok némileg önálló értékűek lesznek: finom vonásokkal, friss megfigyeléssel odavetett rajzocskák, minőkkel Dante előtt nem találkozunk. De nevezetes, hogy itt is vannak különbségek. Ha Dante az égre tekint, elfogja őt is gyakran a csillagok «le dolci stelle» gyönyörűsége; de legtöbbször mégis a csillagász és astrologus szemével vizsgálódik; keresi a constellatiót, a meridian, zodiacust s boszantja vele mai közönyünket s tudatlanságunkat. Majd a tudós kerekedik felül, ki az égen mythologikus nevű égi jegyek, időjelzők után néz; majd a mystikus, ki a csillagokban az isteni fényesség hirdetőit, üdvözlött lelkek fényhelyét látja. Az ő ege legtöbbször még a középkor ege, nem a festők kék égboltozata. Hanem a szabad természet, a tájék formája, a tenger rezgése, az állatok! Dantenak e körből vett kepei ma is frissek és gyönyörködtetők. S itt visszaemlékezhetünk régibb olasz művészeknek genreszerű szent festményeikre, például mikor a «három királyok» látogatását ábrázolják Jézuskánál. A szent alakok discrete tartott, de melegséggel rajzolt táj közepén; körükben pásztorok báránnyal vállukon, s a jászol marhái; míg a háttérből néhány finom hajvonással festett, magasra nyúló, vékony fácska integet. Naiv a fölfogás, naiv az elrendezés, minden «modern mélység» nélkül való a compositio. S mégis! A művészet reggele van a képen; a földi szépség kelő napja megaranyoz rajta embert, fát, állatot egyaránt. Ez a hajnali frissesség ömlik el már Dante természeti képein is, melyeket a túlvilággal kapcsolatba hoz. S mint amott Máriával, az angyalokkal, napkeleti királyokkal megfér a semmivel sem kisebb gonddal festett tehén meg juh: úgy Dantenál is békében kapcsolódik egymással a fönséges s a genre. Dante hasonlataiban naiv, mint Homér s mikor ki akarja fejezni, hogy a dicsőült égi lelkek a szeretet vágyával repülnek feléje: csendes fölszínű, átlátszó vizű tóban úszkáló halakhoz hasonlítja őket, melyek rögtön összezsöndülnek, ha valami kívülről a vízbe pottyán. (Par. V.)

Come in peschiera, ch'è tranquilla e pura,
 Traggono i pesci a ciò che vien di fuori
 Per modo che lo stimin lor pastura;
 Si vid' io ben più di mille splendori
 Trarsi ver noi . . .

Dante két vezetőjével, Vergiliussal s Statiussal, eljutott a földi paradicsom küszöbéig. Már este van s ilyenkor a tisztulás hegyén nem lehet tovább haladni. Sziklafal zárta lépcsős úton megpihennek tehát; az egyik lépcsőn Dante s így tovább Vergil s Statius. A szikla meredek, felső nyílása pedig szűk, úgy hogy a költő látkörébe csak néhány csillag esik, de «fényesebb, nagyobb» a szokottnál. Ez az előtér, a kép tulajdonképi tárgya; de e mögött föltűnik az Appeninek körrajza, a mint egy hegyoldalon a pásztor s nyája pihen. Dante, vezetői által körbe fogva, úgy nyugszik most, mint szoktak a jól lakott kecskék, ha kérődznek míg előbb legelészve, gyorsan, merészen szökdeltek magas hegyormokon; delelnek az árnyékban, míg körülöttük ég a napmelegtől a sziklás talaj; mellettök botjára támaszkodva áll a pásztor, gunnyasztott vállal örködvé. S vezéreit nézve, Dante eszébe ötlük a béres, ki szabadban hál éjjel nyája mellett, hogy azt valami vad állat meg ne tizedelje. (*Purg.* XXVII.)

Quali si fanno ruminando manse
 Le capre, state rapide e proterve
 Sopra le cime avanti che sien pranse
 Tacite all' ombra, mentre che'l sol ferve,
 Guardate dal pastor, che'n su la verga
 Poggiato s'è, e lor poggiato serve;
 E quale il mandrian, che fuori alberga
 Lungo 'l suo peculio queto pernotta,
 Guardando perchè fiera non lo sperga,
 Tali eravamo tutti e tre allotta:
 Io come capra ed ei come pastori,
 Fasciati quinci e quindi dalla grotta.

Nem maga a hasonlat eredeti; mert tudom jól, hogy a pásztor, a nyáj, az akol kepe közkeletű volt, hanem a modor eredeti, melyben Dante használja. Nála a pásztor és nyája nem symbolum, mint az egyházi írónál, nem is az irodalmi használat szokásos ismétlése; mikor így írja meg hasonlatát, annyi jellemző részlettel, akkor oly benyomást elevenít meg magában, melyet az életből vett. Az ő pásztora s nyája már természet után való rajz, nem irodalmi reminiscentia, vagy szokásos stylezifrázat.

Ismeretes dolog, hogy a pokol helyiségei gyakran alvilágra vetett olasz tájakat tüntetnek elénk. Egyáltalán Dante képzelmében a tulvilági dolgokra nézve is a *tertium compara-*

tionis egy jól megfigyelt külső tény; azt alakítja, változtatja céljai szerint. A hamis tanácsadók körében (*Inf.* XXVI.) az elkárhozottak lelkei tüzköponyegben röpködve égnék. Ennek a vízióknak is meg van a maga kis realistikus csírája; valamely természeti megfigyelés, melyet Dante egy szép, pontos hasonlatban föl is hoz. Eléje tűnnek a fénybogarak, melyek nyárközépen, alkonyatkor, midőn légy helyett már csipő szúnyog röpked, világítanak a párás levegőben. A földműves ilyenkor a völgyből pihenni tér a dombra, s onnan tekint le a számtalan röpködő fényre szántóföldje, szőlője fölött. Mint az a földműves, cselekszik most Dante az alvilágban.

Quante il villan, eh'al poggio riposa
(Nel tempo, che colui, che'l mondo schiara
La faccia sua a noi tien meno nascosa)
Come la mosca cede alla zanzera
Vede lucciole giù per la valle,
Forse colà dove vendemmia ed ara;
Di tante fiamme tutta risplendea
Ottava bolgia . . .

Ez évszakhoz, napokhoz, a nap részeihez kötött természeti képek Dante megfigyelési képességét és élénk természeti érzékét mutatják. Azt hiszem, könnyebb a Lucifer testéhez mértéket találni, mint a természeti élet ily futólagos s jellemző vonásait érteni s alkalmazni.

S különösen Dante korában, mikor a természet iránti érzék az emberekben fejletlen volt. Annyira fejletlen volt, hogy például Körting, Petrarca életírója,*) hősét, mert öröme telt a természet szépségeiben, mint az «első modern embert», mint «új idők apostolát» ünnepli.**). Csakugyan a középkorban a szív néma, a tekintet üres, a lélek megkötött

---

*) Körting: *Petrarcas Leben und Werke*.

**) Körtinget annyira ragadja tudós képzelme, hogy Petrarca egy kirándulását, melyet Avignon közelében Ventoux hegyére tett, hogy a vidék szépségét a magasból élvezhesse, nagyobb merészséggel, mint szellemmel Luthernek azon tettéhez hasonlítja, mikor a pápai bullát Wittenbergában elégette. Ha ma minden turista-embrio fitymálhatja is Petrarca kirándulását, annyi bizonyos, hogy az ő idejében az ilyes excentrikus, mindenesetre új dolog volt. Különben a *Purgatorio* egy helyéből (IV. 25—27) könnyű következtetni, hogy a mai hegymászóknak alighanem Dante is egyik őse.

maradt a szabaddal szemben. Az évszakok változtát, a tavasz virulását, a tél zordságát, a lombhullást megfigyelték eddig is, de nem kerestek képet, festőiséget a természetben, különösen nem keresték benne a lélek tükrözését. Hanem Petrarca mellett nem szabad felednünk Dantét sem. Benne a természet iránti érzék már erősen nyilatkozott. Sőt szeme a jellemző formák iránt élesebb, mint Petrarcaé. Ez viszont, ha nem lát oly jól, de érzelmesebb. Dante vándorlásai közben «haza felé fordult» szívvel csak néha-néha vet egy komoly, részvevő tekintetet a tájra; de azonnal fölfogja formáit; míg Petrarca egyszerű, de kényelmes mezei lakában órákig elméláz a patakos berekben s inkább a természet zenéjét figyeli meg, mint formáit. Dante itt is a plastikaibb, Petrarca a lyrai költő.

Hanem akar olvasóm ismerni Danténál is oly sorokat, melyekben majdnem egy modern költő melancholiája remeg? Ez esetben nem tájat tüntet elénk, hanem szembe állítja az érző lelket a természet csöndével. Azt az érzetet rajzolja, mely a távozó hajóst elfogja tengeren, naplementekor, még az nap, melynek reggelén «Isten áldjont» mondott kedveseinek. Szerelem nyilallik át az új útas szíven, mikor feléje hangzik idegen partról a távoli harangszó, «mintha siratná a haldokló napot». Íme a lágyan zsongó zenéjükben lefordíthatatlan szép terzinák (*Purg. VIII.*):

Era già l'ora che volge il disio
A' naviganti, e'ntenerisce il cuore
Lo di ch' han detto a' dolci amici addio;
E che lo nuovo peregrin d'amore
Punge se ode squilla di lontano,
Che paia 'l giorno pianger che si muore.

Oly édes sorok, mint az Amati-hegedű hangja s nem merem ide ígdatni a fordítást, a mely Dante verseivel szemben csak elmosódott másolat lehet.

Byron egy stanczájában magáévá teszi Dante e verseit*)! Csak két sort függeszt még hozzá: egy kérdést, egy fölkiáltást. Képzeltetés-e pusztán, melyet megcsúfol az értelem? Nem, mint a harang hangja siratja az elhaló napot, úgy a

---

*) Byron versére Littré szép értekezése Danteról tett figyelmessé. Littré: *Histoire de la langue française*. I.

költő hite szerint «minden halálért gyász is van a természetben».

Is this a fancy, which our reason scorns?
Ah! surly nothing dies, but something mourns!

Ez a két sor mintha századok különségére tenne figyelmessé. A mi Danténál csak ébredő melancholia, Byronban oly érzélem lesz, mely az emberi lélekből kiindulva, az egész természetet áthatja.

III.

Meg fogja bocsátani az olvasó, ha bizonyos tekintetben mikrologiát üzünk s irányzatok után kutatunk, melyek Dante műveiben föl-föltűnnek a nélkül, hogy teljes kifejlődésre jutnának; ha irodalmi, történeti perspectivák és philosophiai elmefuttatások helyett inkább azon nyomokra utalunk, melyek Dantében egy újabb költői szellem megjelenésére engednek következtetést.

Eddig beszéltünk Dante képzelmenek — hogy egy tág szóval fejezzük ki — realistikus hajlamairól; értettük pedig költői természetének azt a sajátságát, mely őt a latintól a nép nyelve felé vonzotta; mely képzelmet nem csak az iskola reminiscenciáival táplálta, hanem az élet megfigyelésére hajtotta, mely, örömét lelte a formák s színek világában, mely az allegoriákból sokszor kis plastikai terméket, színes festményt tudott alkotni, hasonlataiban pedig gyakran az élet benyomását tükrözi.

De Dantében más értelemben is van realismus. A renaissance irodalmában az allegorikai s az életet realis oldaláról fölfogó írásmód szétválik; az egyik moralisál, a másik elbeszél s Boccaccio mindkettőre példát nyújt. Dantében a két, később szétágazó irány gyakran találkozik s nála a phantastikus s allegorikus burok alatt a későbbi realismus csírája is már ébred. Dante képeiben, visióiban van már annyi realistikus anyag, hogy megirigyelheti egy későbbi novella-író. Már nála találkozunk az útcza rongyos koldusaival, kik szürke tömeggé csoportosulva, a templom ajtaja előtt egymást túlkiabálva egymás feje fölött nyújtják kezöket a járókelők felé alamizs-

náért; találkozunk fényes lovasesapatokkal, a mint fegyverjátékaikat pompázva mutatják; a földieknek élő vastag barátal, a piperés nővel, az élet különböző tarka jeleneteivel. Danténál megvan hozzá a szem, művében meg van a staffage, csak természetesen a renaissance könnyű, szabad, skeptikus, élvezetre sovár szelleme hiányzik, hogy kalandot tűzzön hozzája. Hanem azért a realismus ösztöne az égi Dantéban igen nagy; egyaránt erősen nyilatkozik nyelvében, képzelmében. Csakhogy csodálatos vegyületeket képez nála a phantastikussal.

Különösen érdekes e tekintetben Danténak két szélesen rajzolt jelenete, mely kellő világításba helyezi azt, miről itt beszélünk: értem az *Inferno* XXI. énekét s Ádám mesternek, a hamis pénzverőnek beszélgetését a görög Sinonnal, kit Dante Vergiltől kölcsönözött el. (*Inf.* XXX). Majdnem plebeikus, vaskos humor van e phantastikus jelenetekben; mindkettő grostek genrekép az alvilágban. A hivatalokufárok tömlője a színhely, a pokolnak már jó mélyén. Dante s Vergil a körben futó árok martjára érnek, honnan a melységbe pillanthatnak, hol fortyogó szurokban főnek a bűnösök. Nem tűztől, hanem isteni mesterségtől, úgy forr itt a kátrány, mint telente a velencei arsenálban, mikor a hajó-ácsok sűrögnek-forognak; ez egy megrongált hajó oldalát tatarozgatja, az evezőt farag, amaz kötelet ver stb. Egyszerre csak figyelmezteti Virgil Dantet: «nézzed, nézzed» s vállán egy bűnösrel fekete ördög küszik föl futva a sziklán, «con l'ali aperte e sovra i piè leggiero» kiterjesztett szárnynyal s alig érintve lábbal a földet. Hej. Gazkormök! (Malebranche) kiált társai felé, hozom St. Zita (Lucca) egy főtanácsosát s visszafutok újra a városba, hol hivatalokufár, alkusz mindenik s pénzért nem-et igen-re vált». Erre áldozatát ledobja a szurokba, s fut vissza gyorsabban, mint mikor komondor tolvajt kerget. S most az árkot ívelő híd alól rohan ki a többi Gazköröm, Malacoda, Scarmiglione, Alichino, Calcabrina, Cagnazzo, Barbariccio, Libicocco, Draghinazzo, Ciriatto, Grafficcane, Farfarello, Rubicante.*) Ez alatt a szurokba dobott áldozat fölüti fejét: az ördögök esüfot

---

*) Szász Károly sikerülten fordítja e neveket: Rútfark, Tépász, Seprűszárny, Jégtypró, Mocsokszakáll, Korombél, Sárkányorr, Kanagyar, Böregér, Kutyakorom, Vérkelevény. Angyal János inkább csak Philaletes német neveit tette át magyarra.

űznek belőle. «Itt nem használ ám a szent kép, itt nem úszunk ám, mint otthon a Serchio folyóban; azért, ha nem akarod érezni nyársunk hegyét, hess! le a szurokba! S mint szakács szavára a kukták villával az üstbe szorítják a húst, hogy föl ne vetődjek, úgy tettek a Gazkörmök a bűnössel. Vergil Dantét egyelőre elbújtatja, míg majd ő beszélt az ördög-haddal. A híd fejéhez lép s ugyancsak volt bátorságra szüksége: «*mestier gli fu l'aver sicura fronte*». Mint kéregető szegényre a kutyák, rohantak röffenő haraggal, nyársukat forgatva feléje az ördögök. Virgil szava hat s kezdődik az alku-dozás. Malacoda, a vezér előlép s meghallja Vergiltől, hogy felsőbb küldetésben jár. Erre apad Malacoda dühe, lábához hull fegyvere s rááll, hogy kíséretet adjon a két vándor mellé, mely őket e körből kivezesse. Az ördögök hallották, hogy Dantét bántani nem szabad, de mégis kötődnek vele. Ne legyintsem meg? kérdi az egyik, nyársával Dantéra mutatva. Adj egyet a tarkójára, szól a másik. «Csitt te Tépász! meg ne lássam» parancsol a vezérok. Végre a kíséret, Alichino, Cal-cabrina stb. sorakozik Dante nagy félelmére, ki jobban szeretne tova menni, egyedül, kíséret nélkül. Hiába mondja Vergil, hadd vicsorítsák fogukat, őt meg nem haraphatják. S a menet megindul. Hanem tisztelgésül előbb a legények vezérökre nyelvöket öltik, ez meg, hogy indulásra jelt adjon, kimondhatatlanából trombitát csinálja:

egli avea del cul fatto trombetta.

A következő ének elején azután megjegyzi Dante, hogy ily sípjelre még nem látott mozdulni sem lovasságot, sem gyaloghadat.

Ne' già con sì diversa cennamella
Cavalier vidi muover, nè pedoni.

Csak röviden jeleztem ezen, idegen nyelven visszaadhatatlan ének tartalmát. S most kérem az olvasót, tekintsen a phantastikus lepel alá. Gondolja, hogy a pokoli árok helyett utat lát, nem bánom azt az utat, melyen a Luccabeliek kivonultak Capronából, mikor a pisaiak ostromának nem tudtak ellen állni. Az ördögök hídja legyen egy útszéli kocsma, vagy őrtanya: Dante s Vergil utazók, menedéklevéllal, vagy békés kereskedők, kiket gazdag főúr kísértet: s Scarmiglione, Mala-

coda önkénytelen felöltik képzelelmünkben a csatlós, vagy zsoldos ruhát, kampós nyársaik helyett alabárd, lándzsa van kezökben — s eleven genre-képet kapunk az akkori katona-életből. Ilyféle jeleneteket sokat láthatott Dante; mikor remegni kezd a Malacoda hadától, nem hiába jut eszébe:

Remegni úgy látám a zsoldosoknak
Hadát, kötés szerint kik Capronából
A sűrű ellen közt kiódalogtak.

Kétséget nem szenved, hogy az ilyféle jelenetekben van realistikus gyökere az *Inferno* XXI. énekének.

Indúljunk néhány énekkel tovább, (*Inf.* XXX) s ott találjuk Bresciai Ádám mestert, a hamis pénzverőt, kit aztán gonosz ügyességeért máglyán égettek el. Felső teste hasa miatt, melyet genyedt víz puffaszt, hasonlít a lanthoz (*Theorbe*); száját lihegve tartja nyitva szomjúságtól, s a ki annyi aranyat vert életében, most egy csepp víz után hiába kiált. Dante szóba áll vele s azután kérdi, kik szomszédai. «Ez itt a gaz Sinon, Trojából.» A gaz szóra a mellette fekvő Sinon megharagszik s öklével Ádám hasára olyat vág öklével, hogy hangzik, mint a dob.

Quella sonò, come fosse un tamburo.

A másik sem rest s viszont arczúl csapja Sinont; erre azután kezdődik kettőjük között a szapulgatás. «Lásd, ha mozdulnom nehéz is, kezem gyors és ügyes.»

«Nem voltál ám ily gyors, mikor a máglyára mentél, de bezzeg mikor hamis pénzt vertél!»

«E' már igaz, (tu di' ver di questo), de ily igaz tanú te sem voltál ám Trójánál.»

«Én csak egy szót csavartam el, te pénzt rontottál; én egy bűnért vagyok itt, te többért, mint bármelyik ördögfia.

«Gondolj a lóra, hitszegő! S büntetésed legyen, hogy tudja mindenki.»

«Neked meg szomjúság repeszsze meg nyelvedet, s a genny pufasztja föl hasadat álladig.»

«Ha szomjazom, nekem van vizem elég; de te égsz s fejed fáj, hogy majdnem szétesik; bezzeg elkelve egy csepp víz» (az eredetiben tudós fordulattal: Narcissus tükrét megnyalnád!)

Különös, a mi e párbeszéd után történik. Dantet nagyon érdekli ez a felelés; egy szót sem ejt el a furcsa beszédből «ad ascoltarli er' io tutto fisso». Virgil ezt észreveszi s haragudni kezd. «Lássa meg az ember, kevésbe múlik, hogy veled össze ne tűzzek.» Erre Dante Virgil felé fordul s szégyenpír ül arczára. Virgil pedig felel: Nagyobb bünt is elmosott már kisebb szégyen, de

Gondold, hogy én hozzád közel
 Vagyok, ha oly helyre jutsz, hol szóval
 Egymással így az aljnép felel.
 Ilyet hallgatni vágyni, aljas óhaj.
 Chè voler ciò udir è bassa voglia.

Erre Dante Ádám mestertől elfordul s Vergillel tovább halad. Hanem mégis! Dante már jól elleste s vissza is tudta adni azt, mikor a sógor összevesz a komával. Nem sokára a tehetséggel kedv is fog párosulni, melyet Vergil nem korlátoz; meg fogják lesni nemcsak a veszekedő, hanem a mulató, adomázó népet is s támadnak novellisták, kiknél azonban az aljast enyhíti a csapongó jó kedv s a könnyen mesélő nyelv; a *Divina Commedia* phantastikusba burkolt episódjai helyébe lép az emberi színjáték, a mint adomákban, tréfákban, rövid epigrammatikus elbeszélésekben nyilatkozik. «Ne creda ser Martino e mona Lisa vedervi dentro al divino consiglio» ne higye Jancsi Panni, hogy Isten bölcseségébe belát, mondja Dante. S a novellistáknál ser Martino s mona Lisa nem is törődnek többé e bölcseséggel, hanem élük világukat menny és pokol daczára, csalva, csalatva, gondtalanul, vidáman.

IV.

Danténál azonban az isteni bölcsesség még büntető hatalmával nehezül a világra; a gyöngéd érzelemnek Dante már édes kifejezést ad, de a vidám világiasság még száműzve van köréből. Innen bizonyos kegyetlenség Dantében, ha az emberi szenvedélyeket rajzolja. Nem is annyira a szenvedélyeket rajzolja, mint inkább bűnhődéseket. S e tekintetben, költői sajátosságát illetve, jól kell különböztetnünk. Dante nem mint psychologus, vagy drámai költő áll a szenvedélyekkel szemben,

hanem mint festő vagy plastikai művész, ki a lelket tanulmányozza, a mint az a külsőre, az arcra, testre, mozdulatokra veti ki magát. Dante e tekintetben realista, igazi szenvedélyes olasz ember s nem csodálom, ha oly színész, mint Salvini, a Dante *Poklát* szívesen olvassa. Az emberi szenvedélyek láncolata Danténál egyenlő plastikai s festői helyzetek és csoportosulatok egymásutánjával; nála a lélek egészen kiszökik a test izmaiba, idegeibe, s a belső fájdalom nem más, mint az arc eltorzulása, a test fájdalmas görcse, átokra nyíló ajak, ökölre szorított kéz, mély sóhaj és borzasztó szitok. Nem tagadható, hogy a leleknek e külső borzalmaival telve van az *Inferno* s a mit később a festők olajba főtt, rostélyon sült szentekkel véghez vittek, az erőre, hatásra nézve, messze mögötte áll e pokoli jeleneteknek. Az *Inferno* így egy nagy pszichológiai múzeumhoz hasonlít, hol a szenvedélyek plastikai képekben sorakoznak egymás mellé, személyesítve ismert alakokon; az egész megtoldva egy középkori kínzókamarával, hol «szörnyű a jajgatás és a fogak csikorgatása». El kell ismernünk, hogy az újabb pszichológiától távol állunk, s hogy az a pokol, mely például egy shakespearai bűnösnek lelkében fölgylad, ha külsőleg nem olyan szörnyű, de mélyebb, mint a Dante-é, mely pedig a föld középpontjáig leér. Dante az embert nem elemzi, hanem elítéli; s mintha az analysis hiánya csak élesebbé tette volna képzelmet a szenvedély s szenvedés külső jelei iránt. S e tekintetben Dante realismusa utolérhetetlen: a fölfedező gyors szemével kutatja az emberi arc és taglejtés titkait. Ez a külső jelekre irányuló pszichológia is új elem Dante költészetében, de mikor főleg az eltorzulásokat szereti rajzolni, mintha régi századok kegyetlenkedő szelleme ébredne újra költeményében. Célunkhoz képest bennünket azonban itt főleg e rajzok plastikai ereje érdekel. Nem akarjuk az ezerszer fölhozottat újra ismételni; de bizonyos, hogy a Laokoon szobrával szemben a középkor is emelt egy épen oly hatalmas Dantenál az *Inferno* XXXI. énekében, a hol Ugolino elmeséli, hogyan lett lassanként az éhség mardosásainak áldozata. S ha valaki példán mutatni akarná, hogyan versenyezzen költő szobrászszal, festővel: csak ez énekre kell hivatkoznia. Az egész elbeszélés fájdalmas jelenetek, megindító érzékelhető mozdulatok egymásutánja, melyek a belső fölindulást, düht, ellágyulást, zsibbadó fájdalmat festik, a végső

elgyengülésig, mikor a látását vesztett Ugolino «kicsikéi» után tapogatódzva, holtan terül le a holtak közé.

Hanem Dante plastikai képzelme nem csak a szörnyűnek mestere. Bir hallucinativ erővel; gyakran át tudja játszani a pusztán belsőnek, symbolikusnak világába azt, a mi mint külső valóság állott előttünk; s mikor Dante a *Purgatoriumban* (XII. ének.) a büszkék között járkal: az a szikla, mely nyakukat görnyeszti, mintha lelkekre is nehezednék.

Képzelmenek jelessége az is, a mint a lelkek honában teste földi voltát föl tudja tüntetni. Ismereteseek az *Infernónak* ide vágó helyei: mikor a Phlegias csónakja testének nyomása alatt barázdát von a vízen; mikor lába súlya alatt a különben mozdulatlan, holt vidéken a szikláról kődarabok görognek alá, mikor az egyik átkozott Dante mellének zihálásából következteti, hogy benne földi élet van stb. Még szebben érzékíti meg ezt a körülményt a *Purgatoriumban*. Mint napórán az árnyék az időt, úgy mutatja itt az árnyék, melyet Dante alakja vet, annak testi voltát, mert a *Purgatoriumban* vezeklő lélek mindmegannyi Peter Schlemihl, kiknek nincsen árnyékuk. Képzeltetni, hogy ez a ritka vendég, ez a magánosan sétálgató, szétnyúló majd összevonódó árnyék mennyire foglalkoztatja a tisztulóhegy lakóit, úgy hogy az ő révökön mi is kezdünk érdeklődni iránta. S ez az árny-játék a *Purgatorium* első énekeiben néhányszor előfordul; mindig más változatban. A hegy alján, a földről most érkező lelkek, kik meg új lakóhelyök sajátságait nem ismerik, először lélekezéséről «per lo spirare» veszik észre Dante testiségét. (*Purg.* II.). Elhalványúlnak, úgy bámészkodnak az élőre közöttök. Csak öt nézik, körüllebegik, mint követet a nép, ha olajággal jön. Az élet szimatját érzik; s a múlt világ emléke oly kedves előttök, hogy az élővel szemben minden háttérbe szorúl; feledik, hogy sietniök kellene az ég számára szépíteni magokat.

«Quasi obbliando d'ire a farsi belle.»

Majd fölfelé indul Dante kísérőjével a hegynek. Költőnk, ki előbb gondolataiba merült, egyszerre csak körülnéz, mert csak egy árnyékot lát maga előtt. S ezt teste okozza, mely háttal fogta föl a már nyugodni induló nap piros sugarait.

Lo sol che dietro fiammeggiava roggio
Rotto m'era dinanzi alla figura.

Megrettenve visszafordúl, hogy keresse Vergilt s ott találja maga mellett ennek szellemalakját, ki megmagyarázza neki, hogy csak földi testnek van árnyéka; ő maga nesz nélkül jár s a nap sugarait vissza nem veri. S most egy csoport vezeklő lélek tűnik szemünkbe, a mint a sziklafal mögé húzódva mereven megállanak s kételkedve pislantanak körül. Mint aklából a juh kifut, egy, kettő, azután a harmadik, majd félénken béggetve megáll, földre tartva szemét, állát, nem tudva merre, hol: úgy jött Vergil hívó szavára a vezeklők falkája is feléjük. A legelől érkezők fölvetik szemöket s tekintetök ott akad meg Dante árnyékán; ez a mozgó sötétség úgy hathat rájuk, mint betegre a friss reggeli szellő, mert félve kissé tova húzódnak, a többi meg utánok. Az árnyéknak e magikus hatása, ez önkénytelen visszahúzóds oly szép s költői gondolat, hogy az egész éneket elevenebbé teszi.

S még egyszer foglalkoztatja Dante árnyéka — (a szellemek csak ezen mérhetik a testi életet) — a vezeklő lelkeket. De most a hatás szenvedélyesebb. Dante, Vergil nyomdokaiba lépegetve halad tovább; egyszerre csak mögötte az egyik szellemalak, messze kinyújtva kezét, feléje mutat s fölkiált: «Nézétek azt, ki ott alantabb halad, mintha élne, bal oldalán megtört a fény!» Dante visszafordúl s megpillantja a beszélőt, a mint az nézi őt hosszan-hosszan s nézi bámulva az árnyékot az oldalán, «hol megtört a fény».

E vedila guardar per meraviglia
Pur me, pur me, e il lume ch'era rotto.

Mindig különösen hatnak e jelenetek, valahányszor az énekek során hozzájuk elérünk. A mit későbbi költők annyiszor énekeltek, hogy «árnyék az élet» azt íme Dante plasticé, az epikus nyugalomával állítja elénk. S az árnyékre némán, hosszan, titkos sovárgással bámészkodó lelkek: egy mai romantikus költő megszerethetné; nem hiába énekelte meg azon pillanatok, mikor a magány csöndébe beszövdve, elszakítva a világtól, ennek változó színei, formája, nyugtalanúsága úgy tűntek föl előtte, mintha futó árnyak játéka volnának.

Ily kiváló mestere Dante a leírásoknak is; festői, mint Homer; de leírásai csak arra valók, hogy festő belőlök érdek, ösztönt merítsen; legszebb képeit nem lehet ecsettel utánozni; érti — mint a legnagyobb a nagyok közt — hogy kell

cselekménynyé változtatni, az idő egymásutánjában mutatni föl azt, mit leírni akarunk. E tekintetben Lessing vehetett volna Dantéból is garmadával példát, mint tette Homérból. S föl kell említenem egy nagyon kedves, nagyon ragyogó leírást a *Purgatorium* második énekéből: a legfeszőbb angyal megjelenését, melyet a költészet fölmutathat. Fra Bartolomeo képzelmének minden áhitatos édessége már benne van Dante «l' ucell divino»-jában, isteni madarában. Üde, harmatos reggelen érnek vándoraink a *Purgatorium* tövébe. Dante, kinek arczáról Vergil a pokol kormát már lemosta, friss szemmel néz a pirkadó hajnalba s látja fénylő rezgést a messze tengernek (conobbi il tremolar della marina). Nem eshetnék jobbkor az angyal érkezése. Dante most észre veszi — s még emlékezetében is elevenen előtte áll — hogy egy fényes pont közeledik feléje a tenger felől, annak rezgő hullámai fölött, oly gyorsan, hogy gyorsabban nem repül madár. A fény olyan, mint hajnal előtt a pirosuló Mars csillogása sűrű ködön át. Dante Vergil felé fordul magyarázatért s mire szemét újra a közeledő tűneményre veti, az már nagyobb lett s fényesebb. A fényesség két oldalán — képzeljük hozzá a reggeli levegő finom ködét — valami fehérség kezd kibontakozni (un non sapea che bianco) s «lassanként» a két fehérség között s alatta is egy másik. A jelenség pedig nyilsebesen jó közelebb. Vergil szóltanul bámul s most a csillámló fehérségből az angyal két szárnya s fehér öltönye válik. Vergil fölismeri a csodálatos hajóst (il galeotto) s fölkiált: Térdre az Isten angyala előtt. Ezentúl már majd ilyen szolgálakat fogsz látni. «Omai vedrai di sì fatti ufficiali.» E mellett folyton az angyalra mutat: nézd, messze partokat futó bárkáján nincs más vitorla, mint szárnyai, s mint magaslanak ezek fölfelé. Az angyal ez alatt közel jutott egészen s most oly feny árad Dante szemébe, hogy le kell sütnie; csak annyit lát, hogy az égi követ könnyű s gyors naszádon érkezett (con un vascello snelletto e leggiero), mely a víz színen nem is vont barázdát. Lelkeket hozott s most a mily gyorsan jött, oly sebesen távozik. Nemsokára megint csak fénylő pont a távol tengeren. Azt hinnők, a reggeli ködből támadt s azzal együtt elfoszlott: valóság, álom, látomány-e, nehéz megmondani. Egy pillanat műve, fenye s azzal el is enyészik. A képzelem e gyöngédsége rámutat a Francesca Rimini költőjére, rámutat az énekes Casella barát-

jára, ki a színek, hangok, érzelmek zenéjét egyaránt értette s ki is tudja fejezni.*)

Milyen gyöngéd tud lenni Dante s néha mily váratlanúl lep meg vele, néha egy-egy elvétett sora mutatja. A *Paradiscsomban* van szent Bernátnak egy gyönyörű imája Máriához. Egyszerre az ima végén, észrevétlenül szent Bernát a Máriát környező égi chorust is bevonja könyörgésébe. Mintha előttünk is megnyílnék az ég, tündöklék az égi rózsa s ott látjuk Mária körül Beatricet s a többi üdvözlöt, a mint Dante üdvéért kulcsolt kézzel könyörögnek. Szent Bernát mondja Máriának :

Vedi Beatrice con questi beati
Per li miei prieghi ti chiudon le mani.

De különösen a *Purgatorium* az, hol a gyöngéd kifejezések, gyönyörködtető képek, egyáltalán a festői szépek legnagyobb változatosságával találkozunk. Ezek után elmondhatjuk, hogy van Dante művében valami, a minek folytatását nem az irodalomban, hanem más helyen kell keresni. Dante költészetében — abban, a mi benne festői s plastikai — már nyiladozik az a művészi szellem, mely teljes kifejelettségében Rafaelt s Michel Angelót teremté. Egyáltalán Dante megértése a legbonyolultabb föladatok egyike. Korszakok mesgyéjén áll s költeményének nagy egységében csodálatosan keresztezik egymást vallásos és tudományos irányzat, melynek ereje a múltban van, s képességek, sajátságok, erős egyéni vonások, melyeket a jövő fejt ki. Így van Dante művében olyas, a mi őt egyenesen a fejlődni induló művészettel hozza kapcsolatba. Rafaelról mondották, hogy nagy festő lett volna, ha kéz nélkül születik is, Danteről bizonyosan elmondhatjuk, hogy a renaissancenak első nagy festője, ha nem is vett ecsetet vagy vésőt a kezébe.

---

*) Ha külső bizonyítékra szorúlna, hogy Dante tudott zenélni, rajzolni, olvashatni azt Boccaccio kommentárjában s magában a *Vita Nuovában*. De kicsinyes pedanteria itt ilyes után kutatni, mikor az egész *Divina Commedia* bizonyosság mellette. A zenét illetve lásd *Purg.* II., hol a költő Casellával találkozik.

V.

Ujszerű vonásokra, más irányban, találunk ott is, hol Dante egész egyéniségével a költeménybe lép. A legtöbb mai olvasót épen az individualisnak e lépten-nyomon föltűnése bilincseli le leginkább. Mint Dantét Vergil, úgy vonz s kapcsol bennünket magához Dante személyisége. Nem von le a költemény értékéből semmit, ha azt mondjuk, sokért nem érdeklödnénk benne, ha Dantét magát nem érdekelné. Mindig az ő arczára tekintünk először s onnan vesszük mi is érdeklődésünk mértékét az iránt, a mit költeménye elénk tár. A *Paradicsomban* például Beatricenak sok tanítását a legnagyobb lelki nyugalommal a különösségek közé rakhatjuk; de mikor Dante leírja, mennyi fényt árasztott elméjébe ilyen felsőbb szózat s mikor őt Beatricenak folyton dicsőülő tekintete egyik csillagtól a másikig ragadja; ennek olvasásánál minden költői részvételünk fölújul. S mikor a félelmes, a rettenetes Dante beszél! Valóban ez új hang, a Jakobé, habár a költő eszméi, tudománya, látköre a középkoré. Körting — mint előtte Burchardt s sok más — az olasz renaissance-irodalom történetében*) kiemeli Danténak nagy subjectivitását. Sőt tovább megy: egyenesen gáncsolja. Dante túlvilága tulajdonkép Florencz az alvilágban s a csillagokban, hol még egyszer színre kerül, a mi a földön már eljátszódott; fölmelegül a városi pletyka, a pártok régi gyűlölködése, melynek ott lent a halál már véget vetett. A más világ «e florentinisálása» a földöntúli lét egyszerű, magasztos képzeteivel ellentétben van. Részünkről nem örülhetünk eleget, hogy Dante ezt az egyszerű fönseget, magasztos unalmat, melyet allegorikus schemákkal az antik világból vett alakokkal, erények s bűnök személyesítésével végtelenig fokozhatott volna, megszakította az által, hogy az égi útra magával vitte a földi ember szenvedélyeit is. Hisz az egész visiónak, melyet Dante elénk tár, egyik gyökere épen az ő földi sorsában rejtőzik. A *Pokolnak* s *Paradicsomnak* nála kettős értelme van. Vallásosságának kifejezése

---

*) Gustav Körting: *Die Anfänge der Renaissance-Literatur in Italien.*

s a dogmák szellemében épült; másrészt a költő lelkében egy pszichológiai kényszerhelyzetnek is szüleménye. Dante egy második Coriolan, ki a *Divina Commediában* vezeti a volskhadat ellenségeire. Csakugyan nagy szelleme, cselekvő ereje előtt elzárták a világot; mikor Florenczből száműzték, lekergették őt az alkotó cselekvés teréről. S hogy később folyton az égre néz, annak egyik oka épen az, hogy tettereje nem tudott tért találni hazáján kívül sehol. Így viszi ő át még el nem használt tetterejét a túlvilágra s itt még egyszer fölépíti magának a földi életet, a mint neki, a száműzöttnek, a viszonyok által erőszakosan magáraszorítottnak elméjében föltűnik; feket ereszt benne szertelen haragjának s mint valami későbbi olaszországi zsarnok, büntet szörnyen és jutalmaz eszmei szempontból igaz, de mégis az egyéni szenvedélyesség önkényével. Mert az életben nem lehet, a képzelet honában lesz cselekvő politikus, sereg nélkül pártvezér, bíró és egy kissé — zelota. Az igaz, a kis érdekek helyébe teszi a nagyot; a vagyontalan egyháznak égiekben hatalmas urát s a földiekben korlátlan császárt ismeri el az élet nagy mozgatóinak, a vallást és költészetet az emberhez egyedül méltó czélnek; de különben jaj a világnak! Mert a nyüzsgő, egymást keresztező érdekek játékában, a helyi hatalmak emelkedésében, a polgári elemek erősödésében, a pápaság elvilágosiasodásában, a császári hatalom hanyatlásában nem látja a szükséges újnak csiráit, mindent csak az emberek elfajulásának tulajdonít és sújtja eszméinek ellenségeit, mint a világirodalomban sújtani nem tudott senki, egyoldalú igazsággal, még több igazságtalansággal, de mindig óriás erővel. A mesebeli sárkány haragjával támad különösen az elfajult pápákra, de mert scholastikus rendszerességgel határvonalat vont itt is a genus és individuum között, leborúl a pápai hatalom előtt, mikor birtokosát szétmarczangolja. S ez jellemző Dantéra s a későbbi reformatoroktól élesen megkülönbözteti. A római szent szek eszméje az ő vallásosságával s olasz lelkével annyira egybeforrt, hogy ő, ha álmodhatott volna oly emberről, mint Luther, azt bizonyosan Luczifer fogai közé dobja, hol szerinte a legnagyobb bűnösök, a Cæsar-gyilkos Brutus és az áruló Judás bűnhődnek.

Dante egyéniségének ez a sötét ereje a legismertebb, s legkitartóbban költeménye első részében jelentkezik. Ezért

sokan az egész Dantét szellemének e zord, daczos, fájdalomba furódó sajátságában vélik föllelhetni. Nem elég, hogy költőnk alakja messze századok homályába vész, melyből csak itt-ott tör elé egy-egy élesebb vonás: az egész embernek sötétnek kell lennie. Egy kissé Macaulay is e nézetet pártolja. «A mint Miltont szárnyaló szelleme jellemzi — így szól — úgy Dantét érzelmei mélysége. A *Divina Commedia* minden sorából kitetszik az a zordság, mely nyomorral küzdő büszkeségből ered. Talán nincs a világnak egy második műve, mely oly mélyen, oly egyformán bánatos volna.» Ennyi kezdet elég, hogy Macaulay gazdag képzelme tovább fonja s meg se álljon addig, míg a héber költő szavait nem alkalmazhatja: Dante szelleme «a sötétség országa, melyben nincs más, mint sötétség s sötétség benne a fény is». Keserűséget, zordságot, a sötétnek sötétségét nem lehet oly lélek kulcsául elfogadnunk, melyben a *Paradicsom*nak, s különösen a *Purgatorium*nak annyi gyöngéd szépségű helye termett; az nem magyarázza meg a költőt, kiben annyi önkénytelenül fölbukkanó lágyság, Macaulay szerint, keserű sardiniai méz, rejtőzött s kinek szeme a színek, formák egész új világa iránt annyira élénk, fogékony volt. Az igaz, még költő nem adott a zordnak oly mélyen véső kifejezést, mint Dante; de azért elfelejtük-e azt, hogy már előérzete van azon szépségről is, mely Rafael madonnáiban testet ölt? Dante öröke a páratlan szenvedélyesség, melyet sorsa még fokozott s tiszta szándekainak tudata kérlelhetlenné tett; és nagy lelki érzékenység, melynek fokát nehéz meghatározni oly egyennél, kiben a költészet százados álom után a troubadourok énekét hagyva, oly magasra szárnyalt. Dante lelkében zene zsibongott, formák világa zajgott s ha az ember zorddá vált s hatalmas képzelme a harag, megvetés, fájdalom benyomása alatt szörnyű képeket is álmodott, lelkében voltak természetből édes és lágy húrok is, melyek hangjára elhallgatott a dacz, a szenvedély feszülése alább hagyott s az embert a költői alkotás öröme s összhangja hatotta át. Az a Dante, kinek lelke gyász és csupán gyász, *Divina Commediát* nem írhatott.

Épen ily egyoldalúság, benne a mystikust a költő fölé helyezni, mint Dantében s költői geniusában csak a szerencsétlenséggel küzködő keserű büszkeséget látni. A mysticismus csak egy csepp Dante verében. Nyitott szemmel álmodik

s ha kutatja az ég titkait s szelleme az örökkévalóság szemlétében elmerül, akkor is mindig pontosan tudja, hogy a földön hány az óra. Inkább a költő szárnyán emelkedik az égbe, mint az Illés szekeren. S itt helyes dolog lesz Macaulay szavaira emlékezni, ki Dante visiót művészileg kimértéknek, élesen körvonalozottaknak mondja, titokzatosság nélkül; túlvilági szellemei is inkább csak élő emberek különös, idegenszerű viszonyok közt (living men in strong situation). — Dante mysticismusa is ilyen; tiszta, átlátszó, titokzatosság, kód nélküli; azt mondhatnók, hogy Dante egyéb költői tulajdonságai által fölszívatik. Dante ismerte a középkori mystikus írókat s fölhasználta belőlök azt, mit műve terve szerint költőileg értékesíteni tudott. Középkori katolikus hitében legalább van annyi mysticismus, mint Dante személyes hajlamaiban. A mystikus különben elmerül az istenségben s énje abban olvad föl. Dante az istenséggel szemben is öntudatos egyéniség marad, ki ha átszellemül a gloria előtt nyugodt áhitattal szemléli az isteni palást redőit s a látomány költői értékesítésére is gondol. — Dantet épen annyira lehetne scholastikusnak nevezni, mint mystikusnak; hogy a paradicsomban a mystikusoké az elsőség: természetes dolog; vallásos ihletű költő a mystikusokban mindenesetre több táplálékot talál, mint a képek helyett elvont tulajdonságokkal bimbáló scholastikában. Az a fölfogás, mely a *Divina Commediát* alapján egy mystikus álomnak tartja, az extasis szülöttének, melylyel szemben a költeménynek egyéb tartalma háttérbe szorúl, alapján épen oly egyoldalú fölfogás, mint a Rosettié volt, ki Danténál mindenben politika után szimatolt. Egy kis változtatással Goethe szavait alkalmazhatjuk:

Was sie den Geist des Dichters nennen,
Das ist im Grund der Herrn eigner Geist.

A commentatort saját szellemének iránya vagy tanulmányainak köre gyakran elfogulttá teszi s a mi Dantéban rész, szellemének egyik eleme, egyszerre csak mint az egész Dante áll előttünk. Egyáltalán nehéz Dante költeményét, a benne élő szellemet formulára hozni. A költemény formája személyes, utánozhatatlan: eposz, confessio, tanköltemény, s ezek egyike sem, hanem mind ennél több. Mert nehéz fajok szerint osztályozni oly költeményt, melyen, mint szerzője mondja «ég és

föld dolgozott», mely egy egész kor szellemi irányzatát és e mellett egy új fejlődés elemeit is magában foglalja. A mibe Dante mely tekintete behatott, a mit maga körül tapasztalt, a mit szeretett, gyűlölt, a mit sejtett s a mire vágyott: ez mind óriás anyaggá lesz lelkében, melyből azután képzelme egy egészen különös, magára álló alkotmányt emelt.

Ha szabad egy elvont kilejezésre hozni mindazt, mit a költemény eszméje magában rejt, mondhatnók, hogy tartalma: az ember, a ki messze tekintetet vetve az életre, magába száll s fürkészi a titkot, mi az élet, mi annak célja s igaz boldogsága? Morálját pedig azon szavakkal lehetne kifejezni, melyeket egy különben szárazabb beszédű philosophus használ: csak az önismeret poklán keresztül juthat az ember boldogságra. Dante az első Faust, ki eltévedve, az igaz útát keresni indul s nem csak szenvedőleges nézője az isteni színjátéknak, hanem cselekvője is. Mikor a pokolban néha részvétellel, ájulásig terjedő érzékenységgel hallgatja egy-egy bűnös vallomását, mintha éreztetné: nihil humani a me alienum puto. A purgatoriumban pedig a tisztuló lelkekkel ő is tisztul s minél tovább repül csillagról-csillagra, az égi dolgok ismeretével boldogsága, öröme is teljesebb lesz. A költemény énekeinek egymásutánja, legalább főbb szakáiban, így fejlődést mutat és a *Divina Commedia* nem utolsó szépsége, hogy maga hőse is — végső elemzésében az ember — azzal együtt fejlődik. Dante a költemény végén már nem az, ki volt elején, mint az «eget földet» ifjú vágygyal átölelő Faust nem a tapasztalt Faust, ki a bölcsesség utolsó szavát — der Weisheit letzten Schluss — tanulja ismerni. Csakhogy ez az utolsó szó más Goethenél, és más Danténál. Danténál: az élettől való elfordulás és a hitben való élet; Goethenél a megadás, az élet korlátainak elismerése s az emberiség javára szóló munkálkodás. A földöntúli hit káprázatos fénye s boldogsága Faust előtt bezárult s a költemény végén jellemzően egy keresett, élettelen allegóriává zsugorodik össze. Hanem viszont Dante sem tudja az égben a földet felejtetni; haragja, melylyel ellene fordul, mélyen sértett lelkében csak az elfojtott szeretet visszája. A földi életnek Dantenál már önálló bece is van.

VI.

Dante olvasásánál sok nehézséggel kell megküzdeni. Vannak szépségei, melyek megértésére történetileg művelt ízlés szükséges s említettük már, hogy olyan, ki a művészet kezdetleges formáin nem veszi észre az új élet rezgését, Dante sok szépsége mellett illetlenül fog tovább haladni. De ez csak az æsthetikai nehézség. Nehézséget okoz még az a számtalan vonatkozás, melyekben Italia egész akkori történetét költeményébe fonta. De ha itt a héját föltörtük, édes lesz a mag. Vannak azonban költeményének, a mai olvasót tekintve, holt részei is, melyeken kommentár nem segít. Ide tartoznak mindjárt bő kölcsönzései az antik világból. Az allegóriák, melyek innen kerülnek, sokszor allegóriák rossz értelemben s a pokolban szenvedő sok görög és római igazán rossz helyre került. Nem akarok félreértetni. Irodalmiszempontból hozzáértő emberek kimutatták — első sorban a német Wegele — hogy a régi latin irodalom ismeretének terjesztésében nagy része van Danténak is. A mód azonban, a mint Dante a régi történet s mythologia, Vergil s Ovid alakjait használja: még a középkor módja. A sok classikus reminiscentia olyan, mint elszáradt galy, nem tudni mily fáról. Nem Charon alakjáról szölok, melynek csak neve maradt meg, különben pompás keresztyén ördög lett s nem is arról a szép elegiai jelenetről, hol Dante a régi költők mellé ötödiknek áll. Hanem a pokolban elszórtan szenvedőkről, kikre Virgil rámutat: ez itt Jason, Minotaurus, Nessus, Capaneus, Amphiarao, Teiresias stb.; oly különös hidegen kell rájuk pillantanunk, mikor pedig vérünk fagy, ha egy olaszszal, különösen florenczivel találkozunk. S mikor Brutust a pokol fenekén Luczifer Judással együtt fogai közt morzsolgatja: a grotesk benyomását kapjuk. Dante az ő eszméjének, melyet magának a római császárságról alkotott, oda dob egy óriási szörny szájába áldozatul — egy latin nevet «che non fa motto». A szegény árnyak ott keringnek, hajszoltatnak a túlvilágon s méretnek oly mértékkel, mely nem számokra készült. Szóval az egész antik világ még Dante előtt nem egyéb, mint egy nagy moralis és politikai allegoria tárgya. Itt nagyon messze áll Dante a

a renaissance pogányabb s a régivel congenialisabb szelleméről. Egy példát idézek, mely minden további szónál jobban magyaráz. Dantenak álma van. (*Purg.* XIX). Egy akadozó nyelvű, kancsal szemű, csámpás lábú, elszáradt kezű nő jelenik meg előtte. Dante nézi, nézi s szeme melegétől egyszerre csak megoldódik a szörnyteremtés nyelve s arcza, teste kis vártatva olyan lesz, minőnek csak kívánhatja a szerelem. Erre énekelni is kezd, oly szépen, hogy Dante csupa szem és fül. «Én vagyok, én vagyok az édes Syrena, ki csalogatom a hajóst nyílt tengeren . . .»

Io son, cantava, io son la dolce sirena
Che i marinari in mezzo il mar dismago
Tanto son di piacere a sentir piena.

De Vergil egy égi jelenés utasítására a syren ruháját kettéhasítja, a nő testére mutat (*mostravami il ventre*) és csak olaszul írom ide :

Quel mi svegliò col puzzo che n'usciva.

S erre a népköltészet sellői es habléányai mind a víz alá bújnak s bennünket is hidegen érint ez a mythológián alapuló allegorikus tanítás.

Másrészt sok nehézséget gördít a költemény élvezése elé a sok középkori tudomány, mely részben a *Purgatorium*, de nagyobbára a *Paradicsom* terzinaíban van fölhalmozva. Nem épen a tárgyi nehézséget értem ; hanem azt, hogy az ma holt tudomány. Danténak ketelyei vannak s valahányszor azokat eloszlatják az égiek, a fény nagyobb lesz, Beatrice arcza ragyogóbb, Dante boldogabb. Ez a fényfokozás, az égi boldogság változatos kifejezése tagadhatatlanul mesteri ; hanem maga az égi bölcsesség, mely aquinói szent Tamás *Summaját* tanítja, a történeti s philosophiai érdekesség azon nemével bír, mely a költői érdeket egészen háttérbe szorítja. A *Paradicsom* felerészében tanköltemény, melyet égi aranyozás magára költőivé nem tehet. Szól a legmagasabbról, mi az emberi eszt foglalkoztathatja, s szól róla bizonyos — az egész *Paradicsomon* átvonuló rendszerességgel ; s ez fönséget ad a költeménynek. De szól róla oly módon, mely a mai olvasónak a káte naivitását, a dogma körmönfontosságát juttatja eszébe s a fönséges benyomása itt is önkénytelen áthajlik a barokkba, a groteskbe. Az a nagy vágy, megtudni az igazat, egész von-

zalmunkat fölébreszti, s kezdetben érdekel az a naiv bizalom is, melylyel e vágyat a scholastika egy tétele, Aristoteles egy helye, a Biblia egy szava már teljesen kielégíti. Hanem lassanként az irodalmi s philosophiai régiségkedvelő érdeke kerekedik fölül. Annyi századon keresztül teljes erejével hat el hozzánk Dante szellemének vallásos ihlete, s általa Arany szavaival «imádni tanuljuk a köd oszlopában rejlő Istenséget; de a hol Dante ez ihletet okokra fejt le s a «ködöt» az értelemmel el akarja oszlatni, ott érezzük, hogy egy félezredévnél több áll a most és az akkor között. S Dante elterjedését csak nehezítjük, ha azt állítjuk, hogy költői erejét s ihletét költeményének minden során, minden részletén ma még egyaránt érezhetjük.

A theologus Dantenál a harmadik részben jobban elfoglal bennünket a próféta Dante, ki néhol a bibliai stylus erejével beszél hazája sorsáról; vagy a «földiekről emlékező», mikor ösével Cacciaguidával beszél (*Par.* XV—XVII.) vagy a pápáknak hadat üzenő Dante, mikor szent Pétert tünteti föl, a mint érdemetlen utódait ostromozza oly haraggal, hogy a gloria fénye elhomályosúl s Beatrice égi arcza elsáppad. (*Par.* XXVII.) S el ne feledjük annyi magasztos jelenet mellett azt a gyönyörű katolikus idyllt, melyben assisi szent Ferencz élete van megírva. Nincs a költészetnek legendája, mely áhitatosabb, s egyszerűsége mellett művészbibb volna, mint a XI. ének e részlete. Egy kis szent eposz harmincz terzinában. Föltűnik benne néhány tollvonással a táj, hol a szent ember született. Ez a jellemző részletekkel megrajzolt geographiai kép Danténál egyáltalán nem szokott hiányozni. Azután látjuk szent Ferenczet a mint meghasonlik atyjával, s szerelmet vall annak a nőnek, ki már Krisztus jegyese volt, s ki vele, mikor az egész világ elhagyta, fölszállt a keresztre. Ez a nő most senkinek sem kell: a szegénység. S föltűnnek az első követői, kik mindenről lemondva, sarútlan lábbal kísérik. Majd a Tiberis és Arno közt sziklák közé vonúl szent Ferencz, hol a magányban vezekelve, szent sebeit nyeré. S mikor meghal, jegyesét még egyszer barátai szeretetébe ajánlja s testének más ravatalt nem kíván, mint a pusztta földet. De nem sokára hű nyája széled s most már kevés posztóból kikerül azok ruhája, kik őt igazán követik. Ferencz alakja így a szerzetesek elfajulásával szembe állítva, kettős szentséget nyer. S mintha

távoli zsoltosma hangja kísérné az egész éneket, annyi benne az erős áhitat.

De ennyi jelességei mellett is, sem a *Paradicsom* fénye, sem a *Purgatorium* szívhez szóló szépségei nem vetekedhetnek hatásra a költemény első részével. Itt legkevesebb a tan-költeményszerű s vonz benne borzalmával az is, a miben ma eltérünk tőle. Dante pokla elől senki sem biztos s nem egyszer a «de te fabula narratur» pörkölődik elménkbe. Dante *Poklának* hatását emeli s egyszersmind idegenszerűvé is teszi íteleteinek kegyetlensége; a vak fatumnál kegyetlenebb. Nem hiába egy démon jelöli ki a bűnösöknek a nekik való alvilági tanyát; itt lenn a pokolban az isteni szeretet visszája, a démoni boszú uralkodik. Egy kis hiba, a természet túlkapása, önkénytelen elcsuszamlás, gyöngeség, körülmények okozta ballépés s az ember az örök halálnak, a nem szűnő könyörtelen szenvedésnek a martaléka. S ezt a kegyetlenséget másrészt a legnagyobb engedékenység akarja helyrehozni; a purgatoriumon át az égbe sokkal gonoszabbaknak is nyitva áll az út egy föltétel mellett, ha legalább az utolsó peczben megbánták tetteiket. Természettől jobb, nemesebb társa a pokolban kínlódik, míg a szemfüles bűnbánó Alleluiát énekelhet, Dante tragikus fölfogásának így vet gáncsot a dogma s igazságszolgáltatásának két arcza van; az egyik szerint magában a bűnben van, magából a bűnből fejlődik a büntetés; a másik szerint az ember báb s minden attól függ, az utolsó perczben, hurokkal nyakán, milyen gondolata jön: vet-e magára keresztet vagy nem?

Ezzel jár, hogy a pokol fölosztása is adhat megjegyzésre alkalmat. Gonoszság sokszor könnyebben bűnhődik, mint csekély hiba; a jellemnek egy ponton elkérgesedése vagy ellágyulása szörnyűbben, mint a teljes romlottság. Tulajdonképen inkább a vétkek vannak osztályozva az egyház tanai s aristotelesi kategoriák szerint, mint magok a vétkesek s Semiramis és Francesca Rimini egy körben forognak. Egy ponton — legalább az elvet illetve — azonban egyet ért a mai ember Dantéval. Ha ma a vétkest sokszor mentjük, sajnáljuk inkább, mint elítéljük; annak abban rejlik oka, hogy a vétek mögött az illetőben valami acuttá vált disharmoniát, intellectualis, organikus hibát gyanítunk, melyet részben ugyan beszámítunk neki, de részben az egyén akaratán kívül más tényezők-

ben keresünk. Igazán gyűlöletesnek, démoninak tartjuk a vétet, a gonosztságot, ha tudatos rossz szándékból ered; azt a gonosztságot, mely maga magát élvezzi abban a kárban, bajban, melyet vad önösségből másnak, a világnak okoz. Itt humanismusunk véget ér, itt beszélünk ma is a rossz démoni voltáról s majdnem helyeseljük a «szeget-szeggel» elvét. Ugyanaz a gondolat, melyet Dante is kifejez:

Temer si dee di sole queste cose
Ch'hanno potenza di far altrui male:
Dell' altre no, chè non son paurose.

«Csak attól tarts, minek hatalma van, másnak bajt okozni; egyébtől ne, mert más nem félelmes.» Dante fölosztási elvében hasonlóképp gondolkodik; a pokol mélyére veti nem a természeti hibák áldozatát, vagy a szenvedélyek rabjait, hanem az ilyen hideg, akaratos gonoszokat. Ezeket ő maga üstököknél czibálja. De majdnem felejtenők, mennyire enyhíti Dante személyes viselkedése a pokol borzalmait. Csak követnünk kell, csak neznünk, hogyan könnyezik, sajnálkozik, részvétele hogy fokozódik rokonszenvvé s ez a rokonszenv hogy száll idegeibe, hogyan rázkódik meg könnytől, sajnálattól, hogy rogy le a földre, mint kit a halál lecsap «caddi comme morto corpo cade». Az érzelmek e játékában pontos mérőjét fogjuk találni, hogyan ítél önkénytelen az emberi szív az isteni igazság fölött.

De ne e ponton búcsúzzunk Dantetól; nem itt nyilatkozik Dante részvéte legszebben. Egyéniségének minden férfias gyöngédsége, költői melegsége abban a viszonyban lel kifejezést, mely őt Vergilhez köti. Vergilius a *Divina Commediában* a földi bölcsesség képviselője, a monarchiai elv classikus hirdetője; de Vergilius ugyanakkor a költő is, egyén, kire Dante föltekint, ki az ő kedves mestere, ki előtt pirul, ki előtt szavát halkítja, lépteit lassítja, kit tisztel, szeret, mint anyját gyermeke. «Tu Duca, tu Signore, tu Mæstro!» Szerető nem lehet gyöngédebb, mint Vergil iránt Dante. Dante önkénytelenül a későbbi humanistáknak minden vonzalmát a classikusok iránt majdnem drámai elevenséggel egyéníti. Ennyiben s csak ennyiben lehetne őt a humanisták előzőjének is mondanunk.

Azonban Dantenak nem elég személyes hódolata Vergilius iránt. S a *Purgatoriumban* apotheosist teremt számára,

milyenben költő ritkán részesült. (*Purg.* XXI.). A tisztulás hegyén fölfelé ballagó Dante s Vergil egyszerre nagy dördülést hallanak. Nemsokára egy harmadik csatlakozik hozzájuk, ki hasonló utat követ. Ez a harmadik a latin költő, Statius, ki most szabadult föl vezekléséből s az ismeretlen vándoroknak elmondja, hogy valahányszor innen egy lélek szabadul, ilyen rengés járja át a hegyet. Elmondja, hogy ő az, a ki a *Thebaist* megírta, hogy Vergil lelkesítette; annak az *Aeneise*, mely költészetének anyja s dajkája volt. (La qual mamma fummi, e fummi nutrice poetando.) «Oh ha akkor élhettem volna, mikor Vergil — így kiált föl — még szívesen vezeklenék egy évet e helyen.»

E szavakra Vergil hamar Dantéhoz fordul oly arczczal, mely hallgatva mondá: hallgass (*tacendo dicea: taci*).

De Dante meg nem állhatja, hogy felre pillantva el ne mosolyodjék. Statius figyelmesse lesz: miért a mosoly röppenő fénye arczodon? (*un lampeggiar d'un riso*).

S most Dante mesterére mutat: Íme a te Vergiled! Erre Statius szótlanul Vergil lábaihoz készül borúlni, azokat karjával átfonni, de Vergil így szól:

Testvérem, ne tedd! árnyék vagy s a mit látsz csak árnyék az is! (*che' tu se' ombra, ed ombra vedi*).

Mérd föl szerelmem — felel Statius — mikor árnyékkal úgy akartam bánni, mintha érző test volna.

Gyönyörű befejezés és melancholikus! A mit későbbi költők az élet álomszerűségéről, a hír árnyékvoltáról elmondottak: íme Danténál egy utánozhatatlan szép, rövidszavú drámai jelenetkében. S mikor Dante elméje a várakozó menynei örömök daczára a földi élet s hír futó voltán sejtelmesen elmereng: újra fölbukkan előttünk azon tulajdonságok egyike, melyeket a középkorral szemben újszerűnek mondtunk. Danténak vannak sorai, melyek Calderont s Shakespeare tépelődéseit hozzák emlékezetünkbe. Mily édes már előtte a hírnév! A ki nélküle él, «nem hagy nyomot a földön, mint nem füst a légben, hullám a vízen» (*Inf.* XXIV.). A szenvedő lelkék is mind arra törnek, hogy csak tudjon róluk a világ. S mégis! A hírnév, a földi zaj csak «lenge szél, mely innen-onnan fujdogál s változtatja nevét, mint irányát» (*Purg.* XI). Az örökéletű Dante is érezte már:

«Ombra se' ed ombra vedi.»

VII.

Kissé hosszúra nyúlt értekezésem befejezéseül csak néhány szót még azon fordításról, mely alkalmat és kedvet adott rá, hogy újra, hosszasabban visszatérjünk költőnkhöz, ki «ha egyszer megfogott, többé el nem ereszt». Így csalogatta Szász Károlynak az idegen szép előtt hamar lobbanó fordítói kedvét, ügyességét és költői fogékonyságát is; s habár Dante a legnehezebben fordítható, egészében lefordíthatatlan költő, íme előttünk fekszik nagy művének első része magyarul.

Litré a Dante fordításokról írt cikkében, melyről már fentebb emlékeztünk, melegen szól arról a varázsról, melyet érez az olvasó, ha már megbarátkozott Dantéval. Mert annyi eszméiben, érzéseiben, erkölcsseiben, szokásaiban az idegen-szerű, hogy csak akkor tetszhetik, ha már megbarátkoztunk vele. De azután minél mélyebb az ismeretség, annál erősebb is ez a varázs. Mint Beethoven zenéjét jobban élvezzük, ha jobban ismerjük, úgy Dante költészetét is annál mélyebben érezzük, «minél többet társalgunk vele; a köd oszlik, az elmosódó körvonalak élénkülnek, mindenünnen fény és összhang árad felénk s figyelő lelkünk nyugalalmát áthatja az öröm: *tacitum pertentant gaudia pectus*.

De épen ez az átható öröm tűnik el leggyorsabban — mondja Litré — a fordítás hatása alatt. Származik azon összhangból, melyben a költészet áll a kifejezéssel, a szóval, a szó hangzásával, a rhythmussal. Fordítsuk le ezt a verssort, mely annyira tetszik s mi marad belőle? A fordított szóban, ha jól választottuk is, nincs meg sem az a hangzat, sem az a szín s a varázs hallgat. Mint a boszorkányigének csak akkor van hatása, ha hiba nélkül s szóról-szóra ismétljük; úgy a versnek is csak egy formája van, mely fülünket, lelkünket egyaránt kielégíti: az a forma, melyet a költő adott versének.

S ha ez nagyjában minden költőre illik, úgy Dantéra mindenek fölött. Az ő nyelve többé nem a miénk; más a gondolatmenete, más a kifejezése; minduntalan váratlan fordulatra, a maitól eltérő beszédmódra bukkanunk benne; s e mellett még annyi tartalmi nehézséggel is szétbonthatatla-

núl össze van fonódva, a mennyivel a görög klassikusoktól kezdve egy költőnél sem találkozunk. S itt van a Dante-fordítások egyik legnagyobb bökkenője. Aristophanes satyrája hús a mi húsunkból azon középkori komolysághoz képest, melylyel Dante terzinái például a theologia kérdéseit tárgyalják s stylusa sem oly idegenszerű s mindenesetre utánoszhatóbb, mint a Danteé. A sokszor bizarr, formáiban naiv, bár alapjában mély tartalomnak Dante kifejezése, mely a gondolatlaltal együtt született s együtt élt, költői erőt ad. Nekünk azonban idegen, ma gyakran holt gondolat számára tapogatva kell keresnünk a kifejezést s keresnünk kell azt oly gondolatkörben, mely csak laza rokonságban áll Dante világával. Mindenesetre mesterkedéssel kell pótolnunk az eredetinek naiv erejét, a maihoz mérten szokatlan kifejezés módját, s az æsthetikai hatást abban összegezzhetjük, hogy a fordított Dante nem fönségesnek, mélynek, hanem első sorban s mindenk fölött különösnek, mondhatnám különcznek fog elének tűnni. Csakugyan, ha igaza van Schillernek, hogy Homért nem lehet parodizálni, még nagyobb joggal mondhatni, hogy Dante naiv nyelvét nem lehet lefordítani.

S itt eszünkbe jut, mit lehet egy jó fordítás gyakorlati próbájának vennünk. Ajánlja a fordítást, ha megnyugszunk benne; ha az nem kelti föl bennünk minduntalan a vágyat az eredeti után nyúlni azon kérdéssel: hogy is mondja ezt Goethe, Byron, vagy Shakespeare? Ha a fordításnak megvan a maga tulajdon színe, szavai folyamának pedig az a költői összhangja, mely első pillanatra mintegy függetlenné teszi az eredetitől. A magyar Aristophanest forgatva, például nem jut semmi philosophiai kicsinykedés eszünkbe; semmi vágyunk, hogy sort sorral összemérjünk s a magyar kifejezést az eredetivel szemben latolgassuk; ennek a fordításnak saját lelke van, az eredeti mellett külön becse, melyet megtart, még ha nem is volna olyan hű az eredetihez, minőnek a hozzáértők állítják.

Nagyítás nélkül mondhatjuk, hogy legalább a német s francia irodalomban Danténak nincsen oly fordítása, mely minden egyéb jelessége mellett így a saját lábán függetlenül megállhatna. S ha a fölhozott okokat tekintetbe vesszük, azt mondhatnók, alig lehet. Gyakran terzináról-terzinára oda kell kapnunk az olasz szöveghez s meg kell tennünk az elhatá-

rozó kérdést: hogyan is hangzik ez tulajdonképen? Csak ha olvastuk, a mit igazán Dante mond, kiáltunk föl: «most már értem a dolgot, most már értem nem csak a gondolatot, hanem azt is, miért van annak ilyen vagy olyan kifejezése is!» Szóval a gondolat lelke, elele ott reked az eredetiben; a mit a fordításokban találunk, az a szó szoros értelmében a *disjecti membra poetarum*.

Így vagyunk a mi fordításunkkal is. Nem pótolhatja az eredetét, sőt nélkülözhetővé sem teszi, mint nem teszi nélkülözhetővé a Philaletesé, vagy a Bartsché sem. A Dante-fordító így nagyon fárasztó s mégis hálátlan munkára vállalkozik: meg kell elégednie, ha itt-ott érezteti Dante fönségét, mert vissza nem tükröztetheti. A sok fáradságnak végső eredménye mégis csak az, hogy a fordítás költői segédeszközt ad kezére az idegennek, a ki az eredeti megértésébe mélyebben be akar hatolni. De ismétlem, a sok szokatlan hivatkozás miatt, a sokszor izlésünktől idegen fordulatok, kifejezések halmaza miatt a fordítás csak elvétele tesz költői hatást, még ha terzinákba is van foglalva.

Ez azonban ki nem zárja, hogy az előttünk fekvő fordítás érdekeltségünket föl ne keltse. Ha ily tárgygyal szemben szabad profán kifejezéssel elnünk; szerzőnk igazi bravour-munkát vitt végbe; költői tüzze neki rontott a bevehetetlen sáncznak és bár sebbel borítva, följutott tetejére. Valóban nem volna érdektelen dolog, énekről-énekre, a részletekhez leszállva, figyelemmel kísérni, hogyan küzdött meg Dantéval, hogyan tudott néha szerencsés fordulattal egy-egy képet magyarra átültetni s hogyan került meg azt, mit szorosan lefordítani nem lehetett. Mindenesetre tiszteletünket kelti föl az a kitarítás és az a formalis ügyesség, melylyel még — úgy szólván — töretlen úton, számtalan túske közt célja felé haladt. Mert tekintetbe kell vennünk azt is, hogy Szász Károlynak (Császár töredékét nem említve) csak egy előde van Angyal Jánosban, ki jeles fordító volna, ha nagy lelkiismeretességével költői leleményessége s nyelvének ereje arányban állana. De így Szász Károly annak csak néhány kifejezését használhatta, míg például az újabb német fordítók elődei vállán emelkednek.

De philologiai pontossággal eszközölt egybevetésekre, összehasonlításokra itt nincs terünk s általánosságokban kell maradnunk. S különösen egy kérdés az, mely figyelmünket

fölhívja. Szász Károly hévvel kardoskodik Dante alakhű fordítása mellett s a hármás rímet a költői hatást tekintve elengedhetetlennek találja. Költőnk jobban érzi «Dante fuvallatát» a kezdet nehézségeivel küzdő Streckufss vagy Kannegieszer rímes fordításaiban, mint Philaletesében, mely tartalmilag hűebb, s jobban érzi, amazoknak épen rímes formája miatt. Egy más valaki pedig épen rímes formájok miatt jobban megfogja bennünk érezni az erőltetettséget, idegenszerűséget s minden érdemöket méltányolva, mohón fog nyúlni az eredeti után, s Dante fuvallatát épen csak az eredeti formában fogja megtalálni. Ki itt a bíró? Longfellownak van-e igaza, vagy Kannegiessernek?

Úgy hiszszük, e kérdés végső elemzésében arra vezet, hogy a költői forma intim hatását kellene bonczolnunk. Dantében a terzina természetesen «lényeges»; mondhatnók, hogy könnyebben gondolkodott terzinákban, mint gondolkodhatott volna olasz prózában, már csak azért is, mert fejlettebb volt az olasz költői nyelv, mint a prózai; elméjét ragadta a vers rhythmusa, mint úszót a sebes hullám. De így lesz-e a fordító is Dante gondolataival? A műveltségnek, érzésnek, a nyelvek modern fejlődésének mennyi analogiája nem kapcsolhatja a fordító elméjét, érzését egy újabb költő verséhez! De így van-e ez Dantével szemben is? Zenésülnek-e annyira öntudatlanul a saját nyelvünkön is Danténak gondolatai, képeinek kapcsolata, mint például Goetheé, vagy Musseté? Danténál a gondolat s kifejezése annyira más időknek s egy külön fejlődési fokon álló nyelvnek termékei, hogy a fordítónak először is ez idegenszerűség eloszlatásával, vagy inkább egyöntetű stylisálásával kell megküzdenie. S valóban Dantével szemben ezen a dolgon fordul meg minden. E mellett, ez esetben a külső forma (itt a rím) kérdése csak második sorban áll s rendesen csak nehezíti, vagy zavarja a főbb föladatot.

De nagyon érzem, hogy e kérdés pusztá okoskodással el nem dönthető. A virtuóz-tehetségű fordítót a rímek mindig csalogatni fogják s ő többre fogja tartani, ha Danténak azon énekét, hol például arról van szó, miért kellett az emberiség megváltójának emberi formát ölteni, rímekben csendítheti meg, mintha a miniatur-rajzolónak hajszálfinom figyelmével az eredeti kifejezésnek archaismusát, naivitását és egyszerűsmind körmönfontóságát is, lehetőleg hűen visszatükrözteti.

Költőnk az előszóban azt mondja; a rímtelen fordításoknál is nem csak egy-két búzaszem hull ki a garmadából; Philaletes meg azt felelheti, hogy a rímes fordításokban nagyon vegyes és nem Dante gabonája kerülhet a rostára. Mert még egyszer: Dantét fordítani és Shakespearet, vagy Goethét fordítani, nem azonegy dolog. Danténál a fordítóban az æsthetikai érzékkel bizonyos philologiai latolgatásnak, skrupulositásnak kell egyesülnie; éreznie kell, hogy egy fölös szó, egy szükségtelenül hangsúlyozott igekötő, egy betoldott (s különösen rímnek szolgáló) igehatározó, s a fordításnak sok egyéb puszta szemmel alig észrevehető fogása: teljesen tönkre tesz a gondolatnak dantei formáját, melyet aztán a rímmel meg nem javíthatunk. S ha nincs meg a gondolatnak ez a dantei formája, ötven esetben száz közül egyáltalán nem tudjuk, mit tegyünk vele. Shakespeareből — ha úgy tetszik — egy gyöngé fordításban is sok megmarad; Danténak azonban nem lesz semmi hatása.

A mi fordításunk azonban gondos s minden éneke mutatja, hogy oly költőtől származik, a kinél a kifejezések ömlenek s ura hangszerének. De épen ezért szinte sajnálni tudnók, hogy a rímek oly keves fáradságába kerülnek. Mert semmi kétségünk sem lehet a felől, mit fordítónk előszavában mond: «Én soha sem panaszkodtam (a magyar nyelv rím-szegény voltán) s némelyek által úgy nevezett «kin-rímeim» nekem bizony nem nagy kinomba kerültek.» Kár volt a csúfolkodókra hivatkoznia; sőt az a gyanúnk, hogy öntudattalanul is ez a könnyű rimelés bírta őt terzinái készítésére, nem pedig az a szép æsthetikai beszámolás, melyről előszava beszél. S mit ért el minden gondossága és verselési könnyűsége mellett is a rímekkel a fordítás? Azt, hogy igen gyakran az egyszerűen kínákozó kifejezés helyett a keresettebbet kellett tennie; hogy Dante plasztikai nyelvét gyakran sujtással látta el; hogy a versekben sok a kis töltelék szó; kifejezések neha egész sorra vékonyúlnak, vagy kelletlen túl összehuzódnak. Fordítások eredendő bűne, hogy ez sokszor elkerülhetetlen; de itt a rim mechanismusa kedvéért többször megesett, mint különben kellett volna. S ha tisztelettel kell meghajolnunk a fordítónak könnyed, folyékony verselése előtt, vajon költőibbé lesz-e a fordítás a sokszor túlmerész assonanceok által, mikor nem egyszer jelentektelen szóra, vagy kevésbbé fontosra kell

esnie a rímnek? Az eredetinek utánozhatatlan szép rímzenéje a fordításban olyan hatással van, mintha az idegenszerűnek fölsallangolása volna. S nem szabad felednünk azt a nehézséget sem, melylyel a végtelenbe sorakozó terzináknak átültetése jár. Csak olvassuk végig magyarul az *Inferno* egyik énekét s úgy érezzük, mintha az eredetiben egymásból bugygyanó, egymással önkenytelen kisebb-nagyobb szakaszkákat képező terzina-füzér formátlan forma volna. Azért még most is, mikor a *Divina Commedia* egész első része magyarul már előttünk fekszik, igaznak tartjuk, a mit Imre Sándor a fordítás egy részletének megbírálasakor mondott. (*Budapesti Szemle* XVI.): «A rímeket elengedjük, ha a fordítást tartalmassága, hűsége ajánlja». E mondás természetesen csak a Dante-fordításról szól; s ez esetben legalább is annyi körülmény támogatja, mint a mennyit az előszó ellene fölhoz. A kérdést azon elvből, hogy az eredetit, ha fordítjuk, alakhűen kell lefordítanunk, eldönteni nem lehet. Ebben határoznak első sorban a nyelvek különböző természete és sajátosságai s határoz maga a költemény, melyet le akarunk fordítani. S mindig lesznek olyanok, kik azt tartják, hogy a «dantei fuvalat» a fordításnál nem a versek rímes vagy rímetlen voltától függ. Dante olasz verseivel vetélkedni úgy sem lehet.

De ha a Dante-fordítás elveit illetve igénytelen megjegyzéseinket el nem fojthattuk, annál szívesebben el lehet ismernünk, hogy a mi magyar fordításunk olvashatóság és siker tekintetében méltán sorakozik a jobb idegen verses fordítások mellé. S a magyar kiadásnak van még egy másik érdeme. A ki tudja, mily nehéz első belépésre a költemény szerkezete s részletei felől tájékozódni, elismeréssel lesz Szász Károly jegyzetei iránt. Minden szükségést oly ügyesen csoportosít s különösen oly jó beosztással közöl, hogy munkája ennyiben a legjobb útbaigazító könyvek közé tartozik.

PÉTERFY JENŐ.

AZ 1849 JÚLIUS 2-IKI KOMÁROMI CSATA.*)

Első közlemény.

Forró nyár van — 1849-ik évben.

Az orosz fegyveres beavatkozás hadai — eddigelé régóta állandó aggodalom, hypothesis, valószínűség, fenyegető veszély, melynek azonban betörése távol-közel időpontja kétes — most egyszerre tény, valóság. A peredi csatában Kászonyi József ezredes bemutatta Görgey Arthurnak az első példány orosz gyalogsági sisakot . . . A kormányzó Pesten még hamarabb nyert bizonyosságot a dologban Wysocki tábornoktól. Az éjszakkeleti határon már június 15-dikén törték be Paszkievics-Erivanski herczeg hadai Ófalunál a Szepességbe, 18-dikán Palocsánál Sárosmegyébe . . . Június 26-dikán a kormányzó Pesten a nádorútczai Döring-házban (most a magyar hitelbank tulajdona) haditanácsot tart, melyben a Komáromból ide sietett Görgey is részt vesz. Épen az ő indítványára itt határozatba megy, hogy az orosz tömegek lassú mozgására számítva, a Feldunánál kell használnunk az időt; Komáromhoz kell sietve összevonni mentül több hadierőt és míg az oroszok beljebb nyomulását apró csatározásokkal, ha lehet alkudozásokkal, amott késleltetjük, azalatt emitt Komárom várrendszerére támaszkodva, az osztrákokra kell csapásokat mérni . . . De már a hadiszerencse emitt is megfordult, a mióta egy orosz hadosztály, a Paniutin tábornoké, közvetlenül Haynau osztrák fővezérnek feldunai főtáborát is megszorította — Perednél, Győrnél; . . . Görgey főhadserégének hadtestei a Duna két partján Komáromra vannak visszavonu-

*) Mutatvány sajtó alá készülő II-dik kötetéből szerző 1848 és 1849-ből című munkájának, melynek I. kötete 1885-ben jelent meg a Franklin-társulatnál.

lóban; a jobb parton Győrből, a balparton a Vág mellől . . . Kmethy tábornok hadteste, a győri csatában szélső balszárnyunk, ekkor elvágatott Pöltenbergtől és délnek Ihásziba vonúlt vissza . . . Július 1-jén este Komárom előtt jobb parti erősített táborunkban még csak három hadtest: névszerint a II. (Kászonyi), III. (gróf Leiningen) és VII. (Pöltenberg) volt összevonva, meg a komáromi őrségnek vagyis a VIII. hadtestnek (Klapka) egyik hadosztálya. A Komáromot ez oldalon félkörben a Dunától (Monostor-domb) az ószőnyi Dunáig körül fogó földerődtvény-vonal hosszában a VIII. hadtest említett hadosztálya képezte a szélső jobb szárnyunkat a Monostoron; balra Pöltenberg csatlakozott; ehhez Leiningen Ó-Szőnyig, Kászonyi a tartalékot képezé. — Ennyit előzetes, általános tájékoztatásul.

Július 2-dikán reggel az ellenség bennünket a Duna jobb partján az egész vonalon megtámadott.

Tehát bekövetkezett, a mit Görgey Arthur Kossuthhoz írt harmadik levelében, mint lehető, számításba hozott és a minek kimenetele előreláthatólag késleltető befolyással lehet a Kossuthnak szóval és Csányiék útján levélben is, július 3-dikára megígért sereglevonulás kivihetőségére.

Raming megmondja, hogy Haynaunak mi célja volt e július 2-diki támadással: «Megparancsolta az általános előnyomulást Komárom ellen azon kettős szándékból, hogy a magyarokra, ha a csatát elfogadják, döntő csapást mérjen, vagy ha meghúzzák magokat előle, akkor legalább a Komáromtól Budára vivő közlekedési vonalakat kezébe kerítse, az erősbitések bevonulását a jobb parton meggátolja, a mi magyar hadierő még az erősített táboron kívül létez, azt ebbe visszaszorítsa és a magyar tábor a jobb parton körülzárja».*)

Ehhez képest . . . «július 2-dikán reggel öt órakor az osztrák IV. hadtest (Wohlgemuth) Nagy- és Kis-Igmándról Pusztá-Csémen át az újszőnyi úton előrenyomult Pusztá-Harkály színvonalára. A Bechtold lovas-hadosztály attól jobbra alakult; Paniutin orosz hadosztálya pedig az utóbbi mögött a csémi magaslatokon tartaléknak. Az I. hadtestnek (Schlick) Ácsról és Lovadról az újszőnyi magyar tábor ellen kellett indulnia, mihelyt a IV. hadtest a pusztaharkályi ma-

*) 109. lap. *Sommerfeldzug*. Pest, Landerer és Heckenast. 1850.

gaslatokon a maga helyét elfoglalta. A III. hadtest (Schwarzenberg) a Kis-Béren hátrahagyott Gerstner-dandár híján, Nagy-Igmándra jött támasznak . . . A IV. hadtest előnyomulása, közel a magyar tábori ágyúk hordereje határáig, zárkózott harcrendben és zeneszó mellett történt . . . »*)

Ez osztrák három hadtesttel szemben részünkön :

a VIII. hadtestnek négy zászlóalja az erősített tábornak 1., 2. és 3. számmal jegyzett védműveit tartá a Monostoron előre tolt «nyílt művekkel» együtt ;

Pöltenberg a VII. hadtest gyalogságával a sorban következő, vagyis a 4., 5., 6. és 7. számú védműveket ;

Leiningen a III. hadtest gyalogságával a 8., 9. és 10-diket ; továbbá a dunahídfőt s a vízmentén ettől alább fekvő Ó-Szőny helységét ;

Kászonyi József ezredes a II. hadtesttel tartaléknak az erősített táboron belül maradt.

Klapka tábornok vezérkarának főnöke, Szillányi őrnagy, így ír :**) «E napon én valék az előőrsök felügyelésével megbizva, s ámbár magam a legelső jelentésre oda (az őrsvonalhoz) siettem, mégis elmulasztám a fővezért a támadás felőli jelentésről értesíteni, mert vak lármának tartottam az egészet. Csak mikor már tisztán megláttam, mint nyomulnak előbbre az ellenséges hadoszlopok mind Ács, mind pedig Csém és Mócsa felől, küldtem jelentést a fővezérnek ; de még ekkor sem bírtam hozzá szokni azon gondolathoz, hogy ez komoly támadás akar lenni . . . »

Ez volt az első hiba. Az inspectiós vezérkari tisztnek téves föltevése.

A csata kezdetét (balszárnyunkon, mert Görgei Arthur a balszárny vezetését Klapkára bízta) Klapka így beszéli el : «Még mielőtt én a csatatérre értem, Leiningen tábornok mohó buzgalmától elragadtatva, lovasságának egy részét Picketi tábornok alatt rohamra küldte az ellenséges jobb szárny előcsapatja ellen. Mócsa és Ó-Szőny közt összezsapásra került a dolog, mely részünkre eleinte jól kezdődött, de utóbb szerencsétlen véget ért. Legjobb ütegeink egyike (a «vörös sap-

*) *Feldzug* 109., 110. l.

**) *Komorn im Jahre 1849* stb. von Szillányi. Leipzig, 1851. F. W. Grunow et Comp. 55. lap.

kás» tizenkét fontos lovas üteg), mely lovasságunk rohanását támogatván, az ellenségnek első ízbeni megfordulására túlmerészen előre vágatott, a második kevésbé szerencsés lovassági roham alkalmával a maga visszavetett fődözetétől elvágatván, oda veszett!*) Én azon pillanatban érkeztem a helyszínére (mondja Klapka), mikor ama visszavert osztagok a sánczok mögé kényszerültek menekülni. Ekkor parancsot adtam, hogy az egész III. hadtest ide tömörüljön össze, egyelőre szorítkozzék a sánczok védelmére és álljon készen az ugyanekkor már nagy veszélyben forgó jobb szárnyunk támogatására, melytől a nap sorsa függött. — Ó-Szőny s az előtte fekvő térség átengedtetett az ellenségnek.

«Ily kedvezőtlen viszonyok közt kezdődött a csata.

«Az ellenség nagy túlszámával szemben e napon azon esetben, ha Monostor körül is rossz szerencsével találunk harcolni, attól lehetett tartani, hogy hadseregünk egy része hátrálási vonalától elvágatván, a Dunába vettetik. — Ezért minden figyelmünket most egyelőre ama veszélyben forgó pontra kellett fordítani.»**)

Balszárnyunk imént vázolt visszaveretése és Ó-Szőnynek elvesztése volt tehát a második szerencsétlenség. Egyzersmind a csata első momentuma.

Ezzel egyidejűleg kezdődött a második — de jóval tovább tartó — harci mozzanat, s ez is eleintén szerencsétlen — a Monostor***) körüli viadal, szélső jobb szárnyunkon.

Jobb szárnyunkon, Ács felől, valamivel későbbben indult meg az ellenség előnyomulása, mint a többi csatavonalon.

Részünkön tehát jobbkézt legszélről a Dunától, a komáromvári vagyis VIII. hadtesthez tartozó Janik-dandár, négy gyalog-zászlóalj — ettől fogva pedig délnek az újszőny-ácsi országúton keresztül a VII. hadtest volt föllálítva. Itt Pöltenberg vezényelt.

*) Az orosz félhivatalos *Bericht* stb. Berlin, 1851. Sim. Schropp et Comp. I. és II. rész. 164. l. szerint a magyar huszár csak négy század volt; ezt a Liechtenstein könnyű lovas ezred, tehát 6—8 század, verte vissza. A vörös sapkás tüzérek mind elestek.

**) Klapka: *Memoiren*. 118., 119. l.

***) Az akkori szokásos elnevezés szerint «a Monostor» nem volt helység, hanem csak egy emelkedettebb homokdomb és rajta erődítvény; előtte egyszerű sánczok.

Az úgynevezett ácsi erdő a Czonczó vize innenső partja hosszában, a mint már egy korábbi alkalommal futólag el volt mondva, azon időben az országúton keresztül a Dunáig terjedt. Az országút azt két egyenlőtlen részre osztá. A délre eső sokkal kisebb részt nevezzük állandóan «erdő csücskének». Az országút és Duna közti három annyi rész tetemes, mélységgel bírt s amodább éjszak felé a lovadi (dunaszéli) út hidja környékén a Czonczó partjáig nyúlt el. A mennyire énnekem alkalmam volt látni, közel a Dunához egy széles tisztás mintegy utczáat kepezett az erdőben, a Monostor melléki 4. számú erődítvény irányában nyílot. E tisztás meg a Duna közti erdőségtől felénk nézve a dombos hullámos terep gyümölcsösök és szőlők alakjába megyen által — vagyis a Monostor előtti szőlők és gyümölcsösök amaz erdővég széléig nyúlnak. — A szőlők, derék erdő, országút meg sánczaink közötti terep egészen nyílt és sík háromszöget képez; a szőlők éjszaki lejtője a Duna felé pedig magas partot, mely alatt húzódik a lovadi út, és legszélről a hajóvontatók csapása.

Pöltenberg a főparancsnok megérkezése előtt úgy gondolkodott, hogy jó lesz az ellenségnek e még ekkor némileg elszigetelten előrenyomuló szélső balszárnyát mindjárt visszaverni, mielőtt még az osztrák belső balszárny és hadközép ugyanazon színvonalra érnének.

E végett Pöltenberg a Janik-dandár négy zászlóalját jobb szélről a gyümölcsös (megyfa-erdő) ellen, s ettől balra másik négy zászlóaljat VII. hadtestünkből — a fönt körülírt sík háromszögben való előnyomulásra rendelt ki, az ellenség hatalmában lévő derék erdő ellen, melyből előőrseink az ellenség tömeges betódulására visszavonultak.

Az utóbbi négy zászlóalj közt volt az enyim is, az 51-ik honvédzászlóalj, melyet — őrnagy hiányában — e napon is, mint legrégibb százados, magam vezényeltem.

A Janik-dandár a fönt említett 1—3. számú védművek előtti szőlős és gyümölcsös halmok mentiben nyomult előre. Az én zászlóaljam a negyedik erődítvény mellett torkolt ki a sikra.

Eleinte itt a nyolcz zászlóalj gyalogság előnyomulását részünkről mezei tűzéréség a síkon kint nem támogatta; csak a védművek tűztelepei valának a hátunk mögött. A VII. hadtest lovassága pedig amodább balra Harkály irányában volt összevonva.

Mi emitt a síkon előrenyomulván, csakhamar sűrű ellenséges ágyútűzbe értünk. Lovasság nem mutatkozván szemközt — zászlóaljaink, hogy az ellenség derek lőtávolából mielőbb kijussanak, az ellenség ágyúit meghátrálásra bírják és mielőbb az erdő széle elfoglalásával földött állásokra teheszenek szert és nehogy meg találjanak rendülni, mintegy kénytelenségből gyors lépésre vezényeltettek . . .

De alig jutott ki zászlóalj — mely ekkor egész figyelmet egymaga vette igénybe — kifele tulajdon sánczaink lökörén túl, midőn tőlem távol jobbra a Monostor fele húzódó fás és szőlős terepen az osztrák katona-zene szólalt meg s én ugyanekkor azt veszem észre, hogy szélső jobb szárnyunkon a szomszéd magyar gyalogzászlóaljak előbb akadozni kezdenek, utóbb lassú, majd egyre gyorsabb visszavonuláshoz fognak. Erre, jó távol lévén még előttem az erdő széle, magam is rendben vissza kezdek vonulni, mely példámat a tőlem balra szomszéd zászlóaljaink is követik. Így lépcsőzetes hátrálásban megint sánczaink ágyúi alá húzódunk . . . midőn szélső jobb szárnyunk gyalogsága — a vár mellvédeihez (nem a fedetlen síkon való harcához) szokott komáromi zászlóaljak — a szőlőkben s idébb a sík mező szélén is, futásnak erednek a Monostor földhányásai felé. Én ekkor tárczámból kiszakított lapra jelentést írván, vele lovászomat, ki másik háts lova-mon kéznél volt és fokozatos fölebbvalóimat színről mind ismerte, hadközepünk felé küldöm azzal a parancssal, hogy közülok a kit hamarabb ér, annak adja. Magam pedig a 4. számú védmű tövébe húzódok.

A mint utóbb szemtanúktól megtudtuk, azon jobbra tőlem bomlásnak indult magyar jobb szárnyat a szőlőkben nyomon követi az osztrák szélső balszárnny — báró Reischach császári tábornok rohamcsapatja *) — s a Monostor nevű fővédmű s az ennek előtte terület elősánczok teljes ágyútüzében, még csak nem is szuronyt szegezve, hanem «Kolbenhoch!» tüntetőleg vállra vetett fegyverrel veszi be a három elősánczot, melyeket a védők rémülten oda hagynak — cszeveszetten a Monostor felé és mellette jobbra-balra le a tábor belsejébe bomolván . . . A győzők ott — szemben a közel Monostor tüzhányó lövegeivel — megállapodnak; meglapulván,

---

*) A. Koller von Kollerstein főhadnagy személyes vezetése alatt.

egy ideig erőt gyűjtenek újabb rohamhoz és hozzá látnak az elfoglalt sánczokban tulajdon ágyúinkat ellenünk fordítani . . .

Én e pillanatban zászlóaljamat (tulajdonképen csak négy századot — mert két századom az ácsi erdőből, hol az este óta előörsi szolgálaton volt, még mindig nem csatlakozott vissza s én sorsa felől bizonytalanságban vagyok) a 4. és 5. számú védművek közötti törrendszeren, torlaszon és árkon keresztül vezetem oly célból, hogy a 4. számú védmű megkerülésével a Monostor felé forduljak, hol a veszély nagy. E visszavonulás a művonál belsejébe, a terep mesterséges akadályai miatt s a szőlőkarós és tőkés dombblejtőnek haránt föl, nem másképp, mint szakadozva történhetett. Az osztrák tűzéréség pedig már ekkor az előttünk fekvő síkról a legkurtább lőtávolságból szórta ránk különféle projectiljeit . . . A mint magam utolsónak az eltorlaszolt árkon keresztül — alúlról föl hegynek — átugratnék, lovam lefordul velem az árokba. Mire föltápáskodom s embereimet utolérem, már ezek közt is a rend nagyobb részt fölbomlott és nekem és tisztjeimnek csak a legnagyobb erőfeszítéssel sikerült az ellenséges ütegek kartácszáporában és levágó röppentyűi közt rendbe szedni s együtt tartogatni — körülbelül felét . . . A többi eltűnt a domb túlsó lejtőjén. *) — Egyik legfiatalabb s legvitézesebb hadnagyom hadd legyen itt megemlítve: Balázs, váczfi fiú, ki a legnagyobb elragadtatásban, könnyezve és «Előre! előre!» kiabálva, úgy tolt, verte színbe sorba az ingadozó közlegényeket, s közben két kartács-golyótól egyszerre lábfejen és nyakszirten találva, mellettem összerogy. — Hátra vitettem . . .

Ezalatt körültem a következők történnének: **)

Görgey Arthur e napon vörös zekéjét viselte a csatában, hogy messzire ellássék s a jelentések mindenfelől könnyen rá találjanak. Lovászmom is hamar rá akadt s ekkép a szerencsés véletlen úgy akarta, hogy írott jelentésem a legnagyobb veszély előperczében közvetlenül az ő kezébe került.

A jövő pillanatban egy közeli legmagasabb dombon föltetszik ő tizenkilencz markos pejlován, vörös zekéjében, nagy

---

*) Későbbben visszasorakoztak és ezentúl estig jól tartották magokat.

**) Az ezutániakat megint csak kis részben úgy mint szemtanú beszélem.

fehér strucz-tollával fekete Kossuth-kalapján. Mindenki lát-hatja. Széjjel néz a helyzeten . . . A következő perczben megint szint oly hirtelen eltűnik.

Két századom nagy nehezen helyt áll s én oldalvást a Monostor felé húzódom véle . . .

Az osztrákok által elfoglalt elősánczok megfordított ágyúi ekközben a legnagyobb közelből megdördültek a Monos-tor ellen . . .

A dombjaink mögött meredeken ereszkedő aljban ott áll a tartalékot képező II. hadtestbeli 48-ik honvéd-zászlóalj Rakovszky Samu őrnagy alatt. «Meg tudtok-e halni a hazáért?!» — rivall rájuk Görgey Arthur. — «Meg, uram!» — kiált feleletül egy szívvel-lélekkel az egész zászlóalj. — «Hát menjetek és vegyétek vissza azt a három sánczot! Előre!» — mondja Görgey . . .

A 48-ik zászlóalj éljenezve gyorsan indul föl a dombra s a Monostor mellett el, az ágyú torkának . . .

«Utána Don Miguel! Előre!» — kiált megint Görgey. Egy segédtsíztje megviszi a parancsot.

«Mindig csak Don Miguel!» — szól indulás közben egy egyes hang a sorból . . . A visszatérő segédtsízt ezt bátyám-nak megjelenti. — A Don Miguel harmadik zászlóalj a II-dik hadtest azon zászlóaljainak egyike volt, kik a zsigárdi és peredi csatákban jelesen tartották magokat, sok szerencsétlen körülmény összetalálkozása következtében ott rendkívüli módon voltak igénybe véve és nagyon sok embert vesztek. Azon hadtestből való volt, melyben Asbóth ezredes iskolájából legtöbb ellenszenv tenyésztett bátyám ellen. — Ez a jelen-tésre rögtön oda ugrat.

«Állj!» — A zászlóalj megáll.

«Ki volt a visszafelelő?!» kérdi a fővezér harsány hangon.

Senki sem szól.

«Kérem, ki volt ez? — Ha volt bátorsága fölszólalni, legyen bátorsága magát meg is nevezni!»

Egy fiatal hadnagy kilép a sorból: «Én.»

A fővezér kardot ránt s a zászlóalj előtt egy éles vágást mér a lázadó fejére.

«Indulj!»

A zászlóalj némán indul és rohan az ellenségnek a 48-ik zászlóalj nyomába . . .

E közben oda hátrább lent a völgyben összezsúfolt fegyveres nagy embertömeg kavarg, három-négy összekeveredett gyalog-zászlóaljnak torlódása, pokoli orditozás, dulakodás, hullámozás majd előre, majd hátra. (Az osztrák gyalogságnál a különböző zászlóaljok embereit, mikor így összekeverednek, könnyebb szétismerni, számba, sorba szedni, a föltűnően különböző hajtókánál fogva: honvédszászlóaljainknak nem lévén ily megkülönböztető hajtókájuk, nálunk ilyenkor a zászlóaljok sorszámát kellett ki-kiáltani; s ezt ordította most ott minden ember torka szakadtából — mert ilyenkor épen a leggyávább ficzkó is fölcsap a legbuzgóbb rendezőnek . . . ezt az ordítást pedig hallgatni s az egész jelenetet magasabb pontról nézni, nem a legutolsó mulatság lehetett . . . De azért nem kell azt velni, hogy a kik oda lent össze voltak keveredve, mind egytől egyig ilyen gyávák voltak. Mihelyt egyszer nagy veszélyben egy egész zászlóalj bomlásnak indul, akkor egy ideig a vitéze is kénytelen a megijedtekkal menni, csak hogy együtt maradjon az egész, hogy emezeket amazok észre hozhassák, megállásra bírják. A keret magával ragadja amazokat is . . . Ha ilyenkor minden második ember, kinek szíve még helyén van, mindjárt eleinte ott a földbe gyökereznek: akkor a bátrak magok siettetnék a rend, a keret fölbontását, mely valószínűleg még kikerülhető egy hátrább eső ponton . . . S utóvégre is a tisztje köteles a maga embereit el nem hagyni; követni kell őket, még mikor megszabadnak is.)

Az az összekeveredett tömeg most oda lent a Monostor mögött — a Monostor előtti szőlőkből megfutamodott szélső jobb szárnyunk zászlóaljai valának, kik a három elősánczot az ellenség gondjára bízták. Egy részök a Monostor magaslatáról menekült volt alá; de a jóval nagyobb része mindjárt elején a szőlőkből le a Dunához vetemedvén, most a partszéli szorulatból került elő. Attól kellett most tartani, hogy ha az ellenség is ugyanezt az utat találja követni, vagy a Monostor magaslatain mutatkozni: akkor ez az embergomoly ott a Duna szélén tovább is folytatni találja örült futását, s a Duna hídjának hömpölyödik neki, mely az öreg várat a jobb parttal s táborunkkal köti össze; s ekkor a rémkiáltás: «Itt az ellenség!» hátul érvén a mi viadalban álló centrumunkat — -- a

mi azután történhetik, az kiszámíthatatlan! — Még e pillanatban közte s a dunahíd között egy üteg ágyú áll a tartalék-ból — torkával a nyüzsgő, zajongó tömeg felé fordítva . . .

A mint a Donmiguelek az előbb leírt kínos jelenet után másodszor megindúlnak, és mialatt a Monostor magaslatán és mellékén eltűnnek az ellenség irányában: Görgey Arthur megint fölkaptat lovával egy közeli magasb pontra. Egy pillanatig haboz — aztán jelt ad a most említett tartaléküteg parancsnokának. Intésére odalent két ágyúlövés dördül els erre az egész gyülevész had újra kereket old, de ezúttal a helyes irányban — föl a Monostor magaslatára s onnan tovább előre, a Don Miguel zászlóalj nyomába.

Az előbb odaveszett három sánczunkat már a 48-dik zászlóalj foglalta vissza a legelső iramodásra. — Opiczky János barátom, honvéd-százados, Rakovszky őrnagynak segéd-tisztje, a ki különösen engedelmet kért a gyalogrohamban részt vehetni, a legelsőik egyike volt, ki a magunk visszahódított sánczbeli ágyúi egyikére rá tette kezét . . .*)

A Don Miguel zászlóalj nyomon éri a 48-dikat — ezek mögött pedig ugyanekkor több ezerre menő embertömeget lát az ellenség a monostormelleki magaslatokon föltűnni s onnan hógörgeteg módjára rohanni alá ama két előljáró zászlóalj támogatására . . . Reischach császári tábornok dandárából — a mi ott nem veszett — valamint a szőlőkbe utána küldött segítség is, azontúl meg sem állt többé az ácsi erdővégig, a Czonczóig. Egyidejűleg ugyanis a 48-dik honvéd-zászlóalj és a Don Miguelek föntírt fényes rohamával mi többi zászlóaljak is, kik a háromszögű sík mezőről előbb kénytelenek valánk a táborvéd-vonalba visszahúzódni, szintén parancsot kaptunk, hogy az ácsi erdő elfoglalása végett újból előre nyomuljunk. Kitörtünk a sánczközökből — és ezúttal tűzérség és ágyúdözsetkép lovasság is támogatván minket — mi hasonlókép meg sem álltunk az ácsi erdő innenső széléig.

Az ellenségnek imént egészen sánczainkhoz közeledett röppentyű és ágyú-ütegei, melyek annyi kárt okoztak bennünk — mihelyt a koczka ily tövestül megfordult, ugyanazon tempóban állodásról állodásra tért engedtek előttünk.

---

*) A Szabolcsmegyében alakult 48-dik honvédzászlóalj 1848/49. évi háború naplója. *Nyír* 5. száma 1868-ik évi február 1-jén.

Hogy az egész idő alatt az erősített tábor védművei, különösen pedig a legnagyobb közelből megtámadott monostori főmű szintén nem voltak röstek avagy némák, talán fölösleges is említeni.

Ez volt a csatának — jobb szárnyunkon — második és harmadik mozzanata.

Említém az imént, hogy Arthur bátyám odafönt a dombon egy perczig habozott, mielőtt a lenti tüzérparancsnoknak a vele előbb megállapított jelt megadná, hogy ez a harcztot kerülő összeszorult tömeget kartácscsal fogadja — saját embereinkre tüzeljen. Elmondom azt is, hogy miért habozott.

Bátyám azt hivé, hogy az én zászlóaljam is ama nyüzsgő tömeg közé keveredett, és megvillant fejében a gondolat, hát ha az az ágyú, mely a jövő pillanatban az ő intésére megdörödul, engem — tulajdon öcsését — is le talál teríteni!

Senki sem fogja tagadni, hogy ez a gondolat a jó testvért egy perczre meg is hökkenthette.

Azonban telt a percz — nőtt a veszély — és (az ilyen helyzetben kimondva, de meg is cselekedve, ez nem phrasis) «a haza minden előtt!»

Bátyám leküzdve pillanatnyi gyöngeségét — intett, s a két ágyúlövés eldőrdült . . . Hatása, eredménye tudva van.

Említem még, hogy mielőtt bátyám ama végső eszközhöz nyúlt volna, előbb elkövetett mindent, hogy e végső eszköz nélkül menjen a dolog. — Már a bomlás kezdetén — még a sánczok elvesztése előtt ott a szőlőkben iparkodott ő föltartóztatni a kezdődő rémfutást. Mikor pedig a mieink a sánczokat utóbb visszakerítették, akkor mindaddig személyesen vezette a mi rohamcsapatunkat, míg nem azon meggyőződésre jutott, hogy itt nem kell többé fordulatnál félni.

Innen a centrumba tért vissza. — Az idő délután úgy négy óra tájban lehetett . . .

A csatának ezután következett mozzanata alatt mi a jobb szárnyon (a szélsőn és a belsőn) az ellenséget visszavetettük a szőlőkből és a nyílt mezőről az erdőbe és azon erdőből a Czonczó partjára. Legszélről pedig a Dunánál a 48-dik honvéd- és a Don Miguel zászlóaljak átkergették még a Czonczó hídján is, Lovad felé. Emitt az ellenség a hidat is szétrombolta maga mögött, annyira, hogy a legutója kénytelen volt mellig a vizen átgázolni.

Az én zászlóaljam a legsűrűbb ágyú és utóbb puskatűzben (az egész levegő üvöltött tőle) szerencsésen bevette az erdőnek innenső szélét (tudniillik ennek rá néző szakaszát), az ott létező ellenséges fatorlaszokat. Ezeknél egyelőre menedéket lelve, itt egy kevéssé kifújtuk magunkat.

Nekünk fehér kabátos, kék hajtókás gyalogsággal volt dolgunk. Úgy emlékszem, a Schönhals-ezred volt.

Azon erdőszakasz, melynek szélét mi foglaltuk el, jobbról azon széles útca alakú tisztásnál kezdődött, melyet előbb említettem, és nyúlt balra délnek az ácsi országút felé. Épen itt volt talán legszélesebb az erdő, szélitben legmélyebb. — Itt, és jobbra-balra tőlem késő estig tartott el a harc, az osztrák I. hadtest ellen.

Csúnya viadal volt. Szép lehetett volna, ha az erdőn belül is föntarthattuk volna magunk közt és egymás közt a kapcsolatot, a színvonalt. De ehhez hiányzott embereinkben a kellő kiképzettség; az összeköttetés csakhamar megszakadt közöttünk. — Innen is, túlra is torlasz és fatörzsek mögül lődöztek egymásra az ellenfelek. — Helyenkint oly sűrű volt az erdő, hogy némelykor 30—50 lépésen túl alig látott valamit az ember; s ebből az lett, hogy egyes embereim a megparancsolt «magok földözése» végett fatörzsek mögött és mélyedésekben meglapulván, de azután sunyi módon hátra is maradván, míg mások tüzesen előre mentek s az előttök hátráló fehér kabátosokat mohón követték, többször történt, hogy mindenik fél egyszer csak hátulról vagy oldalt kapta a lövéseket. Magammal történt, hogy a mint az innenső erdőszéli torlaszokat bevettük, én nem bírván lóháton az erdőbe behatolni, belovagoltam a tisztásba, melynek szélét zászlóaljam jobb szárnyának irányadóul kitűztem; onnan reméltem valamely gyalog csapáson a hangos erdőbe és embereim élére juthatni; de alig vágattunk — segédtisztemmel, Kúnhegyi Kámmal — vagy száz lépést be a tisztás utcájába, midőn egyszerre csak balfelől, a hol saját embereim csatártüzelését veltem hallani, a fák mögül váratlan sortűzet kaptunk egy elmaradva elrejtőzött ellenséges csoporttól, mely közt én tisztet is vettem észre. (E csekély körülményt azért említem, mert mikor utóbb 1850-ik évi januárban Kassán az osztrák katonai bizottságok egy napon 400-ad magammal besoroztak, akkor a bennünket Galiczián keresztül kísérő osztrák gyalog-

ság tisztjei közül *) az egyikkel — Furher főhadnaggyal — egymásra ismertünk, mint az ácsi erdőtisztásból való régi ismerősök. Besorozott honvédtiszt-társammal, Rochlitz Gyulával, meg is theáztattuk egy határszéli faluban, ő meg megosztá velünk jobbféle éjjeli szállását.

Sőt megtörtént az is, hogy tulajdon embereink irányt vétesztve, egymásra (egy hátulsó sor honvéd egy előtte járó sor honvédre) lőttek; és ilyenkor rendesen a csatárláncznak mindjárt egy nagy része gyorsan visszahátrált . . .

E több órai tusakodás közt csak egy dolog volt nagyszerűen szép: a szakadatlan fegyverropogástól visszahangozó erdő!

Este a parancs, hogy a táborba bevonuljunk, az ácsi erdőnek birtokában talált minket.

Én csonka zászlóaljammal sötétben érkeztem vissza az erődített táborba, hol az aznap reggel előőrsi szolgáltról bevonult és egész napon át tölem váltan harczolt többi két századom minket aggódva várt.

Míg ezek emitt a jobb szárnyon a Dunától az ácsi országúton keresztül Harkály felé elnyúló erdőnek legdélibb csücskéig ekkép folytak, azalatt a centrumban egész délután nagy tűzértségi és lovassági viadal folyt napleáldoztáig.

Hogy erről is nagy vonásokban hű képet írjak, az ellenfél előadásához folyamodom. Ramingból fogok idézni. Azért is Ramingból inkább, hogy az ellenfél tanúságával igazoljam, a mit imént jobb szárnyunk magatartásáról — a VII. és II. hadtest gyalogsága hű kötelességteljesítéséről mintegy öndicsekvőleg elbeszéltem. Mert az ellenség tanúbizonysága, ha kedvező ránk nézve, mindig a legszavavehetőbb szokott lenni.

Előbb azonban vissza kell hogy nyúljak az időben, dél-előltre, azon perczenetre, mikor Klapka tábornok, a mi bal-szárnyunk intézője, Ó-Szőnyt föladta, hogy a III. hadtest legnagyobb részét Mocsá és P.-Csém átellenében koncentrálja s itt készen tartsa, a kellő pillanatban Görgey Arthurnak

---

*) Transport-parancsnokunk Schwanda Rudolf százados volt; alatta Furher Károly főhadnagy és Klach Emil hadnagy urak, mindnyájan a tizenkilencedik sorgyalog Schönhals-ezredből, ha jól emlékszem.

segítségül menni. — Ramingból azt látjuk, mikép déltájban Haynau már azt hitte, a csatának vége, mi minden ponton vissza vagyunk vetve sánczaink mögé; ő elfoglalta bal szárnyán az ácsi erdőt, jobb szárnyán Ó-Szőnyt és ráadásul itt egy tizenkét fontos ágyúütegünket; mi nem álljuk a csatát; ő a Mészáros-úton kívül az ószöny-almási utat is birtokába kerítette; mind a két úton egyszerre vonúlhat odább Budára, mihelyt jónak látja, vagy bekeríthet minket Komáromba. Mi többé a jobb parton le nem vonúlhatunk. Hogy magát erősített táborunkat is ezúttal kivívja, erre kísérletet tenni — Raming bizonyága szerint — eszébe sem jutott. Be akará érni a fönti eredményekkel s a tapasztalattal, hogy mi gyöngék vagyunk, gyöngébbek, mint ő vélte — vagy számban, vagy erkölcsi erőben. Beparancsolta tehát csapatjait oda, a honnan reggel kiindultak — kivéve Benedeket, a ki az általa elfoglalt Ó-Szőnyben megmaradt és parancsot kapott, azt Komárom felé eltorlaszolni.

És Görgey Arthur csakugyan megírja, mint esodálkozott ő azon, hogy mikor a monostori elősánczok visszaserzése után az ellenség balszárnyának (Reischach) üldözéséből a hadvonal közepére visszatért, akkor már az ellenséges centrum és jobbszárny vonalai az ő látköréből egészen eltűntek. *)

Ez azon pillanat lehetett, mikor III. hadtestünk fönt jelzett összevonatása még nem éreztette magát az osztrák centrummal mint visszatorló szándékból eredő taktikai mozdulat; vagy ha ezt már ekkor észrevette Haynau és az imént nyugalomra tért centrumának új előnyomulási parancsot küldött is már; legalább álláspontunkból ez újabb előnyomulást még ekkor nem lehetett észrevenni. Jobb szárnyunknak a monostori szőlőkből és meggyfa-erdőből kiindult viszont-csapása meg épen nem lehetett mindjárt érezhető a távol osztrák fővezér körében.

A pillanat rendkívül kedvezőnek látszott, a számra gyöngébb magyar haderővel tetemes sikert szerezni.

Ó-Szőny és vele a budai országút az ellenség kezére jutott. — Hogy Görgey Arthur a hadsereget Budára levezethesse, a mint július 3-dikára megígérte volt, neki Ó-Szőnyt ma okvetetlenül vissza kell hódítania.

---

*) II. r. 213., 214. l.

Ez természetesen közvetlenül Klapka és Leiningen tábornokok föladata a balszárnyon. — De Görgey Arthur emitt a jobb szárnyon és centrumban mit tehet, mit tegyen, hogy az ő föladatukat elősegítse?

A magyar jobb szárny épen ekkor legerősebben szorítja az osztrák balt a Czonczó és Ács felé. Ez szerencsés körülmény. Emitt ugyan támadásunknak, ha még oly szerencsésen foly is, átléphetetlen határt vet a Czonczó vize; hiszen csak nem akarhatunk azzal a kevés erővel Ácson át Győr felé kitörni, hogy azután Schlick a Czonczón túl bennünket egyszerűen egy párhuzamos flankenmarssal oldalt kísérvén, szakadatlanul oldalba lövessen, hátunk mögött pedig Haynau a maga centrumának balszárnya egyszerű bekanyarodásával becsukja mögöttünk, elszakadt jobb szárny mögött, örökre a kaput! (Én ha az ellenségnek lettem volna, Ács felé az utat nyitva hagyom. Tessék!) De az ellenség a maga óriási túlereje tudatában oly desperatusnak nézhette egész helyzetünket, hogy képes lehetett még a legvadabb excentricitást is föltenni felőlünk s e föltevésben a maga összeköttetési vonalait félteni most tőlünk.

Azonban az Ácsra törekvésnél sokkal valószínűbben azt remélhette bátyám hitetni el vele, hogy mi a jobb centrumban Harkály és Csém közt ki akarunk törni, akár azért, hogy Kmethy hadosztályát, mely Győrnél tőlünk elszakadt és melyet közeledni vélünk, fölvegyük, akár azért, mert elég merészek vagyunk, magunkat az egész ellenséges hadálláson és tartalékokon keresztül vágni akarni és a bábolnai úton vonulni le Budára.

Ezt hitetni el az ellenséggel, őt e hite által bal centruma erősítésére, jobb szárnyának Ó-Szőny körül pedig gyöngítésére birni, és míg maga Görgey emitt Harkály körül tömeges lovassági harczot vív, az alatt Komáromon alúl Ó-Szőnyt bal szárnyunkkal visszafoglaltatni — ez volt tehát Görgey Arthur vezérgondolata a csata következő végső stadiumában.

E végre ő összeszedett mindent, mit lovasságból és tűzérsegből a VII. és II. hadtesttől összeszedhetett. A tűzérseget Pszotta tűzér ezredes alá helyezte s általános utasítást adott neki. Pszottában megbízhatott. — És mialatt Rakovszky szélső jobb szárnyunkon és errébb mi, a VII. hadtest gyalog zászlóaljai, Schlicknek gyalogságát az ácsi erdőből egész hosszában a délszaki csücskéig, kiszorítottuk, és a Czonczón át

amott Lovad, emitt Ács felé, hátrálásra bírtuk, addig a fővezér a lovassággal a centrumból egész erővel tört előre — egyrészt szintén az ácsi erdő déli csücske felé, mintha Schlicknek még a hídon át nem hátrált részét a Czonczóba akarná dobni, főleg pedig Harkály és Csém felé, mintha itt akarnók magunkat az ellenség hadvonalán keresztül vágni.

E harczi pillanat emlékeül Kászonyi József ezredes még ma is híven megőrzi e két, egymásután rövid közökben kapott parancsot:*)

1. «Kászonyi ezredes úrnak! Önnek lovassága és lovasági tűzérsege nyomuljon előre az ácsi erdő déli csücske ellen; mert én az erdőben a gyalogsággal előre nyomulok, és ma hátrálnia kell az ellenségnek, ha azt akarjuk, hogy mentve legyen a haza. Görgei Arthur, s. k.»

2. «Kászonyi ezredes úrnak! Az ön lovassága és ütegei előre az ácsi erdő déli csücske ellen! Én a gyalogsággal már nagyon előre vagyok. Bátorság! bátorság! Meg kell menteni a hazát! Görgei Arthur, s. k.»

És még egy harmadik ilyes rögtönzött parancsa maradt fenn Rochlitz Kálmán keziratában: «Centrumunk sem volt tetlen azalatt (írja Rochlitz) az ellenség oly sok tűzérseget állított föl ellenünk, hogy ütegeink — Görgeinek tulajdonképeni szándékát nem is igen tudták — hátrálni kezdetek. De csakhamar egy segédtsízt végtől végig vágatott egy kis papírszelettel, mely czímezve volt: 'Valamennyi ütegparancsnoknak!', tartalma pedig e néhány szó: 'Miért hátrálni? Miért nem inkább előre? Hát nincsenek többé férfiak, kik meg tudnak halni a hazáért? Görgei s. k.' És nem sokára a császári tűzérség szerepet cserélt a magyarral . . .»**)

És most lássuk mit mond Raming:

«Wallmoden gróf altábornagy most***) a Sartori-dandárnak egy részét parancsolta elő, hogy vele a Reischach hátrálását fődözze; és Sartori ezredes a hatodik számú vadász-zászlóaljjal, egy zászlóalj Latour, két század E. H. Ludwig, két század Ceccopieri és egy zászlóalj Braisach-gyalogsággal átvevé az ütközetet és fölváltá a Reischach-dandárt az által,

*) Tárctalapokon, írónnal, németül.

**) Rochlitz IV., 393. l.

***) Ez mindjárt délután lehetett.

hogy az ácsi erdőt megszállta egészen a Dunáig. — Wallmoden a folytonosan előre törő ellenséget szuronysegezve vetette vissza, úgy hogy a Reischach-dandár rendben mehetett vissza a Czonczó bal partjára és itt fölállhatott. — De minduntalan újabb ellenséges gyalog tömegek bontakoztak, melyek most már a Sartori-dandárnak jobb szárnya ellen is nyomulván előre, ezt visszavonulásra kényszeríték, mely a legszebb rendben, időről időre állodást foglalva, ment végbe egész a Czonczó patak mögé. A szőlőkből utánnyomuló ellenfél heves ágyú- és röppentyű-tüzelés által visszautasítva, az átkelés befejeztetett s a híd a hatodik vadász-zászlóalj védelme alatt szét-szedetett (sic!). — Az osztrák balszárny visszavonulása következtében az első hadtest többi dandárjai a magok előre tolt állásában veszélyeztetve valának; gróf Schlick altábornagy ezért a Bianchi-dandárt is ütegeinek védelme alatt az ácsi erdőbe vonta vissza és föl is váltatá itten a Schneiderfele tartalék-dandárral, mely az erdőt az országút mindkét oldalán megszállta. A Bianchi- és Sartori-dandárok Ács mellett haladék nélkül megint fölállanak, míg a Ludwig-fele lovassági dandár lépcsőzetes állodásba egészen P.-Harkály mögé húzódott hátra. — Ily módon vezette vissza gróf Schlick altábornagy a maga hadtestét, viaskodva lépesről lépesre, fölváltván egyik dandárt a másik után, egyik zászlóalj a másik után. Ekképen az elől való Schneider- és Ludwig-dandárok *) az erdő melléki állodásukban délután öt óratájig tartották magokat. Ekkor azonban az ellenség (tudniillik mi magyar jobb szárny) minden erejét ez egy pontra irányozta és kivált a Duna mentén Schneidernek bal szárnya ellen azon szándékkal tört előbbre, hogy ezt Ácstól elvágja. Ezért a Schneider-dandár két tizenkét-fontos üteg erősbitést kapott és azonfölül a Sartori-dandár újból előre parancsoltatott amannak segítségül.

«Míg az ácsi erdő körül így folyt a küzdelem, Paniutin orosz hadosztálya már bevonult volt pusztacsémi táborába.**) Most aztán gróf Schlick altábornagy által felszólíttatván, hogy

---

*) Az utóbbi lovassági dandár; 16 század.

**) Ezt az időközt jelzi Görgei Arthur elcsodálkozása azon, hogy az ellenséges centrum és belső jobb szárny hadvonalai eltűntek az ő látköréből. M. L. u. W. II. r. 213., 214. l.

öt az osztrák I. hadtest jobb oldalának fölszabadtítása végett egy üteg ágyúval kíségetse, Paniutin altábornagy mindjárt az egész hadosztályával nyomult elő P.-Harkály irányában. Mikor első dandárjával esti hét órakor emide megérkezett, már ekkor az ellenség (Pöltenberg) Harkályt birtokába kerítette és epen 8—10 század huszárral az osztrák első hadtest jobb oldalát megrohanni készült. — De már előbb báró Simbschen tábornok *) az ószőnyi szőlők melletti magasb föllállításából észrevette az osztrák első hadtest meghátrálását és huszár-tömbeknek P.-Harkály felé nyomulását; **) erre ő hat század császár-dzsidással, négy század Liechtenstein-féle könnyű lovassággal és egy üteggel hamar az ácsi erdő fele nyomult, amaz ellenséges huszárságot oldalba és hátban támadandó. Mialatt ágyúi sorjában föllállanak, Simbschen tábornok nyolcz lovas századdal osztálysámra a huszárokra rohanván, rendetlen megfordulásra és arra kényszeríti, hogy hátul álló ütegeik védelme alatt keressenek menedéket. Ugyane pillanatban bontakozik arczba az orosz hadosztály P.-Harkály mellett, mely helyet a magyar előcsapatok, ily koncentrikus támadással szemben, azonnal odahagyni kénytelenek; és két ütegből oly hatalmas tüzelést kezd Simbschen az ellenségre, hogy ennek ütegei nem sokára tért engednek, az újszőnyi földművek felé húzódnak vissza és a Simbschen tábornok által visszavetett huszárok sem bírnak újból alakulni.

«Az osztrák első hadtest ekként . . . fölszabadittatván, a maga Ludwig-féle lovassági dandárjával és három üteggel megint előre nyomúl az oroszok színvonalára. A Simbschen-dandár, mely a huszárokat számos ágyúik hordereje körén belül nem követheté, az orosz hadosztálynak jobb szárnyán alakúl meg, itt még egy század Liechtenstein könnyű lovas egy lovassági üteggel, nem különben az oroszokhoz vezényelt két század Johann-dragonyst von magához és hozzá készül, hogy egy újabb, sokkal erősebb támadásnak is megfeleljen; mert az ellenség huszársága a tábortól tetemesen szaporítva, újonnan előre nyomult; és ugyanakkor Ó-Szőny felől is közeledtek újabb huszár-hadoszlopok, a Simbschen-dandárt jobb felől túlszárnyaló szándékkal. — Azt látjuk (írja Raming)

---

*) Egy lovassági dandár vezére ez is. 18 század.

**) Ezek Kászonyi lovassága.

Görgey hadseregének vezérkari jelentéseiből, hogy ez újabb támadást három huszár-ezreddel vagyis huszonnégyszázaddal*) Görgey maga vezette.

«Báró Simbschen tábornok nem enged az ellenségnek időt a bontakozásra — elebe veti a Liechtenstein könnyű lovas ezredet s azalatt hat század dzsidást és egy század Johann-dragonyst harántvonalba állít. — A Liechtenstein lovasság első osztályai ugyan hátrálni kénytelenek a túlerő előtt, de felre húzódnak, tért engedvén az előre vágató dzsidásoknak, és most valamennyien oly erőszakkal rohannak egyszerre mindenfelől a huszárokra, hogy ezek ellent nem állhatnak és vad futásban a vár fele hajtanak vissza. — E lovassági rohanatok egyikében, azt mondják, Görgey megsebesült. — A negyedik számú lovassági üteg tüzelese a huszárság minden új rendezkedési kísérletét megghiúsította.

«E perczben jelenik meg a csatatéren az osztrák negyedik hadtest is, mely (több órával előbb) táborhelyére, Mocsára, elvonult volt. Báró Wohlgemuth altábornagy ugyanis, midőn esti hat órakor a P.-Harkálnál s az ácsi erdőben történt események hírért veszi, visszafordul hadtestével s a veszély helyére siet. A Lederer-fele**) lovassági dandár e negyedik hadtesthez csatlakozik. A negyedik hadtest előcsapatja két vasas század egy üteggel még épen jókor érkezett, hogy az üldözésben részt vehessen; valamint a többi tetemes hadtömegek megjelenése is siettette az ellenség visszavonulását.

«Az éj sötétje vetett e ponton véget a csatának.

«Mig ilyenképen Harkálnál győztesen végződött az ütközet, azalatt az osztrák első hadtest centrumában a veszély meg mindig nem volt elhárítva. Az ellenség az ácsi erdőben fölállított zászlóaljokat mindig hevesebben és több erővel szorította s utóvégre Ács felé meghátrálni kényszeríti őket, míg az (osztrák) I. hadtest bal szárnya a Duna oldaláról túlszárnyaltatott. — A «fölkelők» már kifelé kezdenek törni az erdőből Ács felé, de az itt fölállított Sartori-dandár, két zászlóalj Parma-gyalogság által erősítve, ellene nyomul az ellen-

---

*) Mintha bizony nekünk minden ezredünknek teljes nyolcz századja lett volna és belőle semmi sem vétetett volna el azonfölül ágyűfödözetnek!

**) Ez már a harmadik lovassági dandár = 16 század.

ségnek. Gróf Schlick altábornagy az E. H. Ludwig- és Latour-ezredbeli zászlóaljakat rohamra vezényli, és az erdő széle az első íramodásra bevétetik. — Az ellenségnek egy második kísérlete a Sartori-dandár bal szárnya ellenében törni előbbre, meghiusult egy az ácsi magaslaton előnyös állodást vett üteg miatt — s a tért engedő ellenséget a második Parma-zászlóalj üldözőbe veszi.

«Időközben a Schneider-dandár is két zászlóaljat egy röppentyű-üeggel az előre törő ellenséges hadoszlopok bal oldalába küldött, melyek azután a Sartori-dandárral összekötetésbe léptek s az ellenséget teljesen kiűzték az ácsi erdőtől. Az folyvást ütközve vonult vissza a megyfa-erdőbe és végére sánczai mögé, úgy hogy mire besötétedett, emitt is megszűnt a harcz . . .»*)

Idősb GÖRGEY ISTVÁN.

---

*) *Sommerfeldzug* 113—116. l.

A DABÓCZY-CSALÁD.

Regény.

Negyedik közlemény. *)

IX.

A fellegettelen égből mennykő csap le, s a helyzetet alapjában fölforgatja.

Hiába! Nincs menekvés; a vaskényszer parancsol s az anyának le kell nyelnie a keserű lapdacsot. Rettenetesen hangzott fülében a szó: ezt a levelet mutassam meg fiadnak?

Gonosz és álmatlan éj után, házi pongyolát öltve, csöngetett s belépő komornája által fiát hivatá.

Nagy küzdelemre számított, de el is készült hozzá, előre képzelvén, mint fog Róbert a legutolsó szalmaszálhoz is kapkodni, mielőtt arra vállalkozzék, hogy önkénytes lemondásával egész jövőjét lerontsa.

E pillanatban még teljes erejében állott a végrendelet és Tamás báró szavát adta, hogy mást alá nem ír. Iszonyú megpróbáltatás: Róbert ragadjon tollat kezébe és írja alá saját halálos ítéletét?

Hogyan? a vén patriarka házában, az idősb fiú, Ezsau, a sport embere, kezében fegyverével, egész falka kutyával környezve, meghajoljon? Öcsce, Jákob előtt, a ki Buda-Pesten az igazságügyi miniszteriumban, nem ugyan atyja nyáját őrzi, hanem annál is kevésbbé báróhoz illő munkát folytat, perczegtetven tollát s betarkítván a tiszta papírt a codifikáló bizottságban.

---

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 115., 116. és 117. füzetében.

Róbert hirtelen felöltözködven, sietett anyja szobájába. Sok panaszt hallott, még több könnyet látott itt, a szépen hímzett zsebkendőbe hullani, míg megértheté, voltaképp miről van szó, s mily áldozatot követelnek tőle?

Az első perczben megütődött és szótlanul állt, de a hatalmas argumentum, melyet a grófnő bedugott füllel is jól megértett, minden kibúvó utat elzárt. Megelégedni a följárlott kisebb részszel, vagy végbúcsút mondani Dabócznak üres kézzel!

Azonban Róbert báró természeténél fogva könnyelmű legény és született fatalista volt. Míg kényelmes lakásban élhetett, naponként pompás ebédhez ülhetett és divatos öltözéket viselhetett, közvetlen veszélyt sehol sem látott.

Nagyon hamar megadta magát sorsának, sőt örvendett, hogy nagypapája nem ment a végletekig, tehát megvigasztalódva nyúlt a vesztett fejszének nyele után.

— Ne búsulj, mamám. A két pusztá, ez a ház, meg a nyolczvan ezer forint bőven elég annak, a kire dicsőséges jövő vár. Ugyan mi történik velünk? Elvesztettünk egy haszontalan reményt, de kaptunk helyébe kezzel fogható valóságot. Aztán nagypapa bizonyos titkot még nem tud. Jól értesült barátaimtól hallottam, hogy a város épen itt a mi kertünkön keresztül tervezi a budai nagy körutat. Azt mondják nincs fölségesebb üzlet, mint ha telkünk kisajátítás alá kerül. Megmarad a ház, a kertnek is értékesebb része, az átengedett darabért pedig annyi pénzt kapunk, mennyit talán az egész sem ér. Éljen a jövő században fölépülő budai új boulevard!

— Élni fog, a ki megéri.

— A nyolczvanezer forintból gyönyörű kis vadászkastélyt építünk az egyik pusztára. Annak idejében Margit kisasszonyt ide hozzuk s mint friss menyecskét beszállásoljuk. Ha nőmnek nem elég tágas az új épület, megyek vele Somogyba a hol van neki olyan háza, mint a Károly-kaszárnya. A telet mindenesetre Buda-Pesten a Sugár-úton töltjük, s hogy mindnyájan kényelmesen elférjünk, minden lakónak fölmondom a szállást. Legelőször is Kálmánnak és Ránky Lászlóné asszonynak. Egy emelet kettőnké lesz, a második a tied, a harmadik a cselédeké. Mit kívánhat az igazi philosophus többet e nyomorú világtól?

Az ily henye kérkedés az elkeseredett anyát csak untathatá.

— Vidámulj föl, anyám — folytatá az ifju lohadni nem tudó lelkesedéssel. Okos ember nem szokott bánkodni oly bajon, melyen nem segíthet. Lásd: előtttem Dabócz csak az a deli, nemes és ritka vad, mely egyszer föltűnt szemem előtt, de nem parancsolhattam neki, hogy addig közeledjek löcsővem elé, míg le durranthatom. A mi a többit illeti, hidd meg mamám, kellemesen élni, telivér paripán lovagolni, egész napon vadászgatni, a hátra levő időt pedig a szép szemű feleség mellett elenyélegni, oly foglalkozás, a mire olyan legény, mint én vagyok, mindenütt elég helyet talál.

— Nem félsz, hogy közös ellenségünk Kálmán, még Margit kisasszonyt is elűtheti kezéről?

— Eszembe sincs, mert én gyermekkorom óta a félelmet nem ismerem. Azaz eleinte, megvallom, egy kicsit megszeppentem, mert még egy király is megénekelte az operában: la donna mobile! Kálmánnak azonban nincs jó izlése. Vagy inkább rögtön bevonta vitorláit, mihelyt észrevette, hogy én állok vele szemben, vetélytársul! Valóban, mamám, nem színésznőktől örökli a férfi azon éles szemét, hogy az igazi gyémántot első tekintetre megkülönböztesse a hamis ékkövektől.

— Szóval: el vagy határozva, hogy még ez órában aláírd a lemondó levelet?

— Még ez órában? Ne feledd mamám, hogy előbb ezt a hivatalosan száraz stýlben szerkesztett firkát még fogalmaznom kell.

— Ne félj, nem terhelnek meg e munkával. Készen van az régen. Menj csak nagyatyád szobájába. Ott találod a szavaszegő vén bűnöst, nagyapádat, és a pénzen bérelt vak eszközt, Laczházy Dániel uramat. Egy pár falánk czápa, tátott szájjal, hogy elnyeljék gyermekemet.

Robert illedelmesen csókolt kezét anyjának s vele született előkelőséggel nyitott be nagypapa szobájába.

Itt a két öreg hivatalos fanyarsággal fogadá a belépőt. A közjegyző, mellőzve minden fölösleges bevezetést, fölolvásá előtte a pogány záradékokkal kibélelt okirat szövegét. Kötelessége szerint kérdé: el van-e határozva ezt «szabad akaratából» aláírni? Aztán asztal mellé ülteté őt s frissen metszett lúdtollat adott kezébe.

A fiatal ember oly könnyűséggel, mintha a postáról érkezett valamely ajánlott levélnek vevényét írná alá, vastag vonásokkal oda pingálá: báró Dabóczy Róbert, s. k.

S miután elkövetett hős tettét itt senki meg nem csodálá; fáradságát, bár ezt az udvariasság szabályai követelik, meg sem köszönték, legalább ő maga igyekezett a végbement fontos cselekvénynek ünnepélyesebb jelentőséget kölcsönözni.

Tompa, majdnem hörgő hangon mondá:

— Consummatum est!

Most azonban az öreg úr sem tarthatá vissza többé benső megindulásának jelét adni, szemébe könnyek gyűltek, s kezet fogott az ifjúval:

— Róbert — mondá atyai jósággal — bocsáss meg, mert csak elháríthatatlan kötelességemet teljesítettem. Gyermekek korod óta ismerlek s nem panaszkodhatom, mintha rossz és háladatlan fiú volnál. Ezért, a mit ma láttál, tekintsd pusztán a sors csapásának, és épen nem valamely tettedért megérdemlett büntetésnek. Menj békével s fogadd azon tanácsomat, hogy míg élsz, e lépésemnek igazi és elhatározó indokát soha se kérdjed, soha ne feszegeessed.

Róbert báró visszajöven anyjához, csak újjainak mozgásával mutatá, hogy mindent, a mit eleje tettek, föltétlenül aláírt s a nagy esemény be van fejezve.

A grófnő dühösen járt föl s alá a szobában. Rekedt és érthetetlen szavakkal fenyegetőzött; majd az ég felé tekintett, mintha onnan várná a rettenetes igazságtalanság példás megtorlását s midőn Róbert elbeszélé, mily csodálatos tanácsot vett nagyatyjától, anyja disztelen hahotával kaczagott föl.

De azért jól tudta a grófnő, mit cselekszik. Elkerülhetetlenül szükségesnek tartotta, hogy gyanakodó fiának gondolatait tévútra vezesse. Előrántott tehát a képzelhető okok közül egyet, melylyel olyan ember, mint Róbert, megelégedhetett.

— Azt mondta, tettének okát ne fürkészszed? Nagyon bölcsen mondta. Te pedig, ártatlan lélek, elhitted neki, hogy csakugyan valami tragédiába való oka lehet titkolózásának! Nem láttál át álnok szíven, hogy csak ámit téged, s hogy csak szegyenli második gyermekkorának szánalomra méltó bárgyúságait? Fontoskodik, színeskedik, hogy nevetséges szeszelyeit elleplezze. De tudd meg, nem egyéb furja az oldalát, mint

hogy egyszerre nagyon beleszeretett Kálmán öcséd parasztos arczába és cigánynak való fekete szakálába.

— Valóban? — felelt Róbert egészen elbutulva e ropant fölfedezés súlya alatt. — Értem; tökéletesen értem! Ilyen eredeti betyár fajt akar a Dabóczy bárók gazdagabb ágában megörökíteni. Oh tessék, nem irigyeljük gusztusát. A mi engem illet, semmi panaszom külsőm ellen. Azon áron, hogy Kálmánhoz hasonlítsak, még Dabóczot sem venném vissza! Én! A kinek a grófné-mama kék vére buzog ereimben! Én, a ki dicső anyám szép, nemes és magasztos vonásait, mint hű képmás, büszkén akarom viselni a főrendi világ fényes társadalmában! Bocsánat, nem vagyok hiú, de ízlés tekintetében, maradok eddigi szerény meggyőződésem mellett.

Ezt mondva, szobájába tért és különös gonddal, újra átöltözött.

— — — —

Másnap a szokott óránál korábban hozták föl Tamás báró kávéját. Gyorsan és sietve hajtotta le a valódi mokaát, melyet távol tengeri tartományokból hoznak ide s melléje a tejet, melyet a szomszéd faluban fejtek, s már útközben meghamisítottak.

Azután muszka módra fölbundázva, a nélkül hogy háznépétől búcsút venne, komornyikja kíséretében kocsira ült, áthajtatott Pestre, az osztrák államvasút pályaházába.

Ment a gyors vonaton Bécsbe, azon szándékkal, hogy mielőtt itthon folyamodását, a majoratus alapítása tárgyában, az illető miniszterhez benyújtaná, kihallgatást kér ő feliségétől és kérelmét elő szóval előterjeszti.

Számítása szerint legalább két hét telhetett bele, míg a kihallgatásban a sor rá került. Tehát hosszabb távollétre készülve, indult el hazulról.

A grófnő csak a kocsizőrej hallattára értesült a rögtöni elutazásról. Küldött is utána egy pár szíve mélyéből fakadt jámbor kívánságot!

Midőn később Róberttel a villás reggelihez ült, bámulta fiának egészséges színét. Boldog fiatal ember, a ki a tegnapi izgatottság után is, szépen lefeküdt, aludt és reggelig meg sem mozdult ágyában!

Róbert irigylendő étvágygyal zörögteté kését és villáját s azalatt szakadatlanul jövődöbéli terveiről beszélt. Mar-

git kisasszony bájai és birtokainak jövedelmei nagy szerepet játszottak ez álmódosításokban.

A grófnő engedte őt képzelősködni, mert maga is a tervezetések birodalmában kalandozott. De gondolatainak tényleges és igen prózai alapja volt. Eszébe jutott, ha Tamás báró még életében akar új rendet csinálni s megosztja vagyonát, akkor a nyolczvanezer forint, mely most Róbert javára esik, épen a legjobbkor jó, hogy Ránky Lászlónét megvesztegethesse vele. Nem kétkedett, hogy a fősvény és kapzsi gyámanya a sok készpénz láttára, minden mesterségét előveszi, hogy Róbertet a Ránky-házban úrrá tegye. A honorarium ugyan borsos volt, de mindig jó üzlet az, ha az ember ötvenhatvanezer forinttal ugyanennyi évi jövedelmet megvásárolhat. Már akár legyen a vele járó menyasszony teher, akár, mint jelen esetben, kellemes ráadás.

A fiatal ember épen most néhány csepp vörös bort akart édes anyja poharába önteni, a midőn a csendes házban egyszerre valaki hatalmasan rángatni kezdi a tornác fő bejárása fölötti csöngetyűt.

— Ez bátor vendég — jegyzé meg Róbert. — Épen mint mikor éjjel a vendéglő kapusát gazdag utazó veri föl első álmából.

Nem sokára nyilott az ajtó; férfi lépett az előszobába, kopogós csizmával. Beszél valamit, de hangját senki sem ismeri.

Végre kihallik a zajból a szó: távirat... igen sürgős távirat.

— Ah — boszankodék Róbert báró — százat egyre, hogy eltalálom, mi az? A nyitrai vármegysták pikniket rendeznek s meghínak engem a bizottsági ülésbe. Várhatnak, míg innen kimozdulok.

A távirat azonban a grófnő nevére volt címezve. Róbert átadta anyjának s aztán az átvételt neve aláírásával bizonyítja. A hordárnak borra való nem jár, de nem is kapott. Mindig szép, ha az ember engedelmeskedik a törvénynek.

A grófnő legelőször is az aláírást kereste. Ismeretlen és soha nem hallott nevet talált alatta.

Aztán olvasá a sürgöny szövegét. Kissé nehezen ment e munka, a kék rajzónnal, sebtében, oda vetett betűkkel. De mentől tovább halad a sorokban, annál ragyogóbb fény sugar-

zik ki szeméből. Végre mély lélegzetet vesz, mint a ki rémítő veszély torkából menekedett ki. A papírt tányérjára ejti, fiára néz és szája fölött ama mindig veszjósló vonások erős vörhenyeg színbe öltözködnek. Látszik egész valójából, hogy egy teljesen kielégített boszú kéjeit élvezheti.

— Mamám, mi újság? Arczvonásaidból el nem találhatom: kellemes hírt kaptunk, vagy vesz fenyegetett mindnyájunkat?

— Olvasd s aztán beszélj.

Ím a távirat szövege.

«Tót-Megyer vasúti állomás (kelet.)

Dabóczy Tamás úr, már útközben rosszul lett: ide felholtan érkezett; csak azt mondá: haza, Dabóczra! Mint vasúti orvos, a komornyik segítségével áttettem a beteget a nyitrai vonalra. Viszszük haza. Eszméletlenül fekszik s kezét lábát nem mozdíthatja. A család jelenléte okvetetlenül szükséges. Dr. Kerekes Pál.»

A grófnő fölugrott helyéből, parancsolá, hogy fogjon a kocsis, a cselédek a legszükségesebbet összezsomagolják s mindenki készen legyen az elútazásra.

De mikor e parancsnak mindenki engedelmeskedni készült, új akadály mutatkozott. A délutáni gyorsvonat nincs egyenes összeköttetésben a nyitrai szárnyvonallal. Akarva, nem akarva, várni kellett az esti vonat indulásának órájáig.

— Rettenetes állapot ez — szólta Róbert báró, nagyot toppantva a padlóra. — A nyomorúlt menetrend miatt lezövekelve vagyunk a város közepébe. Reggel négy óra előtt nem látjuk Dabóczot; addig nagypapa ezerszer jó éjtszakát mondhat a világnak.

A grófnő anyai szigorral utasítá rendre a beketlenkedőt, megiegyezvén:

— Mindnyájan tartozunk egy halállal.

Igen kenetteljes hangon mondá ezt, mint jó keresztyénhez illik, a ki alázatos lélekkel megnyugszik az Úr akaratában!

Este féltizig bőven telt az időből az úti készülétekre. Róbert helyet sem találta a nagy buzgóságban; mindenkit sietségre sarkalt s a hova lépett, csak akadályt gördített ele.

Ellenben a grófnő díszszel és az előkelő osztályt ellemző nyugalommal ült pamlagán. Bámulatosan játszotta a

nagyatya veszedelmén aggódó leány szerepét; de belül, veséjének ördöge arany jövőt rajzolt elébe.

— Győzelem, az egész vonalon! Rendítenül áll a régi végrendelet s többé meg nem változik. Szegény grand papa, maga sem hitte volna, mily igazán ígéré: mást többé nem írok alá! Valaki ott fönn, a magasban nagyon hamar szaván fogta a hamisan kérkedőt!

Az úti készület lényegéhez tartozott, hogy a grófnő a pesti idényre fölhozott pénz maradékát összeszedje. A dabóczyi vasszekrény kulcsait hiába kereste; bizonyosan zsebében hordja az öreg. Értékes vagy használható irományokat nem talált.

Kellő időben két kocsi állott a ház kapuja elé; az egyikben az uraság, a másikban a cselédség foglalt helyet, s mindent legjobb rendben hagyván hátra, elindulának.

— — — —

Reggel három óra volt, a midőn útasaink Komjáth állomásra érkeztek, s a vonatról leszálltak.

Föltették a komornyikról, hogy a szükséges kocsikat előre ide rendelte.

Úgy is történt. De midőn a grófnő, fia karján a pályaházon áthaladna, a cselédek pedig már rohantak a podgyász elhelyezésére, hátuk mögött is lépteket hallának.

Ki gondol a vasúton azzal, jön-e valaki utánunk vagy sem? A grófnő is csak véletlenül tekintett vissza s nagy meglepetésére Kálmánt pillantja meg, a kit egy más ismeretlen uri ember nyomon követ.

— Kedves nénikém, engedd meg, hogy bemutassam neked az orvost, a ki velem jött a beteg meglátogatására.

Természetesen nevét is megmondta. Egyike volt azon doktoroknak, kiknek oly nagy a tudományok, hogy csak az őket megillető honorarium lehet vaskosabb annál.

Az egész föld kerekiségén épen Kálmán volt azon ember, kit a grófnő e pillanatban legkevésbé kívánt itt látni. Udvariassan, de nem igen meleg hálával köszönte meg az orvosnak fáradságát s azalatt büszkén tekintett Kálmánra, mintha kérdené tőle: hogy merészel ön, idegen létére, családunk ügyeibe avatkozni?

Dabóczyról három kocsi érkezett. Tehát várták oda Kálmánt is, a doktorral. Bizonyosan a komornyik küldött hozzá

táviratot. Oly merészség, mely (bizonyos eset bekövetkeztével) a buzgó szolgának állásába kerülhet.

A kocsisok semmi újat nem tudtak a betegről mondani. A báró úr úgy van most is, mint mikor haza hozták.

Kemény, hideg éj volt; fűtyölt az éjszaki szel a Zobor tetejéről. A derült égen az elfogyó hold ezüst sarlója emelkedék fölfelé. Millió csillag ragyogott s a mezőket borító hóréteg fehérsége elég világosságot terjesztett.

Megérkezvén a kastélyba, a család tagjai egyenesen nagypapa szobája felé iramodának, de a doktor elibök került és útjokat állotta.

— Bocsánat — mondá — mielőtt önök a báró úr ágya elé gyűlhetnének, meg kell vizsgálnom a beteg állapotát. Lehet, hogy épen most van visszatérőben eszmélete s akkor a viszontlátás izgatottsága ártalmas reactiót idézhet elő agyvelejében. Rövid türelmet kerek, míg elvégeztem kötelességemet.

A beteg testi és lelki állapotának tudományos megvizsgálása sokáig tartott. Addig a család a szomszéd teremben tartózkodott. A grófnő az ablak előtt állott, s kinézett a sötétbe. Róbert egy karszékbe leheveredve, elaludt, Kálmán nyugtalanul föl s alá sétálgatott.

Végre nyílt az ajtó, a doktor kijött, és elredőzött homlokával előre is kevés vigasztalást ígért. Aztán, mint csalhatatlan oraculum jelenté:

— Grófnő, nagy és komoly a baj, de közvetlenül bekövetkezhető életveszély nem fenyegetőzik. Ez súlyos, de csak ritkán előforduló rendkívüli betegség, mely épen az én specialitásaim közé tartozik. Húsz év óta tanulmányozom e kór csodálatos tüneteit, de a tudomány még nem mutathat föl oly eredményt, hogy már most meghatározhatná a legczélsebb gyógyítási módszert. Addig tehát mást nem tanácsolhatok, mint a folytonos örökösést és a lelkiismeretes ápolást.

Megnevezte a betegséget, szokás szerint igen tudományos görög műszóval. Valami . . . isis, vagy . . . fisis lehetett.

— Föl fog gyógyulni?

— Grófnő, ez attól függ, ki mit ért e kifejezés alatt: fölgyógyulás? Egyelőre a báró úr keze, lába veszve van. Agyvelejében nincs rendetlenség, ha nyugalmat élvezhet, eszméletét lassanként és fokenként visszanyerheti. Szerencsénkre testének törzsöke, gyomra és emésztő szervei változatlan

épségben maradtak. Vannak esetek, hogy az ily beteg, daczára hetven éves korának, tíz esztendeig is élél. Eleinte csak tejet eszik, később minden megszokott eledelt, a mit kanállal vagy villával szájába raknak. Volt betegem, a ki iszonyú étvágya mellett, rövid időn két akkorára hizott, mint az előtt volt s még is folyvást panaszkodott, hogy éheztetjük.

— Mindig ágyban fekvő beteg marad?

— Épen ez az, a mitől főleg félnünk kell. Az ilyen embernek vissza jöhet ép elméje és szellemi teljes ereje, de keze, lába örökös zsibbadásban szenved. Még nem láttam oly beteget, a ki kezét fölemelhette volna; de ismerek egy nőt, a ki legalább ujjaait mozgathatja s miután korábban zenetanítással foglalkozott, éjjel-nappal azzal mulatja magát, hogy ujjaival veri a paplan szélét, mintha zongorán játszanék.

Mikor a család tagjai a beteg szobájába léptek, ott találták az öreg urat ágyában, hanyat fekve, mozdulatlanul, mint ha terítőn volna kinyújtóztatva.

Rettenetes és egyszersmind csodálatos látvány volt ez. Arcza a régi, de halottiasan halavány, inkább fehér, mint a meszelt fal. A jól ismert barátságos vonások még el nem változtak; hatalmas szakála most is verdesé mellét; marokra fogható bajusza parancsoláshoz szokott kifejezést mutatott. Neha fejét, nyakát mozdítá: szemei nyitva maradtak és még sem látta, még sem ismerte meg saját övéit. Teljesen eszméletén kívül feküdt, nem tudta, mit cselekszik? mi történt vele?

Borzalom volt látni e romboló változást. Még itt saját szobájában fekszik a ház hatalmas ura: de nem egyéb már, mint egy darab hús és csont, mely önmagával tehetetlen. Pedig élt s nem látszott rajta, mintha szenvedne, mintha bensejét marczangoló kínek gyötörnék. Odatettek, tehát ott volt és oly közönyös képet csinált hozzá, mint ha csak restelné gyöngeségét és ízetlen tréfának tartaná, itt heverni, a midőn erre se kedve, se ideje nem lehetett.

Így virasztottak mellette világos virradtig. A beteg nem aludt, de öntudatra sem ébredett; csak fejét hajtá néha jobbra, néha balra. Teste megtartá természetes melegét; homloka nem izzadt, láz nem jelentkezett. De végtagjai csakugyan elhaltak. Róbert többször tőn vele kísérletet. Fölemelé a beteg egyik kezét s ha szabadon bocsátá, leesett az, mint az ólom, saját

nelhezétől. Lába is arra nyúlt, merre igazították: izmaiból az élet és rugekonyság végkép elenyészett.

Nap fölkeltevel a grófnő a ház korlátlan úrnőjének tekinté magát. Épen mint a csatában, ha elesik a fővezér, a rangban hozzá legközelebb álló tábornok lép helyébe.

Rögtön és tényleg kezébe ragadta a kormányrudat. Eddig a szobákra, konyhákra és a cselédségre terjedt hatósága. Ezen túl parancsolni akart a birtokban a tisztartónak, pörös dolgokban az ügyvédnek. Kereste, megtalálta és kezébe vette a Wertheim-pénztár kulcsait, s fölruházva a hatalom e jelvényeivel, ellenmondást többé nem tűrhetett.

Legelőször is a beteg fölötti fölvigyázat sorrendjét alapította meg. E tekintetben magát sem kímélé, mert daczára az átvirasztott éjnek, jó példával ment előre, és személyesen kezdé meg az ápolónő kötelességének teljesítését. Déli harangszó után Róbert következett. Az éj első fele a komornyiknak, a második, a komornának jutott.

Kálmánt, mint a ki ezután nem tartozhatik a család tagjai közé, mindenből tüntetőleg kizárta.

X.

A királynő és trónörököse Dabóczon.

O királyi magassága von Tiefberg és zu Hochthal grófnő, I. Amelie név alatt a dabóczi trónt tényleg elfoglalalván, nem pusztán csak a jó példaadás tekintetéből vállalta magára a betegápolóné díszes tisztét: hanem volt itt, a legbensőbb titkos kabintetben, még sokkal fontosabb és sürgősebb elvégezni valója.

Különben is az ilyen, nem egészen szabályszerű, trónváltozáskor az új uralkodónak legelső gondja, hogy hatalmát megerősítse, hogy annak idejében nyugodt lelekkel hagyhassa utódára.

Agrófnő és Róbert képezte a dabóczi Bourbonok idősb ágát s a legitimitást. Kálmán, mint az Orleansok sarjadeka, kegyvesztésbe süllyedt s nemsokára a száműzetés sanyarú kenyerére szorúlhat. Pedig nem Lajos Fülöp volt az apja, sem citoyen Egalité a nagyatya, hanem ennél még valami rosszabb; elő-

szőr színésznő gyermeke, másodszor a bomlott eszű Tamás báró által pártoltatván, mint trónkövetelő szerepelt a kastélyban.

Kálmán bölcsen észrevehette, hogy perczei az ősi házban megvannak számlálva. Az első sértést, hogy nagyatyja szobájából kitiltatott, mindjárt a másik követte. A grófnő csak két terítéket tétetett az ebédlő asztalra s aztán egyedül a fől-szolgáló inas belátására bízta: vigyen-e valami maradékot Kálmánnak is, a ki az első emeleten azon vendégszobába húzódott vissza, melyben más alkalommal is lakott.

Más részről fiatal emberünk azt is átláthatta, hogy ő maga ugyan semmit sem segíthet a beteg állapotán. Azonkívül a grófnő, minden pillanatban megkérdezheti tőle: hány napra kapott főnökétől szabadságot? Vajon itteni mulatása által nem hanyagolja-e el hivatalos teendőit, a miért szép fizetés jár az országtól?

Elhatározta tehát, hogy haladék nélkül visszaútazik a fővárosba s megszólítja a komornyikot, hogy rendelne számára kocsit, melyen a legközelebbi vasúti állomásra juthat.

A komornyik nagyon megütődött e váratlan hír hallására s mint urának régi hű szolgálja bátorkodott megjegyezni:

— Báró úr . . . ha hallotta volna mily aggodalmas szóval beszélt ő méltósága az ő legkedvesebb unokájáról, bizonyára sejtene, hogy jelenléte a kastélyban szükségesebb ma, mint valaha.

— Szólott valamit nagyatyám?

— Elmondom szomorú útazásunk egész történetét. Az öreg báró jó kedvvel, de nagyon izgatott lelki állapottal ült vasútra. Mikor az első állomásra, Vácra értünk, a konduktor által magához hivatott az első osztályba s a díjpótlékot megfizette.

— Kezdett rosszúl lenni?

— Úgy látszott, de nem panaszkodott. Tovább haladván, Visegrád környékén, nagyon nyugtalanzkodott, homloka égett, de lába fázott. Valami csodálatos előérzet fogta körül s azt mondá: ezt az utat jobb napra is halaszthattam volna. Esztergom átellenében már nem tudott helyén ülni, kinyitá az ablakot és erősen szította magába a fagyos levegőt. Egyszer felém fordul s mondja: János, ha engem valami különös baj érne, első gondod legyen, hogy táviratot küldj Kálmánnak.

— Nekem!

— Mikor Érsek-Újvárra értünk, már félholtan feküdt az üléséken. Az állomásfőnök le akarta szállíttatni őt a vonatról, de éppen ott volt Kerekes Pál doktor, a ki közbeveté magát és ajánlkozott, hogy a beteget veszedelem nélkül Dabócra kíséri.

— Igen bölcsen történt.

— Komjáthról lovas legényt küldtem a kastélyba. Mikor eljött a kocsi és uramat beültették, még egyszer megnyitá szemét, rám pillantott s mint felrebeszélő beteg mormogá: Kálmán megérkezett! Azután ájultozott, én és a doktor tartogatuk az egész úton, de eszméletét többé vissza nem nyerte.

Mindez erősen bizonyította, hogy a beteg lázas álmában is azon gondolattal küzdött, hogy unokája, minden áron segítsére siessen.

De mit változtathatott ez a helyzet kényszerűségén, míg a grófnő korlátlanul uralkodott a házban?

Mit tehetett? Mit akadályozhatott meg? A grófnő tetzése szerint dúlhatott Tamás báró irományai között. Ott feküdt egy asztalon vagy az úti táskában a majoratus alapítására vonatkozó folyamodás, fölszerelve a szükséges melléletekkel. De nem sokat törődött ezzel az ifju, ki mint demokrata jogász, még saját érdekeben sem érzett lelkesültséget e középkori intézmény iránt. Vagy a végrendelet aggaszthatná? Ha több ily okirat létezik, a grófnő a fiára nézve kedvezőtlenebbet minden perczben tűzbe vetheti. Ha pedig közjegyző előtt keletkezett a végrendelet, jól megőrzik azt Pesten vagy Nyitrán.

Mi van még hátra? Igaz, hogy Tamás báró a grófnő iránt legcsekélyebb bizalommal sem viseltetett, de ebből még nem szabad valamely iszonyatos esélyre következtetést vonni. Egészen elirtózva veré ki fejeből a gondolatot, hogy a grófné a beteg öreg embert szándékosan elhanyagolná, és ápolás hiányában mintegy meghalni engedné. De még e végső szükségben is mit tehet ő első emeleti lakásán, ha nagyatyja ágyának még közelébe sem férhet?

Végül átlátta, hogy akármily vendég, ha rokon is, nem maradhat oly házban, a hol szívesen nem látják, sőt minden pillanatban egyszerűen ki is utasíthatják.

Tehát mennie kellett. Búcsuzott s a grófnő csak feje

billentgetéseivel adta értésére, hogy a kinek itt semmi kérése, lásson saját dolga után. Róbert, a ki unalmas napok bekövetkeztétől félt, marasztani akarta, de anyjának egy tekintetére szava torkán akadt.

Csak a komornyik kíséré a ház ifjabb örökösét. Fölszedte könnyű podgyászát, s megnyitá a kocsai ajtaját.

— János! Ön nekem írni fog.

— Ha baj van, bizonyosan; de báró úr, ne feleljen nekem.

— Miért?

— Minden levél, könyv, hirlap s más küldemény, a mi postán érkezik, a grófnő kezén fog átmenni. Ez a legújabb rendelet. Ha ily levelezést észre venne, rögtön kémkedésnek nevezné, és elveszteném szolgálatomat. Szabad egy kéréssel alkalmatlankodnom?

— Szóljon bátran.

— A pesti doktor elment, még búcsút sem vett a grófnőtől. Nem értem, hogy fáradsága fejében jutalmat nem követelt. Szóltam a grófnőnek, de azt felelte: fizesse, a ki ide hozta.

— Jó hogy tudom. Majd végzek vele.

Ezzel kocsija megindult.

— — —

Látnunk kell, mi történt ezalatt a beteg szobájában, míg a grófnő, oly dícséretes önfeláldozással, magára vállalta az ápolónő szerepét.

Mihelyt, az álmatlanul töltött éj után, mindenkit nyugalomra küldött, egyedül maradt a beteggel, a ki folyvást mozdulatlanul és eszméletlenül feküdt. Valószínűleg már meg is halt.

Bezárván az ajtókat, legelőször is a Wertheim-szekrény kulcsait kereste. Megtalálta nagypapa mellényének zsebében egy kis tárczában, melyben apró pénzt tartá.

Ennel sokkal gyűlöletesebb föladat volt az öreg úr pecsétgyűrűjének lehúzása a merev újjáról. Bátran, még nem is kiméletesen rángatta ki a takaró alól az élettelen kezét. A gyűrű nem járt le onnan könnyen, de egy kis szappanos víz habja jó szolgálatot tett. Ezalatt gyűlöletet lehelő tekintettel nézett a betegnek fénytelen, de még is nyílt szemébe. Tulajdonkép nem is tudta, miért kell neki a pecsétgyűrű? Ha valami ártalmast talál: nem fogja újra lepecsételni, hanem viszi egyenesen a kandalló parázsa közé.

Belepett tehát a szomszéd szobába, a hol a szekrény állott. Volt ott asztal is, néhány könyvvvel, írószerekkel és spanyol-viaszszal.

Egyenesen a szekrény felé tartott: lángoló szenvedéllyel, oldhatatlan bosszúvágygyal oly munkára, melyet rendőri nyelven «házkutatás»-nak neveznek.

Ilyen dolgot már férfi is elkövetett, az érdek és önfenntartási ösztön sugalma alatt. De a férfi, szíve bensejében legalább, mindig megvallja és maga előtt sem tagadja, hogy aljasságot követ el.

Az asszony más bordából van szöve. Bármit cselekszik, nem csak mentséget talál, de meg van győződve, hogy jogosan lép föl és czáfolhatatlan igazsága van. Azért nem haboz, nem kétkedik, nem hánykódik, hanem csak tartozó kötelességét végzi.

Két kulcsot talált, mert a harmadikat, a hamisat, Tamás báró már Pesten a Duna közepébe dobta, miután czélját elérte vele.

A szekrényben mindent úgy talált, mint előre tudta. A két csomó kisebb fajú bankjegyet félretaszította. Megtalálá a kemény kék papírba takart végrendeletet, mely csak vékony szalaggal volt átkötve.

Föloldotta s hanyag tekintetet vetett rá, látván, hogy még mindig változatlanul a régi. Vigasztalást és reményt merített belőle.

Következett a legérdekesebb zsákmány fölharácsolása. A szekrény mélyéből fölpiroslott előtte a vörös papírba takart csomag. Úgy ragadta hatalmába, mintha levert ellenségének zsebéből szerezne vissza igaz tulajdonát.

Mert borzasztó fegyver volt ez ellene, egy harmadik hivatlannak birtokában. Jól tudta mily titkokat rejt a papírhalmaz s ha elfeledte volna, világosan emlékeztették rája.

Fiatal szívvel, örült önfeláldozással és vak bizodalommal telve maga írta egykor e leveleket, melyeknek minden lapja vádat, vallomást és döntő bizonyítékot szolgáltatott ellene. Hah! Ha ez iratok egykor Kálmán kezébe kerülnének. Ezzel egy csapásra oda volna a nő becsülete, megsemmisülne a családba belopott gyermek jövődjéje.

Mint éhes ölyv rohant prédájára; de szokása szerint legizgatottabb perczeiben is tudott elővigyázatos lenni. Azért

a három pecsét közül csak egyet tört föl, mely a hosszas alakú csomag keskenyebb végét tartá lezárva.

A nyíláson halk zörejjel omlott ki a papir, mintha minden darabja börtönéből szabadúlna ki a napfényre, hogy tanúságot tegyen a bűnös ellen. Isten és az emberek tövényszeke előtt.

De mily rémitő csalódás!

Sárgult leveleket várt, régi borítékokat, feledésbe ment czimzést és elévült postajegyeket, melyek évek óta kimentek használatból.

Ezek helyett, ket rétbe hajtott ivnegyedeket talált friss írással, egytől-egyig nagypapának jól ismert kézvonásaival!

Lerogyott egy karszékbe. Oh pokoli szemfényvesztés! Az eredetiek helyett ellenében érvénytelen, de tekintve a mit keresett, egészen értéktelen másolatokat talált!

Néhány másod perczre volt szüksége, hogy meggondolja örvendjen-e e csalatkozásának, vagy még inkább kétségbe essék? De csakhamar átlátta, hogy ha másolatok vannak, az eredetieknek is meg kell valahol lenni, a honnan a szószerinti hű szöveget nyerték. Tehát levelei kétségkívül az ellenség kezébe kerültek s most ki tudja hol rejlenek, mily biztos helyen őriztetnek?

Itt e falak között, valamely titkos fülkében, elfödve a szoba kárpitjának arabeszkjei által, vagy épen Laczházy Dániel uram sérthetetlen és hozzáférhetetlen archivumának tömkelegében, hogy egykor, mint lefojtott löpor, egy szikra fölszállásával föllobbanjon és mindent szétromboljon?

Fölocsudva aléltságából, néhány levelet olvasott. Meg kellett borzadnia azon lázas és féktelen szenvedély kitörésétől, melylyel egykor ama hűtlent és érdemetlent saját jó hírének odavetésével vissza akarta híni, a megvetett kebelre, a többé nem kért boldogságra.

Ott találta, megszámozva, mint 36-dik és legutolsó levelet, melyre feleletet soha sem kapott s csak jegyzetként találta itt beírva a szemtelen választ, a híres méregkeverő marquisnő megszólítással.

Mit tegyen? Újra összerakja, lepecsételje és vissza tegye helyére?

Annyi bizonyos, hogy e másolatok is csak árthattak és semmiben sem használhattak neki. Hát ha az eredetiek még

is elvesztek? Hát ha azon nyomorúlt lélek megtartotta az eredetieket, s pénzért csak lemásolás végett kölcsönözte ide?

Mindegy. Legalább ezek itt kezében voltak; tehát irgalmat, kegyelmet nem találhattak. Visszatért a beteg szobájába, a hol vidáman pattogó tűz égett a kandallóban. Tűzbe dobta a csomót s a kárörvendés kéjével nézte, míg a sűrűn egymáson fekvő papírlapok lassanként lángra lobbannak, majd vöröslő szénrétegekké átalakúlnak. Egy ideig egy-egy sor írás is föltűnik rajtok, míg végre mint fehér hamu, minden összevegyül a közönséges fűtő anyag maradványaival.

E közben oda pillant a beteg ágya mellé helyezett karszékre s meglátja ott a fényes fekete bőrből készült úti táskát, mely duzzadtságával elárulá mennyi mindenféle apró jószággal lehet tele tömve.

— Lássuk, mit találunk benne?

Először is mindjárt fölül gondosan bekötött csomagokat talál. Ezeket félretaszítja. Az öreg úr előtt fontos és nélkülözhetetlen provisio: néhány száz darab szivar. Mert Tamás báró jó hazafi volt és Bécsben sem akart néhány tíz forintos bankót az osztrák financia javára fölfüstölni.

Következett egy viaszos vászonba takart hosszas alakú csomag, telve hivatalos irományokkal. Mindjárt megismerte tartalmát. Ez volt a Laczházy Dániel szakértő mesteriségével összeállított folyamodvány, a majoratus alapítása tárgyában, fölszerelve a szükséges mellekletek teljes arzenaljával.

Mit tegyen vele? Ha nagypapa meghal, vagy eszméletre többé soha vissza nem tér, ez iratokra senkinek semmi szüksége.

Tehát tűzbe vesse azt is? sejtelve súgta, hogy ez elharmkodás volna. Az öreg úr így-amúgy még fölgyógyulhat, elé kérheti írásait s ha nem találja, haragjában Róbertet végkép kitagadja minden örökségéből.

Félre tette tehát az iratesomót, oly szándékkal, hogy saját szobájában rejti el valahova. Még egy új gondolat! Esetleg azt is mondhatja, hogy a nagy zavarban a vasúton, a kocsiban, kinyílhatott a táska s tartalma elveszett.

Aztán mélyebben egész fenéig föltúrta a táska tartalmát, míg egyszerre a tömérdek lom között egy már fölbontott levelet talált, mely a múlt napokban, a városi postára volt föladva.

Mindjárt a czimzés rendetlen alakjáról, a kuszált írásmódról megismeri, hogy az csak asszonyi kézből származhatott. Élesebben szemügyre veszi az írást, vizsgálja a pecsétre lenyomott családi czímet a fél lábú gólyával és azonnal tisztába jut. Ránky Lászlóné írta, özvegyi fekete spanyol viaszával lepecsételte s a legközelebbi levélgyűjtő szekrénybe bedobta.

— Érdekes újság ez, hogy grand papa még az asszonyokkal is titkos correspondentiát folytat.

A rossz nyelvek beszélnek s mi férfiak, fájdalom! elhiszük, hogy az asszonyi teremtés nem ismer annál pikantabb élvezetet, mint mikor egyik «legkedvesebb barátnője» titkának közelébe férhet.

Egy kézbekerült levél, melyben valamely hanyagúl elejtett szó, vagy kétes kifejezés egyenes és közvetlen betekintést enged az ellenség szívének legbensőbb kamarájába! Különösen pedig Ránky Lászlóné állott a legelső sorban a gyanusak osztályában. Utána a többi mind, mert az asszonyi barátság mindig egyszersmind titkos gyűlölet és ellenségeskedés. Nem is kivétel ez, hanem általános szabály.

Reszkette az égető kíváncsiságtól, kihúzta a levelet a boritekből és olvasta, mint következik.

«Kedves Tamás bácsi.

Rosszúl állunk, de nem Margit hibája, még kevésbé az enyém. Róbertnek nincs esze. Elbizakodásában azt hiszi, csak kis ujját kell kinyújtania, s mindjárt oda ragad a szép és gazdag menyasszony. Csodálom, hogy Amelie nem tartóztatja vissza fiát a nevetséges szerepléstől.

Még nagyobb a panaszom Kálmánra. Nem adja ez száz leányért, ha furfangos új paragraphust találhat föl a törvénykönyv számára. Nem igen jár hozzánk, ha csak nem Róbert társaságában. Hiába lestem, hol tölti szabad idejét. Se bál, se korcsolya. A színházban pedig a zártszék-sorok legkietlenebb vadonaiban bujdoklik. Milyen szerencsés ez az Amelie, hogy fia legveszélyesebb vetélytársától így megmenekszik.

De mindez semmi. A legboszantóbb újság most következik.

Hallja és csapja össze kezét a csodálkozásban, rendkívüli meglepetések is történhetnek mai prózai századunkban! Eltalálná, ki látogatott meg e napokban? Tulajdonkép csak bezuhant közénk, mint a bomba s azonnal szétpattant.

Ő volt. Kiírom nevét? Báró F. H., a ki most ezredesi ranggal nyugalomba lépett s oly különös ötlete akadt, hogy itt telepszik le s nyugdíjának elköltésével a szegény Buda-Pestet akarja fölgazdagítani.

Mikor megláttam és megismertem (mert időközben igen csúf vén ember lett belőle) szívgyörcseim fogtak körül. Azt hittem, hogy miután egy pár ezer forint vérdíj fejében, bizonyos leveleket kicsalogathattunk tőle, többé híret sem halljuk.

És még ha csak magában jött volna! De elhozta kedves kis fiacskáját, a ki az üllői úti kaszárnyában lakik. Ilyféle csámpás hadnagyka, a ki még Margittal is úgy beszélt, mint ha kegyet osztana neki. Mit csináljak velök? Kitelhetik tőlök, hogy bizonyos czél miatt járogatnak hozzánk. Kissé bajos lesz őket megkergetni, ha katonák és bárók!

A vér meghült ereimben, a midőn első látogatásuk után Margit egész este azon törte fejét: kihez hasonlít a hadnagy? Hol látott már valahol ily szenvedhetetlen figurát? Eléggé csitítottam, eléggé oktattam, hogy az ily hasonlóságok keresse haszontalan mulatság: míg végre eltalálta: «szakasztott mása az egyik Dabóczy bárónak, szösze, szeplős csak a foga rövidebb!» Így photographiázzák a mai kisasszonykák udvarlóikat!

Csak az vigasztal inségemben, hogy vitézlő ezredes uram kezéből már kicsikarhattuk a jó Amelie leveleit. Más-kép még uralkodhatnék rajtunk. Így azonban az osztrák bárónak kivertük legerősebb zápfogát; ha jól láttam, nem sok maradt még a szájában.

Üdvözlettel: Özvegy R. Lászlóné.»

Ez aztán kedves és mulatságos levélke lehetett a grófné kezében! Dühösen összegyúrte, de újra kisimította s visszatette borítékába.

És ha eddig nem tudta, ma megtanúlhatta, hogy egyedül áll összes ismerői között. Nagypapa kezdet óta csak a ház jó hírének érdekében tűri; barátnője elárulja; régi kedvese judás-penzen eladja!

És Róbert? Egy gondolat furdalta a bűnös anyát: ha egykor egyetlen gyermeke is hallana valamit anyjának fiatalkori botlásairól! Mert minő titok az, mely Ránky Lászlóné hűségére van bízva, s melyet az ezredes, ha tetszik neki, még hadnagykájának is elmesélhet! Ha Róbert, ez egyedüli élő

lény, a ki őt szereti, elfordúlna tőle, csak szánná, csak könyörületből túrné az anyának gyöngédségeit! Mi lesz akkor belőle?

Ilyenkor a szoba sötétében meglátott egy kis fekete üvegcsét, melynek tartalma félig ki volt ürítve.

Összeszedte zsákmányait, gyűlöletet szikrázó szemekkel végig nézett a beteg ágyán. Talán még rettenetesebb eszmével is foglalkozott; de midőn tetten kapta magát, hogy még gyávább, mint gonoszabb, kiosont a szobából.

Mit mivelt ezalatt Róbert? Hogy kezdte meg szerepét, mint kétségtelen trónörökös a dabóczyi kastélyban?

Látszólag rosszúl, sőt nevetségesen; de a valóságban szépen és dicséretesen.

Legelőször kivonatá a színből a legkényelmesebb kocsit, azután őt lovat fogatott elébe; de nem hiú uraskodásból, hanem hogy gyorsan megtegye az utat a megye székvárosába oda és vissza.

Az asszonyoknak való kocsit azért választotta, hogy az ülés párnázatain aludjék és kipótolja az átvirasztott éj fáradalmait. Az őt ló arra szolgált, hogy nagy sietséggel kihozza az orvost, a ki Nyitrán a legjobb hírben állott.

Különben is tudjuk, hogy Róbert nagyban és egészben nem volt rossz fiú. Az nem lehetett komoly hiba, hogy a sport üzelmeiben csak nyegléskedett. A kártya, ivás, korhelység és dorbézolás vádjá nem terhelé. Ezt Tamás báró is elismeré. Különösen pedig nem volt háladatlan fiú, s nagypapa iránti tiszteletéről és kötelességeiről soha meg nem feledkezett.

A nyitrai doktor megvizsgálá a beteget, de egyelőre sok vigasztalást nem ígérhetett. Nem beszélt tudós nyelven ... isis- vagy ... fisisről, hanem magyarul megmondta, hogy ez bizony formaszerinti szélhűdése a végtagoknak.

A grófnő kérdé:

— Meg fog gyógyulni?

— Ezt remélhetjük; de kezét, lábát ez életben többé nem használhatja.

— Visszatér eszmélete?

— Megtörténhetik; de csak lassan és fokként. Előbb a fizikai erők kelnek új életre, a szellemi tehetségek késnek és háttérben maradnak. Etetni kell, mint a gyermeket; ha ágyát megvetik, vagy tisztába hozzák, ki kell őt emelni, mint magá-

val tehetetlen testet. Igen soká lesz, míg beszélhet, eleinte csak dadogva, még később, mikor megismeri környezetét; legutoljára önmagát, helyzetet és mint a ház ura, fensőbb tisztét és kötelességeit.

— Mindig ágyban marad ?

— Egy vagy két év múlva, ha mindig jó étvágya lesz, annyira megerősödhetik, hogy ha kereken járó karszékbe ültetik, két ember kitolhatja az udvarra vagy a kertbe friss levegőre.

— Van gyógyszer e betegség ellen ?

— Semmi, épen semmi. Az orvos tudománya itt félbeszakad, a gyógyszerész vegytana fölmondja a szolgálatot. Az orvost az idő, a patikát a türelem helyettesíti.

— Tehát tétlenül kell néznünk, hogy nagyatyánk emberi segély nélkül évekig, mint élő halott, ágyát el nem hagyhatja ?

— Szenvedéseit csak szereteteinek hű ápolása enyhítheti. Szerencsénkre van hű menyje és unokája, egy helyett kettő. Meg kell azonban mondanom, hogy az ily szakadatlan ápolás emberi erőt fölülmúló fáradság. Javaslom tehát, hogy Pestről két tanult ápolónőt kell hozatni, kik fölvaltva örködjének. A nehezebb munkára van elég cselédség a kastélyban.

— És az életmód ?

— Holnap vagy holnapután kísérletet kell tenni, vajon képes-e eledelt elfogadni. Fél év is eltelhetik, hogy friss tejen kívül mást nem adhatunk neki.

— De azért orvos urat csak láthatjuk néha ?

— A hányszor útam erre vezet ; vagy veszély mutatkozásával méltóztatnak velem rendelkezni. Ily esetekben vannak izgató szereink, melyek az életerő működését meghosszabbítják. Sokszor egy pár órányi ily nyereség elég a válság perczeknek legyőzésére.

— Még egy kérdést, orvos úr. Nem kell-e félnünk oly rögtön bekövetkező változástól, mely a beteg életét fenyegetheti ?

— Grófnő — felelt az orvos határozottan — bizonyára nem kívánja tőlem, hogy meggyőződéseim ellenére, ez úri család tagjait hiú reményekkel áltassam. Sokkal helyesebben cselekszem, ha véleményemet szabadon kifejezem. Oly súlyos betegség ez, hogy a rögtöni fordulat, a meg nem akadályoz-

ható katastropha, vagy nevezzük saját igazi nevén, a hirtelen halál, sokkal valószínűbb esély, mint az évekig tartó szenvedés, sínylődés és pusztán csak növényi élősködés.

Ezzel, mint a ki kötelességét bevégezte, búcsút mondott, újra kocsira ült és haza hajtattott.

Csak most látták először a kastély lakói, mi vár rájuk, s mily vigasztalás nélküli napok következtek Dabócra!

A napirend, melyet a grófnő a beteg ápolása tekintetében megállapított, csak hamar kiment a szokásból. Róbert, mint a sport emberéhez illett, nem volt képes óra számra egy karszekben tétlenül ülni. Még legtovább engedelmeskedék saját törvényének maga a grófnő.

Legalább leste és elolthatatlan kíváncsisággal megfigyelte a beteg öreg embernek meg a leheletét is! Nem volt percze, melyben az orvos által oly valószínűnek jósolt rögtöni fordulat jelentkezését ne várta volna.

Mert nagypapa halála egyvertelmű volt a háborítlan uralkodással Dabóczon. A végrendelet teljes épségben állott. Kálmánnak majd oda vetik a számára kijelölt értékpapirokat, mint végkielégítést s aztán nem is számítják többé a valódi Dabóczyak közé.

Nem sokára megérkeztek a fővárosból a hivatásszerű ápolónők. A beteg itt-ott lenyelt egy kanálnyi tejet, s csak annyi változás történt rajta, hogy ha aludt, legalább szemei lezárultak.

XI.

Egy év eltelte alatt.

Szomorúan s vigasztalás nélkül teltek a napok Dabóczon s még a grófné sem volt megelégedve. Tetszett ugyan neki a szabadság, függetlenség és korlátlan rendelkezhetési hatalom, de másrésről fiacskájának, kedves Róbertkéjének, is fölnyílt a szeme. Már nem engedé magát vakon vezetetni s ha nyílt lázadásra gondolni sem akart, megis közel volt azon felségsértéshez, hogy későn érkezzék ebedre, vagy előre tett jelentés nélkül elmaradjon. Járt-kelt tetszése szerint. Mint szeszélye hozta magával, befogatta a lovakat vagy nyergeltett, s látogatóba ment a szomszédságba.

Ezalatt mindketten a beteget csak boszantó alkalmatlanságnak tekintették; a ház urából csak eltűrt nyűg és teher lett, mint Isten látogatása, mely ellen halandó teremtmény hiába tiltakozik. Kezdték végtelenül ráunni. Napjában egyik-másik is így fakadt ki: már vagy élne vagy meghalna!

Tavaszközeledtével kezdték először észrevenni, hogy nagypapa étvágya növekedik, de szellemi tehetségeinek semmi jele sem mutatkozik. Iszonyatos látvány volt e pusztán csak állati élet. Épen mint a gyermek, ok nélkül sirt, nyöszörgött, jajgatott; aztán rögtön elcsendesült és mosolygott. Ijesztő vén gyermek, értelem és akarat nélkül; csak külseje, tiszteletet parancsoló ősz haja és atyai jóságot kifejező arcza maradt meg a régiből.

Élt, de az étkezésen kívül minden más iránt érzéketlenséget mutatott. Ha szájához emelték a tejes csészét, mohón kapott hozzá, de ha nem hallgatnak dunnyogására, meghalhat éhen.

Nem ismerte hozzátartozóit. Közönyös volt, ha nézték, ha valami jó lélek siráncozott fölötte. Nem vette észre, ha magára hagyták; az ápolónők minden héten fizetésök javítását kérték. Az ember földönfutó lett ily beteg közeleiben.

Midőn szépen kitavaszkodott s a fák is elvirágoztak, a grófnő, mint mondá, hogy legalább egy pillanatra változást lásson és szórakozást találjon, három napra elutazott Budapestre.

De nem a családi házba szállott, hanem egyenesen a Ránky-palotában kért vendégszeretetet. Nem történt ez előre kiszámított terv nélkül.

Megérkezvén, a két hű barátnő agyba-főbe csókolá egymást, s mindketten oda voltak a viszontlátás örömeitől. Az özvegy ugyan első pillanatra megszeppent, mert bizonyosnak tartotta, hogy a mindent meglátó kedves Amélie Tamás báró rögtön megbetegedése következtében múltkori titkos levelét kezébe kerithette. De a grófnő oly virtuositással játszott a semmit sem tudó ártatlannak szerepét, hogy kevésbé túlfinomított barátnője mindent jámbor lélekkel elhitt neki. Kezdte gyanítani, hogy Tamás báró az ily rendkívül bizalmas természetű iratkát, mihelyt elolvasta, legott szétszakította.

Szóval a szilárd sziklán épült asszonyi barátság folytatását semmi sem akadályozta. Ránkyné és Margit kisasszony

nagy részvétellel tudakozódtak a beteg állapotáról s könnyekre fakadtak, a midőn vigasztalást nem ígérő értesítést vettek.

Más oldalról a városban sem sok volt az újság. Legfőlebb, hogy Margit kisasszonynak megtetszett a pesti élet, s az idén nem szándékozik Somogyba leutazni.

A grófné, mintha csak véletlenül jutna eszébe, kérdé:

-- És monsieur Kálmán?

-- Haragba vagyunk vele — felelt orrát fintorgatva az özvegy. — Fölmondtuk neki a szállást és május elsején ki is költözött.

-- Rossz fát tett a tűzre?

-- Édesem, jobb erről nem is beszélni. Megsértette házunkat.

-- Megsértette! Valami rút hibába esett, minőt született urak soha sem követnek el? Lásd, kedvesem, akár hogy kiművelje magát az ilyen kalandor, a puha szőnyegen mégis megbotlik és elárulja közönséges származását. Ugyan mit várhattál egy színész nő fajzatától? Mind a mellett nem érthetem, hogy férfi, a ki oly alant áll, a Ránky-házat megsérthetné.

-- Ízetlen mendemondába hozta házunkat.

-- Valami kaland, a melyet, ha'saját embereink követnek el, fiatalkori meggondolatlanságnak nevezünk, de az alsóbbnak meg nem bocsáthatjuk?

-- Eltaláltad. Itt a házban, sőt családi szent küszöbünkön belől titkos levelezésbe bocsátkozott.

-- Értem! a komornáddal, vagy épen a szobalyánnyal? En passant, megjegyezhetem, hogy ízlés tekintetében nem igen válogatós lehet.

-- Bocsáss meg, de a dolog sokkal közelebbről érdekel minket. Egyszerűen Juliska kisasszonykám a bűntárs.

-- Juliska? Ez a gyermek?

-- Elmúlt tizenöt éves.

-- Még ily korban is borzasztó és hallatlan. Hogyan, ez a lyányka levelezésbe kezdett a ház harmadik emeleti lakójával? De, édesem, talán még is csak nem szerelmi levelezésről beszélsz?

-- Még ennél is rosszabb.

-- Elrémiszt.

-- Kálmán nemtelen és gonosz játékot űzött a gyermek hiszékenységevel. De Juliska komolyan vette. Azóta «nagy

leány» lett belőle «élte boldogságáról, vagy a Duna ádáz habjairól» ábrándozik, pedig életében még regényt nem olvasott.

— Csak holmi rossz novellákat, a divatlapból — jegyzé meg Margit kisasszony oly hangon, hogy nem lehetett megérteni: a novella volt rossz, vagy a leány, a ki ilyfélét olvasgat?

A grófnő szétnézett, mintha a hallottak iszonyú voltán meg volna semmisítve. A valóságban pedig repdesett szíve, hogy Kálmán elidegenedett a háztól.

— Természetesen: a lyányt haza küldtéték?

— Haza? — felelt vállat vonva Ránky Lászlóné. — Ha itt nem tűrjük, másutt nincs a hova fejét lehajtsa.

Elhallgattak. E szó pedig az asszonyok nyelven annyit tesz: adjunk időt magunknak, hogy gondolatainkat szabad szárnyra bocsáthassuk. A grófnő szája fölött az ismert vonások a kárörvendés és a kész préda után való leselkedés kifejezését ölték föl. Ránkyné nagynénei szigorral nézett balra, hihetőleg a merre a magáról megfélelmező leánynak szobája feküdt.

És Margit kisasszony? Egyszerűen csak mérgelődött. Ő! az elismert szép és kikiáltott gazdag ara, leveretve egy irgalomból tartott vézna kis jószág által!

Mert ez a sorstól és a természetből oly pazarul megáldott kisasszony, Ránky Lászlóné keze alatt ferde és elhibázott nevelést kapott. Tanult eleget, de a szív benső világa ismeretlen maradt előtte. Legtöbb hiba pedig a gyámánya prózai lelkületéből ragadt rá. Mert mióta életének tizennyolczadik évét betöltötte, a néni folyvást férjet keres számára, mintha másképp az ily kincset megtalálni sem lehetne. Mihelyt a társaságokban egy hozzá illő férfi közeledett: otthon egész napon folyt a suttogás: lásd lyányom, ezt épen neked teremtette az Isten. Láttad, mily szemmel nézett rád? Hogy reszketett még a szakála is, ha más férfi vitt tánczba!

Otthon folyvást a jelenkező udvarlók fölött folyt a vita. Magok közt boldogot boldogtalant mindjárt bevettek a komoly kérők sorozatába. Jól megszólták őket s az özvegynek kritikája minden körülményre kiterjedt. Néha oly megjegyzéseket is tett, melyeket Margit kisasszony vagy nem értett, vagy megérteni nem akart.

Sorra vettek a kandidatusokat, kik közül Kálmánt kivéve, szabadon válogathattak. Mulatságból még Róbertet, sőt a leg-

újabbán fölmerült hadnagykát is elé vontatták: nem gondolván meg, hogy az ördög nem alszik! A természettől a lányok arczára lehelt himpor így kezdett lemosódni.

Így történik, hogy a legkapósabb leány gyakran szerencsétlenül megy férjhez. Pusztán daczból és boszúságból oda dobja magát oly férfinak, a ki ily szerencsére semmi igényt sem tarthatott.

Eleinte a leányka melegebb érzelmekről is beszélt s az ő mellében is megszólalt a természet örök szava: de a gyám-anya kíméletlen kézzel rombolt le minden nemesebben fakadó gondolatot. Fejébe verte növendékének, hogy a házasság nem egy mulattató czikk valamely regényből, hanem előnyös szerződés, melyhez hideg megfontolás s nem költői elragadtatás szükséges.

Valami izetlenebb és esztelenebb időtöltést képzelni sem lehetett, mint a Ránky-házban ez örökös férj-vadászatot! A városban élő első rangú parthie, mint kínált portéka szerepelt a leányvásáron!

Egyedül csak azok magyarázhatták meg e tünemény okát, kik Ránky Lászlónéval «közvetlenebb tárgyalásokba» bocsátkozván, megérthették, hogy ő nagysága, gyámleányának férjhez adása mellett, még más privat üzletke megkötéséről sem akart megfeledkezni.

Újra megindulván a kedélyes csevegés, Kálmán neve még egyszer megpendült a társaságban.

— Azt hiszem, Sektions-Rath uramnak rossz kedve lehet — jegyzé meg a grófnő, a ki «ez emberről» különös czél nélkül soha sem beszélt.

— Mért volna rossz kedve? Majd megvigasztalódik, mint a férfiak szokták.

— Félek, más komolyabb baja is akadhat. A többi közt igen úrias életmódba vágott s ha így folytatja, adósságokba merül s megromlik a financiája.

— Nem hallottam, hogy erején túl, bőven költene. De jó fizetése van s emellett Dabóczról is kap évenként négyezer forintot.

— Ismerem helyzetét. Nagypapa végrendeletében nyolczvanezer forintot hagy neki állampapirokban: de megígérte neki, hogy a kamatokat még életében is megküldi neki.

— Akkor tiszteségesen el van látva.

— Csak volt, édesem, csak volt. Azóta nagy változások történtek; nagypapa beteg, eszméletlenül feszik ágyán s ha a felév letelik, senki e pénzt el nem küldheti.

— Mért nem küldöd te?

— Én? Hogy gondolsz ilyet! Nagypapa tehetett pénzével a mit akart, de én csak sáfára vagyok s minden forintról számadással tartozom. Semmi áron ily felelősséget magamra nem vállallok. A ki ígérte, míg tehetette, megtartotta szavát: de se engem, se mászt e világon föl nem hatalmazott arra, hogy nevében ajándékokat osztogassunk. Ha Kálmán örökségéhez akar jutni, csak várja meg, míg nagyatyja csendesesen kimúlt ez árnyék világából.

Épen csak azért, hogy e friss újságot tovább adhassa, ereszkedett le oly mélyre, hogy még Kálmán nevét is szája vete.

Az iszonyatos szerencsétlenség beköszöntése után más mindenki megfélekedett e mellékes körülményekről. Talán maga Kálmán sem gondolt többé e pénzre s íme, a grófnó szeme előtt ez is súlyt vetett az úgy is mélyen lenyomott mérlegbe! Kéjjel telt el szíve azon gondolatra, hogy ellensége kárt szenvedett és ha életmódjának berendezésében e jövedelmére is számított, most a sors keze egyszerre egy négyezer forintos tételt töröl ki megállapított budgetjéből.

Ebédkor elékerült valahonnan Juliska kisasszony is.

A grófnó kétértelmű mosolylyal fogadta s csak bővebb szemle után vette észre, hogy a gyermek gyorsan indul fejlődésnek; szeme már ragyog, arcza teljesedik, keble pihegni kezd.

Úgy látszott azonban, hogy a háznál vagy soha sem haragudtak komolyan a kis lányra, vagy hamar megbocsátották elkövetett hibáját s többé az elmúlt dolgokról nem beszéltek vele.

De az asszonyok, különösen az oly faj, mint a grófnó nem szokta saját nemét kimélni. Ha ürügyet talál, vagy szép szerével teheti, kezébe veszi az élesített bonczkést s a behegedt sebet újra fölvégja.

Nyájasan, szeliden, majdnem anyai jósággal, de mindenestre jó akaratot színlelő tréfa-szóval, egyszerre Juliska felé fordul s minden más bevezetés nélkül e lázítólag indiscret kérdést intézi hozzá:

— Nos, piczi kis Juliskám, mit irt neked az a nagy bajuszú Kálmán bácsi legutoljára?

És a szegény ártatlan leányka valóban elhitte, hogy e felszólítás csak a legtisztább reszvét érzelméből származik s azért imádandó őszinteséggel és gyermeki páratlan naivsággal felel:

— Azt írta, most még csak tizenöt éves vagyok, hát nem mond semmit, hanem egy vagy két esztendő múlva majd megírja vagy megizeni, a mi következik.

Az asszonyok majd lerogytak a nevetésben. Különösen Ránky Lászlóné, mint közönséges és mindennapi lelek végtelenül mulatott a gyermek leplezetlen vallomásán.

A grófnő is meg volt elégedve, mert kérdésére kimerítőbb feleletet kapott, mint netán várta volna. Lassanként azonban elcsendesedett; felső ajka fölött ama jellemző vonások új alakot öltöttek, száját nyitva feledé s azt gondolta: nézd csak, itt is van valaki, a kit meg lehetne enni!

Egyedül Margit kisasszony boszankodott; nem tetszett neki, hogy e gyermek kifecseg valamit a leányok iskolájának titkaiból. Még meg volt jó szíve legalább, a természettől lekébe oltott nemesebb hajlamait gyámányjának leczkéi le nem ronthatták. Hogy tehát a kis lyányt a további faggatások alól kiszabadítsa, elküldte őt a harmadik szobába, hogy onnan egy tál igen ízletes csemeget hozzon az asztalra.

— — —

Ebéd után a két asszony Ránky Lászlóné szobájában ült össze.

A grófnő, néhány pillanatig, az ablak csipke-függönyének védelme alatt kitekintgetett a pompás és zajos utcára, mely épen most a gázlámpák meggyújtása idejében a fővárosi élet legelevenebb képét tünteté elé. Ránkyné valami női munkát vett kezébe s várta, mit kezd barátnője?

Mert hogy ez az asszony nem mulatságból s nem a sugár-út dicsőségeinek megbámulása végett jött ide, azt nem kellett bővebben magyarázni.

Az volt a kérdések kérdése: olvasta-e a grófnő a Tamás báróhoz intézett levelet? Barátnőjének arcza és változatlan bizalmassága arra mutatott, hogy nem. De más részről a tény, hogy oda hagyta Dabóczyt, a beteg öreget, Pestre jött s

nem a családi házba, hanem szokása ellen, egyenesen ide szállott, nyíltan ellene bizonyított.

Mit tegyen vele? Mert látta, hogy köztök most mindjárt veszekedő jelenet fog keletkezni. Engedje, hogy a grófnő kerülő úton kezdje meg a vallatást? Hátha jobb volna, előre a habok közé ugrani és elújságolni neki mindent oly alakban, hogy minden gyűlöletes részlet Tamás báró rovására essék, maga számára pedig csak a jámbor és jóhiszemű közbenjáró szerepét tartsa fenn.

Úgy látta, ez utóbbi módszer lesz a legczélszerűbb politika. Ha már háború ütött ki, a támadó hadviselés módja leginkább megegyezett természetével. Így maga választhatja a harczteret s ha győzött, édesdeden gyönyörködhetik legkedvesebb barátnőjének leveretésén.

Mit veszthet kockakajátékával? Tamás bácsi eszméletlenül fekszik, ma-holnap meg is hal, tehát mondhat a grófnőnek a mit akar, senki sem lesz, ki megczáfolhatná.

Ezalatt az ellenkező táborban a grófnő is megállapítja csatatervét. Bástya mögül, jól fődözött állásból fog puskázgatni, hogy sebeket ejtsen, maga épen maradjon.

Ily hallgatag diplomatia előzte meg a hadizenetet. A grófnő, mint sértett fél, két okot talált a háborúra. Először, mert hite és meggyőződése szerint Ránkyné kétségtelen bűntárs és szegődött czinkos a levelek megszerzésében. Másodszor, mert a barátság álarcza alatt áruló lett s nem akarja megmondani visszaszerzett eredeti levelei hol fekszenek elrejtve?

Ily benső hánykódások között foglalt helyet egymással szemben a két elválhatatlan jó barátnő.

Legelőször is csupa méz és báj hangon Ránky Lászlóné süté ki revolverét.

— Amelie, megengeded, hogy valamit kérdejek?

— Kérlek, parancsolj; egészen szolgálatodra állok.

— Ne vedd pusztá kíváncsiságnak, de tőled, saját ajkaidról óhajtanám hallani, nem viselte-e magát Tamás bácsi irányodban nagyon különösen?

— Nem értelek. Semmi szokatlant nem vettem észre. Oly szíves, nyájas és előzékeny volt hozzám, mint azelőtt.

— Ez kimondhatatlan vigasztalásomra szolgál. Így, hála Istennek, minden rendén van. Tehát Tamás bácsi, mint nekem ígerte, valóban visszaadta régi leveleidet?

— Micsoda levelekről beszelsz ?

— Hogyan ? Nem adott kezedbe az öreg úr egy csomagot, telve leveleiddel ?

(Jól indul az előőrsök csatározása, gondolá a grófnő. Az ellenség maga demaszkirozza ágyúit.)

— Ha így beszelsz — folytatá Ránky Lászlóné — akkor baj van ; akkor Tamás bácsi engemet is rászedett. Egész pesti időzése alatt ámitott engem, most pedig kiderül, hogy összeesküvést forralt ellened és fiad ellen.

— Ellenem és fiam ellen ? Kövé válom csodálkozásomban ! Hogyan ? Égett a ház fejem fölött és én csendesen és boldogan szunnyadoztam ?

— Ha sejtelmed sincs, miről van szó, akkor hű barátnéd kötelessége, hogy fölvilágosítsalak. Csakugyan neszét sem hallottad, hogy az öreg úr egész télen levelezésben állott Feisztritz báróval ?

— Az ég irgalmazzon mindnyájunknak ! Micsoda kísértetes nevet említesz előttem ?

— Amelie ! kedves elárult barátnőm, tudd meg, hogy Tamás báró megcsalt engem. Fölhasznált mint nyomorúlt eszközt saját barátnőm és gyermekének megrontására.

— Az égre kérlek, beszélj világosabban !

— Azt mondta nekem, minden áron vissza kell szereznie leveleidet, melyeket egykor az akkor még főhadnagy Feisztritz bárónak írogattál. Ezt kívánja nyugalmad és Róbert jövője, nehogy valaki visszaeljen ez iratokkal s fiad születési jogait pörrel megtámadja.

— És e levelek még léteznek ?

— Ne rettegj ok nélkül. A levelek megvannak ; a báró egy kis alkudozás után az egész csomót visszaküldte.

— Most, huszonnyolcz év után ? A helyett, hogy mint férfi és lovag már akkor tűzbe vetette volna ?

— Elmondom három szóval a történet lefolyását. Az egész levelezés Tamás bácsi és a báró között az én czimem alatt indult meg. Én küldtem Bécsbe a legelső fölszólítást és vettem a legutolsó választ, az elküldött levelekkel. Véletlenül Feisztritz Henrik báró épen ekkor lépett ezredesi ranggal nyugalomba, s mután új életmódjához egy kis pénz is kellett, igen hajlandó volt az alkudozásra. Tamás bácsi mindjárt az

első szóra megegyezett, megfizetvén a levelek árát, darabonként száz forintjával!

— Száz forintjával?

— Összesen harminczhat darab volt.

— Száz forintjával! Ez Judásnak való nyomorúlt borral való volt!

A grófnő dühösnek látszott, de azért esze helyén volt. Minden szóból tanult valamit: Ránkyné a cselszövő, az öreg úr czinkosa! Feisztritz báró pedig, ha már ezredesi rangra emelkedett, ily pénzzel, ily elvetemült vásárral be nem piszkolhatta magát! Lehetett hűtelen, szívtelen; elhagyhatta a megunt kedvest; de ha e levelek visszaszerzésére csakugyan pénz kellett, akkor egyedül csak Ránky Lászlóné azon vészopó, a kit meg kellett vesztegetni! Ez volt rendíthetetlen meggyőződése.

Egyszerre az özvegy más hírt kezdett pengetni. Miután eléggé ijesztgette barátnőjét, idejét látta, hogy fölcsapjon vigasztaló angyalnak.

— Amélie! — szólt és fölugrott székeről. — Új gondolatom akadt s csak az ég sugalhatta. Szemem elé hirtelen, más, szebb láthatár emelkedik s mi ketten igazságtalanul gyanusítottuk az öreg urat. Mit mondasz eszmémre? Tamás bácsi, otthon, Dabóczon akarta leveleidet kezédbe adni, hogy rögtön vedd a tűzbe: betegsége miatt azonban még nem tehette.

— Nem haza, hanem Bécs felé utazott.

— Ez nem rontja le véleményemet. Előbb kihallgatást kért az udvarnál, s ha ügyeit jól végezte, kedves leányára kerül a sor a vigasztalásban.

— Igazad lehet — felelt ráhagyólag a grófnő — de hol vannak a levelek?

— Hol másutt, mint otthon, Dabóczon. Az ezredes hozám küldte, itt feküdt az egész csomó az asztalomon, s míg megolvastam minden ajtót bezártam.

— Megolvastad? Nem akarok veled, a született magyar nővel, nyelvtani vitába bocsátkozni; de valószínűleg azt akartad mondani: míg elolvastam.

— Az ég örizzen meg ily szerénységtől. Igen jól fejeztem ki magamat. Megolvastam, azaz megszámláltam, hány darab van a csomóban?

— Ah, az egészen más — felelt a grófnő, művészileg elsímítván a keserű mosolyt, mely ajkain képződött — Tehát bizonyosnak véled, hogy leveleim Dabóczra kerültek?

— Nem tudnám, hová, máshová? Azonban úrnő vagy a kastélyban s Tamás bácsi betegségének ideje alatt kötelességed mindent rendben tartani. Néha pénzt vesztesz ki a vasszekrényből, máskor beveted oda, a mit az uradalomból beküldenek. Tehát ha keresnél valamit, azt meg is találhatnád.

— Bocsáss meg, kedvesem — felelt büszkeséggel a grófnő — nem szokásom a Dabóczy bárók irományai között kutatni.

— Ezt én sem mondtam — felelé Ránkyné, érdemesnek sem tartván hangjának gúnyos ékezetét mersékelni — de ha dolgozol volt a szekrényben, akaratlanul is megpillanthattál valamit, a mi azelőtt nem volt ott.

— Csakugyan igazad lehet. Észre vettem ott valami vörös papírba takart és lepecsételt eléggé terjedelmes csomagot.

— A miről én beszélek, zöld viaszos vászonba volt kötve, de nem lepecsételve.

Megint új adat jött napfényre! Két ily csomag létezik: a zöld viaszos vászonban az eredetiek, a vörös papírban a másolatok!

Csak azt nem magyarázhatta meg az éles eszü, mindent meglátó s mindent előre kitaláló hölgy: hogy ha meg voltak az eredeti levelek: miért kellett azokat Tamás bárónak sajátkezüleg lemásolni? Oly rejtély, melynek észszerű megoldását föl nem találhatta. Aztán megjegyzé:

— Nagypapa egész nyáron késő őszig ki nem mozdult Dabóczról. Ki küldte el neki a csomagot postán, vagy más biztos alkalommal?

— Én, de nem egyenesen és közvetlenül. Áadtam Laczházy ügyvédnek, a ki megígérte, hogy tovább küldi.

Mintha már most is kezdett volna az előbbi rejtély homálya oszladozni. Tamás báró az eredeti leveleket Laczházy irattárában őrizteti: a másolatok csak arravalók voltak, hogy azokkal a grófnőt megijeszse s Róbert elleneben a közbejáró és rábeszélő szerepére kényszerítse.

Legalább ez volt a látszat; kérdés: egyszersmind a meztelen valóság is?

Mindenesetre új nyom volt föltalálva. A cselszövény szála a Ránky-házból egyenesen a közjegyző levéltárába vezetett. Tudni akarta: megakadt-e itt, vagy tovább húzódott?

E fölfedezés oly izgatottságba hozta, hogy rögtön félbe szakítván minden további szószaporítást, egészen új tért kerekített kutatásainak folytatására.

— Kedvesem, küldj valakit az útca sarkára és hozass nekem egy bérkocsit.

— Bérkocsit! Ide a mi házunkba? Miért van nekünk annyi kocsink, a mennyi csak kell? Csengetek s megparancsolom, hogy fogjon a kocsis.

— Köszönöm, az sokáig tartana. Az idő későre jár s dolgom sietős.

Ezt mondva, komorna segítsége nélkül magára hánnya felöltőjét, fölvette kalapját is, a nélkül hogy tükörbe pillantana és oly polgáriasan sietve hagyá el a házat, mint azelőtt von Tiefberg és zu Hochthal grófnő soha sem cselekedte.

Az utcán bérkocsit eleget látott, de addig válogatott köztök, míg öt percz múltával gyalog is megérkezett az Erzsébet-térre a tizedik számmal jegyzett ház elé.

A kapu alatt kifüggesztve találá a lakók nevét s így minden kérdezősködés nélkül fölment a második emeletbe, a hol közvetlenül a lépcsőre szolgáló ajtónál a csengetyű gombját megrántá.

Egy kicsit megvárakoztatták a türelmetlen grófnőt, de végre mégis csoszogó lépteiket hallott s egy szobalyány megnyitá az ajtót.

— Itthon van Laczházy Daniel úr?

— Igen is itthou: de a hivatalos látogatási órák régen elmúltak.

— Nekem személyes ügyeim vannak Laczházy úrral. Itt van látogatójegyem s mondja meg, mulhatatlanul beszelnem kell vele.

A leány megpillantván a jegyen a koronát és főúri czímet, mély meghajtással mondá:

— Bátor leszek méltóságodat az elfogadó terembe kísérni.

Laczházy Dániel úr épen vacsorához akart ülni, s hogy figyelmeztesse a látogatót, mily alkalmatlan időben érkezett, oly sietséggel lépett a szobába, hogy az öreg urak módjára, nyakravalójára akasztott asztalkendőjét is csak akkor rántá

le onnan, a midőn a grófnőt megismerte. Mint ha ekkor venné először észre tévedését.

— Ah, grófnő . . .

— Bocsánat uram, csak néhány másodpercze zavarom önt házi kényelmeiben. Egyetlenegy szóból álló kérdésem van es épen ily rövid feleletet várok.

— Méltóztassék parancsolni. Szabad lesz e karszékkal megkínálnom ?

— Köszönöm ; rögtön készen leszünk. A múlt ősszel Ránky Lászlóné, az én régi hú barátnóm, egy csomag régi levelet adott át önnek. Miután ez iratok egyenesen engem érdekelnek, megmondhatná-e ön nekem : innen hova kerültek ?

— Világosan és határozottan felelhetek. Posta útján elküldtem Dabócra.

— Mondják : zöld viaszos vászonba volt a csomag takarva.

— E mellékes körülményre nem emlékezem.

— Bocsánat : nekem okaim vannak hinni, hogy e csomag ide visszakerült, s most ön levéltárában őrizi.

— Biztosítom méltóságodat, hogy én e csomag átadásával összes teendőimet bevégeztem.

— Ez kitérő válaszként hangzik.

— Épen nem. Ha kitérő feleletet akarnék adni, egyszerűen hivatkoznám megtörhetlen kötelességemre, mely nem engedi meg, hogy a rám bízott okiratok tartalmáról, vagy azoknak csak létezéséről is bárki másnak fölvilágosítást adjak.

— Tehát ön határozottan állítja, hogy e levélcsomag a dabóczi kastélyban van ?

— Bocsánat : ezt már megint nem mondtam. Méltóztassék szavaimat szigorúan, betűertelembe venni. Én e csomagot Dabócra küldtem, de hogy mit csinált aztán vele a báró úr, azt nem tudhatom.

— Ez az egész, a mit vizsgáztalásomra elmondhat ?

— Ez az egész, a mit tudok ; nem többet és nem kevesebbet.

— Uram ! Szavára mondja, hogy e csomag nincs letéve az ön levéltárában ?

— Grófnő — felelt a közjegyző sértett önérzettel — E faggatás ellenemben fölösleges. Öreg ember vagyok, tiszteltben öszültem meg : azért, a mit világos és félre nem érthető

szóval mondok, azt mindig becsületem lekötésével szoktam állítani.

Ezzel aztán a grófnőnek meg kellett elégednie. Hideg udvariassággal vett búcsút: a törvény száraz embere kikíséré őt a főbejárás küszöbéig s aztán a rövid értekezletnek vége szakadt.

Nem sok volt, a mit hallott, de valamit mégis. Legalább levelei nem rejlettek e helyen, honnan azokat semmi áron vissza nem szerezheti. Másutt, akár hol, még rájuk akadhat, itt soha, legalább míg a cél, melyért a levelek ide kerültek, el nincs érve.

Visszaérkezvén a Ránky-házba egyenesen a társalgó terem felé tartott: de a komorna, a ki itt az előszobában egy karszéken szundikált, a léptek hallatára fölugrott és útját állotta.

— Grófnő, mielőtt tovább lepne, úrnöm kéri, sziveskedjék e kis levélkét elolvasni.

Megint új dolog! Levelet írni annak a ki a háznál szállva van s félórája sincs, hogy a ház asszonyával beszélt.

De azért átvette a levélkét s föltörvén a pecsétet, el kellett ismernie, hogy ezúttal barátnője bölcsen és óvatosan cselekedett. Tudniillik: időközben báró Feisztritz ezredes és fia ide jöttek látogatóba! Ránkyne tehát csak ily szokatlan módon értesíthetné őt a veszedelemről. Minden esetre pedig a grófnő belátására bízta, akar-e ez emberekkel találkozni, vagy sem?

A grófnőt e gyöngéd érzelem nagyon meglepte, mert ha más külön cél nem lappangott a dolog alatt, ily kíméleteség csak hálát érdemelhetett.

Hogyan? A «legkedvesebb barátnő» önkényt megfosztotta magát azon leírhatatlan élvezettől, hogy a grófnő belépven, az ezerszer áruló férfit, mint szívesen látott vendéget itt találja? Hah, minő zavar, minő elpirulás és elfojtott fölfortyanás a nyomorúlt ellen, a kiről hallotta, hogy legbizalmasabban írt leveleit pénzért eladta! Mit mondanak a család más tagjai, ha látják az érthetetlen jelenetet, e hallatlan botrányt a házi tűzhely szentélyében! És ily mennyei kéjről a ház asszonya lemondhatott! Mégis csak megszorúl néha a hű barátnők szívének valamely rejtekében egy kis könnyö-
rület is!

A grófnő átfutván a levélke sorait, habozás nélkül megfordult és saját szobájába huzódott. Itt szabad szárnyra bocsátá gondolatait s mindent megfontolván, azon meggyőződésre jutott, hogy ezúttal legalább Buda-Pesten semmi további teendője sincs.

Mindjárt összezsomagoltatá málháját, bérkocsit hozatott, a ház asszonyától csak levélben vett búcsút s az osztrák vasút pályaházába hajtattott.

S miután korábban történendő hazaérkezéséről Róbertet táviratilag értesíté, az éji vonattal haza utazott.

— — —

Otthon semmi újság. Csak a komornyik erősíté, hogy a beteg kezd már valamit mormogni. Róbert vélekedése szerint ez csak az örökkévaló tej-ivás elleni tiltakozás lehetett: mert az csak macskának való eledel. A komornyik hite szerint ő meltósága a Kálmán nevet erőlködött kimondani; de megijedvén a grófnő fenyegető pillantásaitól, állítását rögtön visszavonta.

Időközben erre járván a doktor, betekintett a kastélyba. Megvizsgálván a beteg állapotát, rendelé, hogy ezután báró urat minden étellel, a mi csak az uraság asztalára feljő, meg kell kínálni. A merész kísérletet fényes eredmény koronáza. Tamás báró úgy evett, mint az éhes farkas s néhány hét múlva dicsőséges étvágyának következményei még arczszínének pirosságában is életünének.

Ezalatt a grófnő mint kísértet, mint sírjában nyugalmat nem találó özanya járt-kelt a kastélyban s minden lehető és lehetetlen helyen keresé a zöld viaszos vászonba takart levélsomót.

Hol lehet, hol rejtőzhetik, mikor minden zugot teljes rendszerességgel fölkerest?

Nem maradt a házban párna, dunyha, paplan vagy szalmazsák érintetlenül. A hányszor keze egy karszék vagy pamlag párnázatának közelebe jutott: mindenütt csomót érzett, mindenütt papírdarabok zörejét hallhatá.

Különféle ürügyek alatt leszállott a pinczékbe, fölment a padlásra, bár tudta, hogy nagypapa évek hosszú sora alatt ily helyeken meg nem fordult. Még a tetőzet gerendáinak sem hitt, ott is bevészt és beenyvezett titkos hézagokat keresett. Azon áron, hogy levelei elégnék, nem bánja, ha a kastélyt

kívül belül tűz emésztí meg, csak a meztelen falak maradjanak meg.

Míg a belső udvar közepén álló régi kerek kút sem menekedhetett meg gyanújától. Hát ha az öreg ember a leveleket palaczkba gyömöszölte, az üres helyeket száraz homokkal, vagy kavicszal kitöltötte, az üveg száját ledugaszolta, légmentesen lepecsételte és úgy vetette a kút fenekére? Nem nyugodott, míg kútmester nem jött a házhoz s akkor «tisztítás» czíme alatt minden napfényre jött, a mit a lelkiismeretlen cselédség húsz év óta a kútba dobálgatott. Sok csodálatos jószág, tört pohár és porcellán látott újra világot, de régi levelekkel telt palaczkot még sem találtak meg.

Néhány hét múltával, a grófnő még nehezebb munkára vállalkozott. A múlt század végén Dabóczy Máté, nyitrai nagyprepost, halála után, roppant folio-kiadványokból álló könyvtárát a családnak hagyta. A grófnő azon gondolatra jött, hogy nagypapa talán a kötetek lapjai közé beszúrogatta a leveleket, bölcsen okoskodván, hogy itt ugyan józan észszel ily dolgot senki sem kereshet. Húsz napig omlott ki az ablakon a vastag por s a ház népe el nem találhatta, mily tudományos bűvárlatokba merülhetett a kastély úrnője? Egyszer Róbert is rajta kapta, a midőn anyja, példás türelemmel Tertullianus és Origenes munkáit, elejétől végig átforgatta!

De minden fáradsága kárba ment. Ily keresés után egy elvesztett gombostűt is meg kellett volna találnia.

Olykor hinni kezdé, hogy a keresett levélesomag nincs többé a kastély falai között. De hova juthattak volna? Tamás bárónak a környeken nem voltak oly benső barátai, kikre családjának legféltettebb titkait bízhatta volna. Vagy talán más közjegyző levéltárában tette le? Semmi oka e válogatásnak, ha Laczházy Daniel szekrényeiben is hasonló biztonságban heverhettek.

Végül a régi és még mindig megfejthetetlen kérdés: miért kellett az öreg úrnak oly fáradsággal a leveleket lemásolni, ha az eredetiek kezében voltak?

Mert kétség kívül kezében voltak. A grófnő olvasta a másolatokat és minden sorban saját szavát, írmódorát s legtitkosabb gondolatát ismeré meg. Hiába törte fejét, hiába képzelt össze ezer mindenféle agyafúrtságot, a valódi igazi és elhatározó indokot a tény magyarázatára nem találhatta meg.

Így telt el a nyár s beköszöntött az ősz. Újra kezdi már a dér hervasztani a mezőket s Tamás báró állapotában a jobbra fordulásnak semmi jele. És ha néha remény mutatkozott, a következő hetekben iszonyatos állapota annál makacsabban változatlanul maradt.

Különben evett-ivott és hízott. Fejét, nyakát szabadon mozgató, más életjelt nem adott. Arcza megtartá a gondolkodó, értelmes, szelid és jó akaratú ember vonásait; de értelmet kifejező hang ajkairól el nem rebbent. Közönyös volt környezete iránt; nem vette észre, ha valaki jött vagy ment s nem nyugtalankodott, ha egészen magára is hagyják.

Karácson felé, egy este erősen be volt fűtve a szoba s a beteg homlokára izzadás cseppjei gyülekezének. A grófnő az ágy mellett karszéken ülven, könnyöretből kissé föltakará a beteg paplanát. Ekkor meglepetve látta, hogy a beteg újjai mozognak. Nem ugyan az izmok rendes működése szerint, hanem mintha belülről sodronyon rángatnák.

— Ah — gondolá a grófnő — grand papának kedve kerekedett valamit firkálni.

Az első perczben ugyan megijedt egy kissé, de csak hamar megvigasztalódott a gondolatra, hogy az újjak gép-szerű mozgása, akarat és eszmélet nélkül, haszontalan erőlködés. Ellenben a törvény körülményesen gondoskodott arról, hogy a beteg, a kinek világos öntudata és beszélő tehetsége van, ha testi baj miatt, vagy épen keze sincs, mily módon intézkedjek még végrendeleti alakban is saját vagyonáról.

Míg tehát Tamás báró nem egyéb, mint ágyban fekvő, értelem nélküli húsdarab, addig a létező végrendelet szilárdan áll s Róbert jogai az egész Dabóczyra nézve sérthetetlen épségben maradnak.

Túl haladt az idő még a tél derekán is, midőn a beteg állapotában valami csekély változás jelei föltűnedezenek. Az öreg ember kezdett néha türelmetlenkedni: nem elégedett meg mindennel, a mit az ápolónők szájába raktak. Kényszerítette környezőit, hogy meglessék ízlését s a neki nem tetsző, vagy már megúnt ételekkel ne kínálják.

Nemsokára föltűnt, hogy a betegnek csendes volta, vagy nyugtalansága a szerint változik: ki örködik mellette a szobában? Ez már szellemi tekintetben is javulást ígért, ha ugyan

az egész nem pusztán csak állati ösztön és indokolatlan rokon-
vagy ellenszenv.

Különösen az öreg komornyik, János, tudott volna jobb újságot mondani. Egy idő óta észre kellett vennie, hogy Tamás báró már tudja, mikor van egyedül csak régi hű cselédének társaságában. Ilyenkor minden erejét összeszedé s tompa hangon valahogy kimondá e két szót: Kálmán jöjjön.

A komornyik azonban várt és hallgatott. Mert ha Kálmán báró e meghívás folytán a kastélyba érkeznek, Tamás báró pedig még sem tudna úr lenni saját házában: semmi sincs bizonyosabb annál, hogy a grófnő úgy a vendéget, mint titkos meghívóját rögtön elűzné a tehetetlen beteg közelebből.

PÁLFFY ALBERT.

A PARADICSOM RÓZSÁJA.

«Engedetlen hitvány szolga!»
Dörg az Ur — s az ember reszket.
«Szomjuhoztam», hebeg Ádám
S Éva szól: «Én voltam veszted.»
«El előlem, s küzdj a vészszel.»
«Eltaszítasz s üres kézzel?»
«Kiadom az örökségtek,
Itt e rózsát adom néktek.»
S oda veti nagy-hevesen,
E rózsza volt a szerelem.

«Fukar kézzel mért a gazda!»
Szólt a sátán felröhögve, —
Kenyeredre nem volt gondja,
S még is gondolt gyönyörödre.
Add e rózsát, ej hadd nézzem!
Hisz e virág nincsen készen.
Nincs rajt' semmi, a mi védi,
Hadd vérezze, a ki tépi.
Tövisét rá én csinálom
A szerelmet úgy kínálom.»

«Add ide az örökségem!»
Kiált Éva lelkendezve,
Elkapja a piros rózsát
Nem bánja, hogy megsebezte;
Szívéhez úgy oda nyomta,
Piros vére serkent nyomba'.

Azért van hogy asszony, leány,
 Annyi sok ezer év után
 Szerelméből mit sem enged,
 Szerelmében többet szenved.

GRÓF ZICHY GÉZA.

IMÁDSÁG.*)

Ora pro nobis!

Imádkozz' gyermekem! Az éj, lásd, közeleg,
 Immár a fellegen egy csillag átrezeg
 És már-már ködbe vész az ormoknak szegélye.
 Nagy-néha messziről egy-egy kocsi nyikorg . . .
 Halld! minden csöndesül! Utszéli hárs a port,
 Mit nappal fölszedett, lerázza esti szélbe'.

A miket eltakart a büszke napvilág,
 Feltűn, megannyi láng, a csillag-miriád,
 S halványúl nyúgaton a bíbor özön árja.
 A tó színe fölé ezüstös fény omol,
 És minden elvegyül, ösvény fa és bokor,
 S a vándor meg-megáll és útját nem találja.

Nappal gyűlölködünk, küzdelmes munka foly:
 Imádkozz', itt az éj, a tiszta és komoly!
 A pásztor kimerült, a nyáj nyöszörgve béget;
 A tóhab és a szél, mely átleng a romon,
 Mind szenved, mind sohajt. Nem kell csak nyugalom,
 Imádság s szeretet a lankadt mindenségnek.

A kisdéd ajka most angyallal társalog,
 S míg élvezet felé rohannak a nagyok,
 A mennyországba néz sok százezernyi gyermek;
 És összetéve mind gyöngéd kis kezeik,
 Könyörgő szavukat mind együtt rebegik
 S számunkra esdenek az Istentől kegyelmet.

---

*) *Les feuilles d'automne*. La prière pour tous. I.

S aztán elalszanak. De im lerajzanak
Az arany álmok is, e nyüzsgő, tarka had,
Mely akkor születik, ha haldokol a lárma ;
A piros ajkakat meglátják messzirül,
S miként virág fölé a vidám méh repül,
Úgy szállanak le mind az apró nyoszolyákra.

Oh bölcső álmai ! Gyermekek fohászai !
Oh hang, mely csak vidít, és nem tud bántani !
Édes Religió, mely mosolyog derülten !
Az éj hangversenyén csodás előzene ! . . .
A szárny alatt pihen a kis madár feje —
A gyermek szelleme imába elmerülten.

HUGO VICTOR után, *francziából*

RADÓ ANTAL.

ADALÉKOK AZ ALKOHOLISMUS KÉRDÉSÉHEZ.*

Az okok, melyek az alkoholismus terjedését előidézik, igen különbözők, gazdaságiak, erkölcsiek stb.***) Újabban különösen Schuler hívja föl figyelmünket azon szoros kapcsolatra, mely az alkoholismus és az alsóbb osztályok hiányos táplálkozása között fönnáll. Ha az élelmezés hiányos, akkor számtalan esetben az emésztő szervek tevékenysége nem eléggé izgattatik és azért ily esetekben okvetetlenül szükséges bizonyos anyagok fölvétele, melyek az emésztő szervek szükséges tevékenységét előidézik. Ez anyagok fölvétele akkor is kívánatos, ha a test bizonyos mennyiségű munkát végez, melyért a táplálék nem nyújt teljes kárpótlást. Ily esetekben az egyén munkaképessége igen sokszor attól függ, hogy oly anyagok vétessenek be — habár igen gyakran a testi szervezet kárára — melyek a kívánt élénkséget és a jólét és jóllakottság érzetét idézik elő. E hatást teszik — mint azt a legrégibb időktől kezdve tudták — az alkoholtartalmú anyagok. A rossz élelmezésnek ismét különböző oka van: szegénység, rossz szokások, sietős elvégzése az étkezésnek, hideg ételek, a nők tudatlansága a konyha körül, elfoglaltsága gyárakban stb. A szesz italok használata gyakran onnan származik, hogy a munkás korán reggel kezdi a munkát, midőn a reggelit még nem veszi, vagy késő ejtszakáig folytatja, midőn már régen végezte a vacsorát. Különösen a burgonya is azon élelmiszerek közé tartozik, melyek

---

*) A *Nemzetgazdasági és statisztikai évkönyv* legközelebb megjelenő III. évfolyamából.

**) *Des divers modes d'alimentation des classes ouvrières en Suisse.* Berne 1884.

italok erős igénybevételét követelik az emésztő szervek ingerlésére — és így fejlődik a tüdögümö.

Nagyon fontos, mit e tekintetben Liebig mond (*Chemische Briefe*, Volksausg. 339. l.): «Der Branntweingenuss ist nicht die Ursache, sondern eine Folge der Noth. Es ist eine Ausnahme von der Regel, wenn ein gut genährter Mann zum Branntweintrinker wird. Wenn hingegen der Arbeiter durch seine Arbeit weniger verdient, als er zur Erwerbung der ihm nothwendigen Menge von Speise bedarf, durch welche seine Arbeitskraft völlig wieder hergestellt wird, so zwingt ihn eine starre, unerbittliche Naturnothwendigkeit seine Zuflucht zum Branntwein zu nehmen; er soll arbeiten, aber es fehlt ihm wegen der unzureichenden Nahrung täglich ein grosses Quantum von seiner Arbeitskraft. Der Branntwein, durch seine Wirkung auf die Nerven, gestattet dann, die fehlende Kraft auf Kosten seines Körpers zu ergänzen, diejenige Menge heute zu verwenden, welche naturgemäss erst den Tag darauf zur Verwendung hätte kommen dürfen; es ist ein Wechsel, ausgestellt auf die Gesundheit, welcher immer prolongirt werden muss, weil er aus Mangel an Mitteln nicht eingelöst werden kann; der Arbeiter verzehrt das Kapital an Stelle der Zinsen, daher denn der unvermeidliche Bankerott seines Körpers.»

Az alkoholismus káros hatása a népességre általánosan el lévén ismerve, úgy látszik, hogy minden állam előbb-utóbb kénytelen lesz e félelmetes vendéggel komolyabban foglalkozni. Ritkán történik valamely a törvényhozás elé hozandó kérdésnek alaposabb előkészítése, mint az történt az alkoholismus kérdésével Svájcban. Nem kevesebb mint öt közleményben össze van hordva jóformán az egész anyag, mely e kérdésre vonatkozik és tekintettel az ügy actualis jellegére, nem akarjuk elmulasztani, hogy e közlemények fonalán tájékozást nyújtsunk a kérdés iránt.

Mielőtt azonban ez anyagot ismertetnők, hazánkra vonatkozólag akarunk némi megjegyzést tenni. Már az utolsó évfolyamban kimutattuk, hogy fővárosunkban a pálinkafogyasztás igen nagy mérveket öltött. A statisztikai adatokból meggyőződhetünk arról, mily arányban szaporodnak évről-évre a pálinkamérések a fővárosban. A ki e pálinkaméréseket meglátogatja, meggyőződhetik arról, hogy ott gyakran ember ember mellett zsúfolva áll, mintha ott az élet itala osz-

tatnék ki. Már reggel 9 és 10 órakor, de különben minden órában látunk ottan szánszálomra méltó alakokat, melyek már a pálinka álmát aluszsák. A ki kételkedik az alkohol pusztító hatásában, az nézze meg ez alakokat, a mikor ott az asztalra dölve alusznak vagy mikor e méregkeverő helyeket elhagyják és a szem tompasága mindent, a legborzasztóbbat fogja neki mondani. És hányszor látunk ily helyiségekben zsenge gyermekeket, csecsemőket szüleik karján, asszonyokat, szóval minden kor- és nembeli egyéneket. Hogy a különböző nemzetiségű egyének nem egyformán áldoznak e molochnak, azt abból sejtjük, hogy többnyire a tót atyafiakkal találkozunk e helyeken. A pálinka demoralizáló hatása már az illető egyének külsejében is visszatükröződik, a mennyiben talán egyetlen egy tisztán öltözött egyént nem látunk, hanem az mind az elhanyagoltság, az elzüllottság bélyegét viseli. Megjegyezzük azt is, hogy egyetlen egy pálinkamérésben sem találtuk kifüggesztve az uzsoráról szóló törvénynek a koresmai hiteltől szóló §-át! Hol van itt a hatóság örökös szeme!

Hogy különben nálunk elég szomorúan mutatkozik a nagy halandóságban, a bűnügy terén, az örültek statistikájában az alkoholismus hatása, az ismeretes.

A főváros egyes utczaiban túlságos sok a pálinkamérés.*)

Miért ne lehetne-e számot korlátozni? Miért ne lehetne kimondani, hogy a pálinkát csak pálinkamérésben szabad adni és nem szabad ezt az üzletet másokkal összekötni, mint az tényleg számos esetben történik, stb.

Az alkoholismus kérdésének a megoldása kétségkívül igen nehéz. A nép életmódját és különösen élelmezési viszonyait kell megváltoztatni, mivel a pálinkaivás sok esetben csak következménye a hiányos élelmezésnek. «Vanæ sine moribus leges.» Továbbá tekintetbe kell venni azt, a mit eddig elfelejtettek, hogy sok ember nemcsak azért követ el büntettet, mert iszik, hanem azért iszik, hogy büntettet kövessen el, nemcsak azért hal meg, mert iszik, hanem azért iszik, hogy meghaljon (hiszen vannak erre szomorú esetek a legkiválóbb emberek életéből). Végre szem előtt tartandó, hogy a pálinka rossz

---

*) Úgy látszik, hogy a szegénysorsú izraeliták nemcsak a pálinkaméréssel foglalkoznak nagy előszeretettel, hanem a pálinkaivással is!

hatásai különösen rossz minőségének következményei, mint azt különösen Schuler kimutatta. A kérdés tehát nagyon bonyolult és egyszerű tiltó intézkedésekkel czélt nem érhetni.

Áttérünk most az alkoholizmus jelenlegi állapotára különböző államokban, melyek a svájci kormány dolgozataiban részletesen vannak tárgyalva. Ezekből vesszük a következő adatokat:

Svédország. Svédországban az italok között a pálinka első helyet foglal el. 1829-ben 2·8 millió lakossága 1,570.380 hektoliter pálinkát fogyasztott. A pálinkaivás egy súlyos nép-betegség volt. Már a múlt században tétettek intézkedések a pálinkaivás ellen; azonban hasztalanul. Legnagyobb fontossággal bírnak az 1855-diki törvények, melyek a pálinkafőzést és annak forgalomba hozatalát szabályozzák. Általában azt állítják, hogy e törvények igen kedvező hatással voltak. Mindamellett azt tapasztaljuk, hogy az utolsó években még elég nagy az átlagos fogyasztás, sőt nagyobb, mint 1855-ben. Tett az fejenként:

1855:	7·38 litert
1876:	12·38 "
1877:	10·60 "
1878:	10·47 "
1879:	8·77 "
1880:	8·14 "

A vidéken, úgy látszik, a törvényhozásnak kedvezőbb eredménye volt, mint a városokban. 1855—56-ban a városokban, melyek a népesség 12⁰/₀-át tették, 1912 pálinkamérés volt, a vidéken a lakosság 88⁰/₀-ának pedig csak 689; a városokban 1880-ban 17,803 büntetett iszákosság miatt, a vidéken 1523. Azért szükségesnek látszott a törvényhozást kiegészíteni a városok számára és ez történt az azóta oly híressé vált gothenburgi rendszer által. Különösen Gothenburgban igen nagy lévén az alkoholizmus, 1865-ben keletkezett a Gothenburgi társulat, mely a pálinkaméréseket magához vonja és azokat nem nyerészkedésre alapítja, hanem az erkölcsök javítására. A társaság olvasó helyiségeket és egyéb üdítő helyiségeket tart, hol szeszes italok nem adatnak; a pálinkamérés korán este bezáratik, ünnep- és vasárnapon csak az úgynevezett appetitoriumot («Aptitsup») szabad adni stb. A gothenburgi rendszer kétségtelenül sok jót tett, mindamel-

lett gyakran túloztattak a sikerei. Tény az, hogy Svédországban még mai nap a fogyasztás igen magas, sőt magában Gothenburgban a fejenkinti pálinkafogyasztás 18 liter és ugyancsak Gothenburgban évenként több mint 2000 személy kísértetik be iszákosság miatt. Sőt egyesek, mint Lewis, ki csak azért látogatta meg Svédországot, hogy a gothenburgi rendszert tanulmányozza és esetleg Angliában bevezesse, igen kedvezőtlenül nyilatkozik róla. Ő Gothenburgban a fogyasztást fejenként 27 literre teszi és egy napon 80 részeggel találkozott. Lewis kedvezőtlen véleményét a gothenburgi angol konzul megerősíti, ki ötven év óta e városban lakott. Svédországban vannak mersekletességi egyletek is, mintegy 100, 30,000 taggal; ehhez járulnak az úgynevezett »goodtemplars» 40,000 taggal.

A mi az alkoholismus hatását illeti, azt látjuk, hogy elítélés alkoholismusért volt Svédországban

1876-ban	21.092
1877-ben	22.126
1878-ban	20.279
1879-ben	19.306
1880-ban	19.326

Büntett, mely az alkoholismussal kapcsolatban áll, volt :

1875-ben	2520
1876-ban	2883
1877-ben	2447
1878-ban	2617

A tebolydába fölvetetteknek 6—8%-a az alkoholismus áldozata (1876—1880). Alkoholismus chronicusban megbetegedett volt a kórházakban (1881) 364, delirium tremensben 254. Haláleset szeszese italok túlságos használata következtében volt 1831—35-ig évi átlagban 47, 1881 : 152. Öngyilkosság iszákosság következtében volt:

1876-ban	11.1%
1877-ben	19.1%
1878-ban	14.8%
1879-ben	6.8%
1880-ban	20.0%

Nagybritannia. Nagybritanniában az iszákosság, mint az eléggé ismeretes, szintén igen nagy szerepet játszik. Bár a vélemények eltérnek, mégis úgy látszik, hogy e baj az utolsó években növekvőben volt. Mindazonáltal e baj megíté-

lésénél szem előtt tartandó, hogy az különösen a legalsóbb osztályokban pusztít legerősebben. Úgy látszik továbbá, hogy aránylag szűkebb körre szorítkozik és területileg is szigorúan meghatárolt Angliát e tekintetben két részre oszthatni, egy éjszaki és egy délire, a választó vonal körülbelül azon vonal, mely Bostont Cardiffal összeköti. Az éjszaki részben sokkal nagyobb az iszákosság. Különösen a nagy közséntelegek mutatják a legnagyobb alkoholismust. Hasonlóképen nagy az alkoholismus a városokban is, a mi különösen a rossz lakásokkal is kapcsolatban áll. Igen szomorú oldala az alkoholismusnak az, hogy annak a nők igen nagy számban esnek áldozatul. Az angol törvényhozás többször foglalkozott az alkoholismus bajával. Azon elvek, melyeket különösen az 1874-diki törvény felölelt, a következők: Minden üzlet, melyben szeszes italok kicsinyben eladatnak, bezárandók, a fővárosban szombat este: éjféltől vasárnap egy óráig délután, vasárnap este: 11 órától reggeli 5 óráig, más napokon: éjféltől 1²¹ órától reggeli 5 óráig; városokban vagy élenkebb*) helységeiben, szombat este: 11 órától vasárnap 1²¹-ig d. u. vasárnap este: 10 órától reggeli 6 óráig, más napokon: este 11 órától reggeli 6 óráig; más helységeiben, szombat este: 10 órától vasárnap 1²¹-ig d. u., vasárnap este: 10 órától reggeli 6 óráig, más napokon: este 10 órától reggeli 6 óráig.

Ez üzlet szabály szerint vasárnap délután is 3 illetőleg 1²³ órától 6 óráig zárva tartandó. Azonkívül vannak külön törvények a vasárnapi bezárásról; így Skócziában, Írországban stb. A többi, a szeszes italok eladására vonatkozó intézkedéseket már az 1872-diki főtörvény tartalmazza, mely különösen a szeszes italok eladására jogosító engedélyek kiadását részletesen szabályozza; megtiltja a szeszes italok eladását 16 éven alúli személyeknek, büntetést szab azon személyekre, kik részeg állapotban találtatnak az utcán vagy nyilvános épületekben; a főnnálló korcsmákról stb. pontos lajstromok vezetését rendeli el. Az iszákosok ellen az 1872-diki törvény intézkedésén kívül még alkalmazásba jön az 1879-diki «Habitual drunkards act». A Select Committee of the House of Lords on Intemperance 1877. 79. jelentései az újabb törvényhozásra vonatkozólag különösen a következő megjegyzéseket teszik:

*) 1000-nél több lakossal.

Az 1869, illetve 1872-diki törvények az engedélyek kiadását először engedik át a közigazgatási hatóságnak, holott azok azelőtt az adóközegek által adattak. E törvények nagy különbséget tesznek az üzleti helyiségekben és az utcán át való eladás között («on» és «off» the premises); az elsőket megtagadhatja a hatóság további indokolás nélkül, a többieket csak bizonyos, a törvényben megnevezett esetekben, (rossz hírnév stb.) Az engedély csak két hatóság egybehangzó ítélete alapján nyerhető; az egyik hatóság adja az engedélyt, a másik helybenhagyja. Összesen volt italmérési engedély:

	Anglia	Skócia	Irország
1880-ban	302,992	25,818	52,044
1881-ben	193,143	25,181	24,785
1882-ben	190,005	18,767	24,809

Daczára annak, hogy Angliában e törvények által az alkoholismus ellen a küzdelem fölvétetett, még sem látszik a közönség az eddig elértekkel megelégedni. Újabban különböző irányokban mutatkozik a törekvés a törvényhozást továbbfejlesztteni. Különben Angliában is, úgy mint Éjszak-Amerikában a társadalom is nagy erélyt fejtett ki a baj megküzdésében. A mértékletességi egyletek nyomán, melyek a 20-as évek végén keletkeztek, elterjedtek a tartózkodási egyletek, minthogy amazok félrendszabályaik mellett nem érhetek célzt; napjainkban tehát az angol társulatok határozott célja nemcsak a pálinka, hanem az összes szeszes italok termelését és fogyasztását elnyomni. — A mi a fogyasztást és annak következményeit illeti, úgy Angliára vonatkozólag a legérdekesebb adatok állanak rendelkezésre és ezekhez tartoznak az alább közlöttek is. Az összfogyasztás szeszes italokban 22·38 liter (50⁰/₀-os) alkoholra tétetik, ebből azonban csak 5·37 liter esik a pálinkára. Hoyle szerint költöttek szeszes italokra fejenként:

1860-ban	2 font	18 shill.
1870-ben	3	« 16
1876-ban	4	« 9

204,000 büntetésből 150,000 vagyis 75% hét grófságra (Lancashire, Middlesex, Durham, York, Stafford, Northumberland, Cheshire) esik és pedig különösen a következő nagy városokra: Liverpool, Manchester, Newcastle, Salford, Birmingham. Az egyes országokban is különböző a fogyasztás:

	fejenként	korcsmák száma 100,000 lakosra
Anglia és Wales	2.95 liter	565
Skócia	7.95 "	346
Irország	4.54 "	357

Ez adatokból egyuttal azon tanulságot is meríthetjük, hogy a fogyasztás nagysága nincs szoros kapcsolatban a korcsmák számával, mit más adatok is bizonyítanak.

Az alkoholismus következményeire vonatkozólag a következő adatokat említjük: iszákosság miatt letartóztatott Londonban (1881) 27,288 egyén, azaz a lakosságnak 5.6%; Liverpoolban (1876) 20,551, Manchester (1876) 9612, Birmingham (1876) 2824, Sheffield (1876) 1237, Edinburgh (1878) 7391, Angliában és Walesben (1879) 158,396, Irország (1879) 91,359. Irországban a letartóztatottak között volt 1879-ben 15.8‰ iszákos. Haláleset alkoholismus és delirium tremens következtében volt 1.000,000 élő személy után 1876—80-ig: 42.2, 1881-ben 47. 15 éven felülegyéneknél előfordult balesetek közül jut részekre 13.0‰, 0.9‰ delirium tremensben szenvedőkre. Angliában és Írlandban a tébolydákba fölvettek közül 12‰-nál az iszákosság volt a téboly oka. Az iszákosok száma Nagybritanniában 600,000-re tétetik.

A szeszes italokra vetett adók (1881) 28.8 millió font sterlinget tettek, vagyis az összes állami bevételek 34.7‰-át; fejenként tesz a szeszes ital adó 16.6 shillinget.

A szeszes italok élvezete által okozott költségeket Hoyle következőképen állapítja meg Nagybritanniára nézve. Szeszes italokra kiadatott

1830—39	762.698,754	£
1840—49	717.208,512	"
1850—59	817.041,512	"
1860—69	1,020.677,801	"
1880—79	1,359.887,808	"
	<u>4,677.514,387</u>	£

Ehhez hozzájárulnak még indirect veszteségek, melyekkel együtt az egész terhet 7,016.712,508 £.-ra teszi. Ha ez összegek csak 5‰ mellett takarítottak volna meg. 1879-ben az összeg kamattal együtt 13,317.123,954 £.-re rúgna: ennyit veszített tehát az ország ötven év alatt e veszedelmes élvezet által. Minthogy pedig Giffen az egész királyság tőkáját 8,500 millióra becsüli, láthatjuk, mennyit haladna az ország

jóléte és vagyonossága, ha e kiadások czélszerűbb irányt nyernének.

Az évi kiadás 130—136 millió font sterlingre becsülik, mi majdnem annyit tesz, mint az államadósság évi terhe és ugyancsak közel kétszer annyit, mint az egyesült királyságban fizetett összes évi földbér.

Bourne más alapon számítja ki a szesz italok élvezetnek nemzeti költségét, a mennyiben azon összes egyének számát konstatálja, kik mint termelők, kereskedők stb. a királyságban fogyasztott szesz italok előállítására, forgalomba hozatala és az ezek által szükségelt élelmi czikkek előállítása körül vannak elfoglalva és azon megdöböntő eredményhez jut, hogy az összes produktív népességnek egy tizede 1.097,525 egyén van e foglalkozások körül elfoglalva. Tehát a bibliai tized, mely azelőtt az egyháznak és a szegényeknek járt, most szesz italokra költetik. És itt még számításba nincsen véve az egészség és életben való veszteség, melyet e szerencsétlen szokás okoz, nincsen számításba véve az erkölcsi veszteség, melynek egy része a bűnlajstromokban talál kifejezést, egy másik nagy tétele pedig számokban nem is fejezhető ki. Normann Kerr számítása szerint iszákosság következtében meghal egy évben 40,500, de az összeg valóban 50—60,000 között ingadozik. Ehhez járul még közvetve jelentékeny gyermekhalandóság. Iszákosság következtében betegnek számítható 336,000 egyén. Kórházakban, tébolydákban, dologházakban, vakok intézetében van Bourne hozzávetőleges számítása szerint 189,000 áldozata az iszákosságnak. A bűnügyre nézve nagy tekintélyek szerint átlagban nyolcz tizede a bűneseteknek vissza vezethető az iszákosságra. Ehhez most hozzáveendő az igazságügy, az egészségügy, az adóügy stb. körül elfoglaltak számának azon része, mely ez által talál elfoglaltságot. Bourne ezek alapján a következő számítást teszi :

haláleset	---	---	---	---	---	120,000
betegség	---	---	---	---	---	335,000
pauperismus	---	---	---	---	---	200,000
bűntevő	---	---	---	---	---	88,000
különböző nyilvános szolgálatok	---	---	---	---	---	141,000
						<u>884,000</u>

Ez, hozzáadva a fönti 1.097,525-hez, látjuk, hogy közel két millió a felnőtt népességből ez egy irányban válik áldozattá.

Franciaország. Ez államban évek óta az alkoholismus jelentékeny emelkedését konstatálják. Legnagyobb és legveszedelmesebb a nagy ipari telepek munkásai között, de vidéken is, különösen ünnep- és vásárnapokon, elég erősen nyilvánul. Gyermekek és nők is a ragálnak áldozatúl estek. Párisban 1876 óta az absynth-ivó nők egy klubbot alapítottak, melynek tagjai az ülés-napokon minden ételtől tartózkodnak, de poharankint iszszák az absynthot; a ki legtöbbet bír el, egy hónapon át a klubb elnöke. Roppant nagy elterjedést nyert az alkoholismus a hadseregben. Páris ostrománál a nemzeti gárdának a feleségeik számára adott napi 75 centime-t ezeknek kellett kifizetni, különben menthetetlenül a koreszmába vándorolt volna. A német-francia háborúban szenvedett vereség, melyet értelmes emberek jórészben az iszákosságra és annak demoralizáló hatására vezettek vissza, ösztönözte a köztársaságot, hogy főnnállásának első évében e kérdéssel komolyan foglalkozzék, miután már az orvosi tudomány első tekintélyei a fenyegető veszélyre mutattak. A köztársasági intézmények, melyek az általános szavazatjog alapján a népnek messze terjedő befolyást engedtek a közügyekre, másfelől követelték, hogy e fontos jog csak egy józan nemzet kezébe adassék. Így keletkezett az 1873-diki törvény. Fontosabb intézkedései a következők: a ki utcán vagy úton koreszmákban vagy más nyilvános helyeken tényleg részeg állapotban találtatik, 1—5 franknyi bírságot fizet. Első ízbeli visszaesésnél a büntető törvény 474 és 483. §-ai alkalmazandók. A ki második elítélése után egy év lefolyása előtt visszaesik, 6—30 napi fogsággal és 16—300 franknyi bírsággal büntetetik. Ha a legközelebbi 12 hónap alatt ismét részeg állapotban találtatik, az utóbbi büntetés legmagasabb foka reá alkalmazandó. A büntetés megkészterezhető. A ki a javító törvényszék által másodízben elítéltetett, egyúttal következő jogokat elveszti: 1. a választó- és szavazójogot; 2. a választóhatás jogát; 3. hivatalviselési képességét; 4. a fegyverviselési jogot, két éven át az ítélet jogérvényre emelkedésétől számítva. Minden koresmatulajdonos, ki részegeket vagy 16 éven alúli kiskorúakat szesz italokkal ellát, 1—5 franknyi bírságot fizet. Második visszaesésnél 6—30 napi fogsággal és 16—300 franknyi bírsággal fenytetik. Második ilyenmű büntetés esetében ezen büntetések maximuma, esetleg annak kétszerese

alkalmaztatik. Egyuttal elvonhatók a fönt említett polgári jogok; a korcsma egy hónapra bezárható. A ki 16 éven alúli kiskorut lerészegít, 6—30 napi fogsággal és 16—300 franknyi bírsággal büntettetik. A törvényszék ítéletét nyilvános falragaszok által közzéteheti. Minden nyilvánosan részeg egyén saját költségére bekiserhető a legközelebbi rendőri állomásra és visszatartható addig, míg kijózanodik. E törvény a községházak kapui és minden korcsmában kifüggesztendő. A törvény hatása iránt a nézetek eltérők. A törvény alapján történt elítélés:

1873-ban	---	---	---	---	---	---	59,347
1874-ben	---	---	---	---	---	---	86,418
1875-ben	---	---	---	---	---	---	98,482
1876-ban	---	---	---	---	---	---	91,560
1877-ben	---	---	---	---	---	---	84,893
1878-ban	---	---	---	---	---	---	71,972
1879-ben	---	---	---	---	---	---	65,989
1880-ban	---	---	---	---	---	---	60,714
1881-ben	---	---	---	---	---	---	67,379
1882-ben	---	---	---	---	---	---	68,934

A társadalmi tevékenység is e fontos ügy felé fordult, de egészben véve szerény határok között mozog. — Az alkoholfogyasztás jelentékeny emelkedését a következő számok mutatják: abszolút alkoholból fogyasztott fejenként átlag:

1830—39	---	---	---	---	---	1·20 liter,
1870—79	---	---	---	---	---	2·67 „
1880	---	---	---	---	---	3·64 „

A szeszfogyasztás emelkedik, a borfogyasztás csökken; Párisban a szeszfogyasztás (1880.) 6·64 liter fejenként, Rouenban 13·0.

A szesz italok fogyasztásának hatása számos jelenségben mutatkozik. Az öngyilkosságokból 1876—80-ig 799 esett iszákosokra, a halállal végződő balesetekből 447.

A francia Académie de médecine a francia tapasztalatok alapján a szesz italok használatának legfőbb hátrányait a következő véleményében, mely a francia közoktatási minisztérium által minden iskolának megküldetett, adja elő:

Üres gyomorba bevezetve, a pálinka még kis mennyiségben vértódulást idéz elő, az emésztő tevékenységet élenkíti és a gyomornedv elválasztását nagyobbítja. E kedvezőtlen hatások csak mulandók és nyomtalanul eltűnnek, ha a pálinka-

ivás csak alkalmilag történik. Egy étellel megtelt gyomorra e hatások még csekélyebbek.

Ismételt vagy szokásszerű ivásnál a vértódulás még nagyobb és tartósabb; lob támad, az emésztő nedvek lassabban folynak, és az emésztést veszélyeztető folyadékok lépnek helyébe. Idővel daganatok keletkeznek, keményedések, melyek a gyomor tevékenységére gátlólag és zsibbasztólag hatnak. Egyúttal a gyomor belsejében a hőség és az égés érzése támad, majd íz nélküli, majd égő vagy savanyú folyadékok hányatnak ki, az étvágy eltűnik, az emésztés lassúbb lesz. Idővel a gyomorfájdalmak elterjednek a bordák és a hátig és a nyomás erős szagztatássá válik. Az emésztési bajok még aggasztóbbakká válnak és már ezek is elgyöngülés következtében halált idézhetnek elő. Gyakran tüdővész vagy rák keletkezik.

A gyomorra gyakorolt hatást nem tekintve, a vérkeringés által tovább vitt szesz az agyvelőre, a májra, tüdőre, vesékre, legerősebben az elsőre hat.

Az alkohol mindenekelőtt elénkíti az agyvelő tevékenységét. A gyöngye izgatásból azonban lassankint a delirium állapota keletkezik, melyben az ivó izgága, erőszakos és izgatott; dühkitörések következnek, melyek minden büntetttre alkalmassá teszik, vagy az illető levertségben öntudatlanul ledől.

Ha e kicsapongások rövid időközökben ismétlődnek, azoknak kikerülhetetlen következménye a delirium tremens, egy specifikus iszákos betegség, mely maga halál-okká válhatik. De a könnyebb, mindennap ismételt élvezet az egyszerű idegelgyöngüléstől az agyvelő felé történő vértóduláshoz, végre agylágyuláshoz vezet. Csökönys főfájás következik be, továbbá szédülés, hallucinációk, a szellemi és erkölcsi erők elgyöngülése, szellemi tompaság, az emlékező tehetség elvesztése, nyelvzavarok, az izmok reszketése, csendes vagy izgatott félrebeszélés muló rohamai. Absynth-ivóknál különösen epileptikus rohamok hozzájárulnak; a vége: téboly, butaság, hűdés.

A májra nézve az alkohol mindenekelőtt vértódulást idéz elő, erős és folytatott élvezet mellett gyuladást, genyedést, nagyobbodást, elfajulást.

Járványos betegségek különösen iszákosokat szemelnek ki. A gyógykezelés minden heveny kórnál sokkal nehezebb.

Újabban a kérdés Franciaországban újból napirendre került, mely alkalomból Rochard a következőket írja (*Revue des*

deux Mondes, 1886. 15 avril): Franciaországban is, mint másutt, az égetett italok használata csak az újabb időben terjedt el. (Érdekes itt az arra való hivatkozás, hogy a szesz italként először magyarországi bányászok által használtatott.) 1788-ban Franciaországban összesen 369,000 hektoliter, 1850-ban csak 891,500 hektoliter gyártatott, 1881-ben pedig 1.821,287 hektoliter és pedig:

burgonyából és egyéb anyagokból*)	510.562 hektoliter
melaszból *)	685.646 "
répából *)	563.240 "
bor, ezider, s gyümölcsből	61.839 "
	<hr/> 1.821,287

Franciaország veszteségét (részletes számítások alapján) következőkép állapítja meg:

Az elfogyasztott pálinka ára	90.981,000 frank
Az iszákosság következtében elvesztett munkanapok értéke	962.771,000 "
Az iszákosság következtében beálló betegségekkel stb. járó költség	70.842,000 "
Az iszákosságra eső költsége a tébolydáknak	2.321,300 "
Az iszákosság következtében elkövetett öngyilkosságok által elvesztett emberélet értéke	3.170,000 "
Az iszákosságra eső költsége az igazságszolgáltatásnak	8.894,500 "
	<hr/> 1,138.980,600 frank

Ide nem számítva a morális veszteséget, továbbá a családokban okozott nagy rendetlenségeket és végre az iszákosság által fokozott munkahiány következtében idegen munkásoknak fizetett összeget, mely 450 millió frankot tesz evenkint.

Rochard a baj orvoslását a következőktől várja: az alsóbb osztályok műveltsége és jólétének emelésétől;**) a mértékletességi egyletek, fölolvadások, közlemények előmozdításától; az égetett italokra vetett adónak emelésétől és párhuzamosan a többi italokra vetett adó leszállításától; az iszák-

*) Ezek a legártalmasabb szeszek.

**) Il n'y a que deux remèdes contre l'alcoolisme, la suppression de la misère et la suppression de l'ignorance.

kosság ellen hozott törvény szigorú alkalmazásától. Érdekes azon megjegyzése, hogy a valódi alkoholikus legfeljebb tíz évig élhet.

Egyesült-Államok. Az iszákosság és befolyása az egyénre és a társadalomra Amerikában a társadalom és állam legfontosabb problémáinak egyikevé vált. A szesztermelésre vonatkozó törvényeken kívül különösen fontos intézkedések tettek a szeszes italok forgalomba hozatala iránt. Első helyen állanak itt azon államok, melyek a szeszes italok forgalomba hozatalát teljesen és szigorúan megtiltották, mint Ohio, Michigan, Új-Anglia, Vermont, N.-Hampshire, Rhode-Island; több éveken át Connecticut, New-York, Delaware, Massachusetts; különösen pedig Maine, melynek neve mintegy e rendszerrel összeforrt. Az első ilyen törvény 1851-ből származik. A tilalom keresztülvitele számos nehézségekbe ütközik, melyek között a köztársaság törvényhozása és pénzügyi politikája nem az utolsó. Mindamellet a tilalmi törvények jótékony hatással voltak, habár természetesen az iszákosságot ki nem irtották és sokféle módon kijátszatnak. Tény az, hogy Maineben ötven év előtt még minden 225 lakóra jutott egy pálinkamérés, most pedig csak 860 után egy, holott Massachusettsben 300, New-York 200, Californiában 100 stb. A tilalmi rendszertől némikép eltérő a «local option» rendszere, mely szerint a polgárok jogában áll, többségi határozattal a szeszes italokkal való kereskedést megtiltani. E rendszer is sok államban fogadtatott el, ilyen Pennsylvania, Indiana, Kentucky, Éjsz.-Karolina, Maryland, Mississippi, N.-Jersey, Georgia, Alabama, és kedvező megítélésben részesült, bár rendszeren egy nagy hibában szenved, hogy t. i. nincs gondoskodva annak szigorú keresztülviteléről. Amerika végre anyaföldje az újabb mértékletességi egyleteknek, melyek szintén egész üdvös működést fejtettek ki. A függetlenségi háború alatt ropant mérvben terjedt el az iszákosság és nagy pusztításokat okozott. Ezzel szemben keletkezett az első mértékletességi egylet 1804-ben; 1829-ben már ezer volt, tagjainak száma 100,000; 400 kereskedő fölhagyott a szeszes italok árulásával, 1200 iszákos lemondott a szeszes italokról; 1831-ben az egyletek száma 3000; 1835-ben 8000, 1.500,000 taggal és 2.000,000 egyénnel, ki minden szeszes italtól lemondott; több mint 4000 (?) szeszgyár bezáratott; 8000 kereskedő fölhagyott

a szeszes italokkal való kereskedéssel és 1200 iszákos régi bűneről letett. E mozgalom évről-évre tovább terjedt és a törvényhozás törekvéseit is jelentékenyen előmozdította, habár célját még korántsem érte el. Végre említendő, hogy Amerikában már 1857-ben állították föl az első menhelyet iszákosok részére; jelenleg pedig van 25, részint magán, részint állami menhely. Az Amerikában fogyasztott szeszes italok mennyiségének pontos megállapítása nem sikerült; a hivatalos adatok szerint 1880-ban a fejenkénti fogyasztás 4·79 literre (50¹/₂ százalékos alkoholban) volna teendő. Általában tapasztalják, hogy a nagyobb fogyasztás a nagy izgalmakkal összekötött életnek, a nagy munkának és gondnak tulajdonítandó. Kedvezőtlen hatását mindenfelé észlelhetni; száz-ezer haláleset között 1870-ben kétszáznyolcvanhét alkoholmérgezésnek tulajdonítandó. Mily nagy összegek pazaroltatnak el szeszes italokra, mutatja az, hogy Young szerint a szeszes italokra 600 millió dollárt költenek (fejenként 15 dollárt); 1860—72-ig Hargreaves szerint 6780·1 millió dollárt. A munkásoknak összes jövedelme 775·5 millió dollárra tétetett 1870-ben. Az alkoholizmus egyéb hatásaira vonatkozólag csak a következőket említjük meg: kimutatták, hogy a fiatal büntetések számára fölállított javító intézetekben ötven százalékig emelkedik azoknak a száma, kik iszákos szülőktől származnak. Az iszákosok nagy jutalekát szolgáltatják a szegényházi lakosoknak és az azok által tartott gyermekeknek. Massachusetts államban 1872—74-ig összesen 53,459 ember tartóztatott le, ezek között 37,019 iszákosság miatt. Érdekes adatok állnak New-York államára vonatkozólag rendelkezésre. Itt 1871—78-ig 1536 haláleset volt alkoholizmus következtében; 1870—74-ig 560 férfi tartóztatott le több mint ötször iszákosság miatt; még borzasztóbbak a nőkre vonatkozó adatok, a mennyiben ilyen nő 9006 volt és közte 29, ki százszor (!) volt letartóztatva. Massachusetts államának statisztikai hivatala általában a bűnesetek 84, Indiana államának statisztikai hivatala 75 százalékát vezeti az iszákosságra vissza. Ugyanazon államban 1879-ben 314 férfiúra jutott egy iszákos. Ohióban mintegy nyolcz százaléka az elválásoknak iszákosságra vezettetik vissza. Tanulságos különösen annak kimutatása, hogy nemcsak a szeszes italok fogyasztása, hanem azok termelése és forgalomba hozatala erkölcsileg káros hatás-

sal jár; a kik szeszes italok termelésével és eladásával foglalkoznak, nagy számát szolgáltatják a törvénysértőknek, a hamisan esküvőknek, a vesztegetőknek stb. Mennyire veszélyezteteti a jogérzetet, legjobban mutatja az 1876-ban fölfedezett «whisky-ring», melyben a legmagasabb hivatalnokok szeszgyárosokkal a legnagyobb családok keresztülvitelére egyesültek.

Everest az Egyesült-Államokban következőképen állapította meg az alkoholismus által okozott veszteségeket: Tíz év óta — azt mondja — az alkoholismus az Egyesült-Államoknak három milliárd közvetlen és 600 millió közvetett kiadást okozott. Tönkre tett 300,000 egyént, szegényházba vitt 100,000 gyermeket, legalább 150,000 egyént börtönbe és 10,000-et tébolydába. 1500 gyilkosságot, 2000 öngyilkosságot, 50 millió kárt okozott, 200,000-ret özvegygé és egy milliót árvává tett!

Svájcz. A Svájcban az egyes kantonok különböző törvények által szabályozzák a szeszes italok eladását. E törvények különösen a következő elvekre vezethetők vissza: 1. bizonyos biztosítékot a visszaélések ellen keresnek abban, hogy az eladásból és korcsmatartásból bizonyos egyének ki vannak zárva; 2. hogy bizonyos korig (14, 16, egyes kantonokban a 18-dik évig) meg van tiltva a korcsma látogatása; 3. hogy bizonyos egyének, így például olyanok, kik szegénységélyezésben részesülnek, eltiltatnak a korcsmák látogatásától és ilyeneknek nem szabad szeszes italokat mérni; 4. hogy községi gyűléseket stb. nem szabad korcsmákban megtartani; 5. hogy erköcstelenséget nem szabad túrni; 6. hogy bizonyos órában a korcsma (este tíz, tizenegy vagy tizenkét órakor) bezárandó.

Németalföldön régi időtől fogva az ivás átment a nép életszokásaiba. Semmiféle ünnepélyt evés ivás nélkül nem képzelhetni és a holtrészeg emberről a hollandi azt mondja, hogy boldog («zalig»). A híres hollandi festők is leginkább az iszákosság jeleneit örökítették meg ecsetökkel és a legkiválóbbak hírnevöket annak köszönik, hogy e jeleneteket nagyszerű hűséggel festették (Jordæns, Mieris, Hals, Steen, Dow stb.). Különben igen nagy különbségek konstatalhatók. A mezei munkás kevesebbet iszik; városokban a fogyasztás 35 literig emelkedik (35 fokú alkohol), a gátacon dolgozónál egy liter (gin) naponként minimumnak tekintetik. Ha ilyen munkások szerződtetnek, az ennyi meg ennyi liter ginben állapíttatik meg és

ehhez járul még néhány cent olyan életszükségletekre, melyeket nem lehet alkoholban kielégíteni. E munkások igen korán halnak is. A női nem sem ment e büntől. Házi asszonyok a fűszerek bevásárlásánál isznak és a cselédek szeszes italokkal édesgettetnek az üzletekbe. A szeszes italok fogyasztásának jelentősége kiderül abból, hogy 4·1 millió lakos 22·1 millió forintot fizet az államnak italadóiban, melyek az állami rendes bevételek egy ötödét teszik. Az átlagos fogyasztás 9·46 liter (50 százalékos) alkohol. A korcsmák stb. száma 1881 előtt 45,000 volt, vagyis egy minden 90 lakos után. Németalföldön igen gyakran tettek különféle intézkedéseket az alkoholismus ellen; a községek is több irányban iparkodtak a bajon segíteni. Legnagyobb jelentőséggel bír azonban az 1881 június 28-diki törvény, melynek fontosabb intézkedései a következők: A ki a szeszes italoknak kicsinyben való árulásával foglalkozik, erre engedélyt kell kérnie. Az engedélyek száma nem lehet nagyobb mint:

1	minden	500	lakos	után	az	50,000	lélekszámnál	nagyobb	községekben
1	"	400	"	"	a	20—50,000	lélekszámmal	bíró	"
1	"	300	"	"	"	10—20,000	"	"	"
1	"	250	"	"	"	többi	községekben.		

A községi tanács ezenkívül megjelölheti azon városrészeket és utcákat, melyekben a szeszes italokkal való kereskedelem csak bizonyos föltételek alatt vagy épen nem üzhető, továbbá szabályokat bocsáthat ki az eladási helyiségek minősége iránt. Minden helyiségben az engedély és a törvény egy példánya kifüggesztendő. Engedélyt nem kaphatnak, kik az utolsó öt év alatt egy évig tartó börtönben vagy ennél még súlyosabb büntetésben marasztaltattak el, kik polgári jogaiknak részben vagy egész elvesztésére ítéltettek, kik az illető helyiségben más üzletet folytatnak stb. Büntetés alá esnek, kik engedély nélkül szeszes italokat árulnak, kik 16 éven aluli egyéneknek szeszes italokat eladnak, ki mást szeszes italok fogyasztására kényszerít, ki részegnek szeszes italokat nyújt, ki részeg állapotban a közforgalmat vagy rendet zavarja, másnak biztonságát veszélyezteti stb. A törvény és idevágó szabályrendeletek ellenőrzésére hivatvák a lovas rendőrség és minden állami és községi rendőri közeg stb. A törvény hatása iránt még nem lehet biztos ítéletet mondani. Tény az, hogy a korcsmák stb. száma jelentékenyen csökkent, a mi azonban nem jelenti

szükségkép a fogyasztás csökkenését; a fogyasztás is csökkent, de talán más körülmények következtében; szóval a törvény hatásáról csak évek múlva lehet majd szólni, ha a kis korcsmárosok izgatása a szigorú törvényt meg nem buktatja vagy legalább annak keresztülvitelét meghiúsítja.

Oroszország népének itala főleg a szesz. A fogyasztás magasságát pontosan megállapítani nem lehet. Úgy látszik azonban, hogy a baj itt nem annyira az, hogy sokat isznak, hanem hogy mértéktelenül isznak, ha isznak. Innét van, hogy Pétervártt egy évben közel 50,000 részeg embert kísérnek be és 100 egyén hal meg alkoholmérgezés következtében. Szent-Pétervártt az átlagos fogyasztás 10·6 literre tétetik, Moszkvában 9·2 literre stb. Az alkoholismus ellen teendő intézkedések évek óta napirenden vannak, a nélkül, hogy bizonyos eljárásban tudtak volna megállapodni. A főnehézség abban áll, hogy az állam, és a község jövedelme (az állami jövedelmek több mint egy harmada) attól függ, hogy a fogyasztás nagy legyen, mely körülmények között az állam és a községek az iszákosságot inkább még tűrték, mintsem, hogy elnyomták volna.

FÖLDES BÉLA.

BUDA VÁRA VISSZAFoglalásának KÉTSZÁ- ZADIK ÉVFORDULÓJA.

Az évforduló alkalmából rendezett ünnepélyek egy váratlan és kellemetlen prologussal kezdődtek. München és Berlin nem fogadták el fővárosunk meghívását az ünnepélyekre s bár utólag a visszautasítást kisebb-nagyobb udvariassággal a formális akadályok szempontjából indokolták, nem lehetett kétségünk abban, hogy hol kell keresnünk eljárásuk valódi okait. A németországi szabadelvű lapok elég hímezetlenül adták tudtunkra, hogy vétkeink miatt látogatott meg az Úr ily súlyosan bennünket, hogy hálátlan nemzet vagyunk, mert noha a német fegyvereknek köszönjük szabadulásunkat a török iga alól, rútul elnyomjuk a szász testvéreket Erdélyben. A hálátlanság csúf dolog, de az elbizakodott követelődzés sem sokkal szebb, már pedig ha nem ragadjuk ki a történelmi eseményeket kapcsolatukból, be kell látnunk, hogy a szerep, mely Németországnak az ozmán hatalom föltartóztatásában és az aldunai tartományokig való visszaszorításában jutott, bármily tiszteletre méltó különben, Magyarországgal szemben szerényebb hangú követelésekre is alig jogosítja föl szomszédjainkat.

Igen tanulságos erre nézve a fölszabadító háború kezdetének története. A német császár és magyar király, kit a német birodalom jól fölfogott érdekei és királyi kötelessége egyaránt ösztönözhettek volna arra, hogy minden kínálkozó alkalmat fölhasználjon Magyarországnak fölszabadítására, annyira irtózott ily vállalattól, hogy csupán a török seregek közeledtekor szánta el magát majdnem a legutolsó perczben

nem Magyarország, hanem az örökös tartományok védelmére. 1682 júniusában jelenti gróf Caprara internuntius, hogy Kara Mustafa el van tökéelve a háborúra. Ugyanez év augusztus 11-dikén kimondja az udvari hadi tanács conferentiája, hogy a keleti veszély nem igen fenyegető, hogy nyugot ellen kell készülnie a császárnak, «mert a keleten csak néhány megyéről van szó, nyugaton pedig a császári koronáról».*) A császár helyeslé a conferentia nézeteit. Ezúttal nem a hadi tanács politikai rövidlátását akartuk kiütnetni a conferentia jegyzőkönyvéből vett idézettel, hanem azt a teljes közönbösséget, mely a császár környezetében uralkodott Magyarország érdekei iránt. A vész mindinkább közelgett, s az udvar csak gyöngén és folyvást habozva készülődött. Verjus de Crécy, XIV. Lajos követe, 1682 deczember elsején a regensburgi birodalmi gyűlésen azzal vádolja a császárt, hogy a «keresztén név közös ellenségének ki akar szolgáltatni oly nemes királyságot, minő Magyarország, csak azért, hogy Franciaországgal háborút viselhessen».*) Bárminő szempontból mondtak e szavak, a kiszolgáltatás készségéről szóló vád alapos volt. «Csak 1683 januárjában oszlattak el Caprara jelentései minden tartóztató kételyt a török eleni készülődésekre nézve», így nyilatkozik Klopp Onnó, a Leopold emléke iránt annyira kegyeletes történetíró.***) Természetes, hogy az ily előzmények után összegyűjtött hadsereg nem léphetett föl támadólag. Leopold az elébe terjesztett haditervről egyebek közt így nyilatkozik május 11-dikén: «A főtekintet arra irányuljon, hogy a hadi erő zöme kíméltessek, s hogy az örökös tartományok védve legyenek». Tudjuk, hogy a Lothringiai herczeg teljesítette a császár kívánságát. Csupán augusztus 31-diken, tehát Bécs ostroma közben, fogadja el a regensburgi birodalmi gyűlés a XIV. Lajos által ajánlott fegyverszünetet. Jól mondja Ranke, hogy Bécs fölszabadítása után nem hoztak volna ily határozatot.+)

Tovább mehetünk. Klopp Onno mondja, hogy

---

*) *Das Kriegsjahr 1683*. Dargestellt in der Abtheilung für Kriegsgeschichte des k. k. Kriegs-Archivs. Wien, 1883. 9. l.

**) O. Klopp: *Das Jahr 1683 und der folgende grosse Türkenkrieg*. Graz, 1882. 136. l.

***) U. o. 184. l.

†) *Französische Geschichte* III. 351. l.

a császár környezetének irányadó része a bécsi győzelmet nem az ozmánok ellen kivívható sikerek kezdetének tekinté, hanem a béke kapujához alkalmas kulcsnak. Bizonyosságul Klopp egy eddig ismeretlen és kiválóan érdekes oklevelet tesz közzé. Kunitz levelet értjük Maurocordato portai tolmácshoz, mely a császári udvar parancsára szeptember 24-dikén iratott, és óvatosan tapogatózó szavakkal a békealkudozást kívánja előkészíteni. *) Ha e levél Kara Mustafát békülékeny hangulatban találja, vajon mivé lesz a fölszabadító háború? Csak a párkányi diadal után határozza el a császár a háború erélyes folytatását. A kivívott diadalmok a vezérekbe és katonákba bizalmat öntöttek, a sikerek által ingerelt katonai dicsvágy egyesült a keresztes háborúk korának föleledt szellemevel s nem látszott ábrándosnak a remény, hogy a török kiűzetése Európából a tizenhetedik század végével ténynye lesz. Szégyen volna kisebbitenünk a német vezéreknek és katonáknak a magyar csatatereken kifejtett hősiességét, azonban ki kellett mutatnunk, hogy a német birodalom csak kénytelen kellett lenni sodortatott a fölszabadító háborúba. Igaz, hogy folytatta azt nemes hévvel, midőn már visszaléphetett volna, de ha meggondoljuk, hogy XI. Incze, Lengyelország és Velenceze segítsége nélkül egymaga nem boldogult volna, s hogy a háború sikeréhez a magyar faj is járult jelentékeny pénz- és véráldozatokkal s ha meggondoljuk, hogy Magyarország évszázadokig volt védgátja Németországnak a török hatalom ellenében, nem kell-e kérdenünk, hogy vajon lerótta-e teljesen a fölszabadító háború azon hálát, melylyel a török veszély ellen kifejtett erőfeszítés fejében a német birodalom tartozott Magyarországnak? De ne feszegezzük a hála kérdését, úgy sem vezérlik ily érzekeny szempontok a nemzetek politikáját, mert ha azok vezérlenek, Szobieszki népenek nem volna oka följajdulni egy német kormány vasmarkának szorongatása miatt. Német és magyar most újra egymásra szorúltak egy közös ellenséggel szemben, s ezt eléggé leplezetlenül hirdette itt azon katonai küldöttség szónoka, mely jelenlétével az ünnepélyeken elégtételt adott a két német város sértő válaszáért. A küldöttség megjelenése, a német conservatív lapok azt megelőző cikkei, a barátságos visszhang, melyet a szónok szép szavai

---

*) L. Klopp: *Das Jahr 1683*, 242. l.

keltettek nálunk, talán örvendetes előjelei annak, hogy mind a két fél sajtója tapintatos modor által fogja helyre állítani a közös érdekek által parancsolt kölcsönös jó indulatot.

Különben az ünnepélyek a kitűzött program szerint mentek végbe s bár a program rövidebb s mégis változatosabb lehetett volna, nem tagadhatni, hogy a rendezőség buzgalmának sok olyat köszönhetünk, mi maradandóbb hatásra tarthat számot. Így mindjárt gróf Széchen Antalnak a történelmi társulat díszgyűlésén fölolvastott emlékbeszéde is komoly figyelmet érdemel. A szónok kiemeli Buda visszafoglalásának jelentőségét, azután a hazai és általános történelem néhány mozzanatával foglalkozik, különös tekintettel lévén a magyar-török viszonyokra. Látszólag szétágazó megjegyzéseinek egységet adnak azon irányeszmék, melyek általában jellemzik gróf Széchen történetirodalmi munkásságát. Szerinte a hazai történelmet mindig a párhuzamos európai fejlemények kapcsolatában kell vizsgálnunk. Ha e kapcsolatra nem figyelünk, elszigetelts megütőközést keltő eseménynek tűnik föl az is, mi természetes képződés. Ily álláspontról méltányosak leszünk néhány többször félreismeret áramlat és szereplő iránt is, és így a történettudomány méltóságához illően tárgyilagossak lehetünk, a nélkül hogy sértenők a nemzeti kegyeletet. E szempontok, melyeket gróf Széchen széles látköre és választékos ízlése súlyával támogat, nem ismeretlenek jelesebb történetíróink előtt, de nem jutottak még elég általános érvényre és azért terjesztések kiváló érdeme gróf Széchennek. De legyen szabad megjegyeznünk, hogy a legmagasabb tárggyilagosságnak is vannak veszélyei, s hogy ezeket gróf Széchen sem kerüli el mindig. Emlékbeszédében megjegyzi, hogy «a vasvári béke történelmünk évkönyveiben még jelenleg is rossz hírnévvel bír». Nem akarja teljesen fölmenteni az említett béke-szerzőit a felelősség terhe alól, azonban mentségökre fölhozza az akkori nemzetközi helyzet kényszerét, a keresztyen hadsereg állapotát a szentgothárdi győzelem után s végül a békének Erdély függetlenségét biztosító pontjára hivatkozik, mint nevezetes elvi vívmányra. A mi e vívmányt illeti, már Szalay László is kiemeli azt, de igen jellemző szavakban. Szerinte a vasvári béke a magyar koronának nem biztosít egyebet, mint «az Erdély árnyékfejedelemségének tovább lézen-gését». Vigasztalás volt-e ily vívmány Nagyvárad, Érsekújvár,

Zerinvár és Székelyhid elvesztéseért? Tudjuk, mit jelentett egy vár birtoka a török időkben s különösen, hogy Nagyvárad és Érsekújvár mit jelentettek. Már pedig e veszteségekért kizáróan az udvart és politikáját kell okolnunk. A vasvári békét csak akkor ítéltük meg helyesen, ha nem pusztán a diadaltól a békekötésig terjedő időszakot vesszük tekintetbe. A kormány már az erdélyi zavarok kezdetén sem teljesítette azt, mit várni lehetett volna tőle. Nagyváradot nem igyekezett megmenteni. Azután ingerelte a törököt s el volt szánva vele össze némi tűzni. Hogy lehetett számba nem vennie azt, hogy a török a Kemény Jánosnak küldött segítséget megtorlatlanul nem hagyhatja? Nem is említjük Zrínyi provocatióit. És a kormányt mégis készületlenül találta a háború. Nem kell-e a készületlenségnek tulajdonítanunk a háború szerencsétlen esélyeit és hirtelen végét? Erélyes és előre látó intézkedések megmenthettek volna Érsekújvárt. A szentgothárdi győzelmet nem lehetett kihasználni, főleg az élelem és takarmány hiánya miatt. Nem kárhoztatja-e maga Montecuccoli a minisztereket, kik a világ gyalázatjára egy oly fontos és előre látható háború szükségleteiről nem gondoskodtak annak idején? Megengedjük tehát, hogy a szentgothárdi diadal után bajos lett volna Érsekújvár, vagy éppen Nagyvárad visszafoglalását megkísérteni, noha azt hisszük, hogy a háború érellyesebb folytatása még akkor sem volt lehetetlen. De a kormány főhibája abból áll, hogy nem látta be a háború szükségét még 1660 elején és a háború kikerülhetetlen voltát a Montecuccoli hadi sétája után. Ha mind ezt belátja, ha érellyesen készülődik vagy három éven át, igen valószínűen megmenti Nagyváradot, bizonyára nem vesztí el Érsekújvárt és tehetséges vezéreire erősebb és jobban ellátott seregeket bízhat. Avagy a nemzetközi viszonyok akadályozták a kormányt a nagyobb és következetesebb erély kifejtésében? Hosszas volna e viszonyokat taglalni, de vajon Zrínyi Miklósnak és a császár háborút óhajtó magyar híveinek nem volt-e érzékük e viszonyok iránt? Volt annyi, mint a császár kedvelt tanácsosainak s talán több is, mert közülök néhányan gondolhattak arra is, hogy a töröknek gyöngítése és megfélemlítése után nagyobb súlylyal léphet föl egykor a császár a spanyol örökség ügyében, mint most, midőn az elbizakodott keleti ellenség fenyegető hatalma minden kezdeményére bénítólag hat.

De az udvarnál a nemzetközi viszonyok többnyire a tespedes és felszegség ürügyéül használtattak. A bajok valódi forrása a lelkiismeretlen pénzkezelésben és a magyar érdekek iránt uralkodó közönyben rejlett. Ezek miatt kellett veszni két végvárnak és ezek miatt volt a szentgothárdi diadal után is a birodalom oly helyzetben, hogy a béke hirtelen megkötése mellett alapos okokat is lehetett fölhozni. Miért kellene tehát helytelennek találunk azt, «hogy a vasvári béke történelmünk evkönyveiben még jelenleg is rossz hírnévvel bír»?

A rendező bizottság kezdeményének köszönhetjük továbbá Károlyi Árpád monographiáját Budavára visszavételéről. *) Károlyi lelkiismeretes szorgalmát kell mindenek előtt kiemelnünk. Nála a jegyzetek és idézetek sokasága nem takar gondatlanságot, mint némely szorgalmasnak látszó írónál. Ő valóban nyugtalan érdeklődéssel vizsgálta tárgyának minden oldalát. Van érzéke a lényeges iránt is és értelmes fölfogással igyekszik megállapítani a tényeket. Nem elégszik meg a vár ostromának leírásával, hanem körülményesen tárgyalja az akkori nemzetközi helyzetet, a németbirodalmi török segélyt 1686-ra, Leopold penzügyeit, a pápa segélyét, Magyarország 1686 körüli belviszonyait, s csak azután szól a Buda ostromát megelőző tervelgetésekről, az ostromló sereg magyar alkatrészéről, Buda és Pest 1686-diki helyrajzáról s végre magáról az ostromról. Műve valóságos tárháza az érdekes és eddig ismeretlen adatoknak. Különösen figyelemre méltó, a mit a magyar földre kivetett adóteherről mond. Tudtuk eddig is, hogy a hadi adó fejében az örökös tartományokkal szemben a magyar földre rótt teher aránytalan nagy volt, de a Károlyi által napfényre hozott számok mégis meglepőek. Úgy gondoljuk, hogy Károlyi számításaiba nem vegyül semmi túlzás, mindenesetre alaposnak látszik azon állítása, hogy a mostani Magyarország felére a XVII. század végén a hadi kiadások ötvenegy százaleka volt kiróva s ez még nem is volt az egyedüli adózási sérelem. Most értjük csak teljesen, hogy mire gondolt Leopold, midőn 1683 végén Buonvisi jelentése szerint kinyilatkoztatta, hogy vissza akarja hódítani a családjától

---

*) *Buda és Pest visszavétele 1686-ban.* A kétszázados emléktünnep alkalmára, Buda-Pest fővárosa megbízásából, eredeti kútfők alapján írta dr. Károlyi Árpád. Buda-Pest, 1886.

elragadott magyar területet, kárpótlásul a gyilkosság, égetés és rabszolgaság által kipusztított tartományaiért, melyekből nem várhat semmi jóvedelmet.*) Mintha a behódolt Magyarországot nem pusztították volna ki gyökeresebben a törökök, mint a császár tartományait s területét. Maga az ostrom története sok hadtörténelmi ismeret és beható forrástanulmányok alapján van megírva a Károlyi könyvében. A bécsi *Kriegs-Archiv* közleményeinek az idén megjelent füzeté, mely az 1686-diki török háborúval foglalkozik, az ostrom leírásához kevesebb forrást használ, mint Károlyi és hadtani bírálatában igen tartózkodó,**) míg Károlyi az 1684-diki és 1849-diki ostromokat is figyelembe veszi és a hadi intézkedések celszerűségét is vizsgálhatja.

Károlyi maga is érzi munkája egyik legfőbb hibáját. Előszavában megengedi, hogy itt-ott tán mélyebben bele ment a részletekbe, mint szükség lett volna és mentségül fölhozza, hogy szabott határidőre dolgozott óriás anyaggal s nem volt ideje az aránytalanságok elsimitására s a hosszúra nyult részletek átdolgozására. Csak részben fogadjuk el a mentséget. Az aránytalanságok okát, a szabott határidőn kívül, a kiadatlan okiratok fölhasználásának helytelen módjában véljük fölismerni. Nem helyes egy földolgozott műben minél több új adat közzétételére törekedni, minden tekintet nélkül a művészi arányokra. Az ismeretlen részletet a maga értékének arányához mérve kell az ismeretes részletek közé helyezni, vagy egyszerűen el kell hagyni, ha nem találtunk számára illő helyet. A megrótt hibára nézve íme egy példa. Magyarország 1686-diki belviszonyainak rajzában helyén van fölemlíteni Tököli elfogatását. Ez esemény nagy hatással volt az 1686-iki táborozásra és így Buda ostromára is. De e hatást, sőt az egész táborozást csupán nagy vonásokban volt szabad rajzolni a szerzőnek, vigyázván arra, hogy főtárgya kellően kidomborodjék. Ugyan e tekintetből még kevesebb tere marad Tököli elfogatása és kibocsátása részleteire. Itt elég lett volna a száraz tenyek fölemlítése. De a szerző körülményesen beszéli el Tököli elfogatását új adatok alapján; fogságáról már

---

*) Klopp fönt idézett munkája 364. l.

**) L. *Mittheilungen des k. k. Kriegsarchivs*, Jahrgang 1886. II. Wien, 1886.

nem szól, hisz tudjuk, hogy Tökölnek a fogságban írt naplója már ki van adva, de Tököli kiszabadulásával ismét foglalkozik. Följegyzi, hogy kiszabadult s egy péntek délután ment ki a váradi sereg Tököli elébe, maga elől jött be a városba minden pasák előtt, a jenei és temesvári pasák kísérték, maga Tököli zöld köntösben, vörös nadrágban, meggyszín nyusztos süvegben ment be, öt vezetéket vittek előtte . . . stb. Következik még három sor leírás s mind ez egy még ki nem adott levélből idézve. Vajon fontosabb-e az idézett s meg kiadatlan leírás a már nyomtatásban ismert fogság történetének legalább néhány részleténél? S általában mire valók e részletek az elfogatás egész történetéről? Lehet-e ily módszer mellett kikerülni az aránytalanságot?

Károlyi stylje ellen is van kifogásunk. Különösen elrontja azt bizonyos enyelgő hang, mely nem fér össze a tárgy komolyságával. Midőn például azt akarja mondani, hogy ezután jobb körülmények közt lehet folytatni a háborút, így ír: «S aztán föl-föl vitézek a csatára!» (45. l.) De mindamellett munkája becses, s adatait ép úgy, mint fejtegetéseit figyelembe kell venni azoknak, kik a XVII. század második felének történetével foglalkoznak.

Az ünnepély alkalmából nem csupán a rendező-bizottság kezdeményére bocsáttattak közre történelmi művek. Ezek közül első helyen kell emlitenünk a *Monumenta Vaticana Hungariae* legújabb kötetét. *)

E kötetben Buonvisi bíbornok, XI. Incze bécsi nuntiusának 1686-ki jelentései vannak kiadva, Fraknoi Vilmos latinul és magyarul írt előszavának kíséretében. A jeles előszó szól általában a pápák szerepéről a török veszélylyel szemben s különösen XI. Inczével foglalkozik. Legbecsesebb része az előszónak az, mely Buonvisi munkásságát tárgyalja, fölhasználásával a kötetben közzé nem tett jelentéseknek is. Így előttünk áll Buonvisi alakja, a kitünő papé és államférfiúé, ki oly nagy sikerrel segítette XI. Inczét terveinek végrehajtásában. Tizenöt évig küzdött Leopold udvarában a keresztyénség és egyúttal Magyar-

---

*) *Monumenta Vaticana Hungariae.* — Buonvisi bíbornok bécsi nuntius jelentései. Budavár fölszabadításának kétszázados emlékünnepé alkalmából közrebocsátva. Buda-Pest, Franklin-társulat könyvnyomdája. 1886.

ország érdekében. Küzdött a császári udvar ellen a császári udvar dicsőségéért és jóvoltáért. Nem szerette a protestánsok zaklatását Magyarországon, úgy gondolta, hogy az erőszak nem a legjobb módja a térítésnek. A méltányosság és erély kellő vegyülete által lecsendesített Magyarországot óhajtott. A török háborút nem tartotta kikerülhetőnek s merész támadás által tanácsolta annak megkezdését. Midőn végre megindult az, rettegett az idő előtti békétől, hisz a fölingerelt és meg nem gyengített török folytonos réme lesz a császárnak, valahányszor ez másutt lesz elfoglalva.

Szerette volna a török minden keresztyén alattvalóját szabadnak látni; nem hierarchiai becsvágy vezette, azokat sajnálta, kik a veszteségei miatt megalázott török tehetetlen dühének lesznek kiszolgáltatva. Egyenlően óhajtotta XIV. Lajos és Leopold dicsőségét, ha a török rovására küzdik azt ki. Haragudott Leopold lassú vagy lelkiismeretlen minisztereire, nyíltsága az udvarnál a tisztelet és boszankodás egy nemével fogadtatott. Érzékeny lelke csüggedett olykor, de tétlenségbe nem sülyedt. Elnézzük arczát s úgy tetszik, mintha sűrű szemöldjei alól kivillanó szemein, magas, nyílt homlokán s telt arczán a gondolat szigorának és az ábrándos hévnek bizonyos vegyülete volna észrevehető. Vajha kiadatlan jelentéseit is olvashatnók, azoknak teljes gyűjteménye Leopold kora történetének legbecsesebb kútfői közé tartoznék.

Knauz Nándor füzetében*) az esztergomi káptalan levéltárából vannak oklevelek közölve az 1681-től 1686-ig terjedő időszakból. Az oklevelek az országos történetre nézve is tartalmaznak sok érdekes anyagot. A zavaros időkben a káptalannak különféle ügye-baja van a hadakozó felekkel és azért akkori beltörténete világot vet a sok küzködésre és nyomorra, melynek az ország ki volt téve Tököli fölkelésének és a föl-szabadító háborúnak idején. A füzet végéhez csatolt tartalomjegyzék igen megkönnyíti az oklevelek használatát. Knauz magyarázatokkal és elmélkedésekkel is kíséri okleveleit, s ez által szintén emeli közleményei érdekét. Csak azt találjuk különösnek, hogy Eszterházy Pál nádor irányában érzett ellenszenvét több helyütt nem igen bírja korlátozni. Kétségtelen, hogy szabad Eszterházyt is bírálni, de nem szabad azt

---

*) *Buda ostromához.* Írta Knauz Nándor. Buda-Pest, 1886.

mondani, hogy a nádor 1682 őszén Tököli terjeszkedésével szemben «az egész mozgalom alatt nagyon szegény szerepet játszott». (10. l.) Ugyan miért? Mert nem sietett a káptalan főbirtokának, Szent-Benedeknek segítségére, noha megígérte a segítséget. De ha nem tehetett? Nem volt-e kénytelen csekély erejével pusztán a Vágvonat védelmére szorítkozni? Nem kellett-e a bányavárosok elfoglalását is tétlenül néznie? Szalay ép ez időszakból Eszterháznak a királyhoz írt egy levelét közli,*) mely nem a nádor szegény szerepének bizonyítványa, hanem hazafiúságának és éleslátásának fényes tanúsága. Eszterházy nádora volt az országnak s nem prefektusa a káptalannak, s igaz, hogy nehéz időkben méltóan töltötte be nagy hivatalát, de egy embertől mindent kívánni nem lehet.

Deák Farkas füzetében**) két egykorú napló van lefordítva angoltól és németből, néhány érdekes történelmi apróság kíséretében. A füzet a népnek és az ifjúságnak van szánva és valóban jó gondolat szemtanúk naplóit adni ily fogékony, keveset bírálkozó és az élénk szemléletben gyönyörködő közönség kezébe. Szemtanúk naplójától személyes élmények rajzát, váltakozó érzések és eredeti fölfogások kifejezését várjuk. Az itt közölt naplók nem adják mind ezt, a nagyobbik aligha készült a táborban, de vannak mindkettőben élénk részletek és általában mesterkéetlen elbeszélő modoruk miatt ifjúsági olvasmánynak is ajánlhatók.

Végül még néhány szót a történelmi kiállításról, melyet Majláth Béla rendezett, ki egyszersmind a kiállított tárgyakat felsorolta és leírta nagy gonddal szerkesztett *Kalauzában*.***) Úgy látszik, hogy a közönség élénk érdeklődéssel hálálja meg a rendező buzgalmát. Valóban sok szépet és tanulságost láthatni most az országos tárlat képzőművészeti csarnokában. Majdnem kézzel foghatjuk a múltat, annyira előttünk áll ruházatával, ékszereivel, hadi és házi eszközeivel, fegyvereivel, csatái val és embereivel. Történet- s regiség-kedvelők leszünk séta köz-

*) M. T. V. 233. l.

**) *Történelmi Könyvtár. Budavára Visszavétele*. Angoltól fordította Deák Farkas. Buda-Pest, Franklin-társulat. 1886. Úgy hallottuk, hogy Gyurits Antal is fordított egy olasz naplót, de sajnálatunkra nem láttuk füzetét.

***) *A Történelmi Kiállítás Kalauza*. Szerkesztette Majláth Béla. Buda-Pest, 1886. Kiadja Buda-Pest főváros törvényhatósága.

ben, kiki a maga módja szerint. Némelyekben a gobelinek élénk színei keltenek érdeket a budavári ostrom, a párkányi s mohácsi csata iránt, mások az arczkepeket nem minden csalódás nélkül szemlélik, és csak azon gondolatban nyugodnak meg, hogy nem a természet, hanem az arczképfestő bánt mostohaúl egy-egy delinek képzelt ős alakjával. Ismét mások a fegyverek súlyán ütköznek meg, elgondolván, hogy a mai korcs utód nem bír el ilyeneket, de a nehéz nyilpuskához való főlhúzó gép s a nehéz muskéta elsütésénél használt támvillák arról győzik meg a múlt idők dícsérőjét, hogy a régieknek sem volt könnyű, a mi nekünk terhesnek látszik. Így elmélkedünk sokféléről, míg a múltakra irányzott figyelmünk lassanként egy helyre összpontosul, a nagy eseményre, melynek évfordulóját ünnepeljük, a különböző nemzetiségű, de egyformán bátor ostromló hadra, az utolsó budai basa hősi halálára, a vitézség csodáival telt ostrom történetére, mely egy Zrínyi, egy Arany tollára méltó s végül a füstölgő romhalmazra, melyet Lotharingiai Károly a diadalmas keresztyén zászlóval ékít. Íme mi lett a romhalmazból. Mily változás kétszáz év alatt. Legyen mindig élénk lelkünkben a múltak hű képe, mely nehéz munkát s dicsőséget, gyakran csekély hibákért sok szenvedést tárván elénk, megtanít bízni elbizottság nélkül.

ANGYAL DÁVID.

EGY ÁLLAMI PORCELLÁNGYÁR.

Minő eszközökkel adhatunk erősebb lendületet a lassan fejlődő nemzeti iparnak? Mely intézkedések szükségesek arra, hogy százados mulasztásokat pótoljunk, hogy a népünkben szunnyadó tehetségeket fölébreszszük, a kedvezőtlen kezdetleges viszonyok következtében oly sokszor tétlenségre kárhozott vállalkozási szellemet bátorítsuk és kezébe adjuk a siker előfeltételeit? — Mennyiben pótolhatja az állam a csüggedő egyénekben, e lassan megindítható tömegekben hiányzó kezdeményező erőt?

Ezek a kérdések az országos tárlat óta jobban, mint valaha, foglalkoztatják mindazokat, a kik az önálló, versenyképes hazai ipar megteremtésében látják Magyarország anyagi jólétének legfőbb biztosítékát.

Sok eszmét vetettek már fel, sok javaslatot írtak ez irányban. Nem fogom ez utóbbiak számát szaporítani. Egyszerűen csak egy példát hozok föl, melyet a legjelentékenyebb ipari államok egyikében, Franciaországban láthatunk. Az eszme, melyre utalni akarok, nem új nálunk. A mezőgazdaság terén a magyar állam létesített már mintaintézeteket, melyek az okszerű földművelés fejlesztésére a legáldásosabb hatást gyakorolták annyira, hogy már csak igen kevesen feszegetik az állami urodalmak tiszta jövedelmének csekély voltát. A közvélemény tisztában van azzal, hogy azok haszna bár nem fogható kézzel, még sem vonható kétségbe.

A sévresi állami porcellángyár történetét kívánom röviden ecsetelni és a hazai ipar sorsát intéző, vagy legalább az azért érdeklődő körökre, tehát összes olvasóimra bízom, hogy e történetből levonják a következtetéseket.

Köztudomású, hogy a porcellánt a távol keleten, Chinában fedezték föl és hogy első példányai, melyeket portugall hajósok hoztak be Európába a XVI. század elején, mily általános bámulatot gerjesztettek. A nyugat akkor még csak a terracottát és a fayenceot ismerte és azért az új anyag, mely kemény, áttetsző, gyönyörűen fehér volt, ragyogó zománczczal ékeskedett, ellent tudott állni az időjárás viszontagságainak, élénk sensátiót kelthetett abban a korban, melynek emberei annyira szerették a szép dolgokat. A gyönyörű anyag a renaissance művészeiben hatalmasan gerjesztette az alkotás vágyát és számos kísérletet tettek annak utánzására. Csakhogy a vegyészeti ismeretek akkor még kezdetlegesek voltak és sehogy sem tudták kitalálni, minő alkatrészekből áll a porcellán, melynek eredetéről a legkülönbélebb, a legfurcsább dolgokat hitték.

Több mint egy évszázad telt el, míg végül Európában is birtak előállítani egy anyagot, mely hasonlított a Chinából hozott porcellánhoz. A Medici-ek udvaránál élő művészek már a XVI. század végén is állítottak ugyan elő áttetsző edényeket, de kísérleteikkel csakhamar fölhagytak. Csak 1673-ban történt meg, hogy Poterat roueni művész sikert aratott tanulmányaiban, de készítményeiből kevés maradt meg és a találmánynak nem igen lehetett valami nagy értéke. Több sikerrel jártak el Szászországban, a hol 1709-ben fedeztek föl egy kitünő agyagnemet, a kaolint. A találmány titkát, az akkori világ gazdasági fölfogásának megfelelően, a legféltékenyebben őrizték; szigorú büntetések terhe alatt tiltották meg a kaolin kivitelet a külföldre; a bányától gondosan lepecsételt ládákban szállították az anyagot a gyárig, fegyveres őrök kísérete mellett. Albrechtsburg, a hol a porcellánt földolgozták, inkább várhoz hasonlított, mint egy gyárhoz; a vonóhid csak a munkások előtt nyílt meg, a kiknek meg kellett esküdniök, hogy a gyár titkait magokkal viszik a sírba és a kik, ha esküjüket megszegették, a königsteini vár legsötétebb czellájában végezték napjaikat. Ha valami látogatót mégis bebocsátottak a gyárba, nagy gond volt rá, hogy semmit se láthasson olyant, a mi a titok nyomára vezethette volna.

A francziák Saint-Clouban alapították első fayence-gyárukat, az 1713-tól 1735-ig terjedő korszakban pedig Lilleben, Chantillyben és Mennecyben is.

Az eredmények, melyeket ezek a különböző gyárak elértek, élénk érdeklődést keltettek a pompaszerető francia udvarnál és Orry de Fulvy pénzügyi intendans 1740-ben elfogadta azon ajánlatot, melyet neki Dubois testvérek tettek, a saint-cloudi gyár hajdani két munkása. Orry de Fulvy elhatározta, hogy ő is megkísérli a porcellán előállítását és díszítését. Tervét mindenképen elősegítette a kormány és átengedték neki e célra a vincennesi kastély egyik melléképületét. Több éven át folytatott itt kísérleteket, míg azután 1745-ben sikerültek egész darabok előállítása.

Ekkor XV. Lajos is kezdett érdeklődni a vincennesi gyár iránt; több ízben juttatott a gyárnak anyagi támogatást és a legkitünőbb tudósokat és művészeket nevezte ki a gyárhoz. Utóbb 1753-ban, a király a gyár részvényese is lett, úgy, hogy a gyárt harmadrészen bírta és ekkor megadta a gyárnak a «királyi porcellángyár» címet, melynek készítményein a király chiffreje volt látható. A társulat 1759-ben Vincennesből Sévresbe költözött át és akkor a király lett annak egyedüli tulajdonosa. A gyár azóta mindig a korona vagy az állam javadalmának tekintetett és nagy szabadalmi voltak.

Így például: 1766-ban rendelet jelent meg, mely a magánvállalkozóknak, kik a királyi gyárral versenyezni próbáltak, megtiltotta a porcellánt más mint kék vagy fehér színre festeni és aranyozni, a rendelet megtiltotta továbbá a magánvállalkozóknak bizonyos szobrocskák vagy alakok gyártását. A rendelet célja különben az is volt, hogy meggátolja az idegen porcellán behozatalát. Szigorát némileg igazolta azon féltékenység, melylyel a német gyárak őrizték titkaikat. De az intézkedés által a nemzeti ipar szabad fejlődése is meg volt gátolva és csak a nagy francia forradalom mentette föl a munkásokat esküjök alól és nyitott tág kaput az ipar szabad fejlődésének.

A nagy nemzeti gyárak mindazonáltal még 1789 után is fenmaradtak, a kormányférfiak belátták, hogy a kedvezőbb föltételek közt működő állami gyártás a maga vívmányaival sokat lendíthet a magán iparon. Az állami gyárak nem voltak többé hermeticusan elzárt várak, hanem üvegházak, melyekben mindenki tanulmányozhatta a munkákat és fölvilágosításokat kaphatott az elért vívmányokról.

Napoleon volt az első, ki fölfogta az állami iparnak e

magasztos hivatását; a tudós Brogniartot hívta meg a sèvres-i gyárhoz és kimondta, hogy a gyár nemzeti conservatorium legyen, a hol minden új fölfedezést alaposan tanulmányozni és fejleszteni kell. Mintaintezt volt, mely buzdító példával, oktató útmutatással szolgált az agyagiparnak.

Azóta — ritka kivételekkel — mind mai napig Franciaországban így fogták fel az állami ipar hivatását. Nem nyereszkedési, hanem közhasznú vállalatnak akarták a sèvres-i gyárat és a harmadik köztársaság legelső kormánya által 1871 december 9-én kibocsátott rendelete kimondta, hogy minden francia agyagiparos, a ki az iránt a sèvres-i gyár igazgatóságához írásbeli úton folyamodik, az ott követett gyártási és festési módszerről részletes fölvilágosításokat kaphat, mintákat és rajzokat is, szóval mindazt, a mit a sèvres-i gyár és agyagipari múzeum hasznosat nyújthat. Így érte el a francia nemzet, hogy a sèvres-i gyárért hozott nagy áldozatok százszorosán térültek meg az országnak, melynek agyagiparát a versenyképességnek oly magas fokára emelték.

A sèvres-i gyár külső történetének e vázlatos ismertetése után soroljuk föl röviden a gyárban tett fölfedezéseket és mondjuk el, hogy e híres gyár mennyi szolgálatot tett a francia iparnak és művészetnek.

A XVII. század végén létesített gyárak egy anyagot fedeztek föl, mely analog volt a chinai porcellánnal, de annak csak külső tulajdonságaival bírt. Elnevezték puha porcellánnak (pâte-tendre), homokból, mészből és alcaliból állították össze, megtoldva ezt egy kis agyaggal és mikor az e keverékből alakított darab meg volt égetve, bevonták egy mázzal, melynek anyagát ólomkova képezte. Az ily módon előállított porcellán tényleg csak az üvegnek vagy kristálynak képezte egy nemet és ezért sokan méltán nevezték el «mesterséges porcellán»-nak. Sokban különbözik a chinai porcellántól. Főtulajdonsága az, hogy a rákent színeknek páratlanul finom puha jelleget ad.

Ki ne ismerné a régi sèvres-i edények gyönyörű kek és rózsza színét? Ezek a színek, a máz elemeivel való rokonságuk következtében behatolnak az anyagba, teljesen bele olvadnak, úgy hogy a szem és a tapintás észre sem veszi a festék anyagát és ezt az edényével azonosnak véli. Ebben a tekintetben a «puha porcellán» jobb a chinainál és ezért

lehetett belőle a XVIII. századnak bámulatos remekműveit alkotni.

De rövid idő múltával azt tapasztalták, hogy az új anyagnak hátrányai is vannak, hogy nem oly szilárd és a tűznek nem tud úgy ellentállni, mint a chinai anyag. Franciaország igen kedves új ipart teremtetett, ám de termékei azért még nem mérközhettek a chinai gyártmányokkal és ezekből még azután is folyton nagy mennyiséget szállítottak Franciaországba.

A probléma megoldása igen nehéz volt. Tudták, hogy a chinai porcellán kizárólag olyan nyers anyagokból készül, melyeket a természet szolgáltat. De melyek voltak ezek az anyagok? A vegyészeti tudomány, mely akkor még gyermekkorát élte, nem tudott ezekre a kérdésekre válaszolni és fél századon át hasztalan folytatta kutatásait.

A szászok 1710-ben előállították az igazi porcellánt, de mikor a sèvres-i gyár a Szászországban alkalmazott gyártási módnak birtokába jutott, csakhamar azt kellett tapasztalnia, hogy a megszerzett titoknak nem veheti hasznát, mert Franciaországban nincs meg erre a szükséges nyersanyag. Ezt kezdtek tehát kutatni a tudósok. De 1765-ig kellett várni az eredményre.

A szász porcellánhoz hasonló nyersanyag első ereit egy Alençon melletti bányában találták; a rá következő évben Haute-Vienneben és Saint-Yrieixben is találtak ily anyagot és 1769-ben a sèvres-i gyár tudósai a francia tudományos akadémiához értekezést nyújtottak be arról, hogy hol találták az anyagot és milyen eljárás segítségével állították elő a kemény porcellánt.

A porcellán tudvalevőleg a kaolin-nek nevezett fehér agyagból készül, mely a legnagyobb hőmérsék mellett sem olvad el és melyet áttetszővé teszünk az által, hogy hozzákeverjük a természetben igen sűrűn előforduló feldspathot, a mely egyúttal a mázt is szolgáltatja. A kemény porcellán a fayence-al szemben azzal az előnnyel bír, hogy könnyű, áttetsző, a tűzben nem változik át, az aczéllal nem karczolható és az időjárás viszontagságaival igen soká daczol. Ez a két utóbbi tulajdonság és az ólom hiánya különbözteti meg a puha porcellántól, melynek használata a háztartásban bizonyos hátrányokkal jár.

A sèvres-i gyár tehát Franciaországot új és igen fontos

anyaggal ajándékozta meg. Az új fölfedezés csakhamar köz-jóvá lett; jelentékeny gyárak létesültek, melyek a sèvres-i találmányt alkalmazták; lassankint leszorították a keleti készítményeket nem csak a francia, hanem a külföldi piacokról is és hatalmas lendületet vett a francia ipar egyik legérdekesebb és legvirágzóbb ága.

A sèvres-i gyár tudósai ötven éven át tanulmányozták a porcellán ipar különféle problémáit, az anyag gyúrása, a porcellán égetése és a készítmények formaszépsége és hasznavehetősége tekintetében. Együttal a középületek díszítésére új módot találtak föl, eddig nem ismert nagyságban állítva elő fényes vázákat, melyeken enyészetnek ki nem tett színekkel voltak reprodukálva a nagy festőművészek remekei.

A gyártás technikai oldalát illetően a sèvres-i gyár tudósai 1849-ben tüzetesen kiszámították, hogy az égetésnél mily viszonyok közt lehet a fát kőszénnel helyettesíteni. Ez irányban már Lilleben is tettek kísérleteket és a kérdés megoldása a porcellángyártás finansziális föltételeit teljesen átalakította. Ugyanekkor módot találtak arra, hogy öntés által 2—3 méter magasságú tárgyakat állítsanak elő. Az ötvenes években a gyár a nagy tűzben való festés módjait is tanulmányozta, mellesken pedig tevékenyen folytatta az üveg- és fayence-festést.

De a gyár nem elégedett meg a már kivívott fényes eredményekkel. A kemény porcellán, melyet előállított, igen alkalmas volt a házi használatra, de a művészeti céloknak nem felelt meg teljesen. A kemény porcellánt ugyanis csak oly magas hőfok mellett lehet égetni, a melynek igen kevés szín tud ellentállni. De ha a chinai tárgyakat nézzük, azokon oly színeket is látunk, melyek csak kisebb hőfok mellett maradhattak meg, továbbá azt észleljük, hogy azok díszítésére zománczot használtak, a mely a sèvres-i kemény porcellánhoz nem illeszkedik.

Ez új probléma volt, mely a gyár tudósait hosszú évekig foglalkoztatta. A fáradozást siker koszorúzta. A sèvres-i gyár „conseil de perfectionnement”-ja 1883-ban együlésében constátálta, hogy Lauth Károly, a gyár tevékeny és tudós igazgatója és Vogt György a vegyeszeti osztály főnöke nagy fontosságú fölfedezést tettek, oly kaolin-porcellánt és oly zománczot találtak föl, mely lehetővé teszi a sèvres-i gyárnak, hogy versenyezzen az eddig teljességgel utánozhatlanoknak tartott

chinai tárgyakkal. A «conseil» ez ülésének jegyzőkönyve nyilvánosságra hozatott és a kormány elhatározta, hogy az «új porcellán» (így nevezte el Lauth a találmányát) az *Union Centrale des Arts décoratifs* 1884-iki kiállításán bemutatassék.

Ott e tárgyak nagy feltűnést keltettek; mindenki bámulta az új anyagból készített tárgyak tarkaságát, a színek üdeségét és fényét. Az «új porcellán»-ból készült tárgyakon képviselve voltak mindazok a színek, melyek a chinaiak büszkeségét képezték, az «ökörvér», az «öszvérmáj», a tiszta azur, a sűrű ködszín, mely terjeszkedik és a záporszínt mutatja, vagy pontokat képez, melyek a vihar utolsó cseppjeihez hasonlítanak. A természet legszebb drágaköveinek minden színét utánozta a tudós az agyag és a jól fölhasznált tűz segítségével és most már a chinai porcellán legszebb, legfinomabb színeit is elő tudja állítani.

Franciaország az ipar terén ismét nagy diadalt aratott, új babért fűzött homlokára. De a francia diadaloknak van egy nevezetes jellemvonásuk. Nem csak dicsőséget, hanem hasznót is hajtanak. Kivívásuk után nem csak a legyőzöttek kétségbeesett nyögéseit, nem csak a végzetes *væ victis*-t halljuk. E diadalok sokszor az egész emberiség javát mozditják elő és a legyőzöttek is áldják a győző kezét. Ilyen tapasztalatot teszünk a sèvres-i gyárnál is.

Lauth Károly új vivmánya nem azt jelenti, hogy a sèvres-i gyár most monopoliummal bír, melyet a közönség drága pénzen fizet meg és mely sok versenytárs bukását idezi elő. E találmány következtében a szerényebb erszényű emberek is díszíthetik hajlékaikat ama gyönyörű tárgyakkal, melyeket eddig csak dúsgazdag milliomosok feltékenyen őrizett kincses gyűjteményében lehetett látni. Az új találmány nem a sèvres-i gyár monopoliuma, annak titkához hozzáférhet minden francia agyagiparos és így az a francia ipar fejlődésének, a nemzet vagyonosodásának egyik hatalmas emeltyűje lesz.

A gyár első alapítói iparosok voltak, kik csak saját személyes hasznukat nézték. De XV. Lajos, mikor a gyár társ tulajdonosa lett, már más czélokat tartott szem előtt és pedig első sorban a művészet czéljait. Oly tárgyakat akart előállíttatni, melyek a királyi paloták díszítésére alkalmasak, vagy ajándékokul küldhetők idegen uralkodóknak. Költséget nem kimélve, a legügyesebb műfaragókat, a legjobb díszítőket, a

legkitünőbb tudósokat alkalmazta a gyárban és buzgalmukat királyi adományokkal lelkesítette, ép oly fizetéseket adott nekik, mint a milyeneket ma kapnak a gyár tisztviselői, pedig akkor a pénznek sokkal nagyobb értéke volt. A tárgyak diszítésén nem kevesebb mint hetven műöntő és száztíz festő dolgozott és előállítottak péld. egy servicet (az orosz császárne részére), mely nem került kevesebbe, mint 360,000 livrebe.

De a király arra is törekedett, hogy a gyár segélyével Franciaországban műipart fejlesszen és mind mai napig ezt tekintik a sèvres-i gyár első föladatának.

A gyár ma is műtárgyakat állít elő, melyek hivatva vannak a francia műipar dicsőségét hirdetni. Számos művész, tudós és munkás szakadatlan folytatja a kutatásokat — új gyártási módok, új formák és diszítések föltalálása czéljából. Oly kísérleteket tesznek, melyek nagy költségétől vissza kell riadnia minden magán vállalkozónak.

De e mellett a gyár közhasználatra való tárgyakat is készít, a végből, hogy műhelyeiből ügyes munkások kerüljenek ki, kik aztán kimennek az országba és száz meg száz gyárban apostolai a tudomány vívmányait, a művészet útmutatásait értékesítő műipari izlésnek és biztosítják a francia ipar versenyképességét.

A gyár igazgatósága a maga találmányaiból nem csinál monopoliumot, vívmányait a francia ipar köztulajdonai gyanánt tekinti.

Minden francia iparos kérhet tőle mintákat, gyártási és festékeverési útmutatásokat és ha egy új anyaggal akar kísérletet tenni, a gyár tudósaiban szolgálatkész tanácsadókat talál. Így péld. 1879-től 1883-ig négyszáz féle nyers anyagot elemeztek a gyár tudósai és a francia gyárosok Sèvresből a gyár kétszáz legszebb készítményeinek mintázatait kapták meg.

A gyárban föllállított gazdag és kitünően rendezett múzeum és könyvtár a gyárnak egy valóságos egyetemes keramiiai iskola jellegét kölcsönzik és ez iskolában számos iparos nyert oktatást és útmutatást.

De a gyár nem szorítkozik arra, hogy oktatást adjon azoknak, a kik hozzá folyamodnak. A francia műipar jövőjét nem bízta a véletlenre, a magánosoknak nem mindig biztos kezdeményezésére, néha ellankadó tanulási kedvére.

Hét évvel ezelőtt külön iskolát létesített, melynek czélja arról gondoskodni, hogy Franciaországnak mindig legyen elegendő számú ügyes művésze és munkása, a kik az agyagiparra alkalmazni tudják a diszítő művészet minden vívmányait. Ez iskolában állandóan husz ifju dolgozik, a kik tanulnak rajzolni, mintázni és porcellánt festeni, nehezebb föladatokat adnak föl nekik, hogy fejlesszék bennök a képzeletet, az önálló alkotási ösztönt, gyakori pályázatokkal buzdítják őket és tanulmányok befejeztével diplomát kapnak, melynek birtokosa biztos lehet, hogy Sèvresben vagy más vállalatoknál jövedelmező állást kap.

Ime hogyan emelkedett a francia agyagipar a magas színvonalra, a melyen ma látjuk és hogyan biztosítják annak jövőjét.

Volt egyszer egy magyar Sèvres is. Vajon hova lett?

FARKASHÁZI FISCHER JENŐ.

É R T E S Í T Ő.

Irodalomtörténeti emlékek. Kiadja a magyar tudományos akadémia irodalomtörténeti bizottsága. I. kötet. Andreas Pannonius és Nic. de Mirabilibus művei. Buda-Pest, 1886. LII és 470 l. Ára 3 forint 50 kr.

E kötet két XV. századi magyarországi írónak munkáit tartalmazza. Andreas Pannonius művei itt látnak először napvilágot; Nicolaus de Mirabilibus dolgozatai megjelentek annak idején nyomtatásban. Az elsőnek életrajzát Fraknói Vilmos, a másodikét Ábel Jenő írta. Se az egyiknek, se a másiknak életéről nem tudunk sokat, de azért történeti szempontból érdekes alakok, annál érdekesebbek, mert mind a kettő magyar ember volt.

Pannonius András családi nevét nem ismerjük. «Hogy tiszta (!) magyar család tagja volt», mondja Fraknói (p. VII), «kétségtelennek (!) tüntetik föl azon magyar szók és mondások, melyeket mintegy

öntudatlanúl (!) ejt el a latin szövegben.» E következtetés mégis nagyon merész, és hogy lehet «öntudatlan» eljárásról beszélni, midőn Andreas e magyar idézeteihez világosan hozzá teszi «lingua vulgari Pannoniorum!»*) — «Hogy előkelő nemes nemzetségből származott» (p. VIII), nem lehetetlen, de legkisebb adatunk sincsen, melyre ez állítást alapíthatnók. Vajon mire valók az ilyen légből kapott föltevések? Nem elég gazdag már irodalmunk története teljesen alapatlan adatokban?

Andreas a XV. század harmadik évtizedének elején született. Kora ifjúságában katona lett és öt éven át (talán 1440—45) Hunyadi János környezetében szolgált. Mátyás keresztelésénél is jelen volt. Részt vett több hadjáratban, Fraknoi szerint «hihetőleg a várnai ütközetben is», mit azért nem tartunk nagyon valószínűnek, mert András ezt bizonyára megemlítené, hol művében (p. 23) éppen e csatáról bővebben szól. Hunyadi jóakarátát, úgy látszik, nagy mértékben bírta és ismételve magasztalja a nagy hadvezér erőnyeit, dicsőséges tetteit, vallásos buzgóságát. De már az mégis kissé sok, a midőn Fraknoi lehetségesnek állítja, hogy Hunyadi vallásosságának része volt abban, hogy Andreas 1445-ben karthauzi szerzetes lett. Mintha Hunyadi János a világról lemondó «néma barát» lett volna vagy kedvét találta volna abban, hogy katonáiból szerzeteseket csináljon! Andreas egész szárazan említi, hogy kolostorba lépett. «Mindazáltal (mondja Fraknoi) e nyilatkozat hangjának nyugodtsága mellett is, sejtetni enged, hogy súlyos csapások vagy kínos csalódások indították az ifjú vitézt arra» stb. Ugyan miből sejt, ezt Fraknoi? Ama nyilatkozat nyugodtságából?! A «történetírás» e «sejtelmes» módszerével az ember mindenre következtethet, a mire éppen szüksége van — de más kérdés, van-e köszönet az ilyen következtetésekben?

Andreas a velencei zárdába lépett, honnan előljárói Ferrarába küldték mint vicariust, mire 1470-ben Paviába helyeztetett át. Mindenütt csakhamar nagy tekintélyt szerzett magának. Rendjének jóltevője, Estei Borzo ferrarai herceg (1450—71). neki is jóakarója volt, mit Fraknoi ismét félig naiv, félig rhetori modorával így fejez ki: «Andreasnak szerzetbe lépése előtt véghez vitt katonai tettei bizonyos varázsszal környezték a lovagias herceg szemében, és irodalmi műveltsége is tekintélyt kölcsönözött állásának». Pedig a dolog egyszerűen úgy lesz, hogy András, a korabeli humanisták módjára, túlzóan hízelgett a hercegnek — egy Julius Cæsar és Trajanus

---

*) Sőt ebből még az ellenkezőre is lehetne következtetni.

hősiességét látta benne megújulva! — mit ez kegyesen fogadott és bizonyos jóakarattal, természetesen gyakorlatibb értékű ajándékokkal is viszonzott.

Andreas életéből még csak annyit tudunk, hogy Jeruzsálemben is járt; halálának éve és helye ismeretlen.

Andreas humanista volt. Hogy e műveltségét hol szerezte, nem tudjuk; mert ha Fraknoi azt írja: «Nem merülhet föl kétség az iránt, hogy Magyarországból hozta magával a kolostor falai közé a klasszikai képzettséget, mely Hunyadi János környezetében gondosan ápoltatott», mi éppen az ellenkezőt merjük állítani, mert idegen és felszínes czafrangnak tartjuk a Hunyadi János környezetének klasszikai műveltségét. Andreas Olaszországban töltötte életének java részét; e tény már maga is valószínűvé teszi, hogy humanista műveltségét is olasz földön nyerte.

Pannoniai András három könyvet írt, melyek eddig mind egy-egy kéziratban lappangtak.*) Reánk nézve legérdekesebb az 1467-ben Mátyás király számára *Az erényekről* írt műve. «Speculum regale» ez, milyeneket a középkorban nagy számmal írtak; azon erények fejtegetése, melyeket a jelen uralkodónak (kivel viszonyban vannak vagy viszonyba lépni kívánnak) elsajátítás végett figyelmébe ajánlani. — Második műve egy hasonló tárgyú és irányú *Könyvecske az erényekről*, melyet András 1471-ben Borzo herczeg halála után írt és Hercules, ferrarai herczegnek ajánlott. — Harmadik műve, melyet szintén Hercules számára írt, *Borzo herczeg emlékének* van szentelve és nagyrészt theologiai fejtegetéseket tartalmaz. E kötetben mind a három munka teljes szövegben van közzétéve.

E munkákról Fraknoi maga mondja (p. XX), hogy «azok inkább történelmi vonatkozásai és szerzőjük egyénisége, mint tudományos értékekért bírnak jelentőséggel. Nem a szoros értelemben vett theologiai vagy philosophiai tudományos irodalom termékei, hanem egy lelkes és sokat olvasott tudomány-kedvelőnek alkalmi íratai állanak előttünk. Ezt a tartalomnál még inkább elárulja az irány, mely nem mindig tiszta és világos, gyakran nehézkes és homályos.» E jellemzés nem helytelen, de semmi esetre sem teljes, nem is elég szabatos és találó. Andreas művei teljesen értéktelenek, főleg azért is, mert szerzőjük nagyon önállótlán. Dolgozatai kompiliációk korabeli és régibb hasonló irányú és tárgyú művekből, melye-

*) Borzo herczeg uralkodásának kimerítő történetét is megírta; de e könyve ekkor is ismeretlenül lappang vagy talán végkép elveszett.

ket a magyar kiadó egy kissé átnézhetett volna, hogy Andreas szellemi tulajdonát pontosabban meghatározhassa. Sőt ítéleteire, bőséges dícséreteire sem fektethetni nagy súlyt; phrasisok ezek, melyeket majd Hunyadi Jánosra, majd Borzóra, majd Herculesre halmoz, a mint vagy az elsőnek, vagy a másodiknak, vagy a harmadiknak akar kedveskedni. A ferrarai hercegek számára írt könyvek tartalma részben teljesen azonos a Mátyás királynak ajánlott mű tartalmával; látszik, hogy a szerző csak ad personam kívánt kedveskedni a fejedelmeknek, kik, főleg a XV. században, nagyon szerették és részben igen bőkezűen jutalmazták az írott tömjént. Mi azért mind azt, a mit Fraknoi Andreasban «a hazaszeretet sugallatainak», «hazájához benső ragaszkodásnak», Magyarország iránt táplált «meleg érdeklődésnek» stb. néz és nevez, csak rhetori floskulusoknak látjuk, melyeket a humanisták által előszeretettel fölkeresett nagy «magyar» fejedelemnek (kétségtelenül határozott indokokból készült) chablon-szerű magasztalása érlelt. Hiszen épen ilyen vagy még indokoltabb észjárással lehetne Andreasból, Hercules számára írt két könyve alapján, lelkes olasz patriotát csinálni! Andreas igen középszerű, csekély tehetségű író, ki tágabb körű vagy mélyebb műveltséggel sem rendelkezett; jeles hazafinak pedig épen nem tekinthetni az oly embert, ki hazáját még fiatal korában elhagyja és utóbb épen oly lelkesedéssel magasztalja Borzo és Hercules olasz hercegeket, mint előbb Mátyás királyt — bizonyára mind a hármat a korabeli irodalmi és társadalmi divat szerint és többé-kevésbé anyagi érdekből. Ezt távol sem rójuk föl neki vétkül, de ne is teremtsünk egy középkori Mikest belőle. Fraknoi mint irodalomtörténétíró még mindig az öreg Toldy álláspontján van, ki folyton áradozott lelkesedéstől és minden író nagy férfiúvá és lelkes hazafivá alakított át. Pedig az ily «történetecsinálást»*) már jó ideje elhagytuk.

---

*) Erre nézve legyen szabad csak egy példát hoznunk föl, pedig idézhetnénk jó egy tucatot. A XIV. lapon azt mondja Fraknoi, hogy a hol András az igazságosságról szól és a zsarnoki önkény ellen kikel, «azt a sejtelmet (már megint!) keltheti föl, hogy titkos czélzat lap-pang a sorok között. Talán tudomása volt arról, hogy Mátyás erőteljes jelleme az önkényre hajlik, hogy a jog és törvény nem mindig képes korlátot szabni akarátának». Pedig tessék bár kinek elolvasni az illető helyet, csak oly általános szövegeket és rhetori formulákat fog ott találni, mint a phrasisokból összetákolt munkának egyéb részeiben. Ha «sejtelmekre» alapítjuk a történetírást és «titkos czélza-

Az előttünk fekvő kötetnek második, kisebb fele Nicolaus de Mirabilibus műveit tartalmazza. A szerző életét Ábel Jenő írta meg, alapos és beható kritikával. Ez életrajzban a sejtelmek helyét biztos adatok és óvatos következtetések foglalják el, pedig Nicolaus alakja is elég alkalmat szolgáltat csillogó sejtésekre. Toldy Ferencz «Csoda Miklósnak», Csontos meg éppen «Kolozsvári Csuda Miklósnak» nevezi Nicolaust; pedig már Denis helyesen sejtette, hogy e Nicolaus olasz családból származott, és Ábel is csatlakozik e véleményhez, méltán nagy súlyt fektetve arra, hogy Miklós olasz nyelven írta első művét. Miklós maga Kolozsvárott született, de egyebet 1489-ig nem tudunk róla, és Ábel helyesen mellőz minden légből kapott hypothesist tanulmányai helyéről és egyéb életviszonyairól.

Első ismeretes művét, *A lelkiismeretről*, 1489-ben írta Nicolaus, még pedig, mint már említettük, olasz nyelven. Ugyanez évben, alighanem még Mátyás király halála előtt, jött Magyarországra. Ekor már hittudor és a döméseknek florenczi híres kolostorában, a Santa Maria Novellában, létező rendi főtanodán a theologia tanára volt. Tanári kötelezettségén kívül mint hitszónok is működött, és első műve is egy tényleg megtartott prédicatiójának terjedelmesebb földolgozása. Nicolausnak e munkában kifejtett nézetei, melyeket Ábel ügyesen foglal össze, Aquinói szent Tamás tanain alapulnak.

Ez időben Nicolaus már tekintélyes állást foglalt el a florenczi tudományos körökben. Még emelte tekintélyét (vagy talán inkább csak hírnevét) az a nagy föltűnést keltett vitatkozása, melyet 1489 június 30-dikán a raguzai származású Georgius Benigni de Salvatis híres minoritával és theologiai tanárral folytatott. A vita tárgya az volt, vajon Ádám vagy Éva bűne nagyobb-e, mit Nicolaus még 1489-ben megjelent *Disputatio*jában oda ferdített el, hogy Ádám bűne nem a legnagyobb valamennyi bűn között. E vita, úgy látszik, Nicolaus teljes vereségével végződött, melyet nem sikerült avval sem eltakarnia, hogy *Disputatio*jában a törtéeteknek nagyon is szépített leírását adta, mert nyomban rá megjelent Benigninek (ugyanezen kötetben, p. 371—426 közzétett) czáfoló írata, mely a valódi tényállást földerítette.

E vereség után Nicolaus néhány évre eltűnik. Talán ekkor ment már Magyarországra? Kétségtelen, hogy ő az a «Nicolaus theologus singularis», kiről Marsilius Ficinus 1489 szeptember 6-dikán

---

tokat hajhászunk, nem sokra fogjuk vinni a magyar történetírás »tudományát«.

Mátyás királyhoz intézett levelében úgy emlékszik meg, mint a ki Olaszországban tartózkodik és egyúttal a magyar király udvaránál hallatja szavát. De Ábel igen helyesen kifejti, hogy nem Nicolaus maga, hanem csak *Disputatio*ja érkezett Budára és hogy Ficinusnak ügyetlenül és homályosan szellemeskedő levele csak nagy jelentőségűnek akarja föltüntetni a Mátyásnak megküldött dolgozatot, melynek szerzője ily módon is kívánta magát a nagy és bőkezű királynak ajánlatni. Tény, hogy Nicolaus néhány év múlva, bizonyára még Mátyás halála előtt, Budára került, hol a király udvari papja lett. A *Praedestinatio*ról 1493-ban írott művében theologiai tanárnak, apostoli prédikatornak és egész Magyarországon az eretnek tanok inquisitorának mondja magát; ugyane művéből tudjuk, hogy rendjének priora is volt; — tehát mindent összevéve igen tekintélyes állást foglalt el. Panaszodik is, hogy rendkívül sok a dolga, úgy hogy csak kevés ideje marad irodalmi munkásságra, melynek sikeres folytatásában különben, saját nyilatkozata szerint, a szükséges könyvek hiánya is megakadályozta. Naponként kellett theologiai előadásokat tartania. kétségtelenül a Mátyás király által 1481 táján Budán a domécek kolostorában elhelyezett intézetben, mely egészen a mohácsi vészig főnnállott.

Nicolausnak a *Praedestinatio*ról írt dolgozata is egy prédikációjának bővebb földolgozása. E beszédet 1493 június 23-dikán tartotta Ulászló király és az egész udvar előtt. Tudjuk, hogy ez időben még egy másik munkán is dolgozott, melyben főleg «az igazi boldogságról» akart értekezni és melyet Ulászló királynak szándékozott ajánlani, — de e műve, úgy látszik, nem készült el. Hogy — Toldy Ferencz állítása szerint — a hadi gépekről (*De machinis bellicis*) írt volna munkát, az már magában véve is egészen valószínűtlen, bár a humanisták sok mindentféléről írtak, a mihez nem értettek; — de nincs is ez állításnak, mely kétségtelenül valamely, eddig még föl nem derített félreértésen alapszik — legkisebb tárgyi alapja. Miklós életének további körülményeiről és halála évéről semmi tudomásunk.

Miklós műveinek szakszerű tárgyalása természetesen a theologusok és egyháztörténészek föladata; Ábel sem bocsátkozik e dolgozatok behatóbb fejtegetésébe vagy bírálatába, csupán tartalmoknak rövid vázlatát adja. Részünkről csak azt a kérdést mernők koczkatatni: érdemes volt-e e nyomtatásban reánk maradt műveket újra (sőt még Benigni dolgozatát is) lenyomatni? Igaz, a szerző Magyarországon született és így bizonyos tekintetben magyar írónak tekintethető; de nem tekintve azt, hogy első két műve olasz földön keletke-

zett, még harmadik munkájában, melyet hazánkban írt, sincsen semmi magyarországi vonatkozás; semmi, a mi e munkákat kor- vagy művelődéstörténeti szempontból jelentősekké vagy érdekesekké tenné. Nagyon tartunk tőle, hogy az irodalomtörténeti bizottság a követett irányban haladva, se irodalmunk történetének, se az olvasó közönségnek nem fog az ilyen kiadványokkal nagy szolgálatot tenni, de bizonyosan elvonja a rendelkezésre álló szellemi és anyagi erőket oly föladatok megoldásától, melyek minden tekintetben fontosabbak és sürgősebbek, mint az ilyen teljesen értéktelen és még nem is érdekes holt anyagnak újra lenyomatása.

Még egy szót e kötet szerkezetéről. P. I—XLVIII állnak a bőkezűen osztogatott címlapokon kívül Fraknoi és Ábel bevezetései. Aztán következnek (két címlap után) Pannoniai András munkái, minden munka után a megfelelő tartalomjegyzék. Most újra két címlap, mely a lapszámozásba bele sincs foglalva! Aztán Nicolaus de Mirabilibus művei, csupán az utolsónak tartalomjegyzékével. Végül névmutató, rövid tartalommutató az egész kötethez és sajtóhibák jegyzéke. Az egész kötetben van tizenkét címlap és ezenkívül hat üres oldal! Lapfejek nem lévén, nagyon bajos valamit megtalálni. András első művében a fejezetek sincsenek számozva. Szóval nem ártott volna egy kissé gondosabb szerkesztés.

l.

A májushavi meteorológiai viszonyok Magyarországon. A királyi magyar természettudományi társulat megbízásából írta Hegyföky Kabos, segédlelkész Kun-Szent-Mártonban (magyar és német nyelven), Buda-Pest 1886, negyedréf. Ára 2 forint 50 krajczár.

Az a derült májusi éj, mely ragyogó csillagaival lemosolyog a földre, milliók szemében a kétségbeesés könnyeit képes fakasztani, mondja Greguss Gyula egyik értekezésében.

A május, a tavasznak ez a sokszor megénekelt és dicsőített hónapja, sokszor tönkre teszi a magyar gazda legszebb reményeit. Mikor már a hőemelkedés, a napsugár kicsalta a növényzetet, tarka köntösbe öltöztette Flóra gyermekeit, mikor gyümölcsöseink ágai borítvák virággal: egy szép holdvilágos májusi éj után ott áll reggel lefagyottan a nyíló virág, dérborítottan a gyöngye növényzet.

Hegyföky Kabos kunszentmártoni segédlelkész, kitől a meteorologia köréből többször volt már alkalmunk összefoglaló dolgoza-

tokat olvasni, vállalkozott arra, hogy a hazánk májushavi meteorológiai viszonyaira vonatkozó adatokat földolgozva, képét adja a mi májusi klímánknak, hogy így kideríthesse, vajon a májusi hőcsökkenésekben minő szabályszerűség uralkodik, s mily meteorológiai változások kísérik lefolyásában.

E végből a szerző huszonnyolcz magyarországi meteorológiai állomás tíz évi (1871—1880) májusi följegyzéseit dolgozta föl táblázatokba. Ez állomások a következők: Késmárk, Beszterczebánya, Ungvár, Nyitra, Losoncz, Pozsony, Nyiregyháza, Eger, Szatmár, Sopron, Debreczen, Buda-Pest, Besztercze, Nagyvárad, Kecskemét, Keszthely, Kolozsvár, Kalocsa, Csáktornya, Szeged, Segesvár, Arad, Pécs, Nagy-Szeben, Temesvár, Ruszka-bánya, Oravicza, Orsova.

Számítása körébe belevonta a légnyomást, hőmérsékletet, felhőzetet, szelet, csapadékot, s a hydrometeorok egyéb alakjait, mert az időjárás minősége és alakulása leginkább ezekről függ. Az ezekre vonatkozó számítások harminczegy táblázatban vannak föltüntetve s e táblázatok eredményei külön szövegben magyarázva.

A tíz évi májusi észleletekből kivont általános szabályok igen jellemzők. Kiderült, hogy Magyarországon május havában a légnyomás folyvást emelkedik: az emelkedést azonban késleltetik az időnkénti depressziók, melyek a hónap második pentádjában leggyakrabban ugyan, de olykor-olykor a III. IV-dik, sőt az V. és VI-dik pentádban is föllépnek. A lég-hullám nálunk májushoz nyugotról keletre tart.

A hőmérséklet táblázataiból kitűnik, hogy általában május hőmérséklete az egyes pentádokban növekszik; azonban a III-dik pentád (11—15-dike) ez általános törvény alól kivételt tesz. Az ország összes állomásain rendszerint a harmadik pentád nem felel meg a rendesnek, s hogy nálunk e pentádban hőmérsékleti csökkenés áll be, a mely legföltűnőbb általános voltánál fogva a délnyugoti dombvidéken. A fagyos szentek elnevezés tehát annyiban igazolva van, a mennyiben akkortájt a hőcsökkenés legáltalánosabban fordul elő hazánkban. E pentádban a hőmérséklet csak az éjszaki és keleti felföldön emelkedik, de ott is igen csekély mértékben, az emelkedés alig tesz egy tized fokot, ellenben sülyed délnyugaton és az alföldön.

Hogy a kép vonásait jobban kidomborítsa, szerző az egyes reggelek hőmérsékletét is átszámítja. A hőcsökkenés első jelei éjszaken nyugaton Beszterczebányán és Losonczon mutatkoznak, megelőzve pár nappal a fagyos szenteket. Csaknem úgy tűnik föl a dolog, mint-

ha az éjszakai elem harcra kelne a Kárpátok ellen, s midőn már azt hiszi, no még egy lépés s benn leszek a melegebb magyar földön: egyszerre csak megbotlik, s legurul a Kárpátok éjszakai oldalán; a támadással azonban föl nem hagy, újra neki kapaszkodik, s haldokolva fölérvén a havas ormokra, már csak utolsó lélekzetét leheli ki felénk. Az éjszakai felföld kevésbé kidomborodó hőcsökkenéseivel körülbelül e képet tárja elénk.

Sokkal könnyebben bánik el a hideg elem a nyugati vidékkel, mint éjszakon. Mintha a pozsonyi kapu csak azért állana nyitva, hogy azon szépen bevonúlhasson, csakugyan a délnyugoti dombvidéken leghatározottabban mutatkozik a hőcsökkenés.

Az alföldön a hőcsökkenés 9., 10-dikén kezdődik, hamarább éjszakai, mint déli felén; korábban Egerben, Nyiregyházán, Szatmártt, mint Kalocsán, Szegeden, Temesvártt. A keleti felföldre csak tizediken érkezik a hősülyedés, mely az egész országban négy napig tart. A legkisebb hőmérséklet tizenkettedikére esik, úgy hogy a fagyos szentek czímére elsőbbségi joga tulajdonképen Pongrácznak van, ámbátor az elnevezést két elődje is megérdemli.

A reggeli idők a III-dik pentádban kezdődnek, s tartanak a IV-diken át. A VI-dik pentádban Orbán után föltűnően javulnak a hőviszonyok. A szerző a reggeli hőcsökkenés terjedését hazánk területén bőven fejtegeti, s végül arra a következtetésre jut, hogy május havának hőviszonyait kedvezőtleneknek kell mondanunk. A II-dik pentádban történt rohamosabb fölmelegedésre nyomban beáll a hőcsökkenés a III-dik pentád elején, s ámbár a IV-dik pentádban átlag emelkedett a mérséklet, mindamellett ebben fordult elő a legtöbb igen hideg reggel, a minek következtében a fejlettebb növényzetnek sok helyt el kellett pusztulnia.

A légnyomás és hőmérséklet összevetéséből látható, hogy a májusi hidegek sem egyebek, mint a depressiók rendes utójátékai; az hogy egyszer jobban, másszor kevésbé érezzük fagyos voltukat, a légnyomásnak hazánkon kívüli eloszlásától származik.

Ámbátor a felhőzet is nagyon változandó, mégis napi változásaiban bizonyos szabályos menet mutatkozik. A felhőzet pentádonkénti értékeiből az látszik, hogy legborúsabb május II-dik pentádjá, tehát az, a mikor a légnyomás legalacsonyabb. A két elem közt a kapcsolat elvitázhatatlan. A borulat májusban estve éri el minimumát, a derült éjszakák pedig hűvösebbek. A táblázatokból a hő és a borulat között levő kapcsolat is tisztán áll előttünk.

Az átlagos havi szélirányok a következőképen oszlanak el: Az

éjszaki szél uralkodó szerepet játszik a délnyugati dombvidéken, az éjszaki felföldön és az alföldön; a keleti felföldön pedig a vezérszerpet az éjszaknyugati szél viszi. Legföltünőbb a keleti szelek nagy ritkasága a délnyugati dombvidéken. Az alföldön legritkább a délkeleti és déli szélirány, a többi meglehetősen egyforma.

A szélirány legváltozékonyabb május II-dik pentádjában s legkevésbé változó a IV-dik pentádban, a minek következtében ez utóbbi pentádban, minthogy az éjszaki irányok kellőnél jobban képviselvék, mostohán alakulnak a viszonyok. Ebben a pentádban kevés depressiót találunk délnyugaton, legtöbbet keleten és délkeleten oly annyira, hogy egy pentádban sincs jobban kiteve országunk az éjszaki légáramlatoknak, s a velők jövő hidegnek, mint ebben. A sok hűvös reggel, melyek derült éj után beköszöntenek, bizonyára ez áramlatoknak kifolyásai.

Ezek után szerző a csapadék mennyiségét, a csapadékos napok számát, a hó, jégeső, égiháború és a dér viszonyait adja. A csapadék tíz évi átlaga 88 millimétert tett ki s úgy oszlott meg, hogy május első felében több volt a mennyisége mint második felében, s azt mondhatni, hogy május harminczegy napja közül tizenhárom esős volt. Az esős napoknak vidékenkénti eloszlása nagyobb szabályosságot mutat, mint a csapadék mennyisége.

Május szép havában a tíz év alatt 60 havas napot jegyeztek föl hazánkban, s pedig a IV-dik pentádban, az éjszaki szelek korában, volt a legtöbb havas nap, és pedig úgy, hogy az esetek száma 31—10, az egész összegnek felére rúg. Az éjszaki szelek gyakoriságával azonos menetet mutat a havas napok jelensége. Jégeső 107 napon esett s pedig legtöbbször a II-dik pentádban. A zivataros napok vidékenkénti eloszlása, a légáramlatokéval bizonyos hasonlatosságot mutat.

A depressiók és hőcsökkenéseknél tárgyalva leljük az 1879 május tizedikén, 1880, 1876, 1874, 1873 és 1872-ben észlelt májusi depressiókat, valamint ezek összehasonlítását az elemek akkori állapotával, s végül a légnyomás és hőmérséklet naponkinti változékonyságát.

A szerző a meteorologiai elemeket lépésről lépésre követve, rámutat azon szoros viszonyra, mely a légnyomás, szél, hőmérséklet, felhőzet és csapadék között fönnáll; kideríti azon kölcsönös hatást, melyet ez elemek egymásra gyakorolnak, s hogy a hőcsökkenések együtt jarnak a légnyomás emelkedésével és szoros kapcsolatban vannak a depressiókkal, akár hazánkon át. akár déli vagy keleti

határaink mellett, akár messze Olaszországban vitt is el útjok. Mihelyt az éjszakon elterülő nagy légnyomás hideg légtömege a délen levő depressiók felé esést kap, hazánkon keresztül törtet az ár és Európa éjszakai részeinek s az atlanti oceánnak májusban még hűvös levegője éjszakai légáramlatokkal eljut mihozzánk is. Sőt essék bár tőlünk éjszakra a depressiók útja, ha haladásuk pályája keleti irányt követ, a légörvény hideg utórészének messzeterülő hullámai kisebb-nagyobb mértékben csökkentik majd a hőmérsékletet.

A szerző munkájába beszötte az idevágó természettudományi alapigazságokat is, s így a számítások értékét tetemesen növelte az olvasó előtt. Általában véve Hegyfokj e fáradtsággal és nagy szorgalommal dolgozott művével becses adatokat szolgáltatott hazánk meteorologiai viszonyainak ismeretéhez.

LENGYEL ISTVÁN.

A középiskolai oktatás sikertelenségének okairól. Írta Szemák István. Buda-Pest, 1886.

Midőn az idén júniusban a francia képviselőházban arról volt szó, hogy a gabonavámsot előbb kell majd tárgyalni, mint az új iskolai törvényt, mert a gabona kenyérkérdés, fölállt a közoktatásügyi referens és elkiáltotta magát: L'école, c'est le vrai pain du peuple: Az iskola, ez a nép valódi kenyere.

Nem lehet mondani, hogy ez az elv, melyet ily módon élére állítva hangoztattak a párisi Chambre des Deputésben, nálunk a műveltek közmegegyezése volna. Az iskolát a szülők szükséges bajnak szokták tekinteni, melyen az életpálya céljából át kell esni; a mi képviselőházunkban csak ritkán hallunk valódi kompetenciával szólni a közoktatásról; inkább csak általános politikai szempontból szeretik tekinteni a tanügyet, a voltaképeni tanügyi kérdések szellőzését rendszeren egészen a kormány közegeinek engedik át. A politikai lapok e részben a képviselőház viszhangját képezik, a tanügyi szaklapok pedig kevés kivétellel vagy banális általánosításokban vagy a Herbart-féle merev szkematizmusban mozognak, mely az egész tanítást csupa egyes, el nem engedhető didaktikai mozzanatokra darabolja.

Egyike a leginkább vitatott kérdéseknek, nálunk is, külföldön is, az a melyet Szemák István az előttünk levő kis füzetben tárgyal: Mik a középiskolai tanítás sikertelenségének okai? Mivel e problémát valóban igen fontosnak tartjuk. röviden fölfejtjük Szemák néze-

teit, ki nemcsak a külföldi fölfogást reprodukálja, hanem saját tapasztalatából önálló gondolatmenettel szól a tárgyhöz és egyszersmind megtoldjuk néhány helyreigazító megjegyzéssel.

Szemák igen helyesen abból indul ki, hogy az oktatásban elért eredmény nyomja rá az egész tanügyre jellemző bélyegét, úgy hogy az eredmények minősítése a tanításra nézve a legfontosabb bírálat. A tantervben nem lehet szerinte a főhiba, mely középiskolai oktatásunk eredménytelenségét megmagyarázná: a legtúlzottabb tanterv mellett is — a minőnek sokan a mienket tartják — a legjobb sikerre lehet szert tenni és megfordítva: a legbölesebb utasítások sem zárják ki az elégtelen eredményeket. A tankönyv sem lehet a baj forrása, mert a tankönyv végre is csak segéd eszköz, melyet a jó tanár esetleg egészen nélkülözhet. A magyar tanárt sem lehet okolni a sikertelenségért: mert mindent összevéve, tanáraink általán véve (ha nem is ütik meg mindenben a német mértéket) hazánk többi tisztviselő karaival szemben szakműveltség és buzgóságra nézve megállják helyöket. A tanítás módszerében ugyan sok hiányt lehet nálunk tapasztalni, de első sorban még sem lehet a tanítás sikertelenségét ennek betudni, mert vannak esetek, hogy a tanár más akadályok következtében jó módszerrel sem tud boldogulni.

Ezek a főakadályok Szemák szerint a következők: először is nagyon is elnézőek a tanárok az osztályozásban, úgy hogy nem is hajthatják végre a hivatalos tantervet. Azzal a tömeggel, mely középiskoláinkat különösen a nagyobb városokban lassanként előzönli, a legjelesebb német tanárok is alig mutatnának föl valami nagyobb sikert, ha épen oly enyhén osztályoznák, mint nálunk szokás. A középiskolai ifjúság egy jó harmada nem a középiskolába való. Ha az oktatás sikerét fokozni akarjuk, mindenekelőtt meg kell az iskolát az oda nem való elemektől tisztítani, a mit úgy érhetünk el, ha a tantervet komolyan, minden tekintet nélkül végrehajtjuk.

A második ok, melyet Szemák fölhoz, a fegyelmi szabályok elégtelensége. A magyar középiskolai tanárnak csak két fegyelmi eszköze van: az intés és a kizárás. Az első nagyon enyhe, a másik már nagyon is szigorú. A szerző szerint a bot mellőzésével számos fokozatos büntetésnemzet kellene megállapítani. Ezekhez az okokhoz azután még több más járul; a tanárok tanítanak, de nem foglalkoznak eléggé nevelve tanítványaikkal; a kormány ráerőszakol egy meghatározott módszert a tanárookra, mely nem mindenki egyéniségéhez illik (a helyett, hogy csak az eredményt és nem a módszert korlátozná). A legjobb kormányforma, mondja Pope, az,

a hol legjobban kormányoznak. A legjobb módszer is, a mely a legjobb eredményekre vezet. A magyar tanár — folytatja Szemák — el van halmozva burokratikus munkával, mely elvonja őt a tanítástól a nélkül, hogy a kormány belőle megtudná, mikép tanít az illető tanár.

Nagy súlyt helyez Szemák az úgy nevezett társadalmi műveltség hiányára a tanároknál. A vidék kicsinyes viszonyai megbénítják a kevésbé nagy, de törekvő tehetségeket. A tanár foglalkozása másrészt nagyon is kifejleszti nála az önérzetet, úgy hogy egyáltalán nem játszsza azt a szerepet, melyet a kar érdekében kellene. Megszokta, hogy hallgassák a nélkül, hogy bírálják vagy hogy ellentmondjanak neki és egyhamar hajlandó ezt a társaságtól is megkövetelni.

Szemák idéztük fejtegetései sok tekintetben figyelemre méltók és igazak; a mit a tanárok burokratikus túlterheléséről mond, azt a viszonyokat ismerő és elfogulatlan olvasó teljesen magáévá fogja tenni; a tanárok általános műveltség hiányairól mondtak, fájdalom, szintén igazak. A mit a fegyelem föntartásáról szól, már kétségesebb; azt hiszszük, a jó tanár teremti magának fegyelmi eszközöket. Akár hány iskola van nálunk, mely nem ragaszkodik a Szemák kifogásolta büntetési fokokhoz és még sincs benne kellő rend; míg van elég példa rá külföldön is, nálunk is, hogy éppen ezek az eszközök teljesen elegendők.

Mind a mellett, ha elismerjük is nagyjában a szerző fejtegetésének helyességét, a fő okokat, úgy hiszszük, nem találta meg. A tanítás végre is a tanáron fordul meg. Ha a középiskolai tanításnak bajairól szólunk, első sorban tekintettel a speciális magyar viszonyokra a tanárok hiányos képzettségét kell okolnunk. A magyar tanárok hetven százaléka nem tett tanári képesítő vizsgát az egyetemen; jóval több mint a fele nem is látta az egyetemet, legföljebb kívülről. A többi hiány ezzel szemben csak másodrendű, sőt biztosan remélhetni hogy a mint az új középiskolai törvény ezen a gyökeres hibán segített, a mint tanáraink tudományosan és pädagogiailag kiképeztetnek, megjő az iskolatermekben mind az, a mit — ha nem is mindenütt, de legalább sok helyütt — nélkülöznek: a fegyelem, a tanítás sikere, a módszer nevelő és észképző áldásos hatása. Ezzel szemben a Szemák ajánlta orvoslások, bár mily figyelemre méltók is, nagyjában véve még is csak másodrendűek.

f.

La crise irlandaise depuis la fin du dix-huitième siècle jusqu' à nos jours par Edouard Hervé. Paris. Librairie Hachette et Cie. 1885.

A lefolyt száz év alatt három kérdés izgatta Írországot föl-váltva vagy kapcsolatosan: az önálló törvényhozás, a vallásos szabadság s a földbirtok szabályozásának kérdései. E három kérdés eredetét s fejlődését írja le Hervé. Csupán a lefolyt száz év történetére szorítkozik, mert az ír kérdés mai állásának megértését ez időszak történetének ismerete kiválóan elősegíti. Különben ott, hol szükséges, az előzményeket is közli rövid átnézetben.

Hervé egyszerűen s komolyan ír, de nem szárazan vagy közömbösen. A sokáig elnyomott irek iránt érzett részvéte nem zavarja meg tárgyilagosságát. Fölfogása ép oly távol áll a szűkkeblűségtől, mint az óvatosságot felejtő nagylelkűségtől. Alapossága, higgadtsága s komoly szépségű előadása érdeket s bizalmat kelthetnek mindazokban, kik könyvéből kívánnak megismerkedni az ír kérdés történetével. Pedig e kérdés története megérdemli, hogy foglalkozzunk vele.

Nem tanulságos-e az azon nemzetekre nézve, kiknek szintén küzdeniök kell az úgynevezett nemzetiségi kérdések nehézségeivel? Azt hisszük, hogy igen, s mi abban keressük az ír-angol viszonyok történetének tanulságát, hogy igen fonákul jár el egy uralkodó nemzet, ha az uralmát nem szívesen tűrő nemzetiségeket kiméletlenség által ingerli. A kiméletlenség sikere igen mulékony és a későbbi nemzedékek szenvednek azért, hogy elődjeik inkább hallgattak a szenvedély, mint az észély szavára.

De vajon az engedékenység meghozza-e a kívánt sikert? Vajon az irek simulékonyabbak lettek-e, mióta az angol törvényhozás fokozatosan teljesíteni törekszik kívánságaikat? Nem úgy látszik-e, mintlha minden engedményre még több követeléssel s még több erőszakossággal feleltek volna? Talán úgy látszik, de e viszonyok is csak azt bizonyítják, hogy nehéz az elkövetett jogtalanságok hatásait elenyésztetni s minden arra mutat, hogy nem állhat be addig a helyzet tartós-nak ígérkező javulása, míg az irek önrendelkezési jogukba vissza nem helyeztetnek.

Midőn Gladstone erre vonatkozó javaslatait beadta az angol parlamentnek, a *Times* a német kancellárra figyelmeztette, ki ugyanakkor egészen más szellemben intézkedett a lengyel ügyben. Erre

egy francia publicista igen jól jegyezte meg, hogy inkább a német kancellárt lehetett volna figyelmeztetni az angolok bajaira, a múlt idők kíméletlen politikájának e természetes következményeire.

Hervé még tavál végezte be könyvét s így nem lehetett tudomása Gladstone javaslatairól, mégis rajzolván az irek nagy befolyású helyzetét a mai angol parlamentben, így rekeszti be fejtegetéseit.

«Mindamellett Parnell az önálló ir törvényhozást óhajtja s vele együtt az ir lakosság hét nyolczad része szintén óhajtja azt. Nem igaz tehát, hogy a nemzetek csupán érdekeik ösztönzése iránt fogékonyak. A nemzetek emberek összeségéből állanak; úgy gondolkoznak, élnek s éreznek, mint az emberek. Az önérdek-e az emberi cselekedetek egyetlen rúgója? Nem adott-e Isten az önös ösztönök ellensúlyául önzetlen ösztönöket is az embernek? Míg ez ösztönök ki nem vesznek, addig az emberiség nem csupán anyagi szükségének kielégítését fogja keresni e földön, addig az embereket inkább lehet kormányozni szívök és képzeletök, mint érdekeik kívánságainak kielégítésével.» Azért azt hiszi Hervé, hogy az ireket csak az önálló törvényhozás joga fogja békéltetni. És pedig lehetségesnek tartja, hogy az ir-angol viszály az osztrák-magyar dualismushoz hasonló viszony teremtese által fog megoldatni. Tudjuk, hogy Gladstone nagy beszédében szintén monarchiánkra hivatkozott. Igaz, hogy a dualismus gépezetét nem ismeri pontosan, de phantasiájára az a tény hatott, hogy a jogaiba visszahelyezett Magyarország legerősebb támasza lőn azon monarchiának, melynek századokon át ellensége volt. Gladstone javaslatai visszavettettek, de az önálló ir törvényhozás eszméje a viták központjába helyezettett s addig onnan el nem távolítható, míg bármily formában meg nem valósúl.

d.

PÁZMÁNY PÉTER.*)

Első közlemény.

I.

A *Magyar Történelmi Életrajzok* sorozatában, a mely újabban megindult, az előttünk fekvő kötet mind az érdekes szerző egyénisége miatt, mind a korszaknál fogva, a melyre vonatkozik, mind a férfiút tekintve, a kiről szól, kétségen kívül a legérdekesebb. Érett meggondolás műve; hiszen nem az első, a melyet Fraknoi Pázmányról közrebocsát; előzőjével összehasonlítva, meglátszik rajta, hogy a tárgyára vonatkozó anyag teljesen kimerítőleg van fölhasználva, hogy a szerző minden föltoluló kétséget eloszlatni s tisztázni igyekezett. A részletek, a melyek a régibb munkában tudományos pontossággal vannak összehordva, itt nincsenek többé pusztán leltárszerűen felsorolva, hanem annál élénkebb az összegezősök következtében keletkező végbenyomás. Ezenkívül azt is észreveszszük a két mű összevetéséből, hogy a szerző, a mellett, hogy népszerűbb, most egyszersmind részrehajlatlanabb is törekedett lenni. *Pázmány Péter és korában* a nagy bibornok nemcsak, hogy folyton eszményként szerepel, hanem életírója nyomról-nyomra osztozik fölfogásának minden egyes változó árnyalatában, igazolja eljárásának minden egyes lépését, helyesli nem pusztán céljait, nem egyedül eszközeit, hanem okoskodásait és indulatait is: mint háládatos tanítvány

---

*) *Pázmány Péter. 1570—1637.* Írta Fraknoi Vilmos. Budapest, 1886. A magyar történelmi társulat kiadása.

szól, az utolérhetetlen mestert magasztalva. Az előttünk fekvő kötetben ellenben még mindig eszményi alak gyanánt bámulja és tiszteli ugyan, példányképeül tünteti föl a legmagasabb főpapi hivatás betöltésének, de legalább szabadabb lélekzetet vesz kortársai méltatására is, s habár kissé édeskés, a XVII. század irányadó rendjének nem vitatkozási, hanem apologetikus stílusára visszaemlékeztető modorban, imitt-amott mégis a XIX., nem pedig csupán a XVII. század előitéleteit tekintetbe vevő észrevételeket szintén kockáztatni merészel. Nem engedi ugyan feledtetni sehol, hogy pap szól a főpásztorról, s hogy így teljesen tárgyilagos, hogy úgy mondjuk, felekezet nélküli történetet nem várhatunk tőle; de legalább érezzük mindenütt azt is, hogy művelt, türelmes és alkotmányos érzelmű egyházi férfiú fölfogásával állunk szemben, s ez is több, sokkal több, mint a mivel minden a magyar hitújítás idejéből való újabban megjelent korrajzban találkozhatunk. Különben, a mióta Ranke a pápák történetében és Macaulay az e műről írt híres tanulmányában a tisztán átlátszó, minden tekintetben pártatlan történetírásnak és ítéletmondásnak példáját nyújtva, arra is tanulságot szolgáltatottak, hogy ebben minő veszély rejlik, mert azóta folytonosan hamisan idézve oly tételek megerősítésére szoktak fölhasználni, a melyek lehetőleg távol állottak célzataiktól, nem is várhatni, hogy azon táborból, a mely úgy látszik, a XVII. század egyházi harczeit még mindig különös pártügyének tekinti, az események másnemű visszatükröztetése kíséreltessék meg, mint a milyen épen az e fajta érdekeknek kedvező. Annál kevésbbé vehetjük pedig rossz néven, hogy Pázmány életrajzában a merő katolikus szempontot fogadta el irányadóul írója, mivel ez felel meg egyszersmind a XVII. század első felében Európaszerte túruralgó szempontnak, ha tehát nem is annak, a melyből ma Pázmány szereplése megítélhető, de legalább annak, a melyből kiindult.

Már pedig a magyar történet, de kivált valamely nagy magyar államférfi életrajza megírásának egyik főnehézsége épen abban rejlik, hogy a hazai és az európai szempontok, a melyekből politikája megbírálható, folyton egymás mellett s egymást kiegészítőleg veendőek tekintetbe. Sőt, a mi több, az államférfiúi nagyságnak a magyar történetben legbiztosabb mértékét mindig leginkább az szolgáltatja, mennyiben volt az illető képes, kora magyar és egyúttal európai követelményei-

nek is eleget tenni. A nemzet eseményeinek régibb korszakai-
ban találkozunk számos alakkal — mint, hogy például csak a
legnagyobbakat említsük, Hunyadi Jánossal és Verbőczyvel —
a kik a nemzet lelkét átéreztek, pályájokban sugallatainak kife-
jezést adtak, de a kik az európai politika szempontjából mint
puszta hadvezérek vagy jogászok, nem pedig, mint a távol
jövő alakulataiba belátással bírók, s a népek állandó viszonyait
biztos kézzel kijelölők szerepelnek. Az újabb idők viszony-
tagságai ismét több hiú kísérletet mutatnak arra, hogy birodalmi
és európai föladatak megoldására vélték magokat hivatva
egyesek, a kik elfeledték, hogy azokra csak oly férfiú vállalkozhatik,
a kinek biztos alapot nyújt a nemzet készséges hozzájárulása;
ellenben mindig kevés volt Magyarország vezérei közt az olyan,
a ki meg tudta nemzete bizalmát nyerni, s tekintetbe tudta
egyszersmind venni a külföldi körülményeket, nem csak közvetlen
hatásukban a honi ügyekre, hanem azon szélesebb körben is,
a melyben az európai polgárosodás magasabb érdekeire és
céljaira közreműködnek. Hogy pedig hazánkban ritkább az ily
valódi államférfiú példája, mint más nemzet körében, hogy a mi
történetírásunk nehezebben alkalmazza e mértéket, mint a nyugati,
s ezért is a nagy újkori nemzetek írói szemében többnyire némi
provinczialis színezettel bír, az nem a magyar tehetségek gyéresebb
vagy gyöngébb voltából, sem véletlen balsorsból, még kevésbbé az
elismeréstől idegen gonosz akaratból, hanem egyszerűen hazánk
helyzete nehézségeiből magyarázható. Közhelylyé vált, hogy a magyar
nemzet későbbben lépett a polgárosult népek sorába, mint az orosz-
szon kívül, bármely más Európában, s hogy több csapásnak volt
keletről kitéve, a mely újra meg újra visszavetette. Ennek ellenére
azonban a nyugati eszmék, érdekek és célok szellője Szent István óta
soha sem szűnt meg Magyarország légkörét átaljálni, a nemzet
mindig készséggel ápolta, sajátjának tekintette az azoknak megfelelő
törekvéseket, érvényesítésökre pedig nem volt meg azon szervezete,
nem azon eszközei, mint a minők megvoltak nyugat népeinek;
hiszen társadalmában, intézményeiben, jogában eleinte több, később
folyvást kevesebb, de mégis századnyi különbség választotta el
Franciaország, Anglia, sőt még a német birodalom viszonyaitól is;
vágyaiban és törekvéseiben karöltve haladt a legelsőkkel; föl-
használható segédforrásaiban szellemi, gazdasági és anyagi

fegyvereiben messze elmaradt mögöttök. Ez aránytalanság a tudatos célok és a rendelkezésre álló erők közt, e korszakos különbség a kedvezőtlen külső körülmények és szegényes eszközök és a készítő eszmék és serkentő vágyak színvonala közt, képezik a magyar történet nagy rejtélyeinek kulcsát, s nyújtják e mellett a sors tragikuma azon látszatának magyarázatát, a mely összes nemzeti hagyományaink fölött elvonúl. Ebben rejlik egyszersmind a magyar politikai pálya nehézsége; hogy a külföldre hatást gyakoroljon s ne csak szenvedőleg legyen kénytelen az idegen befolyást eltűrni, a magyar államférfinak mindig itthon kell előbb átható reformot eszközölnie. Mátyás király, midőn párhuzamosan a burgundi ház igyekezeteivel, a mely a Franciaország uralma fölött versengett, a császárságot kereste, hogy a nyugat erejét keleten összepontosítsa s a török ellen fordíthassa, kénytelen volt, a XV. század e legnagyobb föladatát a XIV. század erejének megfelelő szervezettel megkísérelni, s nem csoda, hogy minden lángesze mellett a nyugat győzött itt, valamint győzött Franciaországban a burgundi hercegek fölött; Bethlen Gábor a XVII. század bonyodalmai között a XV. század eszékeivel volt kénytelen megelégedni; a nemzet a XVIII. század végén oly intézményekkel rendelkezett, mint a minők más, szerencsésebb országoknak a XVII. folyamán voltak birtokában; sőt ma is, midőn a XIX. század második felének teendőivel megbirkózunk, ezt oly társadalommal és alkotmány-nal kísértjük meg, mint a minőkkel a nyugat ötven esztendővel ezelőtt élhetett. A magyar államférfi e szerint mindig két korszakban működik egyszerre; a sajátjában és, hogy úgy mondjuk, utódaiében, vagy inkább megfordítva, az európai áramlat jelenében, s egyúttal múltjában, a mely azt előidézte, de a mely neki itthon szintén jelene.

Ha ez elvet mindig szem előtt tartjuk, a magyar történet megvilágításánál számos esemény talán helyesebb arányokban fog földerülni. Hogy mindjárt tárgyunkra térjünk, a XVII. század első felének küzdelmei külsőleg egyidejűek s összefonvák a harmincéves háború eseményeivel, magokban azonban ezektől egészen különböző jellegűek. Sokkal inkább hasonlítanak a harcokhoz, a melyek a birodalomban V. Károly császár idejében folytak, a viszontagságokhoz, a melyek a schmalkaldi háborút kísérték s követték. A harmincéves

háború korának megfelelő időszakot ellenben nálunk a kurucz harczok s a Rákóczi-féle küzdelem évtizedjei képviselik, a mikor ugyanazon elkeseredést, ugyanazon vak düh kitöréseit, a vallási és polgári szabadság ugyanazon tervszerű, erőszakos elnyomását szemléljük itthon, mint a minőnek színtere volt fél századdal előbb Csehország és Németország. A különbség csak az, hogy míg a harminczéves háborúban, a nagymérvű és ismételt külügyi beavatkozások és szövetségek ellenére, sőt részben talán azok következtetésépen, a népek önállósága és szabadsága teljesen elveszett, a segélytelen, magára hagyatott, gyöngének látszó Magyarország, a melynek legyőzői a török igától való föl szabadítás s némileg a hódítás jogára is hivatkozhattak, mégis képes volt, részben a fegyveres ellentállás makacsságával, részben a hagyományos joghoz való ragaszkodás szívósságával, részben a külkörülmények diplomatikus fölhasználásával alkotmányát megőrizni, szabadságát biztosítani; túlnyomólag tehát épen azon eszközök segélyével, a melyeket a XVII. század első felének nagy férfiai élesztettek ki, s a melyekkel, hogy a nemzet szerencsésen bánni megtanúlt, első sorban az ő érdemök.

II. .

Hazánkban a XVII. század azon évtizedeit, a melyek a bécsi békétől a linzi békekötésig lefolytak, ellentétben az Európa többi színterein föltárló jelenségekkel, nem annyira a külső események változatossága vagy meglepő fordulatai teszik érdekessé, mint egyrészt az a szellem, a mely akkor a nemzet különböző töredékeit átlengte s még inkább azok a hatalmasan kidomborodó egyéniségek, a kik e szellemet hol megteremtették, hol képviselték, s a kik nagyságának titka épen abban áll, hogy nem engedték, minden egyenlenség és annyi akadály ellenére, a nemzeti fejlődést rendes kerékvágásából kikökeníteni, sőt nyomot törtek, a melyen a későbbi kor bátran haladhatott. Az újkornak ők tulajdonképen kezdeményezői minálunk; sokkal közelebb állanak föl fogásunkhoz, mint történetünk bármely régibb alakjai, de számos tekintetben közelebb azoknál is, a kikhez két nemze-

dékkal utóbb ragaszkodott a magyar. A Hunyadiak, Szapolyai, Verböczy és Fráter György, Veráncsics, sőt részben még a Báthoriak is teljesen letűnt eszméket követnek, a melyek mindenike csak a renaissance világnézetéből és politikai fölfogásából magyarázható; Thököly ismét, valamint II. Rákóczi Ferencz és egész körük nem annyira teremő politikai gondolatot testesítenek meg, mint inkább a jogos s közvetett hatásaiban üdvös, sőt nélkülözhetetlen, de magában reménytelen nemzeti elkeseredés érzületét; ellenben Bocskaytól az ifjabb Zrinyi Miklósig az államférfiak oly sorával találkozunk — az említettekén kívül Bethlennel, Eszterházyval, Pázmány-nyal, II. Rákóczi Györggyel — a kik, ha talán nem is mindig a magyar állam, hanem mindenesetre kivétel nélkül a magyar nemzet fogalmát tisztán fölismerték, létföltételeit határozottan kitűzték, politikáját biztos kézzel kijelölték. Korszakuk lényegileg átmeneti, s mint minden átmenet, többet árul el a jövő fejlődés irányából és több tényezőjét juttatja fölszínre, mint a mennyi különben a későbbi egyes alakulási szakokban kiviláglik.

A nemzet általában széttöredezettnek tetszik ez időben vallások, pártok, rendek, fejedelmek szerint, sőt részei különböző hatalmaknak vetve alá; mindenki tartaléktalanul késznek látszik, idegen segélyvel élni, s gyakran zsoldos színében tűnik föl; a töröktől, a lengyeltől, a némettől, a svéd-től, a spanyoltól keres és fogad támogatást, nem ritkán pénzt, sőt személyes fizetést is; az önzéstelenség színére alig akadunk; a személyes jutalmak, a hatalmas állások, a nagy családi vagyónok megszerzése gyakran a szereplők főczéljának tűnik föl; e mellett, a legelső helyen állók kivételével, sőt néha még ezekével sem, folytonos a pártcsere. Az elvhűség fogalma majd csaknem ismeretlen, nem csupán azon újabbkori értelmében, a melyben tulajdonképen az angol alsóház múlt századbéli küzdelmeitől s a szárazföldön a franczia forradalomtól keltezhető, s a melyben valamely egyes külön politikai nézet melletti kitartást s a politikai pártok által megkülönböztetésül elfogadott irányokhoz és jelszavakhoz való ragaszkodást jelent, — hiszen ez alakban alig fért volna össze a fejedelem iránti személyes hűség ama fölfogásával, a mely két századdal ezelőtt túlnyomó volt, s a mely a még ismeretlen szándéknak szolgálatát is föltétlenül megkövetelte, — hanem még azon

állandóság is ritka volt, a mely csupán a közügyre való tekintettel engedi magát a követett úttól eltérítettetni, s a magánérdek sugallatait kizárja; sőt, s ez teszi néha nehezzé e korra az indokok kutatását, gyakran épen a nézetek s fölfogások állandósága rejtőzhetik látszólagos átpártolások mögé, elannyira, hogy a szemlélő alig igazodhatik el az egyéni előnyök s a hazafias indulatok, az öröklött politikai ösztönök, bizalom és kétségeskedés, s a ravasz számítások bonyodalmai közt. De mindennek ellenére, sőt szemben a feudális nemesi érzület féktelenségével is, a mely fölfelé az ellentállás s a saját kézre való önálló kalandos vállalkozás szabadságát követelte, lefelé hitet, meggyőződést, érzületet semmibe sem vett, ha csak tömeges ellenszegülésre nem talált, Magyarország állapota nem fajult el odáig, a hova Lengyelország jutott egy századdal később; hiszen mintegy láthatatlan határt vont a fölébredt nemzeti tudat, a melyen, a ki kívül csapongott, erejét és befolyását menthetetlenül elvesztette; az egység köteleke megmaradt az alkotmánynak nem tényezőihez, hanem élő érzetéhez való bizalomban, s azon, akkor egyetemes tudatban, hogy bármely idegennek, kivált a töröknek, de a németnek is osztatlan fölénye s uralma a nemzet teljes vesztét vonná maga után. Ennek megakadályozása volt a főczél, különböző eltérő módokon és tervek szerint, hanem teljesen egy értelemmel a kívánatos eredmény tekintetében. Ez, a török iga lerázása a német járom kikerülésével, volt az egyedüli közös megingathatatlan hitcikkely a magyar politikai életben. Ennek megvalósítására élesztette föl Bethlen Gábor a kornak és a körülményeknek megfelelő változásokkal a Hunyadiak tervét; a lángeszű működése következtében erején aránylag fölülemelt Erdély körül iparkodott a magyar elemeket jegeczesíteni, hogy a nemzet osztatlan erővel kikényszerítse a külföld támogatását, s a töröktől való fölszabadtítás nagy művét biztos sikerrel eszközölhesse; diplomatiájának minden tekervényes útja, a török bizalmának megnyerése, a szultán és a nagyvezér jó kedvben tartása, a római császár rémitgetése, majd édesgetése, a fölkelések, a szövetségek és a kalandosoknak látszó házassági tervek mind e magasabb és soha szem előtt nem tévesztett szándékban lelik magyarázatukat. Eszterházy, ellenkezőleg, Magyarországnak a császári ház alatt egyesítésétől, esetleg még az erdélyi fejedelemségnek

is a nádor személyével való összekapcsolásától, vagy midőn ez lehetetlennek bizonyult, teljesen megbízható, hű szövetséges erdélyi fejedelemtől s a magyar hadszervezet szilárd alapra való helyezésétől és tökéletesítésétől várja egész életén át e czél megközelítését; Zrínyi Miklós, midőn a körülmények módosulásával e tervek így kivihetetleneknek látszanak, legalább biztosítani akarja, hogy a török kiűzésének nagy vállalatában a magyar vezérlet és a magyar csapatok a nemzetet megillető előkelő részt vegyenek, s a diadalhoz való túlnyomó hozzájárulás által a magyar államiságot az idegen fondorlatok és uralmi vágyak ellen biztosítsák. Pázmány és Rákóczi ismét köznapiasabb és a lángész czikázásától ment, higgadtabbnak látszó, óvatos fölfogással, bár mindegyik más-más mellékczzelzattal, az osztrák ház uralma alatt, s az azon kívül álló magyar részek egyensúlyának föntartásával igyekeznek elhárítani ideig-óráig a szolgaság veszélyét, addig, míg a körülmények változása majdan — természetesen mindegyikök által másképen fölfogott — végleges politikának nyithat tért. S bár ama magasabb szárnyalású tervek meg nem érlelődtek, részint süket fülekre találtak, részint a viszonyok mostohasága, alkotók erejének elégtelensége vagy életének rövid tartama miatt siker nélkül maradtak s az idők homályában csaknem feledségbe merültek, és ámbár inkább a hadvezéri vagy diplomatiái ügyesség nyert a kortársak előtt elismerést, mely e tervek érvényesítése után való törekvés közben is minden kockázatot szerencsésen kikerült, s különböző mellékes föltételeket biztosított, például az ország egy részének fölvirágoztatását, a műveltség valamely ágának előmozdítását: az ellentéteseknek látszó eljárások közös eredményeként mégis az tűnik ki, hogy míg a szomszéd államokat a harminczéves háború elpusztította, míg ott az ellenreformációval a rendi szabadságok, sőt néhol a nemzeti érzület végleg kivesztek, vagy legalább századokra elalélta, hazánkban a hazafiság csorbitatlanul megmaradt, akár a császári ház, akár az ellenreformáció, akár a protestáns jogok, akár az erdélyi fejedelemség, vagy még a török szövetség látszólagos szolgálatában is, hogy a linczi békekötés az országot nagyjában az életviszonyok ugyanazon kölcsönhatásában hagyta, mint a minőben a bécsi találta volt, csak hogy majd minden tényezőjében megizmosodva és megszilárdulva, és hogy a veszéllyel fenyegető ellentétek közt

a magyarság tudatának köteléke a hagyomány és polgárosultság számtalan szálával gazdagodva, s a népesedésben és vagyonban új szívóssággal gyarapítva megerősödött.

A külföldi történetírás gyakran fölveti a kérdést — a nélkül, hogy kielégítőleg megoldaná — hogy a harminczéves háború valóban vallási harcz volt-e, vagy sem? A külszínről ítélve, csakugyan annak látszik kezdetében, annak egészen Gusztáv Adolf haláláig; azontúl e jelleget mintha fölváltaná a merőben politikai. Azonban elejétől fogva két, sőt mondhatnók, három más áramlat vegyült alapjai és folytatólagos viselésének indokai közé, míg a vallási érdek tagadhatatlanul majdnem mindvégig kísértte. E rúgók elseje a spanyol-osztrák ház viláгурalmi törekvéseinek hagyománya, a mely elég élénk volt még mindig, hogy mintegy a chemiai vegyülés és szétbontás erejét gyakorolja az európai politikában. II. Ferdinand császár haláláig, illetőleg a spanyol tekintély szinte egyidejű külső csorbulásáig egynek és minden szempontból közös érdekűnek tekintette magát a két habsburgi dynastia, s nem szólhatni helyesen külön osztrák, külön spanyol, hanem valóban csak egy, spanyol-osztrák politikáról, a melyben a spanyol udvar nézete mindig döntő és irányadó maradt. A császári korona, czímének fénye daczára csak második szerepet játszott folyvást a spanyol ág elsőszülöttségével, kimerithetetlennek látszó gazdagságával és vélt hatalmával szemben. A spanyol követ volt tulajdonképen az első, a döntő miniszter Bécsben. Stiriában, Krajnában, Csehországban, Ausztriában az ellenreformáció egészen spanyol zamatú volt; s még Rómában is a pápai politika egyszerűen azonosnak vette a bécsi s a madridi udvarok érdekét. Innen V. Sixtus óta, de kivált VIII. Orbán alatt a lappangó s közbe-közbe nyílttá váló ellentét a katolicismus feje, a pápa és két hagyományosan legföltétlenebb bajnoka, a császár és a spanyol király, közt; innen az idők folyamán háborúvá kitorő ellenségeskedés a szintén buzgó katolikussá lett Franciaországgal, még akkor is, sőt akkor leginkább, midőn bíbornok vezette ügyeit, s a mely csak azon évtizedig látszott szünetelni, a mely IV. Henrik halála s Richelieu immár kétségbe nem vonható uralma között fekszik, a midőn hinni lehetett, hogy egy Medici-nő fölenye Franciaországot másodízben hűtelemné teszi majd sajátos érdekei méltatásához; innen Lengyelország magatartásának rúgója az egyik,

a nemetalföldi, a velencei köztársaságoké, Savoyáé, a svédeké, az éjszaki és keleti német fejedelmeké a másik félen.

A második tényezőt az államok csoportosulásában a fejedelmek korlátlan házi hatalomra való törekvése képezte, a mely a vallási indokokkal vegyest tette eleinte kényelmetlenekké, majd kiállhatatlanokká a rendi jogokat és eredményezte többek közt azon elvet: cuius regio, eius et religio, a mely először a katholicismus és az ellenreformatió érdekeiben emelkedett ki; majd midőn ez elv a katholicismus kizárólagos világhatalomra és egységére való igényével ellentétessnek mutatkozott, a protestáns fejedelmeknek vált jelszavává, úgy az uralmuk körén belül fekvő, elkobzott és világiasított egyházi javak megtartása, valamint a személyes meggyőződésökkel ellenkező vallási mozgalmak megakadályozása szempontjából, valamint vegre, mivel a császári hatalom ellenőrzése alóli fölzsabadulásukat külsőleg is jelképezni alkalmas volt. E hajlam a föltétlen fejedelmi uralomra nyújtja magyarázatát azután annak is, hogy I. Jakab angol király miért támogatta vejét oly lanyhán, népe közveleményének ellenére, ne hogy pénzsegély végett országa gyűléséhez legyen kénytelen folyamodni, s miért kereste oly hévvel, látszólag természetellenesen, a spanyol, majd a franczia házasságot fia számára; ebből érthetni meg egyszersmind a türelmetlenségét, a mely a birodalmi igények ellen kitört, sőt a szakadatlan vetekedést a különben egy félen álló fejedelmek s vezérek között is.

A harmadik mozzanatot, a melynek szálai az említettekét keresztezik, és a mely nehezebben fölismerhető, mivel hatásai különböző leplek alatt elfödvék, bár jelentősége kétségtelen, a nemzetiségnek hol tudata, hol sejtelme képezi. Nem volt ez a XVII. század elején ismeretlen, új elv, sőt úgy látszhatott, hogy már túlhaladott álláspont, mikor pedig világtörténeti fontossága valójában még alig kezdődött. Négy századja múlt már, hogy Olaszországban először Dante nyilatkoztatta ki határozottan, de még kapcsolatban a régi római emlékekkel és a szent római császárság álmaival. Ezek szétfoslása után ismét feledségbe merült az olasz községi államok virágzása közben, míglen azok romlásával egyidejűleg Machiavelli annak újra szenvedélyes kifejezést kölcsönzött. Időközben Franciaországban érvényesült mindinkább XI. Lajostól kezdve, majd Angliában, a hol a rózsák háborúi alatt

megfogamzott, VIII. Henrik alatt hivatalosan elismertetett, Erzsébet alatt tartalektalanúl irányt szabott az állam politikájának. Németországban a nemzeti eszme fölillant a reformációval kapcsolatosan, de háttérbe szorult, s szinte veszendőbe ment a rögtön bekövetkező vallási viszályok, s a territorialis függetlenségre való törekvések közt. A harminczéves háború folyamán döntő befolyást gyakorolt a francia, a svéd politikára; kisebb nemzetiség hatalmasabb birodalom uralma alól való felszabadulásának, s önállósulásának reményével biztatta a vallási, tartományi s rendi jogokért megkezdett harcokban a németalföldieket és a cseheket; támaszt nyújtott továbbá minden a spanyol zsarnokság elleni izgalomnak és kísérletnek Olaszországban, a hol egyszersmind elősegítette a világi függetlenség útáni vágy és a nepotismus rendszerének követelményei által az önálló pápai állam létesítésére irányzott törekvéseket is, kapcsolatosan az Olaszországban rég túlhatalomra vergődött guelf egyház-uralmi iránylatokkal. Németországban szintén gyűlöletessé tette az osztrák ház császári hatalmát, a melyre nézve, hogy nemzeti lehessen, minden remény rég letűnt, és bizonyos eszményi szentesítéssel látta el néhány kisebb fejedelem különben önző és sóvár igyekezeteit, némi dicsfénnyel árasztotta el egyes vezérek sejtett, bár meg nem valósított terveit. A háború folyamán nyomateka mindinkább gyöngült Európa középvidékein, s annak bevégeztevel csak a nyugati államokban lobbant föl új, többé ki nem alvó lánggal, míg Német- és Olaszországban csupán a tudomány és az irodalom őrizték meg a későbbi kor számára.

E különböző s nehezen összeillő eszmék a legtarkább változatosságban szövődtek egymásba a nagy európai forrongás viszontagságos jelenetei közben. Csak Spanyolországban maradtak állandóan összeköttetésben, bármely pillanatnyi kétely vagy habozás nélkül, a catholicismushoz való ragaszkodás, az ellenreformáció szolgálata, a királyi absolutismus, a világuralom érvényesítésének megkísérlése, a nemzeti érzület és büszkeség. Az osztrák ház II. Rudolf trónra léptétől fogva a spanyol politikát követte s másolta, de nem voltak gyökerei bárminő nemzeti életben; az ellenreformáció kétszeresen utálatosnak látszott a túlnyomólag protestáns alattvalókkal, kivált nemességgel szemben, s így lassabban, óvatosabban eszközöltetett egészen a XVII. század elején kitört nagy vál-

ságig. Franciaországban szintén együtt, egymás mellett izmosodtak meg a főttebb kifejtett érdekek, de a császári ház mindennemű igényeinek kikerülhetetlen visszautasításával és azon további lényeges különbséggel, hogy itt az ellenreformatio csak eszköz volt a nemzeti egységre, ennélfogva a királyi hatalom által csupán ennek igényei mérvében erőszakoztatott, s ezért a XVII. század első felében soha nem válhatott a külpolitika irányadó elvévé. Angliában ellenben épen a királyi fölény s a nemzeti önállóság használták főfegyverökül a reformatiót, míg I. Jakab skót hajlamai, majd fiának engedékenysége a katolikus befolyás, és hajthatatlan merevsége a királyi előjogok tekintetében ellentétbe juttatták a monarchiát a szabadság, a nemzeti függetlenség s a protestantismus eszeivel. Európa többi részeiben általában a vallásújítás mindenütt, a hol csak küzdelemmel érvényesülhetett és tarthatta fönn magát, a rendi, tartományi és városi szabadságokkal, valamint a nemzeti törekvésekkel karöltve jelentkezett, míg a katolicismus a korlátlan fejedelmi hatalomnak látszott kedvezni; a hol ellenben kizárólagosan és létét fenyegető komoly veszély nélkül vergődött uralomra a protestantismus, ott nem vetett gátat a fejedelmi föltétlenségnek, míg itt ismét épen az ellenreformatiót leginkább képviselő jezsuiták folyamodtak a nemzeti szellem szolgáltatta eszközökhöz, hivatkoztak gyakran a népfelség világi kétségbevonhatatlanságára, sőt a lelkiismeret jogaira, s iparkodtak tanaikat a hagyományos szabadságok színleges és ideiglenes kímélete látszatával megkedveltetni s terjesztetni, legkevésbbé sem feszélyeztetve az által, hogy a hol egyszer diadalra jutottak, ott az ellenkező nézeteket vitatták tollal, törvényekkel és haddal.

Hazánkban, ha e tényezők végleges csoportosulása sokkal, másfél emberöltővel utóbb azonossá vált is az Európa többi országaiban érvényesült iránylatokkal, az alakulás mozzanatai számos tekintetben eltérő képet tüntetnek föl. Ulászló és II. Lajos korától kezdve, a nemzeti föladat tudata a török elleni védekezésben egyrésről, másrésről a szabad választás alapján nyugvó, független királyság megóvásában jelentkezik, s a reformatio eleinte nem csak hogy ezzel összeköttetésben nem áll, hanem merőben idegennek mutatkozik, s rideg visszautasítással találkozik épen a Verböczy vezete-
tése alatt föléledt nemzeti tömegnél, a mely mit sem akart

ugyan tudni az osztrák fejedelem magyar királyságáról, de minduntalan segélyt remélt mégis a katolikus Európa zömétől. Csakhamar azonban csalódás váltja föl e várakozásokat; lehetetlennek bizonyúl a török elleni elszigetelt harc, hiú ábrándnak a hit, hogy más kölcsönözzön támogatást mint a császári ház, a koronára való áhítozása fejében. A nagyváradi béke e kijózanodás tanújele, míg Buda elfoglalása török eselszövény következtében, valamint az Erdély fölötti védnökség, tulajdonképen főhatóság, ellenállhatatlan igénybevétele a szultán részéről a nemzeti remények czélját igen távol jövőre halasztja el, s az országot menthetetlenül két részre szakítja, a melyek közül a keleti még mindig a lengyel hatalom szövetségét és támaszát keresi túlnyomólag, és diplomatiiai eszközökkel iparkodik önállóságát föntartani, hogy újabb terjeszkedésre erőt nyerhessen, míg a nyugati az osztrák ház tartományainak sorsával kapcsolja össze a magáét. Lelőközben azonban a protestantismus két, sőt Erdélyben három felekezete szinte ugyanoly mértékben és gyorsasággal árasztja el az országot, mint a minővel szülőföldjeit ellepte. Ellentállásra alig talált, részint általános okok, részint a magyar sajátlagos körülmények következtében. Kétségen kívül nagy szerep jutott ebben a vallási meggyőződésnek; a tridenti zsinat műve előtt a katolikus tanok teljesen elvesztették, — a két déli felszigetet mellőzve, — meggyőző hatalmukat; s a királyi uralom gyöngülésével párhuzamosan a tekintély elve védelmén és korlátain kívül magokra hagyott egyének előtt rokonszenvesnek tűnhetett föl az egyéniség érvényesítése a lelkiismeret terén is; de hozzájárult bizonyára még a hitevesztett kiábrándulás, a mely annak belátására serkentett, hogy a pápaságtól és a katolikus világtól hatékony, nagymérvű ingyenes segély nem érkezhetik. Előmozdította a hitújítás folyamatát az is, hogy a főpapság gyakran nem is annyira személyes hibája vagy egyesek gyöngesége következtében, mint inkább az egyház általános állapotai miatt se hazafiúi, se egyházi kötelességeinek nem volt képes többé eleget tenni, maga is kétség és a pápai állapotokkal való elégedetlenségtől gyötörtetvén, míg a világiaknak, kikre honvédelmi teendői áthárultak, ezzel együtt birtokainak egy része is kezére jutott, s így a főurak és hozzátartozóik szükségképen elidegenedtek oly szervezettől, a mely a terheket vállalkon hagyta volna, míg

e mellett a megfelelő, őket kötelességeik teljesítésére képesítő javadalmakról lemondani lettek volna kénytelenek. Végre nem maradt jelentőség nélkül e tekintetben a fejedelmek személyisége sem; I. Ferdinand és Miksa udvarában és seregeiben mindig voltak hatalmas pártfogói az új hitnek, sőt magok is, mint császárok, óvatosan kerültek minden nyílt összeütközést a protestánsokkal; Erdélyben pedig János Zsigmond theológus hajlamai a tanok és hitcikkelyek vizsgálatát, vitatását hathatósan az újak irányába terelték. Innen a felekezetek még a törvénykönyvben el nem ismert igényeinek szokásjoggá tömörülése, a nemzeti szabadságokkal egy színvonalra helyezkedése és azokkal összevegyülése; innen lassú, szinte észrevehetetlen, hanem folyton öregbedő keretben való egybeforradásuk a nemzeti törekvésekkel. Nyílt ellentétbe a német párt jelszavaival azonban csak a XVI. század végét eltöltő tizenöt évi török háború nagyrészt sikertelen befejeztével és az Erdély fölötti közvetlen királyi uralom szerencsétlen kísérlete és baljóslatú eseményei következtében kerültek; s Bocskay fölkelésében a II. Rudolf által folytatott spanyol politikának, az ellenreformatió erőszakosságainak visszautasítása minden tekintetben találkozott az alkotmány föntartásának elhatárolásával s a protestánsok jogainak kiküzdésével és biztosításával.

Az időnyerésnek és a vesztéglésnek évei következtek; de a bécsi békében meg nem nyugodott se a prágai udvar, se az ellenreformatió czélzatait kizárólag követő papi ármány; s ezalatt lassankint megindult azon három, illetőleg négy párt alakulása, a mely a következő évtizedek viszályaiban szerepet játszik: a föltétlenül császári s egyszersmind egyházi, a mely a spanyol terveket és a vallási visszatérítés művét bármilyen eszközzel is kész volt sikeresíteni, a mely a török elleni háborút alig tekintette fontosabb ügynek, mint az eretnekek elnyomását, és kész volt, amazzal emennek óhajtott befejezéseig elhalasztani, illetőleg csak oly birtokszerzésnek tekintette majdani kedvező eredményét, mint a minővel bármely más hódítás kecsegtethette; e Magyarországon csaknem kizárólag a főpapság- és ideiglenesen az erdélyi fejedelmi székre vágyó vetélytársaktól támogatott párt mellett egy mérsékeltebb, azonban szintén a császári házhoz s a katholicismushoz ragaszkodó áramlat észlelhető, a melynek hívei nézeteiket részben közjogi s talán vallási meggyőződéseikből is merítették, de

első sorban onnan, hogy a töröktől való megszabadulást eszközölhessék ki az osztrák ház uralma alatt álló többi tartomány gyámolításával, s azt vallották, hogy «eszeveszett bolond, a ki azt tartja, hogy valamely magányosan való magyar fejedelemség ezt a nemzetet és hazát megtarthatná». E két iránynyal, a melyhez tartozók külsőleg többnyire karöltve működtek, bár a szinfalak mögött az intező férfiak gyakran újjat húztak egymással, közösen szemben állott az erdélyi fejedelem vezérlete alatt álló rész, a melynek magva külön fejedelemségben volt szervezve, a melynek célja volt mindig, hogy «az német igája alól az egész magyar nemzet fölmenekedjék, és minden állapot restituáltassék», a melyet ezért helyzete a török pártfogás keresésére, mindenestre a szultán haragja elkerülésére kényszerített, a mely ennél fogva, ha hasznát látta, a nyugati államok szövetségével is élt, s a mely természetszerűleg a protestans ügy bajnoka gyanánt szerepelt, habár nem is állott kizárólag protestansokból, minthogy Bethlen a vallási türelemre készítő egyéni hajlandóságát is követve, böles politikából is óvakodott az uralma alatt álló katolikusok helyzetét tűrhetetlenné tenni. E felek között pedig ingadozott, s csatlakozása által a mérleget mindig eldöntötte az egyik vagy a másik oldalra a felső magyar vármegyék nemességének zöme, Illésházy, a Thurzók és Forgách Zsigmond vezérése alatt, hol az erdélyi fejedelemhez hajolva, midőn a sérelmek más úton való orvoslása lehetetlennek, vagy a fölkelés sikere a külpolitikai viszonyok szerint kétségtelennek mutatkozott, sőt magyar hévvel néha terveit még túl is hajtva, mint Bethlen királylyá választásakor történt; hol ismét saját merészségétől visszariadva s megint az osztrák házhoz szítva, mint a fehérhegyi csata s a lengyel kozákok felföldi betörése idején. Kezdetben e párt többsége protestans volt, évek multával azonban sokan átszállingóztak egyenként a katolikus hitre, vallási térítés következtében is, de meg az okból is, mivel szinte elválaszthatatlannak látszott a katolicismus sorsában való osztozás az osztrák ház szolgálatától, mivel hűsége jutalmát csak az nyerhette, bárminő udvari kitüntetésre vagy befolyásra kilátás csak az előtt nyílt, a ki a régi valláshoz szitott, s mivel végre a többséghez tartozás vágya szintén erre sarkalta a kevésbbé önállókat. Ekként erősödtek meg folyvást az Eszterházyt követő világi urak sorai, a

kik a magyar nemesi szabadság védelmét kiegyeztetni remélték a habsburgi dynastia uralkodásával, a miben, hogy lehetségesnek látszott, tagadhatatlanul főszerepet viselt az udvari s egyházi felekezet élére jutott Pázmány, a kinek személyes tulajdonságai épen ennyiben bírnak jelentőséggel Magyarország politikai történetében.

III.

Pázmány Péter élete s működése külsőleg természetszerűen három szakra oszlik: a tanulmányéra s előkészületére 1597-ig, majd a tanári, hittérítői, írói tevékenységére, a szerzetesi minőségben való munkálkodására, a melyben főlegvalói s kivált Forgách Ferencz eszköze és segédje gyanánt jár el, 1615-ig, és végre önálló egyházi és országos szereplése idejére, a mikor mint főpap s államferfi saját nevében folytat politikát, egészen 1637-ben bekövetkezett haláláig. Belsőleg azonban ritka egyöntetűség vonúl el minden gondolatán és cselekvőségén; változást észlelhetni ugyan az eljárási módok és alkalmazott fegyverek közt szerényebb állásában és érseki minőségében, de mindvégig nem módosult az irányadó eszme; a hitbuzgalom volt egyedüli vezérsillaga, a nézete szerint «a hitben megcsalatottak útbaigazítása» állandó törekvése. Nincs is ezen mit csodálkozni; hiszen Pázmány jezsuita volt testestül-lelkestül, a társaság fénykorának követelményei értelmében; jezsuitáktól nyerte neveltetését, jezsuitáktól tehetségei acélozását, tudományát, módszerét és küzdelmei fonalát; jezsuita öltönyben vívta ki első diadalait s szellemi fölényének elismertetését; a jezsuiták iskolájában tanulta meg azon szigorú engedelmesség gyakorlását és követelését, a melynek alsóbbrendű helyzetében példájául szolgált, a melyet maga későbbi méltóságában oly ridegen érvényesített még a jezsuitarend egyes tagjaival szemben is. Egész egyénisége, jellemének minden vonása visszatükrözteti a jezsuita elvet, a mely a föltétlen önmegadást és alárendelést kívánja meg az egyházi felsőbbség iránt, de csak azon tudatban, hogy ez a világ fölötti győzelemnek és uralomnak az ára.

Tagadhatatlanul előkelő családból származott, a mely-

lyel, miután országos hírűvé vált, számos magas születésűek kerestek és bizonyítottak rokonságot. Korai áttérítettésére serkentésül szolgálhattak e körülmények is: hiszen az még önálló elhatározásra nem képes gyermekeveire esik. Egyéb-iránt nem nehéz valószínű okait kideríteni, a melyeket Fraknói is megérint. Katholikus mostohaanyjának befolyása, atyja közönyös lelkülete, a jezsuiták iskoláinak tanügyi előnyei, hathatós összeköttetések, s az erdélyi udvari légkör mind közreműködhettek ez irányban; sőt az egész élete által utóbb tanúsított hivatáson kívül ezek lehetnek tényezői az 1587-ben a jezsuita rendbe történt fölvételének. Hiszen Pázmány maga rója meg mint primás a jezsuitákat azért, hogy az előkelő családokból áttérített ifjakat hitbuzgalmukban a szerzetbe fogadják, a mi által magtalan elhalásuk következtében a családi javak eretnekekre szállnak vissza. Erdélyben pedig a Báthoriak alatt bár a többség protestans volt, a fejedelmek kegye inkább a katolikus ügynek kedvezett; a kis ország ez időben még nem játszotta azon szerepet, a melyet a későbbi harczokban betöltött, nem tekintetett még a magyar királyságtól végleg elszakadottnak s az osztrák ház uralma ellensúlyának; a fejedelmi állást különben a Báthoriak inkább átmenetinek voltak hajlandók nézni, lépcsőnek használni, a melyen a császári európai szervezetbe beillő magasabb vagy gondtalanabb méltóságra juthatnak.

Egyébiránt, akárhogy álljon is e dolog, kétségtelen, hogy növendékének és serdülő tagjának tehetségeit a rend korán fölismerte, és Kolozsvártt, Krakóban, Bécsben és Rómában legteljesebb kiképzésekre alkalmat nyújtott tudományos, úgy mint gyakorlati tekintetben. Már maga a többszörös helycsere is alkalmas volt a szemet élesíteni, szélesebb látkört nyújtani s azonkívül azon világpolgáriassal szellemet táplálni, a mely a jezsuitarendnek kiváltságát alkotta, különösen mióta Acquaviva generalissá választásával, s a Francziaországban és által teljesítendő föladatak fontossága emelkedésével megszűnt a különleges spanyol jelleg, a mely az első négy generális személyiségéhez fűződött. Különben is szerencsés időpontba esnek Pázmány kiképzésének esztendei a szerzetben; mintegy személyesen átérezhette mind a három nemzedék fölfogását, a mely a jezsuitarend virágzásának szakait betölti. Erőteljesen lüktetett még akkor a nagy alapítók s rendezők

heve; Szántó atyában, a ki első tárta föl előtte a hit rejtélyeit, Pázmány még azon hőskor emlékeit szemlélhette, a melyben Loyola Ignác és közvetlen társai együtt ábrándoztak, áhítoztak, vallották magokat a gúnynyal elmosolyodó kishitűek előtt az ég királynéja lovagjainak, indultak Xaveri Ferenczczel a távol kelet pogányainak megtérítésére, háltak ragályos betegekkel, állították helyre a szigorú erkölcsöket még a római székben is, tették viszont a pápát valódi föltétlen egyeduralkodóvá, rendezték és szabatosították a tridenti zsinaton katolikus szellemben a hitcikkelyeket, nyerték meg a királyok szívét, és igazították az uralkodók elméjét. A rend egész szervezete, a bevezetés és lelki gyakorlatok mysticismusa, a lehetetlennek látszót is megkísértő, a fáradalmakkal, üldözéssel és halállal mindig szembenézni kész önfeláldozás még folyton híven visszatükröztették a kezdemény rajongó buzgóságát. E mellett az iskolázás, a melyen Pázmány keresztülment, a másod sorban következő, magokat nagyrészt már dicsőséges nyomon haladóknak és diadalmaskodóknak érző tanítványok rendszere szerint eszközöltetett, a mely az Acquaviva által megállapított ifjúsági nevelési tervben és szabályzatokban nyerte kifejezését. Miután a legmagasabb körökben minden a mi elérhető volt, már eléretett, a föladat némileg módosult; a tömegek szervezése, az alsóbb vezetők nagy számú s fokú kiképzése, az anyagi erő biztosítása vált a legközelebbi teendővé; a védelmi állás meg volt már erősítve, az egyház megingatott sorainak szilárdsága s fegyelme helyrehozva, megindult tehát a terjeszkedésre, az ellentállás elsöprésére intézett támadás. A tanokban Molina, Suarez, Vasquez, Mariana, kivált a cselekvések általi igazolás védelmével, kiélesítik az ellentéteket a protestansokkal szemben, kiválogatják a kánonjog és a scholastika tárából s kicsiszolják az elrozsdásodott fegyvereket, fölszabadítják a római catholicismus érdeke szerint terelhető szenvedélyeket, támogatják a hódoló fejedelmeket az ellenszegülő nemzetekkel szemben, ingerlik s uszítják a fogékony népeket az idegenkedő uralkodók ellenében. A tettek mezején szintén nem ismer megállapodást a rend; minden erélyes, gyakran kalandos vállalaton meglátszik kezének nyoma. Spanyolországot ösztönzi és segélyezi a németalföldi tartományok elnyomására; előmozdítja Portugallia elfoglalását; az eretnek Anglia

ellen induló nagy spanyol «Armadá»-ban s az irországi zavarokban lelkesít és reményre buzdít; szüntelen összeesküvéseket forral Stuart Máriával s az angol katolikusok elégedetlen részével; szítja a hazaárulást, tud a puszkaporfondorlatról. Franciaországban a Guise-ek harczait éleszti, miglen IV. Henrik a társasággal megalkuszik. Svédországban álruhában átlopja a királyt, s polgárháborút támaszt. Münchenben, Gráciban, Prágában es Kolozsvárott eretneküldözést indít meg s vezet; sőt még Rómában is, a pápaság szolgálatában való vak engedelmesség fogadalmának ellenére, annak érdekéről való saját fölfogását érvényesítve, független, a Péter székét betöltő férfiú nézeteivel összeütköző magatartást mer követni a keresztyénség fejével szemben. Igaz, hogy e vállalatok túlnyomó része meghíúsul; de a jezsuitarend meg nem hátrál, katonája és vértanúja marad mindig bőven, nincsen szüksége arra, hogy saját és csatlósai sorait kimélje. Tapasztalatban, világi előrelátásban gyarapszik; különben soha el nem ért fokig képes az alkalmas férfiakat kikeresni s kellő helyre odaállítani; az oroszlánok helyett, a kiket először kiküldött a világ pusztájába, síma, óvatosabb föllépésű, szelidebb hangú bajnokokat szerel föl; kerüli az avatkozás, a befolyás külső látszatát; tudós tanárokból, aranyszájú hitszónokokból s világtapasztalt gyóntató atyákból állítja össze hadának zömét. Megtanúlt várni, az időben hinni; nem idegenkedik többé az alktól ott, a hol a fegyverszünet leforgása alatt kedvezőbb helyzet keletkezése előrelátható. Bizik a többség megszerzésében, s a halogató, méltányosoknak mutatkozó eszközökben, addig, míg ellenállhatatlan erővel csaphat majd le. Utógondolatokkal terhes lelkiismereti föntartást gyakorol. Nem veti meg a kétértelmű kifejezéseket, az enyhe színezetű, de célzott óvó tanácsokat. Fölhasználja a világi nagyra-vágyás és számítások csalétkeit. A probabilismus tetszetősségével megnyugtatja a háborgó kétkedést. A galamb ártatlanságának hangján szól a kigyó ravaszságával, a kétszínűséget leginkább a csaknem együgyűségig egyszerű őszinteség, néha az asketikus ridegség mezébe tudja burkolni. Fő tekintélyét, ünnepest íróját a szerzet kötelekén kívül és mégis azzal folyton szoros viszonyban álló Bellarmin bibornokban bírja, a pia fraus eme nagymesterében. — Pázmány iskolázási s tanári évei idején még a főlebb vázolt iránylat túlnyomó, a

mely Magyarországon valamivel tovább is tart, mialatt Forgách Ferencz intézte az egyházi élet vezetését, s a míg nyomaik maradtak a tizenöt éves török háborúban ébredezett, a régibb spanyolhoz hasonló, rajongó lovagi lelkületnek, a mely Balassa pályájának végén s Dobokai szereplésén meglátszik; Pázmány saját tevékenységének java ellenben ismét emez utóbb jellemzett harmadik, s nagyjában Muzio Viteleschi generalisságával összevágó korszakba esik, s természetszerű gyümölcse a benyomásoknak, a melyek a férfikorához közelgőt érték, valamint összhangban áll legjelentékenyebb kor- és polgártársainak, különösen Khlesl bíbornoknak irányával; csak hogy Pázmány előkelő egyénisége magaviseletének többnyire bizonyos fenkölt tartózkodás színét tudta kölcsönözni, s e mellett azon benyomást kelteni, mintha mérsékletét némi általános emberszeretet s hazafiúi áthatottság idézné elő.

A Grácban töltött tanári évek bizonyára az alapos tudományos kiforrás, az önálló személyes tulajdonok kidomborulása, s az irodalmi pályára való előkészület korát képezhették. Ez utóbbi körülményt maga említi föl; ama mozzanatok valószínűsége önkényt kínálkozik. Hiszen, mikor 1602-ben először lép föl a nyílt közönség előtt, kész ember. A jezsuita kiképzési rendszernek a társaság tagjait illetőleg éppen az a megbecsülhetetlen előnye volt, hogy míg egyrészt az egész szellemet átkarolta s föloldhatatlan lánczokkal csatolta a századok századjaira változatlanul kitűzött alapelvhez, addig másrészt tért nyitott minden tehetség szabad kifejtésére a tényleges kor közvetlen igényeinek megfelelőleg, hogy a főnöknek s a célnak minél tökéletesebb vak eszközt juttasson rendelkezésére; hideg szenvedélyt keltett, a melyben az extasis legmagasabb foka összefért a gondosan kiművelt ítélőképesség száraz számításaival. Éppen ezért hosszú előkészületet követelt; nem fukarkodott az esztendőkkal, de azután nem késelt bárminő fölény érvényesítésére tért és alkalmat nyújtani, a minek éppen Pázmány pályája fényes tanújelét szolgáltatja. Különben számára a Grácban tartózkodás egy más, utóbb nagyfontosságú nyereséggel is járt. A császári ház stiriai ágának udvara volt az ellenreformáció székhelye. Itt ismerkedhetett meg a leendő primás leendő királyával, II. Ferdinánddal; itt szövődhettek ama bizalom, mondhatni barátság

szálai, a melyekhez való rendületlen ragaszkodás az élet minden hányattatásaiban úgy e fejedelem, valamint e pap kedélyének közös vonását képezte, és a mely e két férfiút halálukig egymáshoz fűzte. A tulajdonképeni gyakorlati élet azonban Pázmány részére nem a collegium falai közt, hanem Kassán és a nyitrai püspök körében kezdődött, a ki csakhamar benső meghittjévé választotta, a mennyire az állások és vérmérsékletek különbsége ily bizalmas viszonyt egyáltalán megengedhetett.

Forgách Ferencz, nyitrai püspök, majd esztergomi érsek mintaképe ama merőben egyeszméjű, szűk látkörű, a végletekig makacs, a hihetetlenségig vakbuzgó, föltétlenül türelmetlen, kegyetlen és erőszakos, mérsékletet nem ismerő, s e tulajdonságokban a nagyúri gög által megrögzött, egyébként a közönségest egyáltalán felül nem muló észtehetségekben elbizakodott, különben a dynasta családhoz tartozás következtében magokat az alsóbbrendűeket sújtható csapások alól kiváltásgoltaknak érző férfiaknak, a kik mintegy hivatva látszanak arra, hogy magok ellen forradalmakat hívjanak ki, és ügyöket saját gyűlöletességökkel azonosítva, végveszélybe döntsek. Az ő lelkületére nézve kétségen kívül igazolt azon vád, hogy azt tartotta: «Jobb elveszni egész Magyarországnak, mint a libera religiót megengedje ő felsége», a mit Pázmány magát illetőleg méltatlankodva esküvel visszautasított, s a minek igazolását s kedvező színben föltüntetését megkísérteni napjaink egy különben népszerűsége és hazafisága elismertetésére igen kényes főpapjának, volt föntartva. Forgách magaviselete s a prágai udvarnak az ő ösztönzését követő esztelenségei idézték elő főleg a Bocskay-fölkelest; politikai belátásának csekélységéről tanúskodik a bécsi békekötés utáni eljárása, a Rudolf-féle, minden részről elítélt kormányzat folytatásának kísérlete II. Mátyás ideiglenes megnyugtatóra törekvő tervei ellenében, a mely csaknem újra polgár- és testvérharczot támasztott. Ő tőle származott a hirhedt XXII. czikk becsmérlésének merénylete az 1604-diki törvényekbe, a melyet szintén mentegetve találunk az imént említett püspök kortársunk által; valamint a bécsi békekötés meghamisításának igyekezete az «absque præiudicio catholicæ religionis»-fele záradékkal, a melyet a *Veresmarti Mihály élete és munkáinak* érintett szerzője, Ipolyi, elfogult védíratában ma is «valóságos erőd»-nek néz, «mely által századokon át lett volna

védve az uralkodó vallás, az államegyház, és a melyből századokon át mindenkor, a mikor szüksége vagy ereje volt rá, kiléphetett védelemre vagy hódításra», de a mely a komoly történetben csak azon üres papírvárak egyikét képezte, a melyek, mint a chinaiak rémitgetésre szánt, a falakra föltüzött sárkányai s ördögei, alkalmasak ingerlésre s boszantásra, a nélkül, hogy bárminek erőt kölcsönözhetnének, s a melyektől, valamint a papi rend egyoldalú tiltakozásaitól, hallgatag mellőzéssel fordúlt el mindig Magyarország alkotmánya.

Ily eljárás előkészítésére, igazolására, a józanúl lanyak megfélemlítésére, a dühös rohamra vezérlettek buzdítására, az ellenfél leszólására, nevetségessé tételére és elriasztására kikerülhetetlen szükség volt, gyors elméjű, kész tollú, tudományával tekintélyes és eszközeiben nem válogatós publicistára; s ilyet keresett és talált Forgách Pázmányban, a kinek irodalmi munkássága azután évről-évre vastagabb folyamban áradt, a ki szüntelen, hol nyílt sisakkal, hol álnev alatt, föllépett vita- és gúnyirataival, magyar és latin értekezéseivel és alkalmi elmefuttatásaival, vékony röpíveivel és súlyos foliansaival, csakhamar fejévé vált a körülötte gyülekező s modorát utánzó, mesteröket otromba durvaságban néha túlhaladó, de sikerben soha el nem érő írók csoportjának, a kiknek egyebiránt minden művei közül messze kimagaslik saját termékeinek is koronája, az eszmemenetet összefoglaló, minden művészetét kimerítő, ismereteinek gazdag tárházából teljesen fölszerelt *Igazságra vezérő Kalauz*. Termékenysége bámulatos; s azt csak az alkalmazott alakok s érvelések sokoldalúsága s bősége múlja fölül; méltatlankodása s haragja, idezetei, vastag tréfái s még vastagabb szitkai, furfangja és okoskodásának fordulatai kimeríthetetleneknek látszanak; a szórszállhasogató megkülönböztetésektől, az éles elmésségektől s finom játsziságtól a nyers káromlás, a tartaléktalan heveskedés és súlyos személyeskedés fékezetlen hangjaiig hatalmában volt minden árnyalat, minden fokozat. Szüntelen vegyíti a színeket; a fellengző vallásos dicsénekek, a theologikus és scholastikus száraz levezetések, az ókori és újkori szent es világi irodalomra hivatkozások, s a parasztosan népies, erőteljes szólamok gyakran meglepően férköznek egymás vegyes társaságába. A gondolatok és a szavak, a jelzők és a kifejezések dús bőségével rendelkezik. Irálya biztos; csapongó,

a hol kedve tartja; szabatos és kiegyenlített, a hol szükséges; a mondatok egyensúlyozottak; a periodusok kidomborítvák. A latin és olasz akkor még egyedül kiképzett stylus általa tüzetesen ismert művészetével földolgozni s alkalmazni képes a magyar nyelvnek ösztönszerű ügyességgel kibányászott kincseit. Érdes és hatalmaskodó, s egyszersmind olvadékony és gördültes. Nyelve s irmodora nem kevésbé hatályos fegyverek czáfolataiban, mint gondolatainak ereje. Így is nemzetének nagy írói közé tartozik; pedig befolyása e tekintetben nem maradhatott szakadatlan, nem öröklődött át. Hosszabb életű iskolát nem alapított; a magyar irodalmi művelődés hagyományait, sőt a Pázmány által szerzett gazdagodást nem tanítványai, hanem főleg legelkeseredettebb ellenfelei, az erdélyi szegény reformatus papok s tanárok tartottak meg a nemzet számára. Természetes; hiszen csak a szentírás fordítói és a nagy költők és történetírók képesek állandó, mély nyomokat hagyni valamely nép eszmekörének kifejezésében; a vitairatok belső jelentősége elvesz a nappal, a mely azokat születni látta, s az érdeknek, a mely eszméikhez tapad, elhalványulásával együtt megszűnik az alak emlékezete is, a melybe foglalvák.

Nem feledkezhetni meg Pázmány irodalmi működésének méltatásánál predikációiról sem, a melyeket pályája végén maga összegyűjtött s kiadott. Talán későbbi átvizsgáltságuk és közrebocsátásuk okozza, hogy hangjuk sok tekintetben elűt a vallási polemiáketől; tetemesen higgadtabb, mérsékeltabb; igaz, egyszersmind kevésbé változatos és érdekfeszítő. Egyébiránt ismeretes, hogy e beszédek nem teljes szövegekben nyomattak le, a mint a szószekekről elhangzottak; s valamint tudvalevőleg kihagyattak az egyikből a Tordai-féle esetet érintő személyes vonatkozások, úgy megtörténhetett ez a többiekkel is számos más alkalomra nézve. De valószínű az is, hogy Pázmány, midőn személyesen szólt a közönség előtt, inkább idegenkedett a szent helyhez és időhöz nem illő kifakadásoktól, s hogy saját egyéni méltósága magasra feszített igényeivel össze nem férőnek tarthatta a csufondároskodást, vagy bármily alacsonyabb érületet tanusító vagy keltő, esetleg a szónok tekintélyes fölényének ártalmas, vagy bizalmaskodásra indító eszmemenet eszközeit. Szárazabb, mondhatnók, hagyományszerűbb, és szűkebb korlítok közt mozgó, mint

várhatnók; ékesszólása még mindig jelentékeny, hanem inkább tiszteletet gerjesztő, mint elragadó, kevésbé kor-bácsolja föl a kedély hullámain, nem annyira megkapó vagy elbűvölő, mint inkább nyomatékos, a megfontoláshoz szóló, és áhítatoskodó. Némi részben a tanári éveken át megszokott modorra emlékeztetnek e szabályos, kimért, a közvetlenség melegét nélkülöző beszédek, a melyek még a későbbi, bámulattal eltelt jezsuita-dícsérőknél sem részesültek soha a *Kalauz* népszerűségében.

PULSZKY AGOST.

AZ 1849 JÚLIUS 2-IKI KOMÁROMI CSATA.

Második és utolsó közlemény.*)

És most még audiatur et — tertia pars.

Az orosz hivatalos jelentés **) kivonatban — a következő helyeket tartalmazza:

«Az osztrák fővezér arról értesült volt, hogy a magyarok egy 40,000 emberből álló hadtestnek ***) Budáról a Duna jobb partján Komáromba megérkezését várva, nagy számmal a Monostor (Sandberg) előtt állnak . . . Az ellenségnek ez egyesülését meggátolandó és öt erősített táborába visszaűzendő, báró Haynau tábornok ily parancsokat adott július 2-dikára stb. . . . Csakhamar azonban kisült, hogy a Budáról Komáromba várt ellenséges hadoszlop számereje felőli hír túlzott volt s az csak egy jelentéktelen csapatból állt, melynek már előtte való éjjel sikerült bejutni Komáromba.+) Daczára ennek, báró Haynau tábornok megparancsolta, hogy a csapatok csak folytassák előnyomulásukat a kitűzött irányokban.

«Reggeli kilencz órakor az osztrák I. hadtest azon gyöngye magyar őrsöket, melyek az erdőt Harkály mellett megszállva tartották, visszanyomta és a Monostorral szemben foglalt állást; ennek jobb szárnyához csatlakozott a IV. osztrák had-

---

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 118. számában.

**) *Bericht* stb. Berlin, 1851. Schropp et Comp. I. és II. r. 162—171. l.

***) 40,000 ember helyett csupán Mészáros altábornagy közeledett az nap Komáromhoz. Ez is visszafordult.

†) Tudjuk, mennyire tévedés ez is. Így nem tudhatni megkönnyen a valót az ellenség szándékai felől.

test. — Görgey *) ötven ágyút és húsz század huszárt küldött ellenök.

«Midőn Haynau megtudta, hogy Ó-Szőny csak gyöngén van megszállva az ellenségtől, Benedek tábornok gyalog dandárát a IV. hadtesttől és támogatásul Simbschen tábornok lovas dandárját a Bechthold altábornagy tartalék hadosztályától Ó-Szőny ellen küldte, hogy vágják el az ellenségnek összeköttetését Esztergommal és Budával, a Duna jobb partján. — Ekkor a magyarok négy lovas század fődözete alatt nyolcz ágyút vetettek elébe Benedeknek. — Egy szerencsés pillanatban a herczeg Liechtenstein nevét viselő könnyű lovas ezred megrohanja a magyar üteget, a tüzekeket levágja **) s azután a fődöző huszárokat veszteséggel visszaveti . . . Benedek elfoglalja Ó-Szőnyt . . .

«Az osztrák bal szárnyon gróf Schlick . . . az ellenséget erődítvényeibe visszaszorította. A fővezértől meg volt parancsolva, hogy ezen a ponton az ágyúzásra kell szorítkozni — a monostori erődítvény megtámadása nélkül. De az előrenyomulás hevében Reischach tábornok dandára a mellső három lünettre veti magát s elfoglalja azokat . . . Görgey túlerővel elibe veti magát az előrenyomult dandárnak. Ez visszahúzódik, miután e merész, de haszon nélküli támadásban tizennégy tisztet és 200 közembert veszített.

«Mikor délután három órakor Haynau nem látott sok ellenséget maga előtt, az ütközetet bevégezettnek tartván, maga visszatért Bánára, miután előbb a különböző hadtesteknek megparancsolá, hogy vonuljanak kijelölt táborhelyeikre vissza.

«Az osztrákok hátramenő mozdulata jobb szárnyunkon kezdődött. Innen küldte szét parancsait is a fővezér. Az I. hadtest, mely a parancsot legkésőbbben kapta meg és csapatjait még ki nem vonta a csatából, nem hagyhatta oda a harcztért ugyanakkor, mikor a többiek.

«Az osztrák fővezér azon föltevése, hogy a magyarok az nap többé semmit sem fognak tenni — téves volt, mert Görgey . . . támadáshoz készült.

«Az osztrák IV. hadtestnek és tartalékoknak távozása után Görgey megkettőzte az I. osztrák hadtest elleni tüzelést;

---

*) Ez még csak Pöltenberg volt.

**) Mily messzi előre lehetett ez a vörös sapkás ütegünk!

tizenkét gyalog zászlóaljat, negyven lovas századot és körülbelül 90 ágyút vitt ellene.

«Gróf Schlick tábornok helyzete valóban veszedelmessé vált . . . Görgey . . . tüzérségének és lovasságának egy részét balra irányozta, megkerülni az erdőt. E mozdulat megpecsételheti vala az I. hadtest végveszedelmét.

«Gróf Schlick egy tisztet szalajt Paniutinhoz s kérve kéri, segítse ki őt egy dandárral.

«A tiszt azon pillanatban ért oda az orosz hadosztályhoz, mikor ez Csém mellett táborába telepedni készült; innen a nagy távolság miatt a harkályi ütközet csak jelentéktelen ágyúzásnak tetszett. Paniutin gróf Schlicknek üzenetéből nem csak az osztrák I. hadtestnek, hanem az egész hadseregnek veszélyes helyzetét fölismervén, tüstént egész hadosztályával indult útnak — s a nélkül, hogy erre a fővezér parancsát bevárná, a ki már ekkor két mérföldnyire volt a csatatértől — tíz percz múlva már Harkály felé vezette azon magyar csapatok ellen, melyek gróf Schlicknek jobb oldalát kerülték meg. Ugyanakkor Simbschen tábornok is sietett . . . a maga lovassági dandárával Moca felől gróf Schlicknek segítségére.

«Görgey, a ki Paniutinnak dombok által előle eltakart mozdulatát észre nem vehette, három ezred huszárral elibe vetette magát Simbschen támadásának és vele a Csémről Új-Szönyre vezető út közelében tüzesen összezapott — tudniillik jobbra a Paniutin-hadosztály előnyomulási irányától.

«Azon pillanatban, mikor az utóbb említett ponton a lovas ütközet tetőpontját érte, ott bukkant föl a mi hadosztályunk a Harkály és Csém közötti magaslatokon. Balra Schlick hátrálóban Ács felé, keményen szorongatva a túlnyomó ellenség által, ki a harkályi erdőnek már nagyobb részét elfoglalta . . . Jobbra Simbschen viaskodik ama három huszár ezred ellen. Így az orosz hadosztály kénytelen volt két ellenkező irányban támogatni az osztrákokat.

«A nagyobb veszély a Simbschené volt. Paniutin az első harczielben fejlődött, arczczal Új-Szönynek; egy üteg legnagyobb fajta ágyút úgy állatott föl, hogy a Simbschen bal oldalát lödözhesse; és segítségül két század dragonyost küldött neki.

«Tüzérségünk lövései és Simbschen lovas rohama az ellenséget hátrálni kényteték. Görgey erre tartalék tüzérségé-

vel nyomúlt az orosz üteg ellen; ekkor Paniutin viszont a nyolczadik számú könnyű gyalog üteget toldotta a tűzben levő nehéz ütegek bal oldalához. Így nyerte vissza egyensúlyát az orosz hadosztály jobb szárnyán az ütközet.

«Mind ezalatt gróf Schlick hadteste mindegyre folytatta hátrálását, — nem sokára végképen eltisztult az orosz hadosztálynak balkézt eső nyílt mezőről. A magyarok pedig az erdő és harkályi major közt tűzérseget állítván föl, ez az orosz üteget hosszant kezdte lödözni. Egyszersmind az osztrák I. hadtestet újból erőiesen megtámadták.

«Ez volt a csatának legveszélyesebb pillanatja.

«Ekkor Paniutin azt parancsolta, hogy a hetedik számú könnyű gyalog üteg ültesse föl tűzéreit és Harkály mellett úgy álljon föl az orosz hadosztálytól balra, hogy ennek oldalával szinte derékszöget képezzen a vonala. Egy percz alatt kilencz ágyú sorakozott jobbra a majortól — s tüzelni kezdett a magyar tűzérsegre, míg a többi három ágyú — valamivel balrább foglalván állást, azon csapatokat kezdte hátba lödözni, melyek Schlicket szorongatták.

«E hetedik számú könnyű üteg hirtelen merész közbeszólása helyreállította az ütközetet. A Schlicket szorongató csapatok gyorsan vissza kezdtek vonulni; az orosz hadosztály balszárnya ellen működő magyar üteg — rövid viadal után szintén visszahúzódott.

«Ezt fölhasználva Schlick, a támadásba ment át. Lovassága Liechtenstein Ferencz herczeg parancsai alatt a visszavonuló magyarokat nyomon követte a harkályi erdő s az orosz hadosztály között és ez utóbbi bal szárnyához oda támaszkodva. Schlick gyalogsága is előre tört Bianchi tábornok segítségére, a ki éppen meg legvégét tartá az erdőnek.

«De még ezzel nem volt a csatának vége.

«Görgey el volt szánva, még egyszer szerencsét próbálni.

«E végett az osztrák I. hadtest ellen s az orosz hadosztály bal szárnya ellen körülbelül nyolczvan ágyút járatott föl, hogy ezzel ide kösse le a szövetséges hadak figyelmét s azalatt jóval odább balra húsz lovas századot vont együvé, hogy ezekkel előbb Simbschen tábornokot rohanja meg s ennek elűzése után az orosz hadosztály jobb oldalának essék.

«Minthogy balszárnnyunkon növekedett a tüzelés, Paniutin a hetedik számú könnyű üteget egy újabb — a negyedik

számú nehéz üteggel — szaporította. Kemény ágyúcsata fejlődött, de az orosz gyalogságnak ez keveset ártott — mivel egy hosszú dombhát eltakarta.

«Görgey az összes húsz század huszárt előre viszi Simbschen ellen. Az osztrák lovasság minden erőlködése képtelen volt a huszárok merész rohamát föltartani; az osztrák lovassági üteg is kénytelen volt meghátrálni. Ekkor Paniutin parancsot adott, a tartalékból hat ágyút (a hatodik számú könnyű gyalogütegből) a maga jobb szárnya előtt, és ez ágyúktól jobbra a Diebics-Zabalkanski-ezredet állítani sorba, mely most nevezett gyalogezrednek zászlóaljai négyszögeket alakítottak a magyar lovasság támadásai ellen.

«Néhány jól irányzott ágyúlövés kartács-gránátokkal zavarba hozta az ellenséges huszárokat. Az osztrák lovassági üteg újból elkezdte tüzelését. Simbschen tábornok fölhasználta a huszárok zavarodását, rájuk támadt és visszaveté őket. Ez alkalommal Görgey kardvágás által fején megsebesült.

«E támadás visszautasításával véget is ért a csata . . .

«Mondhatni . . . hogy az orosz hadosztály ezen a napon nagy szolgálatot tett az osztrák hadseregnek — és talán a végveszedelemtől (Niederlage) mentette meg.

«Hogy az ember meggyőződjk, mennyire veszélyes helyzetbe hozta magát az osztrák hadsereg, elég meggondolni: 1-ször hogy meg volt neki parancsolva, őt, egymástól teljesen elvált részre szakadottan foglalni állást; az I. hadtest tizennégy werstnyire a IV-diktől; Benedek tábornok dandárja ez utóbbtól hét werstnyi távolságban; — 2-szor, hogy az ily hosszára nyúlt fölállítás elfoglalására megkívántató mozdulatokat az ellenség szeme láttára kellett véghez vinni; és végre 3-szor, hogy a Csépnél fölállított hadtest tizenkét werstnyire a tartaléknak való pont mögött létezett.

«Paniutin elhatározása, a fővezér parancsának bevárása nélkül sietni Schlicknek segítségére, mozdulatának gyorsasága, az állodás kiszemelése, a honnan ő mind a két oldalra lehetett a szétvált osztrák haderőknek támogatására, ágyútüzének egyszer az egyik, majd megint a másik oldalra irányzása, a mint a csata fordúlt, mind ez a legnagyobb elismerésre érdemes.

«A tisztos vitéz gróf Schlick, lovagias őszinteségével megmentőinek nevezte az oroszokat. Ő felsége az osztrák csá-

szár Paniutinnak különösen kifejezte köszönetét . . . Ugyanezt tévé báró Haynau tábornok is . . .»

Az ellenfelek tollából eredt ez elbeszélésből mindenek előtt az tűnik ki:

hogy a mi jobb szárnyunk és jobb centrumunk erélyes és kitartó támadása következtében az ellenség mindenét, a mit csak bírt lovasságból és tüzérségből — az egész orosz tartalékot épen úgy, valamint a legtávolabb Ó-Szőnynél álló lovas csapatokat is — ide koncentrált Harkályhoz, nehogy mi itt az ő föllállításán keresztül törhessünk;

hogy tehát sikerült a magyar fővezérnek ezt — ily szándékunkat — elhitetni Haynauval;

hogy — ha Görgey Arthur Ó-Szőnynek reggel történt elvesztése után azt tűzte ki célul, hogy Ó-Szőnyt vissza kell foglalni, akkor célszerűen intézkedett, helyesen tervezett és jól számított;

mert épen Simbschen lovasságának Ó-Szőny mellől, Wohlgemuthnak pedig Mócsáról mind Harkályhoz tódulása és Benedeknek ez által Ó-Szőnyben való elszigeteltetése tették lehetővé a Benedek által erősen eltorlaszolt Ó-Szőnyt a harkályi lovassági viadalok időpontjában és hatása alatt visszaszerezni!

És ha Görgey Arthurnak — csataközben támadt e specialis célján kívül — általános célja Komáromnál az volt: a fogunk fehérét kimutatni, becsületesen megverekedni ott, a hol van az ellenség, s a hol összeakadunk véle, — nem megszökni a túlerő elől azzal az őszinte vagy őszintétlen önhitegetéssel, hogy «majd máskor — jobb helyen és jobb időben», akkor ezt a célját is Görgey Arthur 1849 július 2-án elérte.

Mind ez világosan kitűnik már Raming elbeszéléséből, bár mennyire iparkodik is ez (a mi csak természetes és tőle rossz néven sem vehető) az övéi vitézségét föltündököltetni.

Ez «ellenfél» előadásából is tehát minden gondolkozó olvasó azon meggyőződésre kell hogy jusson, mikép a komáromi magyar hadsereg katonai erőfejtése és vitézsége e napon felsőbb rangú volt a kétszer akkora ellenségénél; — és ha mentül nagyobb dicséretet érdemel az osztrák-orosz hadsereg magatartása, akkor a magyar hadseregé csak annál többre becsülendő. Mert az merő phrasis, a mit Raming «magyar túlerőről» (Uebermacht) beszél!

Vegyünk egy részletes példát: Hasonlitsuk össze az osztrák I. hadtestet (Schlick) a magyar VII. hadtesttel (Pöltenberg) most csupán gyalogság tekintetében. Mert a két hadtest július 2-dikán tenyleg egymás ellen küzdött és mert a Pöltenberg hadtestének épen a győri csatát közvetlenül megelőző időből való eredeti harcrendjét bírom gyűjteményemben; a Schlickét pedig maga Raming szolgáltatja.)* — Íme: Pöltenbergnek volt tizenkét gyalog zászlóalja — és adjuk hozzá még azon négy zászlóaljat szélső jobb szárnyunkon, melyeket bátyám (erősített táborunk védműveiben tartaléknak hagyott) II. hadtestünktől hozzávett; ez tizenhat zászlóalj, melylyel szemben állt Schlicknek huszonegy zászlóalja.

És hozzátéve a küzdő ellenfelek *egész* számerejét véve: Pöltenberg egész hadteste (a győri csata előtt 9340 ember s ez sem mind combattáns) július 2-dikán körülbelül 8000 emberrel, — a Leiningen 7000 emberrel, a Kászonyi 6000 emberrel indult reggel a csatába. A Janik-dandárt (a VIII. hadtesttől) ama reggeli összekeveredés s a monostori elősánczoknak a 48-dik honvéd és Don Miguel zászlóaljak által való visszavétele után a főparancsnok rögtön visszaküldte a tartalékhoz a tábor belsejébe . . .**)

És hogy tényleg Haynauék elhitték azt, hogy mi magunkat Harkály és Csém közt keresztül akarjuk vágni és Budára akarván levonulni, ezt a bábolnai úton szándékunk meg ejteni: ez meg e napon a *magyar hadvezénylet* fölényét tanúsítja.

Görgey Arthurnak észszerűen csak is az ősönzyi úton lehetett akarnia Budára levonulni, kemény hátvédharczok árán, de szabad oldalokkal. Nem a bábolnain, formaszerint vesszőt futva itten az ellenség hadtestei között.

Ó-Szőny visszafoglalásában pedig — most már erről szólva — nem csak Leiningen tábornokot s alatta III. hadtestünket illeti meg a kitűnő vitézség babérja, de megilleti Klapka tábornokot is, balszárnyunk intézőjét, e napon a hadvezéri gyors fölfogás és gyors cselekvés teljes elismerése. A mint ő délután 4—5 óra tájban azt látta, hogy Görgey Arthur a jobb szárnyon és jobb centrumban mit művel és ennek

*) A 11. és 12. lapon.

**) Lásd az erő-viszony bővebb kimutatását e közlemény végén.

mi a hatása az ellenségre, akkor mondatlan elértvén a fővezér gondolatát és fölfogván a pillanat esélyét, rögtön a III. hadtest lovasságának nagy részét szintén Harkály felé küldte Görgeynek segítségül, — Leiningennek pedig megparancsolta, hogy Ó-Szőnyt most vissza kell foglalnia minden áron. S ezt Leiningen meg is tette.

Raming ezt a visszafoglalást így írja le :

«Mikor a magyarok délután négy és öt óra közt azt a támadást P.-Harkály ellen intézték, ugyanakkor tetemes túlerővel (sic!) Ó-Szőnyben a Benedek-dandárt is megtámadták. E czélra III. hadtestők, Leiningen, volt kiszemelve. A falut Benedek tábornok, a mennyire az idő kiadta, jól védhető állapotba helyezte volt, és tizenegy gyalog századdal szállta meg; dandárja többi részét pedig a helységen kívül, tőle balra állította föl.

«A harmadik honvéd-zászlóalj s a tizenkilencedik számú sorgyalog ezred (Schwarzenberg) harmadik zászlóalja valának az Ó-Szőny elleni rohamra kirendelve; követték ezeket másod sorban: az 52-dik sor-gyalogezred (E. H. Franz Karl) harmadik zászlóalja s a 42. és 65-dik honvéd-zászlóaljak; tizenhat ágyú készítő elő a támadást . . . Az elől nevezett két zászlóalj kertkerítések által földve, behatolt a helységbe, hol heves küzdelem fejlődik. Az elől küzdő osztrák csapatok kénytelenek hátrálni a túlerő (sic) előtt és a helység közepén létező eltorlaszolt hid mögé húzódnak vissza. Ezt a pontot ők ekkor a három oldal felől is rájuk irányzott leghevesebb tűzben nyugodt bátorsággal nemcsak védik, hanem a torlasz mögött sorakozó csapatok csakhamar új támadásba menvén által, a kartácslövéseinktől megrendült ellenségre rohannak, ki elkövet ugyan mindent, hogy magát a házakban és kertek közt föntarthassa, de rövid véres viadal után teljesen kiszorúl a helységből, mely e szerint megint osztrák kézre kerül.

«A helységtől balra föllállított osztrák dandárrész szintén megtámadtatván, szilárdan megtartotta állodását.

«De az ellenség nem hagyott föl támadásaival, hanem tetemesen megerősödve (sic) ismét előre tört Ó-Szőnyre. Benedek tábornok ekkor a helység védcsapatját négy új századdal és két 12-fontos ágyúval megszorította; és most a magyarok rohamra oly hatalmasan visszaveretett, hogy ők ágyúik védelme alá kényszerültek visszamenekülni.

«Ezután az ellenség, a ki az ószőnyi pont visszaszerzésére különös súlyt látszott fektetni, a helységnek ágyúkkal és röppentyűkkel való erélyes lödöztetésére szorítkozott a nélkül, hogy ezzel is eredményt érjen el.

«Ez nyolcz órakor volt este.»

Elmondja ezután Raming, hogy Wohlgemuth a Jablonovski-dandárt Benedeknek segítségül küldte, de a már elindultnak csakhamar ellenparancsot küldött, mert a harkályi események arra bírták, hogy egész hadtestével amoda siessen. Ehhez képest azt parancsolta Benedeknek, hogy ha magát Ó-Szőnyben tovább nem tarthatná, akkor adja föl ez elszigetelt pontot.*)

Föl kell tehát tenni, hogy Benedek nem tarthatta magát tovább Ó-Szőnyben, azért vonúlt vissza Leiningennek harmadik s utolsó rohamára.

A mieink beveszik Ó-Szőnyt és egy darabig üldözik is Benedeket. Alkonyatkor itt is szűnik a harc.

Az út Budára birtokunkban van — — —

Raming nagyra van véle, hogy az osztrák lovasság amott Harkály körül huszárjainkat egyszerre elől, oldalt, hátul (maga írja) támadván meg, visszavetette, megfutamította. — Ez csak azon esetben állana egészen, ha mi komolyan a bábolna-budai útra keresztül akartunk volna törni; és Raming világosan e föltevés alapján állítja azt. — A dolog természete szerint a lovassági rohamoknak az a sajátságuk, hogy mentül messzebbre a gyalogságtól és tüzérségtől előre rugtatnak, annál kevésbbé állhatnak meg a lovasok az elért végponton, s annál bizonyosabban kell onnan vissza is térniök az egyetemes harczielben általok elfoglalt előbbeni pontokra. Ez a visszavetés pedig ritka esetben történik lépést. — Az meg merő tévedés, hogy Görgey Arthur július 2-dikán a bábolnai úton szándékozott a lábát megvetni. A Harkály körüli lovassági viadálnak célja, a mint láttuk, Ó-Szőny visszafoglalásának megkönnyítése volt.

Szólnom kell még Görgey Arthur megsebesüléséről.**)

---

*) 116—118. lap.

**) A következő sorokat leginkább (de nem szóról szóra idézve) Görgey Arthur könyve fonalán írom. *Mein Leben und Wirken*. II. k. 217—223. l.

Az utolsó huszár-attakot ő — igenis — személyesen vezette. Hadvezéri fölenyét, melylyel ekkor kétség kívül bírt a hadsereg fölött, ki akarta toldani a személyes példa magával ragadó hatásával, csak hogy a lovassági újabb roham mentül jobban és mentül bizonyosabban sikerüljön.

Ennel többet már nem tehetett.

S egyúttal még mást is akart.

A lovas rohanatok (kivált a nagy tömegekkel véghez vittek) sikerének remélt teljessége oly váratlan körülményeken szokott múlni, megtörni, melyeket a kiinduló pontról ki nem vehetett a vezető — a melyeket tehát az irány kitézésekor számításba sem vett. Ilyenek: egy süppedékes partú ér, egy fok, egy a halmos terepen észrevétlen oldalt lesbe fölállított ellenséges mellékcsapat hirtelen szembetűnése, mely a teljes vágtatásban előre haladott rohamlókat épen a bevágó pillanatban egyszerre meglepi és megakaszthatja vagy zavarba ejtheti. — Hogy ilyen véletleneknek elejét veendő, a haladtában egyre változó terepet a csapat előtt mintegy jó előre földeritse és még roham közben is bármikor, ha kell, irányt változtathasson a nyomában haladó csapattal, azt les, tör ellen óvja: azért akart Görgey Arthur némi távolságra elől járni. Oda állt tehát a rohamra megalakult három ezred huszár bal szárnyának az élére és megmondta Pöltenbergnek azt, hogy mindig iránypont gyanánt őt tartsák szemmel. Arra való volt a vörös zekéje, hogy meg lehessen látni.

Azért állt pedig nem a jobb, hanem a bal szárny élére, mert a jobb szárny a nélkül is bátrabban haladott, míg a huszárok bal szárnyán meglátszott, hogy az ellenség ágyútüze, melynek e szárny e pillanatban jobban ki volt téve, rontja a jó kedvét. Itt akart ő a példa által hatni — tulajdon példájával és kíséretének — mind kipróbált vitézségű ifjaknak és férfiaknak, Protheaud és Kempelen Károly, Takács Gyula, báró Sennyey Lajos, Schmidegg Kálmán, Batthyányi László és Kornis grófok, Vermes, Huszthy, Spiller, Gally, Radányi huszár főhadnagyok példája által.

Lova gyorsabb lábú is volt valamennyinél. Kedvére eresztette. Kísérete is alig bírt nyomába hágni.

A támadás czeltárgya: az ellenséges centrum szélső jobb szárnyán tisztán kivehető fehér lovas vonal, melyet Görgey Arthur fehér egyenruhás osztrák dragonyosoknak tart.

A hullámos terep, melyen előbbre halad, hol eltakarja előle e fehér vonalt, hol föltünteteti megint szeme előtt.

Az utolsó ilyen közbeneső fölemelkedésnek tetejébe érve, azt látja, hogy a fehér kabátosok — tisztán az erkölcsi lökéstől — immár hátat fordítottak. Az épen előtte lévő század second-kapitánya ugyancsak sarkantyúba vehette a lovát, mert ennek farka gyorsan karikára forog . . . A közbeeső távolság vagy ötven lépés . . . Egy pillanatig Görgey Arthur kísértetbe jö annak a secondnak a széles hátára mérni egyet. «Ej! ez neked nem föladatod!» feddi magát. És nehogy a kísértés erőt vegyen rajta, kardját keményen hüvelyébe löki.

E lelki és testi mozdulat önkénytelenül vele jár lova eddigi gyors járásának meglassításával. Ő meghúzza a kantárszárat és szétnéz.

Ekkor figyelmessé lesz rá, hogy az őt követő huszárok nagy tömege messzi elmaradt mögötte, vagyis az ő lova nagyon elhagyta azokat. Erre ő egészen megállítja lovát, hogy magát huszáraival fölvetesse.

Ekkor volt, hogy Görgey Arthur kísérete, tiszték és közemberek, de a még hátrább maradt huszár hadvonalból is egyesek, kik a sorból rajmódra kitörtek, megeresztett kantárszárral bátyám mellett elvágtnak, hogy a futó ellenségbe bevágjanak.

Ugyanekkor ő azt veszi észre, hogy nyugatra, a merre a nap épen leáldozik s a honnan sűrűn száll az ágyúgolyó huszárajainkra, egy sötét egyenruhás ellenséges lovas csapat van rézsút fölállítva. A csekély távolság daczára ő nem bírja tisztán kivenni a fegyvernemét, mert szemét a lenyugvó nap sugarai kápráztatják. Ő dzsidásoknak tartja.*)

Oly közel vannak hozzá, hogy a roppant zaj daczára az emberi kiáltások zsvaja elhallik hozzáig s ő tisztán kiveheti a zsvajból e többször hangosan ismételt biztató szavakat: «Lem tego czernonego!»**)

Nem kell számon kívül hagyni azt a körülményt, hogy e «zöldek», a terep minősége által szemünk elől eltakart állá-

---

*) 1849-ben valamennyi dzsidás ezrednek sötétzöld volt az egyenruhája. Szintúgy két chevauxlégers ezrednek is. Így ezek közül is lehettek.

**) «Csak azt a vöröset!»

sukban, szintúgy csak most látták föltűnni a vörös magyar lovast; a nyomában közeledő huszárságnak pedig csak iszonyú tömeges lódobogása közeledését hallgathatták; a láthatatlan közeledő veszély erősebben hat az emberi idegekre a szemmel megmérhetőnél; Görgey Arthur közeli föltűnése, a hozzájuk szomszédos dragonyosok hirtelen megfordulása a meglepetés hatásával lehetett a dzsidásokra, azért nem mozdultak . . . Meglehet azonban, hogy azért nem mozdultak mindjárt, mert parancsnokuk éppen a maga elrejtett fölállítása előnyét egészen föl akarván használni, még visszatartá embereit, míg majd a huszárok egyenest a dragonyosok után zúdulva, ő neki védetlen oldalt tárnak. Meglehet, mondom, hogy «a vörösre» fenekedő eme kiáltások még csak az előleges utasítás voltak, akkorra, ha majd a kellő pillanatban megadatik a parancs: «Hajrá!»

E sötétzöld lovas vonaltól balkézt csatlakozott ahhoz az ellenséges centrumnak jobb szélső szárnyi ütege. Ennek gyorsan egymást követő lövései csupán hang után célózva, a közeledő huszároknak szólnak . . . Golyóit megtapasztalják ezek, de amaz üteg mellett oldalt fölállított zöld kabátos dzsidásokat a huszárok nagy tömege még mindig szemmel nem láthatja . . . Ha azt az irányt, a melyben most közelednek, változatlanul tovább is követik, akkor, mire azon pontra érnek, a hol Görgey Arthur áll, itt a «zöldek» csunyául oldalba foghatják őket; míg ellenben, ha most mindjárt irányt változtatnak jobbra a huszárok, ezt a veszedelmet még megelőzhetik. Hogy ezt megtehessék, Pöltenberget róla rögtön értesíteni kellene. De mikép? Egy tisztet elébe küldeni, vagy éppen Görgey Arthurnak magának Pöltenberg elébe lovagolni — nem volt tanácsos. Ily pillanatokban mindent kerülni kell, a mit megfordulásra lehet magyarázni. Egyfelől a közeli ágyútelepek bömbölő zajában, másfelől a három lovas ezred rohamának földrengető dübörgése közt nincs az az emberi szó, mely ennyi távolságra a huszároknak megérthető legyen vagy csak el is hallják; így nem marad Görgey Arthurnak egyéb hátra, mint levett kalapjával intve, folyvást oda a jobb oldalra mutogatni; talán hogy Pöltenberg elérte.

Tehát ezt teszi bátyám. S e végett lovastól megfordul Komárom felé.

Mialatt ő így az ellenségnek háttal állva, egyre integet

s egyúttal kémli is a huszárok nagy tömege irányából, hogy megértették-e őt: hajadon fején hatalmas ütest érez, mely fejét felre rántja.

E pillanatban közvetlen közelében senki sincs, sem ellenség, sem barát. Mert kísérete már elhaladt mellette — a huszárroham zöme pedig még ide nem érkezett.

Mind ezek sokkal rövidebb idő alatt történtek, mint eltart elbeszélni.

Bátyám elszédülése csak rövid pillanatilag tarthatott; és azalatt is az erős lovasnak megszokott szoros ülése nem engedte, hogy a lóról leszédüljön.

Mikor újra eszmélt, homlokán érezte az éles fájdalmat. Kezével végig simított a homlokán: ez nem vérzett. Feje tetejéhez kapott aztán: onnan véresen húzta vissza kezét.

Ekkor ért közelébe első a kíséretéből, Monsieur Protheaud, honvéd-százados — még I. Napoleonnak katonája, légion d'honneur, évek előtt a magyar nemes testőrseregnél Bécsben Arthur bátyám vívómestere.*)

Bátyámnak első benyomása és állandó meggyőződése az, hogy fejét egy ellenséges gránát vagy shrapnell elesőtörött szilánkjá hasította föl.

A huszártömb legeleje, bár időközben jóval közeledett, még mindig nem ért a sebesülés színhelyére, sőt még közbül annyi a távolság, hogy Protheaud százados addig ráér, egy zsebkendőből kötést hevenyészni a megsebesült fejére, mely kötést ez azután a kalapjával leszorít.

Mig a jó öreg úr, folytonos franczia jajveszéklés közt, a fejseb bekötésével bajmóldodik, addig bátyámnak — a megsebesülés után csak úgy mint előtte — egyedüli gondja az attak sikerülése. A huszárok most már közel vannak, de a kalappal való integetés és mutogatás nem használt volt semmit; a huszárok directiója a régi maradt és a jövő pillanatban megtörténhetik, a mitől bátyám tartott: a jobb oldalt álló dzsidások a mieink oldalának fognak esni!

De a jó dzsidások nagy fölindulásban ugyan, de csak ő rá licitálnak: «Lem tego czervonego!»

Sőt még mielőtt a huszárok bátyámhoz egészen közel oda értek, ez örömmel azt látja, hogy az a veszedelmet szóró

---

*) A fia pedig hadnagy volt nálunk.

ellenséges üteg jobb kézt talpra szedődik és elvágat. Az ágyú-födőzet uhlánusok utána iramodnak.

Azonban a rögtönzött seborvos csak nem bír a sebkötéssel, úgy hogy tartson, elkészülni, s ezalatt a huszárhoz nagy zörejjel elviharzik bátyám mellett az ellenség után . . .

Mire bátyám fölszabadul Protheaud keze alól, a jelenet teljesen megváltozott; a huszárok már vissza is térnek.

Ez volt azon pillanat, mikor Simbschen lovassági hadosztálya tizenennyolcz századdal Ó-Szőny felől és az egész negyedik osztrák hadtest (Wohlgemuth) Mócsa felől, legélén Lederer lovassági hadosztálya tizenhat századdal, belészólt a harciba.

Nehogy a huszároknak emitt észlelhető megfordulása vad futássá találjon fajulni, bátyám erősen fejébe s a kötésre rászorítván a kalapot, derékszögben közibök ugrat, a legközelebb hozzá visszatérőknek azt kiáltván: «Meg vagyok sebe-sülve — boshúljatok meg!»

A közelébe eső tiszték a legnagyobb erőfeszítéssel támogatják őt e megállító igyekezetében . . . Egyes csoportok megint az ellenség felé törnek . . . Köröskörül méléé . . . Ám a huszárok többségének vágatva visszafordult tömege ezeket is magával ragadja.

Bátyám, mialatt maga is, Protheaud is a seb bekötözével valának elfoglalva, az ütközet gyorsan illanó változatait epen a legválságosabb pillanatban nem bírta szemével követni. Nem tudta, mi okozhatta a huszárság gyors meghátrálását. Hogy ez iránt tisztába jöjjön, fölhágy a hátrálók föltartóztatása kísérleteivel és megint egyedül az ellenségre fordítja figyelmét.

Az ellenség centruma jobb szárnyáról az ágyútűz most sokkal erősebb, mint előbb;*) több most ott az ágyú. A dzsidások nyomon szorítják huszárjainkat. De mi több, bátyám azt látja, hogy Mócsa felől is meg vagyunk támadva tüzérséggel. Ez által huszárjaink keresztűzbe estek. Ez okozta megfordulásukat.

E kellemetlen körülményből azonban azt a jót reméli bátyám, hogy ez a Mócsa felőli új támadás az osztrák jobb szárnynak a mi jobb szárnyunk ellen fordulását jelenti. S eh-

---

*) Ezek az orosz ágyúk; négy üteg.

ből azt következteti, hogy az az osztrák jobb szárny immár fölhagyott Ó-Szőny birtokával. És ez volt végcelünk.

Hogy bátyám erről bizonyosságot szerezzen magának, arra sürgeti Pöltenberget, kivel összetalálkozott, hogy köveszen el mindent, hogy a huszárokat, mihelyt az ellenséges ágyúgolyók horderején kívül érnek, hamar újra sorba szedje.

Pöltenbergnek ez még az ellenséges tűzéréség horderején belül sikerül.

Ekkor észreveszi bátyám, hogy szélső balszárnyunkon Ó-Szőny körül megszűnt minden ágyúzás.

Ez pedig annyit jelent, hogy Ó-Szőny megint a mienk.

Ezzel a szándékolt újabb lovassági előnyomulás is részünkről fölöslegessé vált. Bátyám meg is szünteti ezt, miután a nap leáldozott. Mindössze is egy lovassági üteget állít szembe a Mócsa felőli ellenséges tűzéréséggel.

Az alkony itt is véget vet a csatának.

Ekkor küldi szét Görgey Arthur a parancsot, hogy a szélső jobb szárnyon a Czenczóiig és az ácsi erdőbe és túl rajta előnyomúlt gyalog hadosztályok az erődített táborba bevonuljanak. «Ezek ugyanis — írja Görgey Arthur — különös megemlítésre méltó szívóssággal oly tért hódítottak el az ellenségtől, melyet, hogy meg is tartsunk... szemben Budára levonuló szándékunkkal — indokolatlan vállalat lett volna.

«Ezért mindezen gyalog hadosztályaink visszavonulásának baloldali fődőzése végett a magyar centrum, Psotta derék főtüzer parancsnok vezérlete alatt, — valamint lovasságunk zöme is, sötét éjig ugyanazon fölállításban maradtak, melyet a nagy lovassági támadás előtt foglaltak volt el.

«Azonban az ellenség azontúl veszteg maradt. Úgy látszik, napi föladatát az által megoldottnak tartotta, hogy sikerült neki — saját manőverei által provocált — azon viszontcsapásnak, melyet hadseregünk jobb szárnya az ő bal szárnya ellen mért, Ó-Szőnynek föláldozásával, a csata utolsó szakaszában határt vetni.»*)

Kmethy pedig és hadosztálya, kinek közeledésére és visszacsatlakozására számítottunk — csak nem jött meg most sem! — Ha Kmethy vissza iparkodik oda, a honnan elszakadt; ha a komáromi ágyúzás hallatára a velünk harcban

---

*) *Mein Leben und Wirken*. II. 223.

álló ellenséget hátul támadván, ágyúszóval tudatja, hogy ott van: ez egészen más lefolyást és más eredményeket adott volna a július 2-dikai csatának — —

Raming azt állítja, hogy Kmethynek nem lehetett többé velünk egyesülnie.*) — Az előző fejezetekből tudjuk, hogy Kmethy igen is visszacsatlakozhatott. Azért nem csatlakozott vissza Komáromba, mert Kossuth közvetlenül el s le Paksra parancsolta — —

A csata folyamatának mindkét felőli vázlatos megvilágítása után önkénytelen azt kérde az ember: ki a győztes?

Raming elmondja, (hogy elvitassa), mikép a magyarok e napon magoknak követelték a győzelmet. Ellenben szerinte a csata kézzel fogható nyereséget a császári hadseregnek hozott; tessék csak összehasonlítani — mondja — hol állt e hadsereg a csata előtt, s hol utána. Reggeli állása: a balszárnny Ácsnál, a jobb szárny Nagy-Igmándnál és Csépnél: a tartalék Bábólnán és Bánán. — Esteli állása: bal szárny Ácsnál, az ácsi erdő birtokában; hadközép P.-Harkály és P.-Csém mellett; jobb szárny N.-Igmándnál; tartalék Igmándon és Bábólnán. — «És így egyedül Ó-Szőnynek elvesztése veszen el valamit az osztrák hadsereg sikerének a teljességéből» — fejezi be Raming.**)

Erre pedig nekem ez a megjegyzésem:

Ha egyéb óhajta nem volt július 2-dikán az osztrák fővezérnek, mint — Bánát és Csépet elhagyva — tartalékját és jobb szárnyát mind Bábólnán s Igmándon vonni össze, a hol azok nagyrészt eddig is léteztek; a bal szárnyon pedig az ácsi erdőn és Harkályon a magyar előőrsoket a magáéival váltatni föl és a centrumban az általunk üresen hagyott Csémet szállni meg (mert mindössze is ennyi az egész különbség a császáriak reggeli s esteli hadállása közt), és pedig ha mindezt minden különös provocatio nélkül teszi: akkor ezt megteheti vala egy ágyú elsütése nélkül; akkor nincs csata. Mert helyesen mondja Raming, hogy az ácsi erdőt mi, a vele egy folytonos vonalt képező Csémnek és Igmándnak birlalása nélkül meg sem tarthatván, tehát annak hasznát sem vehetvén, két nap-

*) *Ein österr. Commentar zu der russischen Darstellung des ungar. Rev.-Krieges.* 1851. Pest, Heckenast.

**) 121. l. *Sommerfeldzug.*

pal előbb önszántunkból és védelmezés nélkül odahagytuk volt;*) (odahagytuk pedig azért, mert az ács-csém-igmándi állodási egész vonal megszállva tartásához hiányzott nálunk július 2-dikán az emberszám). S az előőrsök elszorítását magát — nagyobb kihívás nélkül — nem szokás egy napestig tartó véres csatával megtorolni. Mi sem tettük volna.

A mit pedig csata nélkül foglalhat el az osztrák hadvezér, azért nem szokta egész erejét kiadni, utolsó kártyáját kijátszani — az orosz Paniutin tartalék-hadosztályt.

Ezért Haynaunak nyilván több, egyéb járt eszében, — az tudniillik, mit e cikk elején már magából Ramingból idéztem: «azon kettős szándékból parancsolta meg Haynau az általános előnyomulást Görgey Arthur hadserege ellen, hogy a magyarokra döntő csapást mérjen, vagy, ha ezek meghúzzák magokat, akkor legalább a Budára vivő ószőnyi útvonalat kerítse kezébe».

Haynau egyiket sem érte el.

Ezért tartom én ma is a július 2-diki komáromi csatát, melyet nem mi kezdtünk, mely Haynau kezdeménye s általános előnyomulása ellenében védelmi csata volt — a magyar fegyverekre nézve győztes védelmi csatának.

*

*

*

Annak még tüzetesebb kimutatására, hogy mennyire elveti a sulykot Raming, midőn a július 2-diki csata bármely pontján magyar túlerőről beszél és magyar újabb erősítések utánnyomulását emlegeti — érdemesnek tartom, magának Ramingnak adatait idézni, melyeket ő eredeti hivatalos kútfők után közöl *Der Feldzug in Ungarn und Siebenbürgen im Sommer des Jahres 1849* című munkájában.

Magyar részről actióban voltak a II., III. és VII. hadtestek és a Janik-hadosztály.

Osztrák-orosz részről pedig az I., III. és IV. osztrák hadtestek és Paniutin orosz hadosztálya.

Részletezve (a peredi csaták előtti létszámokat veszem mindkét részről, mert az *arány* köztök — és csak erről van itt szó — az időközben csaták és betegségek által, ellen és

---

*) 120. lap.

barát soraiban esett és körülbelül egyenlőknek vehető veszteségek által nem változott); tehát részletezve:

Magyar részről:

a II. hadtest, Kászonyi	9,500 ember, 45 ágyú
a III. „ Leiningen,	9,179 „ 40 „
a VII. „ Pöltenberg,	11,050 „ 44 „
a Janik két zászlóalja	2,400 „ — „
összesen	32,129 ember 129 ágyú*)

A császáriak részéről:

az I. hadtest, Schlick	19,000 ember, 60 ágyú
a III. „ Schwarzenberg,	13,000 „ 48 „
a IV. „ Wohlgemuth,	15,000 „ 60 „
Paniutin orosz hadosztálya	11,938 „ 48 „
összesen	58,938 ember 216 ágyú**)

Íme, ha bőven magunknál, ellenben a császáriaknál szűken számítunk, július 2-dikán a magyar harczosok száma úgy viszonylik a császáriakéhoz, mint a 32 az 58-hoz; az ágyúké úgy, mint a 129 a 216-hoz.

Tehát, mikor a császári tábornokoknak úgy látszott, hogy mi csataközben többször új meg új csapatokat vetettünk a harczba: ezek igazán mindig csak ugyanazok a minduntalan visszatérő régiak valának. S az ellenkező vélelem és állítás a legszebb dicséret, mit a magyar hadseregnek az ellenfél kiálithatott.

Veszteségünk e napon holtakban és sebesültekben Klapka szerint 1500 ember.

Érzékeny veszteség volt a III. hadtestnek 12-fontos ütegén kívül a Marsalkó Tamás őrnagy által vezényelt első honvédzászlóaljnak a zászlója — a legelső honvéd zászló, mely valaha fölszenteltetett. (Zászlóanyja gróf Batthyányi Lajosné volt.) Az ácsi erdőben majd előre, majd hátra hullámzó viaskodás közben az ellenség kezére kerül. Attól fogva e jeles zászlóalj, melynek Cserey Ignác volt legelső őrnagya, mind végig, új zászlórúdra húzott fekete üres tokkal vonult ki.

*

*

*

*) 27., 28. lap.

**) 11., 12., 14—17. lap.

Opposita juxta se posita . . . az ellentétek egymás mellé rakva, jobban tűnnek szembe. — Láttuk a július 2-diki csata leírásában megközelítve a valót; lássuk Kossuth előzetes fölfogását a következő levélben, melyet Bayernek írt:

„Az ország kormányzója — Bayer ezredes úrnak Tatán. Kelt Pesten 1849 június 29-dikén. — Most semmi más combinatio nem mentheti meg a hazát, csak ez: hogy a csapatok ne hosszú vonalokra széjjel osztva, hanem egyetlen tömegbe összevonva, egyenest neki vezettessenek az ellenségnek. Ha ön a II. és VII. hadtesteket Ácsnál viszi a csatába, akkor ön elveszti a csatát; de ha ön a III. hadtestet is beviszi a harcba, akkor megnyeri a csatát. — Én soha sem voltam, nem is vagyok azon véleményben, hogy a manőverek valamit érnek, melyek az erők szétforgácsolásán alapúlnak. — Vessen Komáromba 12,000 embert; mind a többit gyűjtse gyorsan a jobb partra, és ön többet 30,000 embernél állíthat szembe az ellenséggel, s ezzel öt visszavetheti. Ha ön nem gyűjti rögtön össze az erőket, akkor a haza elveszett. — A kormány nem fog másképp távozni el Pestről, csak a hadsereggel együtt,*) meghalni igen, ha kell**) — de Nagyváradra menekülni, a mi csak oda vonná az oroszokat és osztrákokat — az nem megmentés. — Nekem ahhoz ragaszkodnom kell, a miben Görgeyvel megállapodtunk, hogy ne a Tisza mögött, hanem a Duna mögött operáljunk. Azért rakja meg Komáromot, és a többi erőket mind dobja a jobb partra. Ne hagyja a III. hadtestet Szöny mellett vesztegelni, ha Ácsnál csatáznak. Csak összeszedni mindent, ezredes úr, és aztán előre! Nincs más választásunk.» — (Az okirat szélén): «Nagyon sok időt vesztegettünk el. Engedtük, hogy az ellenség megerősödjék. Most csak az menthet meg bennünket, ha a bal partot földadjuk, Komáromot kivéve — s a jobb parton egyesült erővel ütközzünk, Adja Isten, késő ne legyen! — Kossuth L., s. k., kormányzó.» (Külczim): «Az ország kormányzójától Bayer ezredes úrnak Tatában. Saját kezébe. Futár által. Hivat.» — Belső szövege német, a külczim magyar. Eredetije, mely a címmel együtt egészen Kossuth sajátkezű írása, Bayer Frigyes, bécsi udvari színész kezéből, Szilágyi Sándor barátom szives kezde-

*) Tehát nem úgy, mint januárban.

**) Ez is újévi reminiscencia.

ménye következtében került gyűjteményembe. — A pecsét meg van rongálva, csak következő töredéke olvasható: «A magyar Áll. Kormány Elnök».

E levél nyilván még csak amaz ácsi két levélre felelet, melyek egyikében Görgey Arthur röviden, másikában ugyanakkor Ludvig János kormánybiztos sok szóval azt írták Kossuthnak, hogy a kormány tegye át székhelyét Nagyváradra, mert a komáromi magyar hadsereg az ellenségnek nagy sokasága által a bábolnai úton immár túl lévén szárnyalva, nem biztosíthatja többé a fővárost az ellen, hogy az ellenség harmadnapra Budán ne lehessen.

Felötlő, hogy Görgeynek levelére Kossuth Bayernek felel.

Kiérzik ebből a Görgey elleni neheztelésen kívül az a fölfogás, hogy «Görgey nagyon sokat hallgat Bayerre», a mint magát Kossuth más alkalommal kifejezte; s ismét máskor: «hogy Bayer a rossz szelleme Görgey Arthurnak».

Meglehet, hogy a kormányzó e cím-tévesztés által Bayert különösen ki is tüntetni, hiúságát legyezni és ez úton őt a maga eszméinek meg akarta nyerni, addig is, míg károsnak velt befolyásának egyáltalán véget vethet. Meglehet, hogy már június 29-dikén, vagy legalább a pillanatban, mikor Kossuth e levelet írta, el volt magában határozva — csak még nem decretálta — hogy a vezérkar főnöke jövőre már másnak fog hadászati terveket készíteni, nem többé Görgey Arthurnak.

De a legfőbb érdekű két helye az eredetiben fönmaradt levélnek ez:

«Nekem ahhoz ragaszkodnom kell (írja Kossuth), a mi-ben Görgeyvel megállapodtunk, hogy ne a Tisza mögött, hanem a Duna mögött operáljunk.» (Azaz: Túl a Dunán, a Duna jobb partján.)

És:

«Most csak az menthet meg bennünket, ha a bal partot föladjuk Komáromot kivéve — s a jobb parton egyesült erővel ütközünk.» (A Duna jobb partján.)

Ezzel be van bizonyítva, hogy nem csak az egyedüli helyes — hanem hogy Görgey Arthurnak joga is volt, Komáromnál akarni maradni, a Komáromhoz való összpontosítás közös határozatához ragaszkodni.

A MEZŐGAZDASÁGI VÁLSÁG ÉS A FÖLDJÁRADÉK.

Első közlemény.

Egy évtized óta sajátságos nemzetgazdasági jelenséggel állunk szemben, melyre a közgazdaságtan tudományának megalapítói aligha számítottak. Európa-szerte a tönkremenetel miatt panaszkodik a gazdaközönség, de azért ott találjuk minden nemzetgazdaságtani munka földjáradék-elméletében azon föltevést, hogy a kulturával és népszaporodással a soványabb földek is művelés alá vonatnak, s minthogy a költség és fáradság itt is megtérül, a korábbi jó termőföldek birtokosai a gabona egyenlő árában hovatovább nagyobbodó ingyen járadékhoz jutnak, helyzetöknek tehát javulnia kell. A földbirtok e tan kövekeztében még mindig kiváltságnak tekintetik, s a monopoliumokat nem tűrő korszellem mindegyre megbotlik benne. A föld — mondják a socialisták Proudhonnal — az Isten adománya, s egy osztálynak sincs külön joga arra, hogy a többiektől elvegye; komolyan tárgyalják tehát a földbirtok államosítását az indulat és vérmérséklet különböző fokaihoz képest, hol erőszakos elvétel, hol megváltás útján, hogy létesítsenek egy újabb kiadású jobbágyságot, melyben az állam legyen a földesúr, a munkás-nép viselje az úrbért, s egyik se rendelkezék szabadon a földbirtok fölött.*) A míg azonban a

---

*) Ez év július havában Németországon «föld-liga» is alakult, melynek célja a magántulajdon megszüntetése, hogy a birtok «mindnyájunk közösségébe» menjen át. A liga székhelye Berlin és díszelnöke

sokat dicsőített Amerikában némelyek abbeli felelmökben, hogy az enni valónál jobban szaporodnak az emberek, Malthus-ligákat alkotnak és *Malthusien* cím alatt az emberi szaporodás ellen hirlapot szerkesztenek,*) addig a mai tapasztalatok legalább kétségtelenné teszik azt a tényt, hogy az eleség sokkal több, mint a mennyit az emberiség elfogyasztani bír, s a gabonatermelő földtulajdonosok helyzete egyáltalán nem irigylésre méltó.

Úgy tetszik nekünk, hogy a tudományos elmélet és a gyakorlati élet tapasztalatai között e téren még mindig ellentet áll fönn. Mert bármiként szépítsük is a tényeket, a Ricardo-fele járadék-elmélet úgy odavetve, miként azt a nemzetgazdák túlnyomó részétől elfogadva találjuk, a logika egyenes ösvényen a földadók súlyosbitásához, a földbirtokosokkal szemben a munkás osztály köteles védelméhez, végeredményben a héber es hellen antik minták után, földosztásokhoz vezet. Ha igaz, hogy a termelés mindinkább a terméketlen földekre terjed, s az eleség ára a legkedvezőtlenebb viszonyok közt termelt gabona ára után igazodva, a jó termő föld birtokosainak járadéka minden rászolgálás nélkül szakadatlan gyarapodik, akkor ilyen alakban e tannal szentesítve van nemcsak a korlátolt mennyiségben előforduló természeterek zsarnoksága az ember fölött, hanem a földek birtokosainak is örök uralma a csak testi erővel rendelkező munkás osztálylyal szemben. Az emberiség tehát szaporodásával súlyosbitná ensorsát, s előhaladásával készítne elő bukását.

A földjáradék növekedésének tanával azonban teljes ellentetben látszik lenni azon világtörténelmi jelenség, hogy a rabszolga és jobbágy a tulajdonképeni munkás osztály, világszerte ledobta a föld jármát, elszakította a földhöz kötöttség

---

dr. Stamm Tivadar, *A senyvedő emberiség megváltása* című munka szerzője. Választmány a két hirlapszerkesztőből, egy gyárigazgatóból, egy nyomdatulajdonosból és egy orvostudorból áll.

*) A Malthus-liga megalakítására egy, az emberi szaporodás megakadályozását célzó eszközökkel illemsértőleg foglalkozó munkának eltiltása és az ennek kapcsán keletkező pór adott alkalmat. Az egyesület 1877-ben alakult. Elnöke Drysdale doctor. Hírlapjuk azon alapelvből indul ki: «kevesebb gyermek, kevesebb nyomor» s a többiek között követeli, hogy a nőnek 35 éven túl ne szülessék többé gyermeke.

lánczait, s maga a földbirtokos beállott a társadalom többi productiv munkásai közé, velök jogokban, tekintélyben egyenlővé lett. Másrészt azon szintén érdekes tünemény, mely szerint ellentétben a tőkepénzes, vállalkozó és iparos osztály rohamos vagyonosodásával, a régibb birtokos osztály bizonyos megállapodottság pontjára ért, sőt a középbirtokosok hanyatlása minden kétséget kizár.

Úgy véljük tehát, hogy egyrészt a földbirtok államosítására irányuló socialistikus törekvések, másrészt a földtulajdonosok panaszainak közepette nem fölösleges még most sem a földjáradék természete és törvényei körül vizsgáldni, daczára annak a sok jó és okos munkálatnak, melyeket a mienkénél hivatottabb tehetségek e tárgyban már közrebocsátottak.*)

* * *

Az olvasó szíves türelmét kérjük a miatt, hogy a vizsgáldást egészen elől kezdjük. A definitióknak nem vagyunk

*) A földjáradék kérdését, melyet dr. Kautz Gyula méltán nevez «a nemzetgazdaságtan okvetetlenül legnehezebb s legtöbb vitákra okot szolgáltatott föladványának» a negyvenes években az amerikai Carey és a francia Bastiat által Ricardo járadéktana ellen intézett heves ostrom hozta napirendre. A vita az ötvenes évek elején ért tetőfokra, a mikor a francia nemzetgazdák egyesülete több ülésen keresztül tárgyalta az ellentétes nézeteket, s a szó- és tollharczban Garnier, Wolkoff, Fontenay, Fayet, Clement, Jugbar, Coquelin, Passy Hyppolite, Dussard H. Leclerc Lajos, Cherbuliez vettek részt, Carey Henrik Amerikából levelek alakjában ostorozván ellenfeleit. 1879 april havában a francia mezei gazdák párisi gyűlése behatóan tárgyalta a még mindig függő kérdést s 1881-ben a «tudományok fejlesztésére» alakult, párisi egyesület, 1883-ban ismét a nemzetgazdák egylete vitatta a kérdést «létezik e földjáradék?» A párisi akadémia tekintélyes pályadíjat tűzött ki a kérdés megoldására és kétszeri meddő verseny után azt 1858-ban Boutron-nak adta ki *Theorie de la rente* című munkájáért, a mely azonban csak 1866-ban került sajtó alá. 1867-ben a dorpai egyetem szintén pályadíjat írt ki, melyet Berens *Versuch einer krit. Dogmengeschichte der Grundrente* (1868) című dolgozatával nyert el. A kolozsvári egyetemnek 1874-ben ugyanezen föladatra kiírt pályázata adta reá az alkalmat, hogy e sorok írója ifjabbkori nyertes kísérletének fölhasználásával tizenkét év múltán most már amattól eltérő alapokon ismét megkísértse e szép közgazdasági problema taglalását.

nagy barátja, mert általuk sohasem ölelhető föl úgy a fogalom, hogy kibúvóra és hamis következtetésekre kaput ne nyisson, ezáltal azonban a további fejtegetésekre való tekintettel nem térhetünk ki a kérdés elől, hogy mi legyen tehát a földjáradék?

Ketségtelenül egyik alkatrésze annak az összegnek, a melyet a földbirtokos terményeiért kap. De ez összegben igen sok más alkatrész is szerepel, még pedig: 1. a föld vételárának kamatai, 2. a föld javítására, védelmére, vízlevezetésre stb. befektetett összegek kamatai, s az időhöz képest, mely alatt e befektetések elenyésznek, az elhasználásnak megfelelő tőke, 3. a gazdasági szerelvények, épületek kamatai, s a velök elenyésző tőke, 4. igavonó állatok tartásának, romlásának, a cselédség élelmezésének, bérének megfelelő összeg, 5. a vetőmagára és megmunkáltatás, őrzés, beszállítás, továbbítás alatt a munkások bére, 6. piacra szállítási és eladási költség, 7. a földbirtokost megillető vállalkozói nyereség, 8. az esetleges ugarolás miatt elmaradt jövedelem s az előző évek veszteségeinek pótlására szolgáló összeg. Mindezen elemek a tőkekamat, befektetés, munkadíj, vállalkozási nyereség tekintetei alá esnek s a közgazdaságtanban a földjáradék czíme alatt külön tárgyalásra nem tarthatnak igényt. De a mennyiben a termény ára mind ezen összegeket meghaladja, jelentkezik a földjáradék, a mi tehát, ha egyáltalán létezik, nem volna egyéb, mint a termény összes előállítási és piacra-hozatali költségeinek és az eladási árának különbözete.*)

---

*) A földjáradék-elmélet megalapítója, Ricardo a rente-ot így határozza meg: «Járadék a föld terményének azon része, mely a föld eredeti elronthatatlan és kimeríthetetlen erőinek használatáért a földesúrnak fizettetik». — E meghatározásra a következőket jegyezhetjük meg: 1. A földnek, miként azt Liebig «föld-kiszívási» elméletével bebizonyítja, nincsenek kimeríthetetlen erői. 2. Nemcsak e termő erőkéért, hanem főként a forgalmi pontokhoz való közelségért és mindazon előnyökért fizettetik járadék, melyek a termelési költséget leszállítják. 3. A bér, mely a «földesúrnak fizettetik» különbözik a járadéktól, mivel ez a termény eladási árában jelentkezik, a bér pedig ennél kisebb, vagy nagyobb lehet, s rendszerint nemcsak a termő erőkéért, hanem a befektetésekért is nem utólag, hanem előre fizettetik. («Nem a járadék szabja meg a gabona árát, hanem a gabona ára a rentét.» Levasseur.) Roscher szerint a «a földjáradék azon része valamely földdarab rendes terményeinek, mely minden ráköltött munkadíj, és tőkekamat levo-

Miért fizettetik e különbözet?

Bizonyára a termelés más olyan tényezőjének közremunkálásaért, mely csak a talajhoz van kötve, s ez nem lehet más mint 1. a piaczhoz való közelség, tehát a helyzet, 2. az égalj és időjárás, 3. a termőerők: egy szóval a földben és föld fölött munkálkodó természet által nyújtott előnyök. És itt eljutottunk a válponthoz, a honnan kiindulva a nemzetgazdák útai kétfelé indulnak, s az egyik kisebb rész, a Carey-Bastiat iskola csak a tőkét és munkát ismervén el gazdasági javakat termelő factoroknak, a földjáradék létezésének, s a földbirtokosok kiváltságainak merő tagadásához ér, ellenben Ricardo és jeles tanítványai: Mac Culloch, Senior, Torrens, s a két Millen kezdve a nagy többség a természetet is értéktermelő tényezőnek fogadván el, a mezőgazdasági productionnak, mint kiválóan természeti erőkre támaszkodó foglalkozásnak, minden másnemű termeléstől eltérő törvényeit vitatja.

Az előbbi fölfogás azonban nyilván egy kis túlhajtott reactióból vehette eredetét a physiokrata alapelvvel szemben, mely ismét csak a talaj erőiben nyilatkozó természetet ruházta

---

nása után megmarad, tehát a földdarab használatának ára». E meghatározás szerint csak a munkadíj és a tőkekamat volna levonandó, holott a befektetett tőkék örök ideig nem, hanem csak addig szerepelhetnek, a míg a termelésre befolyanak, tehát a fölemésztett tőkék, szállítási költségek stb., még mind levonandók. E meghatározás által nagyított képet nyer a járadék, holott a fentebbi nyolcz pont alatt felsorolt valamennyi tényező levonása a fogalom lényegébe vág. Ezenkívül a járadék a piaczi verseny hatása alatt áll elő, vagy rész el, tehát nem a terményben, hanem az eladási árban jó létre. Thünen következőleg határozza meg a földjáradékot: »földjáradék az, mi az épületek értéke, a faállomány, általán minden érték, mely a földtől elválasztható értéktárgy kamatainak levonásával, a bevételből fönmarad, tehát a földhöz tartozik.» Ebből, mint látható, a korábban befektetett tőkékből elhasznált rész, a munkabér, a szállítási költség, és a földtől el nem választható valamennyi tőke és több más tényező szintén hiányzik. A tőkekamat, járadék és haszonbér összezavarásáról tanúskodik Smith Ádám következő meghatározása: »A földjáradék a tulajdonosnak a föld használatáért fizetett ár». Hasonlóan haszonbérnek tekinti a járadékot Mac Culloch következő meghatározásában: »A mit tulajdonképen rentének nevezünk, az azon összeg, mely a természeti erők, a földben levő erő használatáért fizettetik. Ez teljesen különbözik azon összeztől, mely épületekért, kerítésért, útezákért vagy más földjavításért fizettetik. A rente tehát mindig monopolium». Nem tekintve

föl kizárólagosan productiv tulajdonságokkal. A vita kissé meddő, mert a tőkét munkától, ezt a természettől különválasztani majdnem lehetetlenség. Az ember nevelését és elfogyasztott tápszereit tekintve, tőke, de csak akkor productiv, ha munkába indítatik, a munka viszont a bennünk rejlő természeti erők mozgása. A föld terményeit hasonlóan természeti erők mozgása által hozza létre, e tekintetben tehát majdnem öntudatosnak látszó munkát végez s a mennyiben ennek eredménye alkalmas új javak létrehozatalára, bizonyára tőkeszámba jő. Az előbbi tan követői a munka kizárólagos termékenységét vitatván, legfőbb támaszukat azon tényben találják, hogy az emberi kéz hozzájárulása nélkül mi sem alkalmas emberi szükségletek kielégítésére, s úgy tartják, hogy például nem az erdőnek, hanem csak a fa levágására fordított munkának van értéke. E föltevésnek ellene mond minden tapasztalat; az istenek ugyan Epicharmos szerint is minden jót munkáért adnak el, de nemcsak az erdőnek, hanem a pusztai földnek is önmagában magas forgalmi értéke lehet és az eredeti elfoglalás munkája, melyet e tan követői utolsó

---

a bővebb részletezések hiányát és csak az előállítási (nem egyszerűen piacrahozatali) költségek hangsúlyozását, igénytelen nézetünk szerint leghelyesebb Mangoldt és Schäffle meghatározása. Az előbbi szerint «a járadék azon bevétel, mely bizonyos egyénnek, a ki a termelésben részes, azon körülmény következtében jut, hogy az előállított termény magasabb árban kel, mint a mennyi az előállítási költségek fedezésére szükséges.» Még világosabb meghatározás ennél a Schäffleé: «a járadék a piaci ár és az előállítási költségnek különbözete.» Matlekovics így határozza meg a földjáradékot: «a földjövedelem azon része, mely valamennyi termelési költség, risico és vállalkozási nyereség, meg a földvételár kamatainak levonása után marad. Függ a) a telkek termőerejétől, b) a telkek fekvésétől». Lesz alkalmunk kifejteni a további fejtegetések fonalán, hogy a mai világverseny és az időjárás következtében az egész földjáradék maga risico, melyet levonva, nem maradna, a mi a rentét képviselje. Úgy véljük tehát, helyesebb az esetleges kárt a következő év jövedelméből a többi tényezők sorában levonni, s a fönmaradó fölösleget nevezni járadéknak. Más részt való, hogy a fekvés és termőerő fogalma alá az ausztráliai talaj előnyei is bevonhatók, minthogy azonban az európai földjáradékot leginkább távoli országreszek éghajlati előnyei semmisítik meg, főként az égalj, de e mellett a munkadíj különbsége és mindazon — később bővebben — fősorolandó tényezők figyelembe veendők, melyektől még a járadék csakugyan «függ».

menedekül használnak, alkalmas ugyan világos forgalmak összekuszálására, de a nemzetgazdasági értékek kulcsa és mérője nem lehet. «Minden szeg eredete Angliában visszavezethető», miként Senior említi, «a norman hódítás előtti megtakarításokra, «de egy szeg sincs, mely a munkán kívül ne rejtene magában az úr adományát. Hasonlóan csak tudományos bujósdi játszására alkalmas ama másik állítás is, mintha maga a társadalom, s annak összmunkája vetné meg alapját az ily javak értékének. Ellenkezőleg, a társadalom inkább leszállítani igyekszik a földtulajdon értékét, s ha ez mindenkinek akarata ellenére a kereslet hatása alatt mégis növekszik, ennek oka az élen érzett szükség, mely munka számba csak nem jöhet.

A természet értéktermelő sajátosságát tagadva, egészen közömbös volna a gazdának, hogy hazájok meleg vagy hideg egöv alatt fekszik, s egy országra nézve, hogy földje egy helyett két termést ad, a búza három helyett 12 magot hoz, dús termés borítja, vagy jégveres, fagy irtja a határt. Carey híveinek csak azon egy esetben lehetne igazuk, ha jó, rossz, mi a természetől ered, egyenlő mértékben sújtana, vagy emelne mindenkit, s a miként például a szabad lég, Isten többi adománya is bárki által, bármikor egyenlő mértékben igénybevehető volna. Ez esetben sem lehetne ugyan tagadni a természet productiv erejét, de ez a társadalmi termelés törvényeiben nem idézne elő eltéréseket, emberek, munkájuk és sorsuk között különbségeket. A természeti javak azonban ritkaságuk és birtokbavehetőségek szerint egymástól nagyban különböznek. Azon egy munkával egyik gazdag aranyeret talál, a másik rideg követ tör; a város közepén a pusztai föld tulajdonosának ezereket hajt és máshol ugyanez konkolyt terem; valamely utczasarkon az üzleti helyiség jól jövedelmez, máshol megnyitásra sem érdemes; az éles elméjű, népszerű ügyvéd, csengő hangú énekes, tehetséges művész, s meg az erős testalkatú munkás is ép úgy, mint a dusan termő föld tulajdonosa kevesebb munkával messzebb ér, mint a kit hasonló javakból fukar kézzel ruházott föl a természet. Léteznek tehát külön munkával ki nem érdemelt előnyök, vagy — mondjuk — járadékok, csakhogy, a mi nagy súlylyal bír a socialista tanokkal szemben, a járadék nemcsak a termő talajon, hanem az emberek között és a pusztai földön is előáll, sőt a mennyivel

nagyobb lehet a különbség az emberi erők és tehetségek, mint a művelés alá kerülő földek termőereje között, annnyival kevesebb fajtajú és kisebb a járadék a földbirtokon. A különbség a kettő között csak az, hogy a míg nemzetgazdasági szempontból a termelési tényezők számbavetele végett jó ugyan tudni, hogy az előbbi is van és fontos szerepet játszik, de se keletkezése, se fejlődése gazdasági törvényeket nem követ, addig a földjáradék földhöz kötöttségénél fogva, bizonyos szabályok keretébe fogható. Mert való ugyan, hogy a földjáradék is nagy hullámzásoknak van kitéve, de adva és ismerve van a termő talaj kiterjedése és a benne rejlő erők, melyek módosulhatnak, de meg nem semmisülhetnek; továbbá ismerve van az emberiség szaporodása és apadása szerint a termények után irányuló kereslet; számbavehetők a termelés nehézségei s ezeknek leküzdésére szolgáló erők, s így meg van az alap arra, hogy a földjáradéknak legalább a jelenlegi társadalmi alkatok között állandó törvényei is meghatározottassanak.

*   *   *

A földjáradék törvényei körül a vita egykoron leginkább a járadék keletkezésének módja körül csoportosult, s a sokoldalú meghányás ellenére ma is azon keletkezési elmélet van általánosan elfogadva, melyet még Ricardo így állított föl: Az összes piacra hozott gabona árát a legterméketlenebb földön termelt gabona ára szabja meg, mert kárával senki terményt nem hoz a piacra s egyáltalán földet nem művel. De a mily összeggel kevesebb költségbe került a jó termő földön a gabona előállítás, mint a legsivárabb talajon, oly mértékben kisebb vagy nagyobb járadékhoz jut a dús föld birtokosa a sovány talaj művelője fölött. Egy új országban, a hol a népességhez hasonlítva, fölösleges termékeny föld van és csak az első osztályú föld műveltetik, a birtokosnak nincs járadéka, s csak a művelésre fordított tőkéért illeti nyereség. Mihelyt azonban a népesség szaporodik, a második osztályú földet is meg kell művelni, s ha az első száz mérőt, a második pedig csak kilenczven mérőt ad, az előbbinek birtokosa tíz mérő járadékot jut. Mihelyt pedig a harmad osztályú föld is, mely csak nyolczvan mérőt terem, művelés alá kerül, az első húsz, s a második tíz mérő járadékot hajt. Meglehet, hogy a már

egyszer megművelt első osztályú földbe fektetett tőke megkétsherezésével a termés ugyanott, ha nem is lesz kétszer akkora, de több a száz mérőnél, s e mennyiség túltesz azon, a mi ugyanazon tőke alkalmazásával a 3. osztályú földön fölmutatható. Ez esetben előnyösebb lesz a tőkét a régi földre fordítani és ez hasonlóan járadékot hoz, «mivel a járadék mindig két ugyanazon mennyiségű tőke és munka tiszta jövedelmének különbsége valamely földre való alkalmazásában». Ha valamely tulajdonos 1000 forint tőkével földjéről 100 mérő gabonát nyer, s még egyszer 1000 forintnak reáfordításával ugyanazon talajon még 85 mérőt nyer, s e befektetésen sincs vesztesége, akkor a tőke kamatain kívül az első befektetés után tizenöt mérő járadékot nyer. Ha most harmadszor 1000 forintot fordít ugyanazon földre 75 mérőnyi eredménnyel s ebben sem vallja kárát, akkor az első ezer huszonöt mérő, a második tíz mérő járadékot hajt, de az utolsó befektetés sohasem hajt járadékot.

Ha tehát sokkal nagyobb mennyiségben van első osztályú föld, mint a mennyi a szaporodó népesség eleségének előállítására szükséges, vagy ha végtelen mennyiségben lehetne a földbe tőkét fektetni úgy, hogy minden új befektetés az előbbivel egyenlő mennyiségben szaporítaná meg a föld terményét, akkor nem volna földjáradék.

Ricardónak némileg más szavakkal ismertetett főntebbi sorai a következő törvényeket foglalják tehát magokban: 1. a földművelés a legtermékenyebb talajon kezdődik; 2. a növekvő kereslet a silányabb föld művelésére, vagy nagyobb tőkebefektetésekre kényszerít; 3. a silányabb új és a régi jó föld, vagy a jövedelmesebb első és kevesebb jövedelmet hozó további befektetések között járadék keletkezik; 4. e járadék nagyságát a legsilányabb földön, vagy legnagyobb tőkebefektetésekkal termelt gabona ára szabja meg. Mindebből pedig következnek, hogy az eleség utáni kereslet növekedésével a gazdagok még gazdagabbakká, a szegények még koldusabbakká lennének.

Carey 50 év múlva és 10 évi tanulmány alapján nagy apparatussal támadta meg e tant.

Az egész rendszer — úgymond — azon fölvelt tényre van alapítva, hogy a földművelés kezdetén, mikor a népesség gyér, s föld bőven van, csupán a legkövérebb földek műveltetnek. E tény vagy áll, vagy nem áll. Ha nem áll, úgy magától

megdől a rendszer, mely azt kívánja, hogy a gyarmatos gyermekei és unokái sorban szomorú szükségtektől hajtva, a rosszabb földeket legyenek kénytelenek elfoglalni, s nemzedékről nemzedékre a természet rabszolgáivá váljanak. Carey tehát az ellenkezőnek bizonyítására mondhatni, sőt tesz a világ körül. Kezdi Massachusets-en, az első angol gyarmatosoknál, a kik a magaslatokon, a kopár tájakon települtek meg, utódaiknak hagyva a kövér termő földön levő erdők kiirtását és a mocsárok lecsapolását; folytatja New-Yorkon, New-Yerseyen, s a Delaware homokos partjain találja az első svédek, Wisconsinban a Kék hegyen az első fehér embert, Texasban Austin városát, az amerikai első település nyomát messze fönn a Colorado mellett, s átkelve az Óceánon, Cæsarral Del-Anglia kopárabb vidékein, Franciaországban az Alpok lejtőin talál először földmives népeket. Belgiumban a szegény Luxemburg és Limburg környéke a legrégibb művelt föld, s a termékeny Flandria a hetedik századig járhatatlan vadon maradt, Hollandban pedig nyomorútló népre talál, mely hallal táplálkozik, s a mocsarak kiszáritásával Európa leggazdagabb népe lesz. Majd Németország, Skandinavia, Itália, Görögország, Egyiptom, Persia, múltját és jelenét kutatja át, bizonyítására annak, hogy az ember mindenütt, a mint az egyesülési erő nagyobb lesz, nagyobb erőt gyakorol a föld fölött, a nehezebben megközelíthető, de jobban termő földek kincseinek kizsákmányolására szerszámokhoz jut és tőkét gyűjt. A mint a nép szaporodik, a táplálék bőségesebbé és szabályosabbá lesz, ruházat és lakás könnyebben kapható, éhség és dögvész tűnni kezd, a közegészség általánosabbá, az életkor hosszabbá s az ember boldogabbá és szabadabbá lesz.

«Minden más dolognál az ember a legrosszabb eszközökkel kezdi, s lassankint átmegy a legjobb eszközökre; de a földet illetőleg, s csak is itt, Ricardo szerint a legjobbikon kezdi a művelést, s mindig alább száll a legrosszabb felé s a haladás minden magasabb fokán egyre rosszabb terméssel látja jutalmazva munkáját, mi éhhalállal fenyegeti, s visszariasztja gyermekek nemzésétől, kik vénségében gyámolíthatnák.» Holott a természeti törvények mind általános érvényűek, s táplálékra, világításra, ruházatra, tüzelő szerre csak egy törvény létezik: «hogy az ember mindezen esetekben a rosszabb eszközökkel kezdi s a jobbak felé emelkedik, így képesé

válík a vagyonosság, népesség és a társulási erő gyarapodtával folyton kisebbedő munka mellett, nagyobb mennyiségben beszerezni mindent, mi az élet szükségleteire, kellemeire, kényelmeire s élvezire megkívántatik.»

Hát ez, a mint láthatni, igen derült, megnyugtató kép, s a mi az emberiség haladását illeti, úgy tartjuk igaz is, hanem azért mégis jobb sorsa van annak, a ki dúsan termő földekkel bir, mint a ki élete föntartása végett silány, sziklás rögöt tör, s például Erdély némely kalotaszegi falvainak lakói, a kiknek sem barmuk, sem ekéjük, hanem fából faragott kezi ásóval törik föl a határt, örömmel cserélnének földet azokkal az alföldi gazdákkal, a kiknek ringó vetéseik learatására messze foldról segítni járnak át.

A földjáradék létezésére nézve egészen közönbös dolog, hogy mely nép minő talajon kezdette meg a földművelést. Valószínűleg mindenik a legjobb földön kezdette azok közül, a melyekhez egyelőre hozzáférhetett, s ha a legjobb termőföldet erdők és lápok fedték, akkor épen ezek voltak az adott viszonyok között legsoványabbak, mert megművelésök a többiekhez képest több munkát és tőkét követelt. Lehetnek ma is igen kövér földek, melyeknek megközelítése, kiirtása, alagesővezesi vagy gátföntartási munkája fölemészti az évi termést, s ép annyi, mintha a legsoványabbak volnának, miután járadékot nem hajtanak. Nemcsak kövér és sovány, hanem sok és kevés munkával, nagy és kis tőkével művelhető földek között is van járadék. De viszont azért annak sincs kizárva lehetősége, hogy a legújabban föltört föld a ráfordított tőkét és munkát tekintve, tiszta jövedelmével elebe vág a már művelés alatt levő földeknek, mint a hogy valamely világhírű énekesnőnek sem azért van nagy jövedelme, mert korábban vagy későbben kezdett énekelni, mint kevésbé tehetséges társai. A vita tehát azon, hogy mely földek kerültek először művelés alá, teljesen fölösleges és egyik részre sem bizonyít semmit sem. Ha a legdúsabb föld vétetett először művelés alá, akkor valószínűleg a századokig tartó kizsákmányolás következtében östermő erejükből ezek merültek ki leginkább és termő képességök föntartására trágyázás, ugarolás, mély szántás és rigolozás következtében legtöbb áldozatot követel. Ha pedig a soványabb hegyhátak foglaltattak el először, akkor ezek csak azon esetben állanak művelés alatt, a mennyiben a versenyt a

dúsan termő talajjal kiállják és ha ezt ki nem bírva, fölha-
gyattak, a földjáradék jelenlegi állására befolyással nincsenek.
Viszont előfordul az is, hogy a tőke és munka minden szapo-
ritása nélkül okszerű kezelés és munkakímélő gépek alkalm-
zásával a soványabb talaj az eldarabolt vagy czélszerűtlenül
kezelt kövér földnél is gazdagabban jövedelmez, s így épen
összekuszálódik az első elfoglalásra alapított minden elmélet.
A gazdasági fejlődés mai állásában azonegy ország területén
vonatnak művelés alá jó és rossz termőföldek egyaránt. A tőke-
tulajdonos számot vet, ha a mocsárlecsapolás, sánczolás, gát-
rakás stb. igényelte befektetéseknek kamatain fölül nagyobb
lesz-e a kövér talaj jövedelme, mint a mily haszon a föltö-
rendő sivárabb talajon a gyöngébb termés következtében
kimarad, s ehhez képest dönt, meglehet a gyarlóbb talaj meg-
művelése mellett. Ellenben a tőkével nem rendelkező földmí-
ves, a ki nehézséggel jut készpénzhez, hogy azon gabonát
vásároljon, nem sokat vizsgálódik a föld jövedelmei körül,
hanem családjának szaporodásához képest annyi földet vesz
munkába, a mennyivel bír, s a mennyi gyermekei eltartásá-
hoz szükséges. Hazánkban a Tisza és Duna mentén ármente-
sítések, lecsapolások által egyrészt a legjobb, másrészt a hegyes
vidékeken a legsilányabb földek vonatnak folyton művelés alá.
A hol munkamegosztás nincs — mond Roscher — ott élel-
mét minden egyes ember csak úgy keresheti, ha földet művel.

E két jelenségből Ricardo eredeti elméletének hívei bizo-
nyára diadallal vonnák ki a következtetést, hogy lám a cul-
tura és népesség előhaladása mégis csak egyik oldalon a
nagyobb befektetést követelő, a másikon pedig a sivárabb föl-
dek megművelésére kényszerít. És ez igaz, csak az nem való,
hogy a társadalmi helyzet kényszerítene valakit reá, és hogy
ez új földek megműveléséből az élelmi szerek drágulására
lehetne következtetni. Sőt merőben ellenkezőleg, s itt már
Careynek adunk igazat. A földbirtokosnak valószínűleg már
korábban is meglehetett a tőkéje és készsége, hogy jó termő-
földjeit az ártól mentesítse, de egymagában hasztalan kezdett
volna ily vállalatához. A cultura előhaladása azonban egyesü-
letek alakításához segítette, s az egyesített erők folytán keve-
sebb áldozatokkal nagyobb eredményeket érhetett el. Másrészt
pedig korábban a földbirtokhitel nem levén szervezve, tőkéhez
drágán vagy egyáltalán nem juthatott, vagy a meglevőt nagyobb

kamatokkal értékesíthette; a társadalmi fejlődés azonban hitelt és olcsó tőkét teremtett számára. És a harmadik oldalról tekintve, a gazdaság tudományos fejlődéséből okúlt arra, hogy kevesebb és silányabb földet is miként értékesíthet sikeresebben és czélszerű gazdasági gépek föltalálása, a közlekedési eszközök javulása következtében kevesebb költséggel és munkával a szükségesnél is több terményt vihet a piacra, a mi pedig a gabona árát nem emeli, hanem lenyomja. A hegyvidéken pedig az egészen silány földek megmívelői nem a piacra, hanem magánfogyasztásra termelnek, s így a gabonaárak kiképződésére befolyással nem bírnak.

Épségben marad tehát Ricardo járadék-keletkezési elméleteiből csak az a tétel, hogy ugyanazon tőke, munka és tegyük hozzá: képzettség mellett a jó termő föld birtokosa előnyben van a soványabb föld birtokosa fölött.

Igazat szólva, azon az alapon, melyet Ricardo eredetileg föllállított, még e tétel sem állhatna meg. Ő ugyanis azt bizonyítja, hogy azon esetben, ha sokkal nagyobb mennyiségben van első osztályú föld, mint a mennyi a szaporodó népesség ellátására szükséges, akkor nem képződik földjáradék. Nos az európai államok egy része Amerika, Afrika, Ázsia gabonájával táplálkozik, s ott csakugyan több az első minőségű föld, mint a mennyi az összes emberiség szaporodó fölöslegének ellátására szükséges. Ha ez igaz, akkor Ricardo szerint sem lehetne földjáradék, s az egész 40 éves járadékvíta meg volna oldva.

Földjáradék azonban mégis képződhetik egyrészt azért, mivel a fölösleges mennyiségben levő első osztályú földek daczára is, míveltetnek kövér és sovány földek egyaránt, másrészt mivel nem a talaj minősége, hanem, a mit Ricardo tekintélyesebb szemlélődők véleménye szerint sem vett észre, az áthidalandó tér alapján, mely a termelőt a fogyasztótól elválasztja, fejlődik a helyzet, vagy távolság járadéka, melyhez igénytelen véleményünk szerint főkép az égőv nyújtotta előnyök járadéka is csatlakozik.

A népesség sűrűségének és a forgalom élénkségének minden kétségen kívül nagy befolyása van a föld értékének emelkedésére, valamint a telek piactól való távolságának a járadék nagyságára. A sűrű népességű központok hatását talán összehasonlíthatnók a víztükörben mozgó lény által vetett

hullámokkal, melyek fokozatosan lassúlva és gyöngülve annál messzebb vetődnek, minél erősebb a központi mozgás. E hullámgyűrűk azonban a közlekedési eszközök által továbbíttatnak, s ugyanazon idő alatt annál messzebb érnek, minél gyorsabb és jobb a forgalmi összeköttetés. A különböző helyiségek által vetett hullámok természetszerűleg egymást keresztezik, s erejükhöz képest hatnak egymásra. Némely pont mindenik fölé kiterjeszti hatását, s a népelet tengerén nemcsak helységek, hanem nemzetek, s ezek összesege körül is messzevetődő hullámok képződnek, melyek az indító erő forgalmi élénkségehez és népességi sűrűségéhez képest világreszéken hatolnak át. A népelet megfigyelője nem tagadhatja, hogy e hullámkörökhöz sokban hasonlólag terjednek eszmék, hírek, a divat, az árúczikkek, a lakosság szaporodása, a gazdasági élet tevékenysége és a föld értéke is, tehát a járadék.

Nagy városok közepén, majdnem az emberek számához képest, a mennyi egy ponton megfordul, a földnek azon legелеmibb tulajdonsága, hogy tért ad és szilárd talajt képez, a legmagasabb árban megfizettetik, s a mint kifelé haladva lakosság és épület ritkul, a pusztá föld bére is alászáll. Mihelyt e bér kisebb lesz, mint a rajta előállitható terményekből vonható haszon, megkezdődik a terménygazdaság. Az első gyűrűben a tér leggondosabb kizsákmányolásával, kertgazdasággal, később belterjes műveléssel találkozunk, mely távolabb átmegy külterjesbe és tart azon pontig, a mig a termény ára a szállítási költségeket megbírja. A közlekedési összeköttetések mentén e hullám átcsap a szomszéd és távoli országokra, s a haszon kilátásaival munkára serkent, az eddig csupán helyi szükségletek kielégítésére mivelt földek számát megszorítja, vállalatokra és befektetésekre ösztönöz. Természetes, hogy a közelebb fekvő vidékek e versenyben előnybe jutnak a távolabbiak fölött és föltéve, hogy a külföldihez hasonlóan olcsó közlekedési eszközökkel és hason minőségű jó termőfölddel bírnak, sem a munka, sem a befektetések által nem igazolt járadékot élveznek. Ricardo szerint «megfizetik a természet erejét, nem azért, mivel sokat, hanem mivel keveset tesz». Mi azonban azt hisszük, hogy megfizetik azért is, mivel nem ott tesz, a hol munkásságára szükség van.

E járadék nagyságát első sorban a közlekedés olcsósága szabja meg és csak ennek keretén belől fejlődik ki a föld minő-

ségére alapított járadék. Az erdélyi részekben például a Mezőségről a gabona beszállítása a néhány mérföldnyire fekvő kolozsvári piacra nagyobb költséggel jár, mint az amerikai búza átküldése Európába, s e miatt mérföldekre terjedő, sem irtást, sem ármentesítést nem igénylő kiváló minőségű földek parlagon hevernek. Nem hiában nyújtottak tehát be kérvényt a London környékét képező megyék a múlt században az úticsinálás ellen, a mi a távolabb fekvő grófságok megkönnyebült versenye következtében jövedelmeket megnyirbálja.

Nem tekintve tehát a földnek azon szolgálatait, a melyek a városok belsejében lépnek előtérbe, és a melyek egyáltalán nem helyettesíthetők, a termő talajra nézve azon szabályt állíthatni föl, hogy egyenlő minőségű földek között a termény szállítási költségének különbözete alkotja a járadékot és egyenlő közlekedési előnyökkel bíró különböző minőségű földek között addig terjed a művelés a silányabb talajra, a míg ez utóbbiak terhesebb művelési költségei a szállítási előnyöket ellensúlyozzák; közeli és távoli különböző termő földek között pedig addig terjed a járadék, a míg a távolabbi föld termő és éghajlati előnyeit a szállítási költség fölemésztí. *) Ha például két egyenlő minőségű és száz-száz mérőt termő föld közül az egyik terményeinek piacra szállítása tíz mérő értékének megfelelő összeggel költségesebb, akkor e tíz mérő a másik járadékát alkotja s ugyanazon közlekedési előnyökben részesülő két jó és rossz termő föld között az utóbbi csak azon esetben fog megműveltetni, ha az előbbihez képest tíz mérőnél nagyobb veszteséget nem mutat, viszont a távolabbi jobb föld csak azon ponton túl hajt járadékot, ha jó termő erejének előnyeivel a közeli földek szállítási előnyeit legyőzte.

Mindez azonban csak addig áll, a míg a közelebbi és távolabbi birtokok egyenlő körülmények között műveltetnek. De az ily elméleti szabályoknak más szint kölcsönöz a gyakorlat. Első sorban a közlekedés mai fejlettsége mellett, a

---

*) Az angol mezőgazdaság hanyatlásának okait megállapítandó, Richmond herczeg elnöklete alatt még 1879-ben küldetett ki egy bizottság, mely három évi munkásság után 1882 nyarán tett jelentést. E terjedelmes munkálatban a mi pénzünk szerint egy métermázsza gabona átszállítása Amerikából Európába átlag egy forint hatvannyolcz krajczárba kerül, a mit csak az adók különbözete is fölemésztí.

midőn a gazda különböző világrészek terményeivel kel versenyre a piacon, nemcsak a távolság és termő erő, hanem az égőv és specialis esetekben az időjárás is hozzá szól a járadékhoz. A meleg égőv sokat ingyen ad, a mit a mérsékelt égőv fáradságos munkával, sőt azzal sem bír előállítani. A gazdaság jövedelmeire nézve nem lehet közönbös, hogy a velünk szemben álló egyiptomi földbirtokos egy évben kétszer arat, hogy Középoroszországban négy hó, nálunk hét hó alatt kell elvégezni a mezei munkát és Angliában télen aligha négy hétre fönnakad a szántás, házi állatait pedig az angol egész télen át a szabadban tarthatja el. E nagy egyenlő előnyök ismét fölébe kerekednek aztán a talaj minőségére és a távolságra alapított járadékelméleteknek, s leszállítják, sőt fölemésztik mind azt a hasznót, a melyet a belföldi termelő jó földje s annak piacához való közelsége következtében elérni vél.

E változásokat azonban ép úgy létre hozhatja miként az egyenlő, a munkadíjak között levő különbség is és a mi esetleg ellensúlyozza, esetleg előmozdítja a más oldalról nyert előnyt. Éjszak-Amerikában például a mi pénzünk szerint három forinttól átlag öt forintig terjed a mezei munka-napszám ára, a mi természetesen megdrágítja a termelést; másrészt azonban általános a tapasztalat, hogy a cultura és sűrű népesség emeli a munkabért és a központok körül magasabb, a vidéken alacsonyabb árakkal találkozunk, a mi ismét ellensúlyozza a forgalmi pontokhoz közel fekvő földek járadékának nagyságát a távolabbiakkal szemben. Magyarországon például 1883-ban a napszám közép ára ellátás nélkül volt Buda-Pesten 1 frt 17 kr., Székesfehérvárott 1 frt 45 kr., Temesvárott 1 frt 24 kr., Brassóban 70 kr., Mármaros-Szigeten 71 kr., N.-Szebenben 70 kr., M.-Vásárhelyen 58 kr., Nyitrán, Kolozsvárott, Sátoralja-Újhelyen 55 kr. A városokat pedig ugyanazon vidéken a megyékkel hasonlítva össze, átlag a városinak felére tehető a falusi napszám ára.

És ez ép így van világszerte. A mezei napszám ára, nem tekintve például az aratáshoz hasonló kivételeket, vagy Éjszak-Amerikát, a hol nagyobb a munkaszükséglet, mint a munkás emberek száma, általán véve magasabb a forgalom és népesség góczpontjain. E tényező nyomatekos befolyását igazolja az is, hogy a vidéken soknemű ipari foglalkozás tartja fönn magát, mely a városokban nem bírja meg a napszámot;

ilyen a házi ipar legnagyobb része: fonás, szövés, csipkeverés faragványok, gyermekjátékok készítése stb. Külföldön az olyszzerű gyári vállalatok, melyeknek vitelében a kézi munkaerő játsza a főszerepet, a vidékre költözik. Itt tehát ismét új alkalom nyílik új járadékelméletre. A vidék és távolabbi művelte-
lenebb tartományok nem azért vonhatnak művelés alá esetleg silányabb földeket is, mert a sűrű népességű országok lakosságának szükséglete fölszöktette az eleség árát, hanem mert olcsóbb lévén amott a napszám, ugyanazon piaczi árak mellett a silányabb föld is nyereséggel művelhető,*) és a mennyiben a vidék vagy távoli tartomány termőföldje még jobb is, az újabb földek munkába vétele nemhogy emelné a korábban föltört földek járadékát, hanem nagy mértékben lenyomja. Adjuk a drágább munkabér hátrányaihoz még az adókat, melyek a központokon és sűrűbb népesség mellett rendszerint terhesebbek, ellenben sok emezekkel versenyző nagykiterjedésű gazdag földművelő országban elenyészőleg csekélyek, és ekkor még inkább összezsugorodik az a járadék-monopolium, melyet a socialisták Ricardo útmutatásai következtében a jó termő földek belföldi birtokosaitól irigyelnek.

A munkabért és termelési költséget érintve, azonban egész világa tárul föl előttünk a mezőgazdasági productió megkönnyítésére az újabb kor által bevezetett vívmányoknak, a melyek közül bármelyik egymagában elég erővel bír arra, hogy

---

*) Más részt azonban érdekes adatokat foglal magában a washingtoni *Departement of agriculture* 1883. évi statisztikai jelentése a munka hatályosságát illetőleg, a sűrűbb népesség és virágzó ipar közepében. A jelentés négy osztályba sorozza a földeket; ezek között az első osztályba helyezett hetvenhét millió acre földön 484 millió dollár értékű termény állítatik elő és csak egy millió munkás, a lakosságnak tizenhatszáz százaléka foglalkozik rajta, de minden főre 457 dollár értékű termény esik. Ellenben az utolsó, negyedik osztályba sorozott 108 millió acre földön a lakosság hetvenhét százaléka, összesen öt millió ember foglalkozik a műveléssel s mégis csak 324 millió dollár értékű terményt hoz létre, melyből 160 dollár értékű termény esik egy főre. E jelenség azonban még nem dönti meg azon föltevést, hogy olcsóbb napszám mellett és ritkább népességű helyeken nem lehetne kevesebb költséggel érni el ugyanazon eredményt, mivel az első osztályba sorozott amerikai földeken is valószínűleg a gépekbe, gazdasági épületekbe, trágyába és más segédszerekbe fektetett tőkék veszik át a kézi munka szerepét.

az eleség árát oly mértékben szállítsa le, mint a mily arányban megnövelné a népességgel nagyobbodó szükséglet. Nem szólunk a földbirtokhitel fejlettségéről, a tőke olcsóságáról, az egyesületi erő kölcsönözte közös előnyökről, a tagosításról, jó mezei rendőrségről, a közlekedésnek mesés olcsóságáról, a munkafelosztás által eszközölt megtakarításokról, az okszerű és jövedelmes gazdálkodásnak tudományos fejlettsége által nyert vívmányokról, hanem kiragadjuk a sok közül a gazdasági gépek által létesített reformot, mivel az egy más fontos gazdasági jelenségnek is nyitját adja. Tudvalevő dolog, hogy az amerikai versenynek oly távoli országokra kiható erejét leginkább a gépek tekintélyes szerepének tulajdonítják az amerikai termelésben. Fölösleges bizonyítgatni, hogy egy jó gazdasági gép a rendkívüli munkamegtakarítás által elébe vág bármily dúsán termő és a fogyasztóhoz közel fekvő talajnak, a melyen e gép nem alkalmaztatik s lerombolja a termő erő és közelség minden járadékát. Ha már most a gőzekére, sorvetőkre, gözceséplőkre s mindazon munkakímélő szerszámokra gondolunk, a melyekre ma egy modern gazdaság támaszkodik, csak másod sorban jöhet szóba, hogy kinek minő közelben, milyen minőségű földje van, hanem sokkal inkább az, hogy alkalmazhat-e a termelésben gépeket vagy sem? Mert teljesen a munka- és költség-kímélés mérveire alakul a haszon vagy járadék. Ez oldalról tekintve már most a kérdést, a járadéknak egy egész új alakja képződik, mely a gépekkel beruházott nagy birtok és a géppel kevésbbé mivelhető kis birtok között áll elé s kulcsot ad a középbirtoknak napjainkban tapasztalható pusztulásához. E gazdasági jelenség sokban analog az ipar terén némely nagyobb gyári vállalattal, mely mellett virágzik ugyanazon szakmában a házi ipar, de középett mi sem állhat meg. Így például a mechanikai szövőszékekkel berendezett gyárak mellett Morvában vagy Alsó-Ausztriában a kézi szövőszékekkel is boldogúlnak a falusi iparosok s hatalmas kiterjedtségű házi ipar tartja fenn magát. A kisbirtokos, a ki egy személyben maga a napszámos és fölügyelő, szállító sőt fogyasztó is, érzi ugyan, de nem szenved a nagy verseny hatása alatt. Ellenben a középbirtokos, a ki föl fogadott napszámosokkal dolgoztat, tisztet tart, mások számára termel és gépeket földjén még sem alkalmazhat, csak a legszigorúbb takarekossággal, a gazdálkodás valamennyi ágának bölcs

kizsákmányolásával tarthatja fenn magát. Itt tehát, ha úgy tetszik, ismét új járadékeletkezési elméletet állíthatni föl a kicsiny, közép és nagy birtok nyújtotta haszon és kár között, mert a mint az olcsóbb napszám a telek előnyös vidéken való fekvéséből ered, viszont, ha a föld gepekkel nem munkálható, a földbirtok kicsinysége mellett a talaji viszonyoknak róható föl és az e különbségek alapján keletkező járadék ép úgy a föld természeti sajátságain alapszik, mint akár a Ricardoé a termő erők különbségein.

E sokféle járadéknak egymást nagyrészt ellensúlyozó hatásai mellett vegyük még tekintetbe, hogy kedvezőtlen időjárás csak országokat, de az egész világot egyszerre nem erheti s a közlekedési eszközök mai fejlettsége mellett szűk termés esetén sincs valamely ország kitéve azon veszélynek, hogy a lakosai életföntartására szükséges eleségnek híjával legyen, legfőleg pénzhányról lehet csupán szó s így a gazdaközön-ség többé nem jöhet oly helyzetbe, hogy a gabonaárakat az alkalom kiaknázásával túlesigázva, magas járadékkal kecsgetesse magát, a midőn a termes silánysága, a hozadék csekelysége által maga is sújtva van. Jó termés esetén azonban a verseny kivétel nélkül fölösleget dob a piacra s bármily csekely legyen ez, az összes piacon szereplő termény árait lenyomja, gyakran az előállítási költségen is alúl. Ha a mezőgazdasági termelés az ipari productió szerint volna szabályozható, e jelenség egyenes következménye, a termelés reductiója volna. Minthogy azonban vetéskor még senki sem bizonyos abban, hogy mennyit arat, valamint arra sem leven a gazdának kilátása, hogy parlagon hagyván földi részét, az indiai, egyiptomi, amerikai magvető nem fog épen e hiánynak megfelelő több terménnyel jelenni meg; ily körülmények között az érzékeny veszteségek hosszú sora után a birtokos bukik, de a termelés nem apad. Ez állapot szabja meg tehát az egész külső kört, melyen belül a járadék valamennyi most említett fajtája mozoghat.

*

*

*

A felsoroltakból következik pedig, hogy a közgazdasági törvényeket egyetlen jelenségből egy, könnyen érthető elvben vonni le, lehet szellemes, s egyszersmind kényelmes eljárás,

de a tudományra nézve semmi esetre sem hasznos. Nem hasznos kiváltképp oly téren, a hol az elmélet oly nagy fontosságú gyakorlati eredményeket szül, mint a Ricardo-féle járadék-keletkezési tan, melynek következtében a földet Európá-szerte nagy adó nyomja, Angliában a szegény-adó, az egyház, az országutak föntartása nagyobb részben ma is a földbirtokot terheli s a legtöbb országban, hazánkat sem véve ki, a leghazafiasabb és legmegbízhatóbb államalkotó elem a reá nehezедő terhek miatt a cultura vívmányai közepett is sorvadoz, tekintélyben, befolyásban tért veszít.

Ha visszapillantunk a fölsorolt különböző járadék-nemekre, az olvasó bizonyára igazat fog nekünk adni, hogy a mely joggal Ricardo a termőerőkre állapított, még most is általános érvényben levő járadéktant, ép oly joggal lehetne azt a távolság, egalj, munkadíj, adó, jogbiztonság, birtokrendezés, hitel, munkafelosztás, munkamegtakarítás különbségeire is alapítani. Ha azonban a földjáradék létezéséből a kényszerűségre akarunk következtetni, mely szerint a társadalom az ő szaporodásával a silányabb földekre utaltan mindig nagyobb küzdelemmel szerezne meg napi kenyerét, akkor kitűnik, hogy az egyetlen távolság kivételével a földjáradék valamennyi többi tényezői fölött majdnem határtalanul rendelkezhetni. Az embernek csak épen az nem áll hatalmában, hogy például a Nilus mentéről egy földdarabot London közelében terítsen ki, de máskülönben tetszése szerint válogathat kővér és silány, hideg és melegővi földek, nagy és kis birtok, olcsó tőke, csekély adó, kézi napszám vagy gépek között. Bármelyik korlátlan mennyiségben áll az emberiség rendelkezésére, tehát egészen szabad verseny tárgya a termelés, holott az eddigi járadék-elmélet azon föltevésen épült föl, mintha a földben rejlő természet-erők csak korlátolt mennyiségben állnának a lakosság rendelkezésére.

Ricardo és Malthus előtt egy zárt állam képe állott s ez megfelejt mindent. Chinában, a hol modern közlekedési eszközök sem léteznek, és a Ricardo korabeli Angliában természet szerint előállott a legsivárabb talajtól a legdúsabbakig a magas járadékfokozat, sőt miután magas vámokkal az idegen termény kizáratott, bármily csekély eleség hiány a termelők kezére játszotta az összes lakosságot s valószínűleg még a legrosszabb földek is járadékot élveztek. 1842-ben még 1200 tétele volt

az angol vámtarifának.*) 1804-ben 66 shilling vám volt vetve egy quarter búzára s ennek következtében 103 shillinget tett egy quarter ára. Az angol arisztokratia kimutatván, hogy jövedelmeinek háromnegyed részét adósságok kamataira kénytelen fizetni, döntő befolyását arra használta föl, hogy már 1815-ben 80 shillingre emelte egy quarter búza vámját. Az angol földbirtokos-osztály visszaélései 1822-ben értek tetőfokra, a mikor különböző rendszabályokkal még több akadályt vetettek az idegen termény behatolása elé. Az angol munkások az éhhalál révén állottak, alig láttak húst, és ritkán ízleltek tejet. Az utolsó diadal azonban már tűrhetetlenségénél fogva is a vámtörvények megváltoztatását vontta maga után, s a szerint szállott a gabona ára, már 1845-ben quarterenként 45 shillingre, a mint a vám mérsékeltetett.***) Hasonló inséget okozott volt V. Károly alatt Spanyolországnak is a magas gabonavám.***) Ilykép igen könnyű a földbirtokos osztályt járadékhoz juttatni. A hol az ily körülzárt területen dús termő földek nincsenek fölöslegben, hasznot hajt a silány is, s ha több az ember mint a termőföld, megszűnik a verseny, mely csak addig tart, a míg a piacon fölösleg van, vagy a fogyasztó vásárolni nem kényszerült. Bizonyos meghatározott számú földbirtoknak azonban kizárólagos monopoliuma az eleség előállítására ép oly kevéssé természetes állapot, mint volna az, ha nélkülözhetetlen iparczikkék készítésére az állam néhány iparosnak kiváltságot osztogatna. Ez esetben a kiváltságoltak között természetesen előnyben volna társai fölött az, a ki ugyanazon fáradsággal nagyobb mennyiségű ilyfele iparczikkéket tud előállítani. Ha azonban a verseny megnyílik, a járadék is új fordulatot vesz, mindenki a sok és olcsó iparczikk előállításának módszeréhez fog folyamodni s a drágán termelőknek a kifejlett verseny közepett bukniok kell. Ép így Ricardo azon állítása, hogy a legsilányabb és legkedvezőtlenebb viszonyok mellett termelt gabona ára szabja meg a piacon az összes termés árát, a szabad verseny mellett merő képtelenség. Ellen-

*) H. Fawcett: *Travail et Salaires* 2. l.

**) Leon Faucher: *Les lois sur les céréales en Angleterre. Journal des Economistes.* 1845. 411. l.

****) A Moreau de Jonnés: *Statistique des cereales de la France. Journal des Economistes.* 1843. 4 köt. 419. l.

kezőleg a legkedvezőbb viszonyok között előállított termény ára a döntő; föltéve, hogy e legkedvezőbb viszonyok között termelő földbirtokosok szintén akkora számmal és annyi terménnyel jelennek meg a piacon, hogy közöttük is verseny fejlődik. Ez esetben a legjobb viszonyok között termelő birtokosok is kénytelenek a verseny nyomása alatt megelégedni a tisztességes nyereséggel s ekkor elesnek a haszontól mindazok, a kik sanyarúbb viszonyok között termeltek. Ha már most tekintetbe vesszük, hogy a megjelenésben ez idő szerint, a hol vámok nem állják útját, csupán térbeli és szállítási akadályok gátolhatnak valakit és ha nem tévesztjük szem elől azon csodás vívmányokat, melyeket századunk ép a távolság megrovidításében és aállítás olcsóságában fölmutat, akkor fogalmat alkothatunk magunknak arról, hogy mily merev ellentétben áll a gyakorlati élettel a Ricardo által megvetett alapokon álló minden tudományos földjáradék-elmélet.

Tévedés volna azonban azt hinni, hogy Ricardo ellenlábasa Carey, a ki oly meglepő tisztasággal ismerte föl a végigazságot, tudatával bírt volna a feleje vezető utaknak. Sajátoságos ellentét. Carey tagadta a földjáradék létezését és pártolta a védvámokat, a melyek egész bizonyossággal létrehozzák és a mennyiben már meg volna, megnövelik a járadékot. Carey szerint, a mely ország terményeket visz ki, később embereket lesz kénytelen kivinni, mivel kihordta lábai alól a termőerőket, a melyeket trágya alakjában többé nem adhat vissza. E fölfogáson ismét a szabad terménybehozatalt hirdető phisocrata alapelvekkel szemben elfoglalt reactionarius álláspont tükröződik vissza. Carey eltévesztette szem elől, hogy 1. a terményben a földről fölkelt anyagok kizárólag belföldi fogyasztás mellett sem kerülnek mind oda vissza, a honnan elvételtek. 2. a lég behatolása és vegyi hatása mély szántás, rigolozás, ugarolás útján helyreüti tekintélyes részét a fogyasztásoknak. 3. mesterséges trágyák is léteznek. 4. a természetes trágyaanyag nem csak a terményből, hanem halból és tengeri madarakból is eredhet s általában a természetes trágyaanyaggal is ép oly kereskedelem üzhető, minők a terménnyel. Hogy ez utóbbira példát is idézzünk, ép Carey hazájában San-Francisko Új-Zeelandnak adja el a csontból és állati hulladékokból készített trágyát és csak Maine államból 1873-ban egy millió 600 ezer tonna halguánót szállítottak Európába. A hivatalos

adatok szerint 1880-ban húsz millió frank értékű trágyaanyag hozatott be*) az Egyesült-Államokból csak Franciaországba. Careynek nagy oka volna tehát megbotránkozni honfitársainak mai könnyelműségén, midőn nem csak gabonával, hanem trágyaanyaggal is ők árasztják el az óvilágot.

A gabonakivitelben és behozatalban semmi egyéb veszély nem rejlik valamely országra nézve, mint az, hogy szabad verseny elé viszi a mezőgazdasági termelést s a behozatallal megnehezíti a belföldi termelők helyzetét.

Önkénytelenül fölveti magát most már az a kérdés, ha vajon ép az ellenkező erdekből, mint a honnan Carey kiindult, nem volna-e üdvös a belföldi mezőgazdaság hanyatlásának meggátolására és a járadék megóvására kizárni a külföldi terményt.

Csak határozott «nem»-mel felelhetünk e kérdésre.

Az ipari védvám is hasonlíthatatlanul nagyobb károkat okoz valamely országnak, mint a mily hasznot belőle a belföldi ipar várhat. Nem lehet föladatunk e helyen a védvám Európaszerte tárgyalt kérdésének mélyére hatolni, de erősen meg vagyunk róla győződve, hogy a szabad forgalom, szabad csere mindkét félre nézve föltétlenül haszonhajtó; a kereskedelmi mérleg hamis következtetésekre ad alkalmat, mert a többek között csak a forgalom anyagát és ennek értékét, nem pedig a két fél kezei között ez értékből maradt nyereséget állítja szemközt, holott nem az eladott cikk értéke, hanem az előállításnál másoknak és az eladásnál az elárúsítónak jutó nyereség nagysága a döntő. A szabad forgalom megakadályozása országok között csak oly hatást tehet, mintha valamely belföldi város elzáratnék vidékétől: mindkettőnek pótolhatatlan vesztesége volna benne, melyet az itt-ott újan keletkező keresetforrások nem ütnek helyre. Az ipar és mezőgazdaság között azonban, legalább ez oldalról tekintve, a vámok rovására lényeges a különbség. A védvám által kiszorított iparcikket minden valószínűséggel jövőre a belföldi iparosok állítják elő és közöttük ismét verseny keletkezik, mely az árakat illő határok közé tereli. A mezőgazdaság kiterjedését azonban a termőföldek mennyisége határozza meg s nem szólva róla, hogy némely cikkek (pl. kávé, rizs, stb.) épenséggel elő sem állítha-

---

*) *Journal des Economistes* 1884. 45. lap.

tók és némely külföldi, a gabona árának leszállítására szolgáló előnyök (például meleg égalj, dús termés) semmiféle verseny által sem pótolhatók, a közönséges termés is csak újabb silány földek föltörésével s a hozadékkal arányban nem álló befektetésekkel sokszorozható meg, a mi elviselhetetlenül megdrágítaná az eleséget. Könnyen elképzelhető minő állapotok fejlődnének ki például Angliában, ha csak az a 20—30 millió métermázsa gabona kimaradna, mely évenként Amerikából szállíttatik be. De nem volna áldás olyan országokra nézve sem, a melyek idegen termés nélkül is élélhetnek, mert valamely társadalmi osztály érdekeinek megvédelmezése az összes lakosság elsőrangú élelmi szükségleteinek megdrágítását teljességgel nem igazolja. Más részt a védelem szükségét és hatását a mezőgazdaság terén az időjárás, vagyis azon termés mennyisége szabja meg, mely a piacra kerülhet; a vámszerződések pedig nem szoktak a fellegek járásai szerint formálódni. Szűk termés esetén a behozatali akadályok mérhetetlen károkat okozhatnak a lakosságnak és bő esztendőben fölösleges a védelem, mert ha több az eleség, mint a mekkora a lakosság szükséglete, az árak amúgy is határtalanul süllyednek s a valószínűleg viszonylagosság alapján létesített vámok megakadályozzák a gazdát a fölösleges termésnek külföldön való értékesítésében. A mily mértékben tehát egyszer megsegíti, másszor sújtja a termelőt is a védvám. Az állam észszerűleg csak az adók mérséklésével, kedvező szállítási tarifával egyensúlyozhatja a szabad verseny okozta hátrányokat; a termelők pedig joggal megkövetelhetik, hogy a földjövedelem, mint adózási alap, épen olyan bánásmódban részesíttessék, mint bármiféle más jövedelmi forrás.

BÉKÉSY KÁROLY.

A DABÓCZY-CSALÁD.

Regény.

(ötödik közlemény.*)

XII.

Az egész család s azon kívül még egy idegen is együtt él a kastélyban.

Telt az idő s Tamás báró, ha hű komornyikja egyedül őrizte, napról napra érthetőbben tudta kimondani: Kálmán jöjjön.

Egy ily alkalommal a grófnő és fia épen a reggeliző asztal mellett ülván, fölátorodék az öreg János és kísérltet tőn, vajon, ha felel urának és elmondja késedelmének okát, megérti-e szavát a beteg?

A pillanat kedvező volta különben is bátrabb kezdeményezésre hívta föl a vén szolgát, mert a beteg nyugtalankodott, jobbra-balra mozgató fejét és szemeit merevenen függeszté a föléje hajló szolgának arczára. Tehát csendes, tisztelteljes hangon, mint korábbi jobb időkben tette, felelé:

— Oh, jó uram, ne sűrresse Kálmán báró idejövetelet, mig az én méltóságos uram annyira föl nem épül, hogy ismét egyedül parancsolhat saját házában. A grófnő nem szívesen fogadná a vendéget, mi pedig a méltóságos asszonynak mindnyájan föltétlen engedelmességgel tartozunk.

Ezt felelte; de kérdés maradt, vajon megértette-e a beteg? Valamit mégis föl kellett fognia a hallott szavakból, mert

---

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 115., 116., 117. és 118. füzetében.

könnyei kicsordultak, elcsendesedett s többé Kálmán nevét nem említé.

Rettenetes és elviselhetetlen állapot volt ez a komoronyikra nézve. Urának kívánságát nem teljesíté; a kastély birtokosa parancsolatának nem engedelmeskedett!

Tartott e kínos helyzet ismét néhány hétig, míg végre egészen váratlanul egy napon csodálatos változás jött közbe.

Épen megint erre járt a megyei orvos és ígérete szerint föltekintett a kastélyba. A grófnő mint vigasztaló angyal fogadá s bevezeté a beteg szobájába. Róbert is előkerült lovai közül s jött friss újságot hallani.

Az orvost a beteg egészséges színe nagyon meglepte. Egy okkal több, hogy gyanúsán rázogassa fejét; különben valami új változást nem vett észre, tehát korábbi jóslatait az eredmény következtében bebizonyítottaknak jelenté.

— Grófnő! A külsővel nagyon meglegekedhetünk; de félek, hogy ez a pusztán állati élet rohamos kifejlődése csak a szellemi tehetségek rovására emelkedhetett ily magas fokozatra. Sajnálom, hogy korábbi véleményemhez tovább is ragaszkodnom kell. Itt az orvos tudománya nem segíthet; hagyjuk tehát betegünket a természet gondoskodására, mert csak e hatalom titkos erői hozhatnak javulást. A legdrágább kincs, az élet, már meg van nyerve és ha az élet nem egyéb is, mint a mozgó halottnak tengődése, ez oly csapás, melyben mindnyájunknak meg kell nyugodnunk.

Így szólott közvetlenül a beteg ágya mellett, mint a ki teljesen bizonyos, hogy szavait csak az egészségesek érthették meg.

Ezzel búcsúzni kezdett s miután az orvosi gyakorlat bevett szokásai közé tartozik, hogy a távozás előtt még egyszer végig nézzen a betegen, oda lépett és a betegnek homlokát simítá.

E pillanatban azonban Tamás báró szemei sajátyszerű fényt lövellének kifelé; melléből hörgő hangok származtak s aztán hosszas küzdés és erőlködés után valamit mormogott, mintha beszéde a sír oduiból érkezne a szabad levegőre.

Mindnyájan, mintegy kövé válva, mereven néztek a beteg ajkára. Az esemény, hogy nagypapa szólani akar, ünnepélyes csendet idézett elő.

A beteg pedig, folyvást az orvos szemébe nézve, mozgató

ajkait, míg hosszas küzdés után, minden szótagot külön ejtve, elég érthetően rebegé:

— Doktor . . . ír . . . Kálmán . . . rögtön Dabócra . . .

A körülállók megrettenve néztek egymásra, mintha kérdenék: jól hallottuk, vagy csak érzékeink üznek velünk játékot?

Az orvos legelőször is saját csálhatatlan jövődöléseinek ily rögtön történt megezáfolására gondolt; de azért közelebb lépve a beteg ágyához, hangos szóval kérdé:

— Jól értettem önt? A báró úr fölszólít engem, írjak unokájának, Kálmánnak, hogy haladék nélkül siessen ide, Dabócra?

Az öreg úr, mintegy kimerülve előbbi erőlködéseiben, csak fejének hajtogatásával fejezé ki igenlő válaszát. Ragyogó tekintetéből látszott, mennyire örvend, hogy megértették.

— Méltóztassék velem parancsolni — folytatá az orvos. — Mihelyt haza érek, megírom a levelet, még az éji posta elindulása előtt. Bár nem tudom, miként jutok épen én azon szerencséhez, hogy méltóságod egyenesen engem tisztel meg bizalmával.

Már tudta, vagy nem tudta, minden esetre hízelgett neki a váratlan bizalom. Mellé még az ingyen dicsőség, hogy az ő gyógyítási rendszere következtében egy másfél év óta eszméletlenül fekvő beteg újra megszólamlott!

Még egyszer megígérvén szíves szolgálatát, nagy megelégedéssel hagyá el a házat.

A grófnő és Róbert magokra maradván, beszólítottak a beteghez valakit a cselédek vagy az ápolónők közül, a kit legközelebb előtaláltak, s aztán ketten a társalgó termen keresztül, kiléptek a kastély verandájára.

— Hallottad és értetted?

— Minden szót, mamám.

— És mit tanúltál belőle?

— Semmi különöst. Igen egyszerű és világos az egész; nagypapa látni akarja másik unokáját is.

— Igen, látni akarja, hogy legyen hű czinkosa, kivel folytassa összeesküvési terveit ellenünk. Róbert, minket újra veszély fenyeget, mert nagyatyád jól tudja, mit cselekszik! Ha ajkai a beszédben nem engedelmeskednek is, lelkeben világosan lát, tervez, számít és küzd az akadályokkal. A néma

megszólalt és legelső hörgő hangjával elárulta, hogy álnok, ravasz és cselszövő esze újra helyén van, mint mindig volt teljes életében!

— Oh mamám, egy kis nyöszörgésből mindjárt hat kötetes borzasztó regényt csinálsz.

— Rövidlító vagy, ha nem érted azon körülmény fontosságát, miért épen az orvost kérte arra, hogy Kálmánt ide hívja? Mert nagyatyád jól tudja, hogy én ugyan egy renyhe hústömegnek parancsát nem teljesíteném. Megbízta tehát az orvost, hogy híre menjen a dolognak az egész vidéken. Most már a főispán, alispán s minden úri család tudni fogja, mit kívánt, mit parancsolt Dabócz ura saját házában, mihelyt oly hosszas aléltság után a legelső érthető szót kimondhatta. Érted, mi lesz ennek következése?

— Kálmán itt lesz. Egy emberrel többen leszünk a kastélyban.

— Szerencsétlen, elbizakodott gyermek! Nem látod e gonosz szándék végcélját? Hogy üzhetem el a házból az oly vendéget, a kit nagyatyád ily ünnepélyes módon hívott ide? Most már kényszerítve vagyok, hogy az ellenséget, az árulót, a kémeket eltűrjem és egy föld alatt lakjam vele. Kezem le van kötve, tétlenül kell néznom, ha e betolakodó kakukfaj titkon érkezik a beteggel, fölhasználja gyöngye perczeit s minden tervét végrehajthatja a te megrontásodra!

— Az égre kérlek, mamám, ne láss kísérteteket fényes nappal, a kastély összes lakóinak jelenlétében! Kálmán sem tátott torkú krokodil, hogy bennünket fölfaljon. Inkább szeretetre méltó ficzko s ha nem korhely is, bizonyára tűrhetően fidelis pajtás. Én inkább örvendek, hogy vele egy kis élet és változatosság érkezik ez unalmas kastélyba. Vigasztalásodra pedig ígérem, hogy Kálmánból, legkésőbb fél esztendő alatt, igazi bárót, született úri gyereket faragok. Bevégezem és kipótolom nevelése hiányait s még talán hasznavehető kompanistát csinállok belőle a sportvilág számára. Kérlek, mamám, békülj ki vele, mert ha az én kezem alá kerül, ha én vezetem be a nagy világba, tisztelni fog téged mint főrangú hölgyet és szeretni, mint legkedvesebb nénikéjét. Mit kívánhatsz egyebet?

Tudjuk, hogy Róbertnek ily elbizakodott hányavetisége a grófnőt még inkább elkéséltette. Dabócz korlátlan uralkodónője kezdé már trónját újra féltetni.

Egyebiránt a vész teljes kitörése még mindig Tamás báró betegségének további lefolyásától függött. Ha a mai néhány töredezett szó egyszersmind az utolsó is volt, akkor semmi baj. De ha a beteg csak valamennyire is visszanyeri beszélő tehetségét, akkor a grófnő megint ott van, a hol volt, a midőn nagypapa, kezében Róbert lemondó levelével, Bécs felé vette útját.

Nagy híre futamodott az országban, hogy az öreg Dabóczy Tamás báró hosszas és rendkívül súlyos betegségéből a nyitrai megyei főorvos tudománya és fáradhatatlan szorgalma következtében kezd már teljes fölgyógyulásához közeledni.

Legelőször a nyitrai helybeli lap «legbiztosabb és legenyesebb értesülés alapján» fuvá meg a tárogatót. Utána a budapesti lapok; hagyományos szokás szerint, elefántot csináltak a szűnyogból.

Kálmán megkapta az ünnepélyes meghívást Dabócra; de nem rohanhatott mindjárt, posta fordultával, nagyatyja ölelésére, mert hivatala lekötötte és minisztere mindenféle kifogást talált a hosszabb időre kert szabadsági idő ellen oly hivatalnok irányában, a ki alig szolgál két év óta! Osztálytanácsos úr már kész volt lemondani, a midőn a codificationalis bizottság elnöke föltalálta a legjobb kisegítő eszközt. Tudniillik a szabadságolt hivatalnoknak, útravaló gyanánt, a kezébe nyomott egy vaskos nyaláb aktát azon utasítással, hogy otthon, csendes falusi magányában, távol a főváros incselkedő zajától, folytassa a paragraphusok faragását. Kálmán köszönettel fogadta az őt megtisztelő munkát, de egyúttal szabadsági idejének tartamára fizetéséről lemondott.

Míg e «tárgyalások» folytak, otthon Dabóczon sem sokat változtak a körülmények. Tamás báró nem beszélt, legalább családjá tagjai előtt soha sem.

Egy este megérkezvén a posta, a grófnő Ránky Lászlónétól kapott levelet, mely valamivel rövidebb kivonatban így hangzott:

«Legkedvesebb barátnőm!

Oh, Amelie! Tégy jót valakivel a mai világban s aztán várj hálát, elismerést és köszönetet! Így vagyok én távol rokonommal, Juliskával, a kire úgy haragszom, hogy mindjárt elküldeném a háztól, csak volna, hova. Legalább csak addig,

míg Margitot férjhez adtuk, találnék helyet számára, mert mindenütt útunkban áll!

Most jóformán nyílt házat tartunk s jár ki s be a vendég, különösen azon ritkább és érdekesebb faj, melyet házassági kandidatusok osztályának neveznek. De képzelj és bámuld a mai fiatal nemzedék rettenetes elkorcsosodását! A ház szép, gazdag és tündöklő kisasszonya mellett még e szegény lyányt, ezt a kuczkó mögé való hamupipőkét is észreveszik! Alig fordulok egyet a szobában, s az urak Juliskát is berántják a társaságba! Egy csöppet sem udvarolnak neki gyöngében, mint szemem fényének, Margit gyámleányomnak!

Mit csináljak e tarthatatlan, ez elviselhetetlen helyzetben? A leányt nem bújtathatom a teknő alá; még kevésbbé küldhetem a cselédszobákba, mert végre is Ránky-lyány s ha mindjárt egy krajczárnyi vagyon nélkül is, igazi kisasszonynak született. Még bizonyos hadnagyka (báró F. H. ezredes csemetéje) szemembe merte mondani, hogy ha egész Bécs fejére áll, még sem mutathat föl ily szépséget, mint Juliska kisasszony! Ha ezt nekem, az én asztalom és theás csészém mellett mondják, minő compliment marad Margitkám dicsőítésére?

Egyszer már megbocsátottam e háladatlattnak, a midőn kurta szoknyás korában szerelmi levelezésbe bocsátkozott bizonyos uracskával (kinek nevét még leírni sem akarom). Most, midőn arról sem vagyok bizonyos, nem folyik-e titokban tovább is a tiltott correspondentia (vannak jelek, melyek ezt gyanítani engedik), félre vet minden szerénységet és merészkedik a főváros legelső parthiejával concurrálni!

Nem tehetnél velem szívességet?

Te magad vagy nő az egész családban; senkivel soha nem beszélhetsz úgy, mint az asszonyok egymás közt szoktak. Talán használhatnád körödben e leányt, mert máskülönben mondhatom felőle: igen szerény, szelíd, engedelmes és ártatlan szívű teremtés. Én nagyon szeretem, Margit is; csak az urak hagynának neki békét! Ígérem, semmi bajod vagy bosszúságod nem lesz vele, inkább örömöd és kellemes társaság lesz vele.

Fő dolog, hogy még örködnöd sem kell fölötte, mert e lyányt Dabóczon semmi veszedelem sem fenyegeti. Róbert töled kapta nevelését s tudja, hogy a házasság komoly megfontolást követelő családi érdek, nem pedig pillanatnyi fölhe-

vülés vagy épen szeszély következménye. A mi pedig bizonyos más fiatal embert illeti (hallom, hozzátok készül), annak dolgával én nem gondolok, te pedig még annyit sem.

Ha kérésemet meghallgattad s a lány nincs terhedre, írj egy pár sornyi meghívást; küld ide komornádat és én a mi kis Juliskánkat néhány hónapra anyai gondjaidra bízom. Változatlanul és örökre hű barátnőd: özvegy ránci Ránky Lászlóné.»

Ennyiből állott a levél tartalma.

Most pedig lássuk, miként szokták a változatlanul és örökre hű barátnők (legalább a mi grófnőnk minden esetre) az ily leveleket fogadni, megrostálni, megbírálni és főleg . . . értelmezni.

Legelső szabály kikutatni, kitalálni, minő indok vezérlé a barátnőt a levél írására? A helyes, világos, egyszerű és természetes okok kívül maradnak a számításon, de ha ravaszság, álnokság, alattomos boszú, különösen pedig, ha valamely közös érdekekben kötendő titkos szövetségi ajánlat forog kérdésben, akkor rögtön az első átolvasás után megtalálják, a mit kerestek.

Második kérdés: mi van a levélben megírva és mi szándékosan kihagyva, még a logikai következetesség nyílt letapodásával is? Ilyenkor minden írott sor puszta staffage vagy épen hézagpótló töltelék. Más szóval: épen az a levélnek lényege, létoka és sarkalatos pontja, mely benne egyáltalában hiányzik. De bele kell gondolni és éles egybevetéssel kitalálni.

Miért akarja a szerény és engedelmes leányt a házból elküldeni? Meg van írva, de az nem ok, mert bátran ott is maradhat Margit kisasszony szerencséjének veszélyeztetése nélkül.

Miért küldi épen Dabóczra? Ez ismert férfi-fészekbe, a hol csak egy asszony él s ez is igen kifejlett férfias jellemmel van megáldva vagy megverve.

Ezt kellett kitalálni; ehhez kellett a fölnyitó kulcsot megkeresni. Épen e rendszer alapján vette bonczkés alá a grófnő a levelet s rövid meggondolás után fölkiáltott:

— Megvan! Megerttettem! Hálás szívvel fogadom az ajánlatot!

Miért?

Mert világos és kézzel fogható kelepce készül itt Kál-

mán ellen. A fiatal ember szereti a leányt; ott a falu unalmas magányában még dühösebben bele bolondul. Csak tessék. Még fáradnia sem kell; itt lesz mindjárt előtte, szép ezüst tálczán, csak kezét kell feléje nyújtania. Aztán, mert becsületes ember (mily kegyes elismerés, ha vizet hajt a malomra!), el akarja venni a leányt, valószínűleg el is veszi s aztán kész a boldog házasság!

Úgy van, a házasság boldogsága ellen nem lesz kifogás, de az esküvő napjával együttesen kitör a háború is az unoka és nagytya között, nagyon egyenlőtlen haderőkkel! Rögtön vége az eddigi szép barátságnak s megszűnik a pártfogolás, mely eddig az idősb örököszt igaz jogaiban megkárosította!

A büszke vén báró, a ki új Dabóczy-nemzedéket akar alapítani, hogy még életében faji hasonlatossággal bíró Dabóczy-sarjadékot lásson, teljes erejéből tiltakozni fog a pusztán csak szép és kellemes feleség ellen, a ki az új háztartáshoz azon kívül, a mi rajta lesz, még egy koppantót vagy törülközőt sem hozhat!

Pedig itt volt Margit kisasszony. Szép, nemes, művelt, majdnem tudós és hatalmasan gazdag ara. Ennek vagyona tette volna igazán úrrá az új majoreskót. Róbert nem tetszik neki, de Kálmánnak szívesen nyújtja kezét. Semmi akadály; nagypapa örömmel fogadja menyének. Az aránylag sovány negyven ezer forintos évi jövedelemből száz ezer forintot behozó úri latifundium lett volna. De a kegyelt unokának nem tetszett a kínálkozó szerencse. Juliska szívéen és gyermekiesen szép arczán kívül nem ismert földi boldogságot. S végre, vagyon tekintetében még rosszabb házasságot kötött, mint egykor édes atyja, a ki legalább havi díjjal ellátott színésznőt vitt a bérlelt szállásba, s mint száműzött, idő előtt hullott koporsójába!

Ez volt a levélben megírva, még ennél sokkal hatalmasabb ékesszólással. Nem tentával, de meg nem is fehér betűkkel a sorok között, hanem hogy két nemes hölgy, már mint von Tiefberg és zu Hochthal grófnő és özvegy rányi Ránky Lászlóné ő nagysága a távolból, amúgy fél szemmel intést adtak egymásnak s a rokon lelkek azonnal megértették, mit kell cselekedniök.

A grófnő nem késett a levélírással. Oly nyájasan, barátságosan és telve anyai szeretettel hívta meg Dabóczra az ő

«elfeledhetetlen kis Juliskáját», hogy az így ajánlott legőszintebb vendégszeretetet csak hálával kellett elfogadni. Hogy ő méltósága nem maga fáradott ide, hanem csak komornáját küldte, ez oly csekély mulasztás, melyet Tamás báró betegsége tökéletesen kimentett.

Minden kívánt rendben lévén, még csak azon kérdés maradt megoldatlanul, vajon e párocska között csakugyan oly komoly szerelmi viszony fejlődött ki, hogy azon, mint erős alapon, a grófnő biztosan tovább építkezhetett?

Föl kellett tennie, hogy e tekintetben a Ránky-ház hölgyei jobban lehettek értesülve, mint a távolban, Dabóczon. Egyelőre csak az volt ketségtelen, hogy Juliska kisasszony ég és oda van a fölserdült lányka első szenvedélyének romboló hatalma alatt. De hogy a komoly jogtudor, a törvénykönyvgyártó Kálmán is fölcsapott volna regényhősnek és éjjel-nappal csak Juliska nevét hangoztatná, ezt csak a bekövetkező napok bizonyíthatják be. Egészen más világításban tűnnék föl a dolog, ha Ránky Lászlóné oly ügyes, hogy a szerelmek között váltott leveleket kezébe kaparíthatta volna. Oly ága a művészetnek, melyet Dabóczon nagyobb mérvben gyakoroltak, mint Buda-Pesten.

Így történt, hogy néhány nap múlva a dabóczyi kastély benépesedett. Ott volt mindenki, a kire szükség volt: a beteg nagyatya, a cselszövő Amelie grófnő, a két örökös, Róbert és Kálmán. Ráadásul még egy idegen is: Juliska kisasszony.

XIII.

Egészen új életmód keletkezik.

A kastély bensejébe változatosabb napok köszöntöttek be, de a ház eddigi jellege, a csend és szomorúság törhetetlenül fönmaradt. Itt nem beszéltek hangosan, a folyosókon a járókelők nem kopogtak, az ajtókat nem csapdosták; a cselédséggel az udvaron nem kiáltozva parancsolgattak.

Kálmán megérkezvén, újra megkapta régi szobáját az első emeleten, a hol, ha tetszett neki, háborgatás nélkül folytathatta főlvállalt munkáját. De mindjárt a legelső vacsora alkalmával majd sóbálványnya változott csodálkozásában, a

midőn a grófnő mellett, jobbra a legelső helyen, Juliska kis-asszonyt megpillantotta. Hogy jön ez ide? El nem találhatta; kérdezősködni illetlennek tartotta.

Róbert, mint mindig, a kastély földszintén, az udvar felé eső részen lakott. A sport fölmentje lévén, nem élhetett azon gyönyör nélkül, hogy ha reggel kinyitja ablakát, oly friss levegőt szíjon, mely a lóistállók balzsamos illata által kellőleg meg van fűszerezve.

Juliska, mint illet, közvetlenül a grófnő magas pártfogása és anyai védő szárnya alá került. Mindjárt a találkozás első percében azon határtalan kegyben részesült, hogy ő méltóságát egyszerűen csak Amelie néninek nevezhette. Külön szobát kapott ugyan, de e szentélybe kizárólag csak a grófnő termein keresztül lehetett bejutnia. Oly rend, mely alól úri házban a kötelességet ismerő házi asszony föl nem mentheti magát, bármi más céljai is lehetnének egyébképen.

És a beteg?

Tamás báró még mindig nem beszél, de már tudva van a kastélyban, hogy eszméletét szerencsésen visszanyerte. Senki sem mondhatta meg, mikor? Mindjárt az első válság rohamának lecsendesedése után, vagy épen csak a legutóbbi izgalom és megerőltetés következtében? Most már bizonyosnak tartják, hogy az öreg úr látja, a mi szobájában történik, hallja s valószínűleg érti is, a mit közelében beszélnek. Oly fölfedezés, mely különösen a grófnőt tartózkodásra és szigorúbb óvatosságra inthette.

A család tagjai, néha egyenként, máskor mindnyájan együtt órák hosszáig elidőztek a beteg mellett, a ki (ha a jelek nem csaltak), most már nem szerette, ha magára hagyják s talán vigasztalására szolgált, ha övéi kissé vidámabb arcot mutattak.

Vacsora után, midőn mindenki szobájába vonúlt, a grófnő, a ki örökös álmatlanságban szenvedett, maga mellé az ágya szélére ülteté a kis Juliskát, s mint a jó néni szokták, mindenfeléről, a mi csak eszébe jutott, elbeszélgetett vele.

A lánykának el kellett mesélni, gyermekkorának egész történetét. Mikor rég elhunyt mamájának emlékére, szavaira és tanácsaira került a sor, az érzékeny szívű néni együtt sirt, együtt zokogott vele!

De legtöbbnyire csak mindenfeléről kikérdezte. Nem

szerénytelen kíváncsiságból (Isten őrizz !), hanem jó szívből és egy második anyához illő részvétből. Például, mióta lakol Buda-Pesten ? Mit szoktak Ránkyéknál reggel, délben, este beszélgetni ? Kik járnak a házhoz ? Kivel mulat Margit kisasszony legörömostebben ?

Juliska híven és őszintén felelt, a kérdő pedig mohó étvágygyal szedte begyébe a tudni valókat, a melyeknek egykor hasznát is vehetné.

— Jár hozzátok egy báró Feisztritz nevű ezredes ?

— Nagyon sokszor.

— Megmarad ebédre, vacsorára ?

— Soha. Megköszöni, ha híják, de megy haza.

— Valóban ? Új divatú katonatisztek élhetnek a mai világban, a kik a terített asztaltól megfutnak.

— Oh, néni, nem gondol az a mi asztalunkkal ; van annak otthon külön ebédje. Angol szakácsot tart és soha sincs vendég nélkül.

— Talán csak nem azt akarod mondani, hogy az ezredes gazdag ember ?

— Inkább dúsgazdag. Azt mondják, legalább százötven-ezer forint jövedelme van.

— Édes lyányom, valaki tréfált veled, mert ennek a bárónak rendes évi nyugdíján kívül semmi vagyona.

— Az nem lehet, néni. Igazi úr és gavallér. Egész Buda-Pesten nem láttam szebb kocsit, lovat, mint az öve. Meg is bámulják az emberek, ha kapunk elé állít a Sugárúton !

— Még egyszer mondom : elámitottak téged. Az ezredes nyomorúlt, jellemtelen, s pénzért eladná lelkét és becsületét.

— Isten mentsen ! Igaz, hogy egykor szegény volt, de ezelőtt tizenhat esztendővel iszonyú járvány pusztított Csehországban ; vitte a halál sorban a szegényt és gazdagot. Hat hét alatt kilencz Feisztritz báró halt meg, s az utolsó, a ki most ezredes, mindent egymaga örökölt.

— Te magad tapasztalhattad, hogy gazdag ember ?

— Még azt is mondhatom. Egyszer sétált velünk a Város-erdőben. Szivarra akart gyújtani és egyszerre egész csomó ezer forintos hullott ki tárczájából a földre. Ugyancsak kapkodtunk utána, nehogy a szél elhordja.

— Talán csak ötösök és tízesek voltak. Ismered te az ezer forintost?

— Kezemben is volt, egyszerre öt darab. A néni adta; kocsira ültem a komornával, elmentünk a bankba és fölváltattuk. Épen száz darab ötvenest kaptunk érte.

Kezdett a dolog különös lenni.

— Ismered a fiát, a hadnagyot?

— Láttam; a néni azt mondja, nagyon elkényeztetett gyerek, mint a gazdag úrfiak.

— Mit mondasz te róla?

— Én nem beszéltem vele. Engem, hála Istennek, észre sem veez, hogy jelen vagyok a szobában.

— Tudod, hol lakik az ezredes?

— Csak azt hallottam, nagyon szép házat vett valahol és maga lakik benne cselédeivel, mert özvegy. Még más háza is van, túl a Városligeten, a hol lovait tartja, mert a jövő évben futtatni akar a versenyen.

Ez már sok volt egyszerre. A grófnő nem kétkedett, hogy itt tévedésnek kell lenni vagy a névben, vagy a személyben. Ez arczképhez sehogys sem illett az a báró Feisztritz, a ki a hozzá írt szerelmes leveleket pénzért eladja, darabját száz forintjával!

— Végtére is, milyen ember ez az ezredes?

— Öreg, elől kopasz, a többi haja szürke, homlokán kardvágás; különben egészséges és jó kedvű s nagyon mulattatja, ha Margit ingerkedik vele. Ilyenkor azt feleli: «Kisaszszony! Vigyázzon, mert én nem régen múltam el ötven éves, a katona pedig az ezredestől fölfelé a tábornagyig örökre fiatal ember marad! Egyszer, ha szép idő lesz, fölveszem parádés egyenruhámat, betoppanok ide . . . és megkérem a kezét.

— Talán a fia számára?

— Oh nem. Arról a kis hadnagyról nálunk senki sem beszél.

— Hogy híjják keresztnevén a fiát?

— Mint az atyját, Henrik. De Margit mindig csak a kisebb Róbertnek szólítja s e név rajta maradt.

— Róbertnek? És miért?

— Azt én nem tudom.

Úgy látszott azonban, hogy a grófnő annál jobban értette ez újra keresztelés igazi okát, mert e váratlanúl közbe-

jött megjegyzésre érze, hogy elpirul s azért hirtelen megfordult ágyában a fal felé.

— Juliskám — szólt felig a takaró alól — azt hiszem, későre jár az idő. Oltsd el az egyik gyertyát, a másikat pedig vidd szobádba s menj aludni. Csöngessek a komornának, vagy tudsz magad is levetkezni?

--- Én mindig magam vetkezem, magam öltözöm.

— Akkor csókolj kezet és menj.

— Igen, néni. Jó éjszakát!

Mikor a grófnő egyedül volt, fölült ágyában és kezével szemeit eltakará. Így sem maradt sokáig, mert kiugrott párnaí közül, pongyolát öltött és kezeit tördelve járt a szobában.

Nem csoda, mert a lefolyt gyermekes csevegésből sokat tanult és több meglepő újságot hallott, mint Ránky Lászlóné száz leveleiből. Az ezredes örökösödés következtében régen gazdag; nyílt házat, kocsit, lovat tart, vendégeskedik és készül a lóversenyre; tehát teljes lélektani lehetetlenség azon aljasság tőle, hogy egykori kedvesének eszeveszetten szerelmes leveleit az ellenség kezébe játssza, még pedig pénzért, darabját száz forinttal.

Csak most kezdte észrevenni, mily megbecsülhetetlen kincs (értsd használható eszköz) a kis Juliska a házban. Elmond mindent, a mit tud, és úgy mondja, mint tudja. Régióta hiányzó portéka Dabóczon, a hol a sima külső alatt ezer ellentétes érdek harczol s mindenki valamely fölvett és be-tanult szerepet játszik.

És a mint így járkál, dúlfül és érzi, hogy végkép magára van hagyva, nincs a földön barátja, őszinte jóakarója, egyszerre egy gondolat villan föl agyában.

Azt hitte, hogy a rejtély, melynek megfejtésén éjjel-nappal töri fejét, most mindjárt meg lesz oldva. A lányka beszéde, mint fölgyladt szövétnek, új fényt vetett bizonyos sötét zugba s a grófnő fürkésző szeme valami zöld színű csomagot pillantott meg, melyben eredeti levelei lepecsételve fekszenek.

De ez is csak asszonyi kapkodó logika volt. Mentől tovább haladt kutatásaiban, annál megezőfolhatatlanabb ellenmondások tornyosultak elébe.

És még is képes volt ily töprenkedések között egész éjen át álmatlanul le- s följárkálni a szobában! Épen mint börtö-

nében a bűnös, a ki képzelődéseiben ezer mentséget gondol ki, melyet az államügyész és a bírák tekintetbe nem vehetnek!

Tehát csak ott volt, a hol ezelőtt. Nem sok hasznát vehette azon új adatnak, hogy ha az ezredes gazdag és lovagias férfi, nem üzhetett aljas vásárt a hozzá írt levelekkel. Semmit sem változtathatott a helyzeten a fölfedezés, hogy Ránky Lászlóné csakugyan szándékosan csalta meg a régi kedvest azon hazudsággal, hogy a levelek visszaküldésének célja nem más, mint a mindig aggodalmaskodó grófnő végleges megnyugtatósa.

Maradt minden a régiben. A pillanatnyira megvilágosodott zug ismét árnyékba borúlt; uralkodott tovább is a kétely és kétségbeesés, melynek ellenében a vaktában kockáztatott találgatások eredményt nem ígértek.

— — — —

Lépünk a ház urának szentélyébe, mely másfél év óta a szenvedés tanyájává változott.

A szobát széles nagy ablak világítja, mely a kertre nyílt, s melyen most alkonyatkor, a lenyugvó nap vízszintes sugarakat lövelt végig, a boltozattól a padlózat szőnyegeig. Jobbról állott az ágy, közel a falhoz, de mégis úgy, hogy az ápolónők körüljárhattak mellette. Balról ajtó vezetett a dolgozó szobába, a hol az elhagyatott íróasztal és a zárt Wertheim-szekrény képezte a bútort a lényegét. Egy másik ajtó az előszobába nyílt; ez volt az egyedüli kijárás a folyosóra; itt üldögélt az öreg komornyik, hogy urához közel legyen.

A nagy ablakot faragott kőoszlop osztá két egyenlő részre s miután az ódon kastély főfalai, a régi építészet modorában legalább hat látnyi szélességre terjedtek, itt a bemélyedésben mintegy második kis szoba képződött, a hol két ősi karszék egymás ellenében bőven elférhetett.

Rendesen itt foglaltak helyet a család tagjai, ha a beteg látogatására jöttek és örökös címén egy pár óráig itt elidőzgettek.

Egy nap alkonyodtával a grófnő és Juliska ültek az ablak melletti karszékeken. Nézték az ágy felé nagypapa mozdulatlan arczvonásaira; hallgattak, mintha a beteg halk lélegzetét számlálták volna.

Nem sokára Kálmán is belépett és udvariassen meghajolván a hölgyek előtt, kissé hátrább keresett ülő helyet.

Tartott még egy ideig a néma jelenet, míg végre a grófnőnek valami eszébe jutott és fölkelt székéről.

— Juliskám — szolt az őt követni szándékozó lányhoz — nekem dolgom akadt a házban, te azonban maradj nagypapa mellett. Később, gyertyagyújtás idején majd visszatérek és viszlek szobádba.

A lányka ebben semmi czélzatosságot sem gyanítva, visszaült helyére, de Kálmán nagyon is világosan megértette Amelie néni szándékát. Egyszerűen otthagya a lányt és a fiatal embert magokra a szobában, úgy szólván tanúk nélkül. Valóságos és formaszerinti légyott, hogy beszélhessenek szabadon, a miről tetszik; érzelmeikről, vagy épen reményeikről a jövőben! Ha ugyan nem félnek, hogy a beteg minden szavokat hallja és megérti.

A grófnő távoztával Kálmán elhagyá előbbi helyét, s azon székre ült, melyet mintegy számára üresen hagytak. Így kerültek egymás mellé oly hosszú idő után.

Már hallottuk, hogy e két lény között rokonszenv fejlődött ki. Kálmánnak első találkozásra megtetszett a vidáman, gondtalanul s még is mindig kellemesen csevegő gyermek. Később kedves időtöltésül szolgált, ha játszott a nagy világi udvarló szerepét; Juliska pedig felnőtt leánynak képzelvén magát, bájos komolysággal fogadta az őt megillető hódolatot!

Lassanként egy kis bizalmasság keletkezett köztök, melyet mások előtt eltitkoltak. Az egész merénylet abból állott, hogy Kálmán, ha más nem hallotta, kedves kis hugának nevezte a lányt. Később fölfedezték egymás között, hogy a Ránky- és a Dabóczy-család között valami távol rokonság is lehetne; innen túl tehát a mindig merészebb udvarló tegezni kezdé szíve választottját. E közeledő lépés nem maradt egészen viszonzás nélkül s így a rideg «báró úr»-ból a magyar nyelven oly zamatos hangzatú «Kálmán bácsi» lett.

De azt tanítja a tapasztalás, hogy a legcsekélyebb titok is, a leány és a fiú között, folyvást újabb és újabb bizalmasági fokozatot idéz ele. A divatos udvarló csakhamar fölcsapott lelkes novella-hősnek és egy alkalmas perczen, a midőn távozni készült, egy kis levélket csusztatott a lányka kezébe!

A kis leány megijedve riadt vissza s nem tudta mit csináljon a zörejlő papírdarabkával? De az egyik keze okosabb

volt mint maga, szépen összegyúrte a nem várt ajándékot, és elrejtette öltözekének egyik zsebébe. Még azon este, vacsora után, a lefekvés előtt bizonyos igen ismert, de örökre láthatlanban ólálkodó tanácsadó azt súgta fülébe: olvasd végig aztán dugd el s ne mutasd senkinek. Írhatsz rá választ is, és hasonló postán küld a címzetthez!

Nagy volt köztük az öröm e titkos diplomatiái összeköttetés sikerén. De egy más nagyhatalmasság ügynöke, fizetett kéme, a szobalyány, neszét vette a dolognak és jelentést tett úrnőjének a létező legfeketébb összeesküvesről.

A néni nem vette tréfára, hanem alkalmas pillanatban, mint legfensőbb rendőri hatóság, házkutatást tartott a leány íróasztalának fiókjában.

Kéznel volt az irtóztató «corpus delicti». Juliska kisasszonyom épen most nagyon ki akart tenni magáért és oly ékes stylusban tartott levél komponálásához fogott, hogy még az a híres jogtudor és osztálytanácsos bácsi is megcsodálta volna. Ott találták fiókjában az első, második, harmadik fogalmazványt, mindig sikerültebb alakban: már csak tisztára kellett volna leírni.

Ebből következett a harcz és háború a ház úrnője és a harmadik emeleti lakó között. S miután a két fél egyenlőtlen fegyverrel viaskodott s Margit kisasszony rettenetes haragja is hozzá járult: történék, hogy Kálmán elveszté a csatát és elköltözött a házból.

Most a sors szeszélyes játéka és a rossz szándékú hölgyek cselszövénye következtében, megint össze kerültek és láthatták egymást színről-színre.

A leány félénken ült székén, mert látta, hogy Kálmán nagyon erősen vizsgálja arczvonásait: mintha számot kérne tőle: miként használta föl az időt? Miként szépült meg? Miként fejlődött a gyermek nagy leánynya?

De a számadás dicsőségesen ment végbe. A szépség és kellem rovataiban az aktívák sora teljes és tökéletes: semmi legcsekélyebb passiva sem rontja le értéket. A haladás nagyszerű, a mérleg fényes nyereséggel végződik. Csak a szem kékje s az ajkak üde mosolya maradt meg a gyerekekből... a többi mind, de mind a nagyleányi kor közeledését jelenti.

Nem mintha most mindjárt innen, ülő helyéből mehetne már egyenesen az oltár elé, hanem ha adnának neki (és alkal-

masint adnak is) néhány hónapra terjedő boldog menyasszonyi korszakot: majd akkor mutatná meg, mit tudna magából csinálni, szöllőgerezdes szeptembertől zuzmarás deczemberig!

Tehát szemközt ültek, a fiú megfogta a lány kezét, sokáig szemébe nézett s aztán a közelben fekvő beteg iránti kímeletből csak halkán és majdnem sugdosva beszéltek.

E kifejezés azonban csak a hang erejére és terjedelmére vonatkozhatott: mert a mi a tárgyat illeté (Juliska kisasszony ítélete szerint) megharsogtatta az még az ég boltozatát is.

Rákezdé tehát Kálmán báró, születési és hivatalbeli rangjához képest, bevezetés nélkül «ex abrupto.»

— Hugocskám! Ha valami tündér egykor azt mondta volna: mához egy esztendőre Kálmán bácsi és Juliskája ketteskén együtt ülnek a dabóczy kastélyban! Ugyan kérek, hogy s miként értettük volna e szép jövődölést?

Tagadhatatlan, hogy e kérdés, mint kiinduló pont a társalgás megkezdésére, oly hévvel, erélylyel és félre nem érthető világossággal volt szőnyegre terítve, hogy kisasszonykám, mint rossz katona az első ágyüdörgésre, meg akart futamodni.

De jól körül volt véve, beékelve és beszorítva. Puha kezét egy más aczel marok ragadta hatalmába és nem mozdulhatott.

— Juliskám! Emlékezel szavaimra, miket legutolsó levelemben írtam: «a mi ezután következik, majd megmondom, egy vagy két év múlva».

Itt volt a második sortüzelés. Ez a kérdés is nagyon elevenére talált, s még is ki kellett állnia. Sejtette ugyan már akkor is: mi lehet az ígélet végső értelme, de most, midőn kenyértörésre került a dolog, egyszerre elszállott kebeléből a leányi kívánság legutolsó porczikája is.

— Úgy tudom — folytatá Kálmán — megkaptad e leveletem.

— Megvan még most is.

— Ah, megvan még most is! De hiszen ez jó jel rám nézve, ha érdemesnek tartottad megőrizni. Engedd meg tehát, hogy a mit akkor ígertem, ma kiegészítsem. Mikor piczi kis lány voltál, láttalak és enyelegtem veled: már akkor elhatároztam, hogy vagy te léssz az enyém, vagy senki e világon!

Most a tizenhét éves leánynya fejlődött tökéletes szépség előtt ismétlem: akarsz örökre az enyém lenni?

Ezalatt fogta kezét, néha megfeledkezve oly erősen, hogy újjai a hófehérségen kék foltokat hagytak. A lányka szabadkozott, futott és maradt volna is, míg egyszer a tüzet lövellő két szempár véletlenül összetalálkozik s akkor, mint sóhaj ellebben ajkairól:

— Oh, Kálmán bácsi . . .

Ez nem volt felelet, de legalább egy hang, mely a kebel mélyéből vette eredetét. Kálmán pedig, mint ha jogában állna e fohászt «igen» gyanánt értelemezni, folytatá:

— Jól érts meg, gyermekem. Ne azt nézd, hogy Dabóczy nevet viselek; nem azt, hogy unokája vagyok egy gazdag főúrnak; mert én a kastélyból nem sokat, esetleg semmit sem várok. És inkább, hogy lemondjak rólad, nevemen kívül, melyre születésem adott jogot, mindent nyugodt lélekkel itt hagyok. De van tisztos hivatalom; van hozzá elég szorgalmam. Idővel, ha kedvez a szerencse, otthonom boldogsága mellett, meg magasabbra is vihetem. Tisztán és egyedül, Dabóczy Kálmán osztálytanácsos szól hozzád: szeretlek, akarsz az én kedves kis feleségem lenni?

Most már égett a ház teteje. A lányka kezdé észre venni, hogy Kálmán bácsi nem csak szorongatja kezét, hanem azt tovább is vezeti, oda, a hol szíve dobog, sőt másik karjával is támadásra készül s kezdi vele az ő derekát átölelni.

Ekkor két egymással ellentétes ösztön ragadja hatalmába. Rohanni akar az erdők közepébe, a világ végére. Egyszersmind egy eddig nem ismert érzés hullámmzatai reszketetik meg egész valóját; agyveleje szédül, szeme elhomályosodik s teste pusztán csak a nehézség törvényeinek engedelmeskedve, hull az ifju keblére.

E pillanatban azonban, a legközelebbi szomszédságból nyöszörgő hang emelkedik, mely mint tiltakozó parancsszó szakítja ketté a jelenetet.

Ha Juliska most egyedül ravatal mellett viraszt s egyszerre látja, hallja, hogy a terítón fekvő halott éled, mozog és megszólal: nem rohanhatott volna ki rémültebben. Ijedett arczával föllármázta az egész házat.

Kálmán nem ment utána, mert Tamás báró nyugtalan-sága őt is elrémité.

Az öreg úr torkából csodálatosan tompa és ércztelen hangok torlódának. Látszott erőlködéséből, mily szörnyű harcztot vív beszélő szerveivel, melyek a szolgálatot megtagadják: míg végre kivetheti nyelve végeről e szavakat:

— Te is, fiam Kálmán?

Többet nem szólott, sőt hamar ismét elcsendesedett, lélegzete meglassúdott, mintha elaludnék.

Össze futván az egész ház, Kálmán eltagadá, hogy nagyapától értelemmel bíró szót hallott volna. De innen túl bebizonyítottanak tapasztalá a szájról-szájra járó mendemondát, hogy Tamás báró látja, a mi közelében történik, hallja és érti, a mit szobájában a látogatók beszélnek.

— — — —

Kálmán az éjet álmatlanul töltötte.

Nem egészen czél és szándék nélkül nyilatkozott oly határozott világossággal Juliska előtt nagyatyja jelenlétében s mégis midőn hallá a rettenetes szemrehányást: «te is, fiam Kálmán» láz és leírhatatlan izgatottság fogta körül.

Nyílt szívű, egyenes lelkű fiatal ember volt és senkit sem akart megcsalni. Főleg nagyatyját, jötevőjét és buzgó pártfogóját nem ámíthatta tovább. Formaszerinti házassági ajánlatot tett tehát Juliskának, hogy a beteg, ha csakugyan visszanyerte eszméletét, ismeri önmagát, környezetét és úr tud lenni saját házában; hallja, mit várhat ifjabb unokájától.

Pedig nagyon könnyű lett volna visszaélnie a beteg hiedelmével. Volt elég ideje; ő is, szívének választottja is, nagyon fiatalok voltak; várhattak és elhamarkodott házasságra nem volt szükségök. Még egy kis türelem s az öreg úr annyira javúlhat, hogy valamely módon kifejezheti akaratát s akkor ügynökei által a majoratus megállapításának kérdését rendbe hozhatja. Csak játszania kellett szerepét, mint kegyelt örökös, a ki a Dabóczy-nemzetség új sarjadékának fölélesztésére volt hivatva és kiszemelve.

És még is szíve szózatának engedelmeskedett és nagyatyja bizalmát álnokul ki nem zsákmányolta. A többit a sorsra és a véletlenre bízta. Tudta, hogy tegnapi föllépése után a legkedvezőbb esetben sem várhat többet, mint a mi a létező végrendeletben számára ki volt jelölve. Most már kitette magát a veszedelemnek, hogy a nyolczvanezer forintos hagyománytól is elesik s akkor szószerint igaz lesz, a mit tegnap mondott,

hogy szép nevén, díszes hivatalán kívül mást nem vihet az új háztartásba. Ez neki elég volt, a szegény árva Juliskának pedig kezdettől fogva csak egy «szalmás kunyhó és az ő szíve» kellett.

Midőn világosodott és a szép őszi nap fölmerült a keleti láthatárt elzáró dombok mögül, Kálmán visszanyerte bátorságát; fölkel, fölöltözött és szokása szerint, még a reggeli főhözatala előtt fölállalt munkájának folytatásába fogott.

De alig ír le néhány sört és hallja, hogy kívülről valaki az ajtót igen halkán, de ismételve megkopogtatja. Ki lehet e szokatlan időben érkező látogató?

Az öreg János lépett be, a ki mint jó iskolában nevelkedt régi szolga, feje meghajtásával kért engedelmet s látván, hogy az ifjú báró már asztalánál ül és kívüle más senki sincs a szobában, újra visszafordult és az ajtó kulcsát csendesesen és óvatosan a zárban kétszer ráfordítá.

Ily merészség úri háznál a hallatlan csodák közé tartozik, de Kálmán azonnal eltalálhatá, hogy a komornyik ilyenmit rendkívül fontos ok nélkül el nem követhet.

— Mi baj, János?

— Báró úr, bocsánatot kérek. Szigorú parancsot vettem, hogy csak a legóvatosabb módon adjak át egy izenetet.

— Kitől?

A komornyik még egyszer körül nézett, mintha titkát még a falak fülétől is féltene s aztán súgva mondá:

— Levelet hoztam a báró úrtól.

— A báró úrtól! Róberttől?

— Nem. Egyenesen ő méltóságától, az én kegyes, de még mindig beteg uramtól.

Kálmán, első meglepetésében, rémülve ugrott föl székéről. Hogyan? Nagyatyja egy éj alatt annyira javúlhatott, hogy már levelet is tud írni? E hír jobban érdekelte őt, mint maga a levél, bármi legyen tartalma.

A komornyik azonban papír és lepecsételt levél helyett egy fekete mázzal bevont táblát vett ki kabátja alól. Olyan ismert jószágot, minőt az iskolás gyermekek használnak a számtani föladatok megírására.

— Tessék elolvasni.

A fekete táblán fehér betűk tűntek elé, melyeket a reszkető kezek szörnyűkép összekuszált és eltorzított alakban egy-

más hátára összehordtak. Az egész öt vagy hat sorból állott, de a szokott kézírásbeli jegyek helyett kizárólag csak latin kezdő betűk tűntek elé. Épen mint sötét márványon a sírföli-
rat, melyet az idők már erősen megrongáltak.

A komornyik megjegyzé:

— Ő méltósága nem képes folyó és gömbölyű betűket írni, hanem szükség esetében az egyenes vonalakat mégis összerakosgatja.

— Úgy látszik — felelt Kálmán, a ki élénk kíváncsisággal és a legrosszabbat sejtve, az irat értelmét kibetűzni igyekezett. — Láttá ön, a mikor nagyatyám e táblát tele írta?

— Minden bizonynyal. Ha ő méltósága az újabb időkben parancsol valamit és én semmi módon el nem találhatom kívánságát, mindig leír néhány szót. Ilyenkor párnát teszek mellére; arra fektetem e táblát; paplana alól kiemelem jobb kezét, a krétát újjai közé illeszttem s aztán megkezdődik a lassú és végtelenül késedelmes munka, mialatt százszor elejti íróeszközét. Az éjjel azonban, hogy írása olvashatóbb legyen, egy-egy intésére némely kevésbé sikerült betűjét ki kellett javítgatnom. Szabad kérdenem: méltóztatott végig olvasni?

— Betűről-betűre; de még egyszer végig megyek rajta.

Ím a tartalom:

«Kedves fiam Kálmán, mindent hallottam. Neked igazad van, a leány angyal. A te korodban én is így cselekedtem volna ezer vén apó daczára. Legyen kívánságod; de parancsolom hallgass; majd jön Laczházy és elvégzi, a mi kell. Mert igazi magyar vérű és fajú Dabóczy-örökös látása nélkül nem akarok meghalni. B. D. J.»

— Megértette báró úr?

— Meg és örökre megtartom emlékezetemben.

— Akkor teljesítem uram parancsát.

Ezt mondva, a már előre megnedvesített zsebkendőjével a tábláról a betűket letörölte.

Ezalatt Kálmán visszaesett székébe s azt hitte álmodik. Egyszerre, egy végtében ennyi nagyszerű újság! Egyik meglepőbb mint a másik. Nagypapa eszmél, komornyikjával értekezik, sőt irogat!

És a legelső közlemény, mely tőle származik, áldás és boldogság; minden szava szívének jóságát, lelkének szelidségét és engedékenységet hirdet. Alig látta néhányszor a lány-

kát, alig ismerhette meg gyermekies ártatlansággal csengő hangját, már kimondja beleegyezését. Már nem követeli többé, hogy Kálmán, előnyös házasság által, mint kétszeresen gazdag lépjen a világba. Már megelégszik, ha jó nevet és szép hölgyet csatolhat családjához. Nincs más kívánsága, mint hogy magyar vérű és fajú Dabóczy-utódokat lásson, kik nélkül nem tud meghalni!

Bizonyára, ha régi egészsége fönmarad; ha iszonyatos betegsége végső erélyét meg nem törí, a mai rögtönzött változás sokkal lassabban és nehezebben következik be. Sőt nem lehetetlen, hogy vele született büszkesége és makacssága legyőzi benne a mindig jobbra hajlandó öreg ember természetét.

Így lön egyszerre tiszta és felhőtlen a láthatár Kálmán előtt. Bátran tekint a jövő felé; egyéb kötelességet nem vállalt, mint hogy hallgat boldogságával s várja a jövőt.

Azt már tudjuk, hogy Kálmán, mint igazságszerető férfi, mint elméleti jogtudós, a majoratusok alapításának kérdésében a jelen század eszméihez ragaszkodott: de nem volna Dabóczy báró, sőt még közönséges ember sem, ha nem örvendve fogadná a tényt, hogy nagyatyja megáldván a tiszta szerelemből kötendő házassági szövetséget, ezzel együtt az is járhat, hogy Dabócz felét, isteni és emberi törvények értelmében, ezután igaz örökségének tekintheti.

Hogy a grófnő az idegen leányt épen csak azért hozta ide, hogy mint csalétekkel, Kálmánt kelepczébe ejtse, s hitelét nagypapa előtt végkép megsemmisítse: ez most már meghaladott állásponttá változott. A ki másnak vermet ás, maga esik bele.

Kálmánnak, a ki az asszonyi cselszövények mesterségéhez nem értett, ily titkos cél eszébe sem juthatott. Igaz, hogy Juliskának rögtöni megjelenése a házban bámulatba ejtette: de jámbor lélekkel azt hitte, Amelie néni nagyon megkívánta a női társaságot a kastelyban, a hol csak férfi családtagok laknak. Annál hihetőbb, hogy Tamás báró még beteg ágyában is sejdítette, mi lappang a mozgó bokor alatt. Ha az ember ismeri ellenségének még a máját, zuzáját is: legbiztosabb lesz ítélete, ha a találgatások közben mindig a legrosszabb esélyre gondol.

Végül mondá a komornyik:

— Ő méltósága bizonyára választ vár levelére, de nem írásban, hanem élő szóval. Ha báró úr szokott időben meglátogatja nagyatyját, ha tanúk nélkül teheti, mondja el, miként vette izenetét. Egy kicsit nehéz az öreg úrral a társalgás, de türelemmel és hosszabb gyakorlat mellett nem lehetetlen. Például, én elbeszélék neki mindent, a mi a házban történik, ha pedig parancsolatát várom, igyekszem akaratát eltalálni, s helyette magam felelek. A beteg feje mozgatásával int igen-t vagy nemet, míg csak legbensőbb gondolatát elleshettem.

XIV.

Zendülés jelei a fönnálló hatalom ellen.

A grófnő jobb kedvű volt s kezdett remélni. Terve Juliskával gyönyörűen sikerült. A halacska (Kálmán) horogba harapott s fönnakadt, most már elmaradhatatlan a harc és háború a reményében csalódott nagypapa és a kegyet háladat-lansággal fizető unoka között. Egyelőre ennyi is elég volt, mert most már akár fölgyógyul a beteg, akár meghal, a betolakodott ellenség mindkét esetben ki van túrva Dabóczról. A harmadik lehetőség, hogy Tamás báró még kibékülhet is azon eszmével, hogy Juliskát családjába fogadja, a grófnőnek soha egy perczre sem juthatott eszébe.

Ezalatt Juliska kisasszony imádni kezdé a nemes lelkű Amelie nénit, a ki mint második anya, őt hathatós pártfogásába vette és szerelmét Kálmán iránt, föltétlenül és rendkívüli lelkesedéssel helyesli. A ki így cselekszik, az csak igazi hű barátja lehet.

Teljes bizalommal fordult tehát hozzá. Elmondott neki minden szót, a mit Kálmántól hallott: az első találkozás alkalmával nagypapa szobájában, úgymint később, ha látták egymást, reggeli, ebéd, vacsora alatt, vagy a kastély verandája előtt a virágos kertben.

Este lefekvés előtt, a jó néni mindig hálósobájába híttá a kis leányt, összevissza csókolgatta s leültette az ágya szélére. Nyájasan, szeliden s a legmelegebb részvétellel, mindenről kérdezősködött, a mi a nap lefolyta alatt a két boldog szerelmes között történt. Rendesen ily szókkal kezdé meg a vallatást:

— Nos, leánykám, hogy vagy megelégedve a mai nappal?

— Mint máskor és mindig.

— Mit mondott Kálmán, valami szépet és újat?

— Reggel megszorította a kezemet és megcsókolta. Este vacsora után boldog álmokat kívánt s azt mondta: Bizál bennem, szeress és senkitől se félj. Akár mit beszél a világ, soha ne feledd, hogy szívem választott menyasszonya vagy, akár tetszik az másnak, akár nem.

— Azt mondta? És kiket értett azon mások alatt, kiknek a te menyasszonyságod nem tetszenék?

— Azt én nem tudom; talán a rossz világot érthette.

— Gyermekség. A «rossz világ»-nak semmi köze a ti szerelmetekhez. A te világod, Kálmánon kívül, csak én vagyok s legfőlebb még Ránky Lászlóné, a ki bizonyára nem szándékozik a te boldogságodat akadályozni. A mi gondunk lesz, hogy annak idejében, ha oltár elé lépsz, oly szépen öltözött ara légy, mint a ki valaha fiatal báróhoz ment feleségül.

— Oh, néni . . .

A grófnő oly édesdeden és fölbátorítólag mosolygott, mint a harcsa, a midőn a kis halacska elnyelni készül. De máskülönben valódi benső örömet érzett, látván, hogy terve sikerül. Kálmán, a színésznő gyermeke, nem tagadta meg anyját; véreben örökölte a kalandos természetet. Sok szerencsét, bárócskám, a regényes házassághoz!

Aztán a leányt dobogó szívéhez szorítva, folytatá:

— Fogadd nenikéd tanácsait. Mindig szíves és előzékeny légy völegényed iránt. Ha ebédkor feléd fordul s halkán valamit mond, ne nézz mindig a tányérod közepére. Inkább tekints szemébe, hadd lássa ott megcsillámlani örömkönnyeidet. Semmi sem hízeleg jobban a férfinak, mint mikor látja, mily boldog az, a kit ő szeret!

— Igen, néni . . .

— A menyasszony már nem gyermek többé, mihelyt kimondta a mennyei üdvöt ígérő «igen»-t, besorakozik a felnőtték osztályába. De akár mi történjék, legelőször hozzám jöjj, fuss karjam közé, borulj keblemre és közöld velem lelked örömet, szíved bánatát. Ki adhatna neked jobb tanácsot, mint a ki téged forrón és önzéstelenül szeret? Oh, ha beláthatnál szívem legbensőbb rejtekébe és olvashatnád ott érzelmeimet, mint várom a szép napot, melyben a déli harangszó

előtt viszünk téged a templomba, onnan visszaterünk a kastélyba, fényes nászlakomára. Este felé minden kocsiba befogatunk és kísérünk titeket a vasútra. Majd lesz sírás és zokogás; lesz áldás és buzgó fohász Istenhez, hogy szeretett férjeddal szerencsésen érj Buda-Pestre és kezd meg vele az örökké tartandó boldogságot!

— Igen, néni . . .

Elolvadva az érzésekben, többet nem szóltak. Sírtak hangosan. Juliska nagyon hajlandó volt a könnyekre, a grófnőtől pedig telt bőven.

Azalatt pedig a grófnő szája fölött ama jellemző vonások mindinkább szürke vörhenyes színt váltottak, épen mint egy korábbi alkalommal, a midőn a mai napon már ténynye vált első sejtelmek idején mondá: «Nézd csak, itt is van valaki, a kit meg lehetne enni!»

Elbúcsúzván egymástól, a grófnő telt serleggel üritgeté a győzelem kéjitalát, de azért nem feledte el, mennyi végezni valója maradt hátra, s hogy míg a zöld viaszos vászonba zárt levelek idegen kézben rejlenek, addig megnyugvást és biztonságot nem találhat.

Rettenetes fegyver volt ez oly ellenség kezében, a ki ártani akar. Botrányos pör és Róbert megsemmisülése.

Azonban mindig kérdés maradt: él-e e világon valaki, a ki e fegyvert megragadni és azzal harcra szállni szándékozik? Ki lehet ez ismeretlen? Tamás báróról ilyesmit föltenni nem lehetett, mert az öreg úr jobban szereti családjá jó hírét, mint gyűlöli azokat, kik ellene vétkeztek.

Ezenkívül már elérte célját e levelekkel. Megfenyegette az anyát s Róbert lemondott elsőszülöttségi igényeiről. Mit akarhat többet?

Különösen pedig miért rejtegeti, miért nem adja vissza vagy miért nem semmisíti meg e leveleket, melyeknek bármely esetleges napfényre kerülése a család becsületét lerombolja?

Hát ha e végzetes hagyaték épen Kálmán kezébe jut vagy már jutott?

Igaz ugyan, hogy e fiatal ember nem fősvény, nem telhetetlen és nem éhezik más ember vagyonára. De e megnyugtató csak a mai napra szólhat. Mi történhetik később? Hát ha ráun idylli kis Juliskájára? Ha tehetségeinél fogva fényes állást

vív ki; ha körülnéz s megszeret egy nőt, a ki szép, gazdag és a nagyvilági társaság első rendű csillaga? Akkor nagyobb vagyonra lesz szüksége. Elválík feleségétől. Hiszen színésznő volt az anyja, ez osztály pedig nem igen szokott állandó lenni a házassági kötelékben; könnyelműleg cseréli ki hitestársát; ha kell, vallását is: épen mint esténként szerepét a színpadon.

Egyelőre a grófnő, mint főnnálló hatalom, a kastélyban kétségtelen előnyöket élvezett. Szabadon kormányozta a házat, a birtokot. Űrnő és családfő volt Dabóczon. A pénztárral tetszése szerint rendelkezett. Végre pedig Tamás báró betegsége miatt a majoratus alapításának ügye is fönnakadt, esetleg örökre elszunnyadt.

E folytonos válságot azonban egy minden órában bekövetkezhető legfrissebb újság egy csapással elháríthatná:

Ha Tamás báró meghalna!

Ez volt a grófnő mindennapi fohásza. De miután sokkal vallásosabb nő volt, mintsem embertársának halálát kívánná, csak így imádkozott:

— Uram, könyörülj rajta és vess véget szenvedéseinek!

A szép imádság bővebb értelmezését aztán keresztyéni ájtatossággal az Úristenre bízta. Már vagy csináljon csodát és éleszsze föl újra nagypapa elhalt tagjait, vagy rövidebb eljárási móddal, küldje le szabadítóul a halál vigasztaló angyalát!

Épen ily ájtatos elmélkedésben töltötte azon estét, a midőn komornája belépett és jelenté, hogy az egyik ápolónő igen fontos ügyben kihallgatást kér.

Nem igen tetszett ő méltóságának az ily «fontos ügy» fölötti értekezlet, melynek rendesen ez volt értelme: a szolgálat a beteg körül terhes, elviselhetetlen s fölülmúl minden emberi erőt, tehát az ápolónő vagy rögtöni elbocsáttatását kéri, vagy fizetésének megjavításáért esedezik.

Azonban egészen másnemű jelentés érkezett.

— Grófnő! én mint okleveles ápolónő ismerem kötelességemet. Tudom, hogy kell bánni a beteggel, mert megtanultam a vöröskereszt-egylet kórházában. De az én hátam mögött a beteg szobájában egy más, nem felelős hatalom kezd uralkodni. Egy hivatlan tolakodó minden lépten elfoglalja a szobát, engem kiküld, aztán bezárja az ajtókat s csak az ég tudja, mit művel ottan.

— Nem értem a bevezetést.

— Méltóságos asszonyom, a báró úr szobájában titkok folynak. Mi úgy tudjuk, és az orvos is hasonlóképp adta utasításba, hogy a beteg eszméletlenül fekszik. Mindössze két ízben bocsátott ki ajkáról emberi hangot; akkor is csak az értette, a ki úgy és nem másképp akarta érteni. De van egy vakmerő lény a kastélyban, a ki lábbal tapodja az orvos rendeleteit; oda megy a beteg mellé és órák hosszáig kiabál hozzá, mintha ketten valami rendkívül fontos tárgyról vitatkoznának.

— A báró úr is beszél?

— Ezt már nem méltóztatik cselekedni. Annál bosszantóbb és borzasztóbb, hogy ez a lelketlen teremtes még is agyonkínozza a beteget; beszél, kiált, fenyegetőzik, épen mint a szent evangéliumokban a zsidók, kiket az ördög megszállott.

— És ki e vakmerő?

— A komornyik.

— A komornyik! Az öreg János, a ki urát harminczhat év óta szolgálja? Talán csak nem örült meg ura miatti bánatában?

— Valóban, grófnő, csak ez az egy, ha megörült, mentheti ki gonoszságát.

— És miről beszél?

— Abból én csak egyes szavakat hallhattam. Néha szónokol, mint a képviselő, ha az országgyűlésen szidja a minisztereket. Máskor színházról, operáról és Turolla kisasszony énekéről ábrándozik. Legtöbbször elmondja, hogy kelt az azelőtti napon a búza Buda-Pesten, Münchenben és Chicagóban!

— De már tökéletesen megbolondult. De miért bocsátják be az ápolónók az ily eszeveszettet?

— Grófnő, kérem alássan, épen az a baj, hogy nem igen kér tőlem engedélyt a bemenetre. Egyszer ellenkedtem vele, de még az én félig-meddig apáczai szent öltözetemet sem tekintette, hanem galléron kapott és félre lóditott az útból.

— Ezt nem fogom tűrni!

— A legnagyobb csodát tegnap éjjel fedeztem föl, mert főkép éjtszakának idején üzi játékát a sátán a komornyikkal. Leskődtem, s az ablakon át láttam, hogy az öreg báró ír.

— Hogyan, ír? — felelt a grófnő, a ki legelőször is azon

veszélyekre gondolt, mi következhetik abból, ha Tamás báró csak a nevét is alá tudja írni.

Az ápolónő ezután körülmenyesen elbeszélé, mi módon megy végbe ez az eltitkolt írogatás a fekete táblán, mely párnára van támasztva.

— Hogy láthatta ezt, ha az ablak magasabban fekszik, mint a meddig az ön szeme ér?

— Bocsánat, grófnő. A kertben sok üres virágserepes állvány van; egyet, társnőm segítségével az ablak alá taszítottunk.

— Hány órakor történt ez?

— Mintegy tizenegy órakor.

— Ily későn a báró még nem alszik?

— Oh, ez semmit sem tesz. Ő méltóságának bőven van ideje, hogy a mit éjjel elmulasztott, nappal pótolja.

— Mikor ment ön vissza a beteghez?

— Mindjárt a komornyik távozása után. Mikor aztán a beteg ágya felé közeledtem, valami igen erős szag ütötte meg az orromat. Keresztet vetettem, mert azt hittem, a pokol kénköves bűze terjed szét; de jobban hozzá szokván, megismertem, hogy papírt égettek.

— Papírt? Hol?

— A kandallóban. Még nem fütünk ugyan, de a papírhalmaz egy gyufával is lángra lobbán.

— Különös! Nem talált ott papírdarabokat, melyeket a tűz megkimélt?

— Minden porrá, hamuvá égett. Fölteheti rólam, méltóságod, hogy ha beírt maradványokat találok, egyenesen ide hozom.

— Helyes. Ön értelmes nőnek látszik; később bővebben is megismerkedhetünk. Mit gondol, holnap is láthatunk valami újat?

— Ha gyanús jelek mutatkoznak, rögtön hírvil hozom.

— Semmikép el ne mulassza. Megparancsolom komornámnak, hogy önt, ha ágyban fekszem is, hozzám vezesse, mert végére kell járnom e szemfényvesztő játéknak. Addig pedig fogadja e csekély ajándékot.

— Oh, grófnő, kötelességem teljesítése fejében jutalomra nem számítok.

— Mindegy, csak vegye el. Most pedig hallja parancso-

latomat. Ön a báró úr dolgozó szobájának egyik ablakszárnyát csak annyira zárja le, hogy kívülről kinyitni lehessen.

— Ezt könnyen tehetem.

— És ha történik valami, siessen hozzám. A virág-állvány lépcsőin magam akarok azon szobába behatolni, hogy az üveges ajtón át mindent lássak, mindent megértsek. Lehet ez?

— Egy kis vigyázat mellett semmi akadályt sem látok.

— Minden esetre e dolog csak kettőnk titka legyen.

— Ez magától érthető.

— Akkor Isten önnel!

— Kezeit csókolom.

Egyedül maradván a grófnő, gyors fölfogása szerint mindennek megtalálá indokát és magyarázatát. Az írogatás nem egyéb, mint az újjak gyakorlása, hogy Tamás báró szükség esetében képes legyen, valamely okiratot aláírni. Ki tudja, talán még mostani szörnyű állapotában is a majoratus-alapítás ügyével foglalkozik! A mi a komornyik szónoklatát, a színházi híreket s a gabona-ár fölötti tudósításokat illeti, az egyszerű fölolvadás volt a hírlapokból.

A grófnő elemében volt, mint mindig, ha cselekvési tér nyílt előtte. Csak tűrni, várni, tétlenül szenvedni nem tanult. Most új mezőt fedezett föl s vállalkozhatott érdekes titkok kutatására. Mindjárt világosabb lesz a láthatár; az eddigi sötét éji tájkép, mint színpadon a díszítmény, egészen átváltozik.

Az öreg úr papírokat eget!

Csak rajta! Mentül többet! Ez a legokosabb mulatság, a melylyel idejét töltheti. Pusztítson el mindent, a mi papírból van a kastélyban. Ha tetszik neki, akár a meglevő bankjegykészletet vagy Kálmán nyolczvanezer forintját! Különösen pedig ne irgalmazzon holmi elavúlt, sárgult, rongyolt és elpiszkolt leveleknek, melyek bizonyos zöld viaszos vászonból készült borítékban valahol a földgömb közepén rejtőznek.

Csak a létező végrendeletnek hagyjon békét! Ez az egy kivétel volt a szabály alól.

Szerencséjére e becses okirat biztosan feküdt a Wertheim-szekrényben, melynek kulcsait a grófnő kezében tartotta! Épen e nap reggelén vett ki onnan pénzt a háztartásra és szokása szerint mindent kikutatott. Nem hiányzott semmi;

fölnyitotta a kemény kék borítékot és gyönyörködött az aláírásban, mely Róbert számára egész Dabóczyt biztosítja.

Nagy szükség volt itt az éber vigyázatra, mert Tamás báró nagyon szeretett játékot űzni a kétértelmű kifejezésekkel. Egyszer már szavára fogadta, hogy újabb végrendeletet nem ír, de ugyanakkor már lépéseket tett a majoratus megalapítására. Most beteg, tehetetlen s fél a haláltól, tehát könnyen elégethetné végrendeletét csak azért is, hogy mint rendelkezés nélkül elhalt nagyatyja után Róbert és Kálmán egyaránt osztozhassanak.

Egyébiránt a mi Kálmánt illeti, ennek már (a grófnő hite és meggyőződése szerint) régen be van vágva az útja az öreg úr előtt. Íme, a múltkor csak egy kis szerelmi jelenetkét látott s befagyott vére rögtön fölengedett és fölkavarodott. Mi lesz még akkor, ha egy szép reggel meghallja, hogy kedvelt unokája, mint nevetséges regényhős, a kolduslyányt csakugyan feleségül vette, itt hagyta Dabóczyt s csak a kapufélától vett búcsút?

Mikor fog ez megtörténni? Ha a grófnő tetszésétől és akaratától függne, mindjárt a legközelebbi napok egyikén.

A halandó ember azonban soha sem tudja, mikor imádkozott jól és mikor hallgatta meg az ég könyörgését.

— — — —

A következő napok a grófnőre nézve közbe jött esemény nélkül teltek le. Annál jobban használták a múlt perczeket mások körötte. Róbert vadászgatni járt a szomszédságokba, de tekintve nagypapa betegségét, nem vett részt a divatos dárídókban és az éjet mindig otthon töltötte. Kálmán úgy tapasztalta, hogy perczről perczre erősebb szenvedélylyel szereti a kis lyányt, a kit Tamás báró is valóságos angyalnak nevezett; ha pedig (a grófnő kegyes elnézésével) találkozott vele a beteg szobájában, mint vőlegény és menyasszony mindig jövődő boldogságukról beszéltek az öreg úr mosolya és helyeslő integetése mellett.

Egy délután, épen azon órában, a midőn a Buda-Pest felől jövő vendégek Dabóczra érkeznek, a grófnő az ablak előtt állott s látja, hogy a kastélynak egyik fogata, mely kizárólag a hölgyek számára van föntartva, végighalad az országúton. Zárt kocsi lévén, nem látszott: ül-e valaki benn vagy sem? Utána mindjárt a tisztartó könnyű kocsija következett,

melyen két igen előkelő, de ismeretlen úr foglalt helyet. A fölvert por egy harmadik kocsira szállott, mely tulajdonkép csak urasági teherszállító szekér volt. Ezen egy bérruhás inas üldögélt, hátul pedig egymásra rakott málhák és csomagok tornyosultak s a nyomtatott fölírat hirdeté, hogy vasúti szállítványok lehettek.

A grófnőt meglepte és föllázította a tény, hogy az ő híre és tudta nélkül saját fogatát, akárki e világon használni vakmerősködik.

Kérdi komornáját; ez nem tud semmit. Tudakozódik a cselédektől, ezek beszélnek, hogy a kocsit a komornyik küldte a Dabóczyhoz legközelebb fekvő vasúti állomásra, Komjáthra.

Rögtön hivatja a komornyikot.

Az öreg János correct alázattal, mely oly távol van a meghunyászkodástól, mint a bizalmaskodástól, s minő tartózkodó viselet úri házakban divatozik, fejének meghajtásával állott úrnője elé.

— Ki fogatta be az én kocsimat?

— Ő méltósága, a báró.

— A báró? És melyik a három közül?

— Az én kegyes uram.

— Hogy parancsolhat az, a ki még beszélni sem tud?

— Bocsánat, grófnő, ő méltósága egy idő óta írásban fejezi ki akaratát.

Most meg az lepte meg a grófnőt, hogy a komornyik egészen egyszerűen, mintha köztudomásra hivatkoznék, beszél Tamás báró irkálásairól. Eddig ez a beteg szobájának szigorúan megőrzött titka volt.

— És kik azok, a kik az én kocsimon utazgatnak?

— Bocsánat, grófnő, ezt ő méltósága nekem nem mondta, tehát nem tudhatom.

— Azt sem tudja, hova szállottak az idegenek?

— A cselédek állítják, hogy mind a három kocsi a tisztartó udvarára hajtatott.

— Az én kocsim vendéget visz a tisztartó udvarába! — kiáltott föl a grófnő, leveretve a szégyen és lealáztatás érzetétől. — Mit mond ehhez a vén szolga? Történt-e ilyesmi valaha úri háznál?

— Bocsánat, grófnő, de nem vehetek annyi szabadságot, hogy uram és jóltevőm tetteiről véleményem legyen.

— Ah, értem. Nem az úr itt a fődolog, hanem a jótevő, a kinek hálaival tartozunk s azt úgy fizetjük le, hogy mint vak eszköz magunkra vállalunk mindent, a mit az úr saját képében szégyel elkövetni.

Minthogy ez egyszerűen csak indokolt vagy nem indokolt megrovás és szemrehányás volt, az öreg János, mint illet, nem felelt.

— Így vagyunk? Akkor hallja utolsó szavamat. Ön egy félóra múlva ismét visszajő, s ha azalatt nem tudja, vagy nem akarja tudni, mifele vendégek sétálgatnak az én kocsimon, akkor azon pillanatban szolgálatából el van bocsátva.

— Igen, grófnő.

A félóra hamar eltelt; a grófnő egy asztalkára néhány darab bankjegyet számolt le s midőn az óramutató a kitűzött perczre fordúlt, nyilott az ajtó is, az öreg János belépett, meghajlott s aztán megállott helyében, mint a bevert czövek.

— Grófnő, mindenkit kérdeztem, mindenfelé tudakozódtam, de hogy mifele urak és asszonyások szálltak a tisztartóhoz, azt senki meg nem mondhatta.

— És az öreg báró, önnek ura és jótevője, az sem tudja?

— Bocsánat, grófnő, azon harminczhat év óta, hogy uram kenyerét eszem, ő méltósága egy nap alatt százfelét is mond nekem; de hogy megkérdjem tőle azt, a mit neki tetszett elhallgatnia, az még nem történt soha!

— Elég! Ki van mondva a határozat; saját fejére hozta ítéletét. Szedje föl a pénzt az asztalról s rögtön takarodjék a házból.

— Igen, grófnő.

Megint csak ez volt örökös és változhatatlan felelete. De feléje sem nézett a pénznek, hanem mély tisztelettel meghajolván, balra fordúlt, egyenesen az ajtó irányában.

A grófnő, a ki életében ma tapasztalta először, hogy egy cseled képes lehet, nyílt engedetlensége által úrnőjét megsérteni, egy pillanatra megfélemedezett magáról, ellepte a mérreg, disztelen rikoltással rohant az asztal felé, összeszedte a pénzt azon szándékkal, hogy a távozonak szeme közé vágja. De elkésett, mert a komornyik már túl volt a küszöbön.

Mint csatavesztett fél rogyott karszékére. A hangos kiáltásra itt termett komornája s látván a veszedelmet, legelőször is azon üvegcsét hozá ide, melyet az úri hölgyek, ha ájuldoz-

nak, szolgálatni szoktak. A grófnő elhárító mozdulatot tett s Róbertet hívatá.

— Bocsánat, grófnő, az ifjú báró a harmadik falu határán vadásztat s csak estére várják haza.

A grófnő nem felelt, mert a lefolyt másodperczek épen elég időt szolgáltatnak, hogy meggondolja, mit cselekszik. Hogyan? Személyes viszály, közvetlen pörpatvar egy szolga ellenében! Ennél éktelenebb és ízetlenebb dolog nem is képzelhető. Később még örvendett, hogy Róbert távol van. Mert most, ha dühének első rohama alatt panaszkodik, a fiatal báró okvetetlenül botot ragad és saját országos és főrendi kezével agyba-főbe veri a szemtelen lázadót!

Lassanként lecsillapodván, visszatért a napirendre, azaz tudni akarta, kik azon csodálatos vendégek, a kik érdemesek arra, hogy Tamás báró urasági kocsikat küldjön elejökbe és még sem szállnak a kastélyba!

Ekkor jutott eszébe az ápolónő, a ki jeles szaglási tehetséggel és kitünő kemkedési hajlammal volt megáldva a természetétől.

A komorna fölkereste s legott úrnője elé vezette.

— Feleljen kérdéseimre: hallott ön valamit arról, hogy urasági kocsikon idegenek érkeztek a faluba és a tisztartó házában vettek szállást?

— Hogy ne hallottam volna, tele van hírével minden cselédszoba!

— Azt mondják, ismeretlenek.

— Oh, grófnő, hogy volnának ismeretlenek, a kiket a báró úr hívott ide; még a nevöket is tudjuk.

— Tehát voltaképen kicsodák?

— Először két igen elegáns úr Buda-Pestről; Kálmán báró barátai, kik vele ugyanazon miniszteriumban dolgoznak. Az egyik osztálytanácsos, a másik államtitkár.

— Valaki, itt előtttem, asszonyságokról is beszelt.

— Két igen előkelő hölgy a fővárosból, a harmadik komorna vagy épen csak szobalyány. Az idősebb özvegy Ránky Lászlóné, az ifjabb a gyámleánya, Margit kisasszony.

— És ezek a tisztartóhoz szálltak?

— Igen, grófnő, hanem ágyneműt innen a kastélyból vittek számukra még tegnap későn este.

— Nagyon regényes.

De ez már sok volt egyszerre. A grófnő, a ki minden titkot első áttekintésre megmagyarázhatott, e csoda hallására majd kövé változott. Ránky Lászlóné, a kivel (asszonyi értelemben vett) legbensőbb barátságban élt, a kihez régebb és újabb titkok csatolák s a ki őt csak a minapában is saját házukban vendégszeretettel fogadta, Dabócra jő és nem a kastélyba száll. Margit kisasszony is vele jő és mindkettőjüket elszállásolják a tiszttartónál, épen mint az átmenő katonaság olyan tisztjeit, a kik nem tagjai a nagy úri társaságnak!

— És ennek a két nőnek hoztak annyi málhát, a menyinyi egy fürdői idényre, vagy az egész farsangra is sok volna?

— Oh nem. Azokba a roppant rakaszokba, csomagokba, kötegekbe Ránky Lászlóné hugának, Juliska kisasszonynak kelengyét hozták ide.

— Juliska kisasszony kelengyét! Micsoda örült beszéd ez?

— De grófnő, az Isten szerelméért, egészen elrettent csodálkozásával. A kastély, a falu, még az útcza porában játszó gyermek is tudja néhány óra óta, hogy holnap reggel tizenegy órakor lakodalom lesz a kastélyban.

— Én örültem meg, vagy ön?

— Bocsánat, grófnő, de szent igaz, a mit beszélek. Díszes, de, tekintve az öreg báró beteg állapotát, egészen csendes menyegző készül. Kálmán báró vezeti oltárhoz méltóságod pártfogoltját, Juliska kisasszonyt, a kivel szebb menyasszonyt én még életemben sehol sem láttam.

A grófnő (lehetetlen tagadni) rendkívül bárgyú képet mutatott. Véletlenül betekintett a szemközti falon függő tükörbe s látott ott egy ijesztő vázat és egy köznapi módon friss híreket fecsegő asszonyi teremtest. Ő, a ház úrnője, egy pénzen fogadott ápolónőtől hallja meg először, hogy más napra lakodalom lesz a háznál.

— Önnel valaki csak ostoba és ízetlen tréfát űz. Hogy adhat hitelt ily képtelen mendemondának?

— Bocsánat grófnő, de jól tudom, mit beszélek. A templomban az oltárt fölvirágozták, a két pesti úr a násznagy, Margit kisasszony a nyoszolyólyány, holnap tizenegy órakor megkondúl minden harang, mert jön négy lovas hintón a nyitrai püspök, fél egyre van rendelve a villás-reggeli, mely után az új házaspár hat heti nászútra indul. Azalatt jönnek a kár-

pitosok s rendbe szedik az első emeleten a szobákat, a hol réges-régen Tamás báró lakott feleségével. Én már bepillantottam oda; az akkori újkori új divatú bútorok ma már mind «antik» számban mehetnek, csak a karszékeket és pamlagokat kell új szövettel bevonni.

A grófnő közel volt hozzá, hogy nevensen s ez lett volna a legbölcsebb, a mit tehetett.

— Kérem önt, talán elég is lesz ennyi, egyszerre. De ha a kastély és a falu mindezt tudja, nagy szívességet ténne ön velem, ha legalább még egy tanúra hivatkoznék.

— Böven válogathatok köztök. Hogy mindjárt messze ne kereskedjünk, itt van az előszobában méltóságod komornája; híreim javát épen tőle hallottam.

— Az én komornámtól!

Ezalatt a grófnő arcza ismét felölté szigorát; szája fölött a függőleges vonalak vést hirdettek, egyszerre a semmivé tett úrnő lett belőle, a kinek bensejében csak a boszú lángja lobog.

Csengetett s a komorna belépett.

— Mi történik e háznál, a hol én vagyok a legutolsó, a kinek valami a fülébe jut?

— Grófnő . . .

— Világos feleletet követelek, mit beszél itt boldog, boldogtalan a hátam mögött?

— Grófnő, bocsánatot kell kérnem, de soha sem vettem oly parancsolatot, hogy a mit a cselédzobákban regélnek, behozzam ide, úrnöm termeibe.

— Ez a világos válasz? De úgy látszik még is megértettem. A komornyikot már elűztem, következni fog utána a másik áruló, a komorna. Egy óra alatt szedje össze holmiját, nyújtsa be havi számadását s aztán el szemem elől, örökre!

— A mint tetszik parancsolni.

Meghajlott és elment.

A grófnő egyedül maradt; nemcsak a szobában, vagy a kastélyban, hanem az egész világon. Mi lett belőle? Rég óta sülyed, de ma hanyatthomlok zuhan a feneketlen mélység torkába.

Annyira mellőzve, annyira ki van zárva a családi közösségből, hogy a házban készülő rögtönzött menyegzőnek hírére egy idegentől hallja először! Még Ránky Lászlóné és Margit

kisasszony sem a kastélyban keres szállást, csak hogy ne találkozhassanak vele.

A kelengye megérkezett, a házasság kötésére szükséges okiratok rendben vannak, a püspök megküldte a dispensatiót: mindez oly csendben és zaj nélkül, hogy híret sem hallhatta.

Egy részről a józan értelem súgta fülébe, hogy ez lehetlenség, képtelenség és félreértésnek kell lenni a dologban. Mert az öreg Dabóczy Tamás báró háza soha sem volt a színpadi meglepetések és csattanós kalandok tanyája. Az öreg úr régi divatú magyar mágnás és soha sem vét a tisztességes szokások ellen.

De más részről ezer érvet talált, mely ez elhamarkodott házasság kérdését kimenthette, vagy legalább megmagyarázhatta:

Ilyen mentség, vagy ürügy nagypapa súlyos betegsége. Ha már kimondá beleegyezését, nem tudott tűrni, hanem akarátát a lehető leggyorsabban végre hajtja. Még más sokkal erősebb és borzasztóbb ok is rejtett a sötétben: a szörnyű és lecsillapíthatatlan gyűlölet a bűnös asszony ellen, a ki ezelőtt csak gyanúban volt, most elékerült eredeti levelei teljes bizonyítékot hoztak!

De mit aggódik, mit töprenkedik hiába? Miért kellene neki egy ápolónő beszédére hallgatni, a ki híreit csak a cseleedszoba fecsegéseiből szedte össze?

Nincs-e itt közelében maga Juliska, mint egyenes és eredeti forrás? Csak kérdenie kell s az őszinte gyermek felelni fog.

A lányka a nap ez órájában nagypapa ágya mellett ül és beszél Kálmánnal; tehát csak egy intésébe kerül, s meghallhatja az igazat.

Csengetni akart, hogy valakit leküldjön, de ugyan ekkor könnyű léptek közeledének s a következő pillanatban épen Juliska nyitja meg az ajtót.

— Oh, nénikém örömhírt hozok. Épen most mondja Kálmán bácsi, hogy minden készen van menyegzőnkre. Mindjárt első gondolatom volt, röpködök ide, hogy nénikém is örvendessen velem.

— Tehát csakugyan igaz? ily rögtön?

— Bizony nagyon rögtön. Eleinte megijedtem, elrémül-

tem, de Kálmán bácsi annyi szépet és jót beszélt, hogy most teljesen nyugodt és boldog vagyok.

— Úgy látszik. Tehát holnap?

— Holnap? Az már nagyon is sietős volna. Mindenesetre várnunk kell néhány napot. Holnap péntek, tehát szerencsétlen nap. Szombaton évfordulati napja van édes néni feledhetetlen férje halálának. Vasárnap a püspök nem akar jönni. Tehát hétfőn reggel, tizenegy órakor.

— Hogyan? Még három nap múlva?

— Épen annyi, sőt hétfő már a negyedik napra esik.

A grófnő hirtelen elsötétült. Lelke mélyében e szavak, három négy nap múlva egészen más értelemben hangzottak vissza.

— Küldött téged ide valaki?

— Senki. Rohantam, hogy megoszszam örömet azzal, a ki engem szeret.

— Köszönöm megemlékezésetet.

Így folyt le e nap, melyben a zendülés első jelei tünedezének föl a fönnálló hatalom ellen.

XV.

Reggeltől estig.

Másnap a szokott óránál korábban kelt föl a grófnő. Keveset aludt, inkább csak szendergett hajnal felé. Könnyű pongyolát öltött s legelőször is a tükör elé állott.

Látni akart egy trónvesztett királynét, a kit palota-forradalom fosztott meg törvényes jogaitól.

A tükörből pedig halavány, szétroncsolt, lealázott és kétségbeesett nőváz nézett elébe. Egy éj alatt húsz évvel megöregedett. Valóságos vén asszony lett belőle: csak szikrázó szeme és arczának boszúval fenyegető kifejezése maradt meg a régiből. Szája fölött a függőleges vonások megfeketültek s valóságos redőket kepeztek, mintha oda bevésvé volnának.

De azért nem ijedt meg saját eltorzult alakjától, inkább egyik Cæsart utánozva, gondolá: ne szeressenek, csak rettegjenek!

Ez ötlete kielégíté, vagy legalább megvigasztalá és új bátorságot, fokozott erőt öntött lelkébe.

— Meg élek, még itt vagyok. Még megmutathatom, ki vagyok, mit tehetek, mennyit rombolhatok! Csak rajta, folytassátok tovább is a számvetést a gazda nélkül!

Csengetett s a szobalyány, a ki a kegyvesztett és elűzött komorna helyett, úrnője parancsára az előszobában várakozott, belépett.

Oly dölyfösen és megvető hangon, mint hatalmának fénykorában sem tette, kérdé:

— Mi a neved?

— Rózi, méltóságod szolgálatára.

— Menj s legelőször is keltsd föl Juliska kisasszonyt; öltözzék föl gyorsan s jöjjön ide. Szükségem van rá.

— Igen, grófnő.

Mint látszott, a szobalyány a cselédség hierarchiájában a legmagasabb fokon álló komornának és komornyikok rövid szólásmódját már megtanulta s jelen ideiglenes helyzetében is gyakorlatba vette.

Teljesítvén a vett parancsot, ismét előtermett és szolgálatra készen állott.

A grófnő elhatározta, hogy külsőleg legalább semmi tudomást sem vesz a bekövetkezett roppant változásokról. Ma is annak akart látszani, a mi tegnap volt. Hogy tehát megjelenése bensejének harczát el ne árulja, megszokott gondossággal kezdett öltözködni. Előbb megfordított, s aztán valamennyire fölüdülve, tükör elé ült s föltétlen bizalommal adá oda fejét a szobalyány kontár fodrászi tudománya alá.

És az egész hosszadalmas műtét alatt egy megjegyzést sem tett, mert ha elégedetlenkedik, rögtön, hivatalosan elismeri, hogy nincs komornája!

De asszony volt; tehát sokáig nem állhatta a szótlanság dicsőségét. Különben is, miért tartózkodjék? A ki mellette forgolódott, az is nő volt, tehát természetesnek tarthatta, ha úrnője is kíváncsi és örömmel hall friss újságot.

Tehát kérdé:

— Elhagyta a komorna a házat?

— Még nem, grófnő. Épen most küldték föl ide, az első emeletbe; mert két szobát kell berendezni. Egyet Ránky Lász-

lóné ő nagysága és Margit kisasszony számára, mint pihenőt, a másikon a menyasszonyt öltöztetik föl.

— Ki parancsolta ?

— A komornyik.

— Ah, a komornyik ? Az gondoskodik a hölgyek kényelméről ? De ki parancsolta a komornyiknak ?

— Bizonyára csak a báró úr ő méltósága.

Lehetetlen volt ezen nem nevetni. A beteg báró és az öreg János, ez a két megcsontosodott vénség avatkozik az asszonyi szobák titkaiba. Mintha a debreczeni kálvinista diákra bízna, hogy rakosgassa össze a hercegnő toilette-asztalkáját.

Szóval, gyönyörűen indult meg az új kormányzási rendszer. Épen így képzelte a grófnő a forradalmat. Elűzik a királyt, a demokrata republikánus kormány tanácsot tart ; a miniszterek rágják a tollat, az elnök dohányt vág a királykisasszony zongoráján !

Nem akarta látni a férfi-ízlés és észjárás szerinti «pihenőt», sem a menyasszony-öltöztető legbenső szentélyt.

Pedig az ő uralkodása alatt is csak ez történt volna. Kire bizza a vendég hölgyek szobájának berendezését, ha nem a komornára ? A különbség annyi, hogy az urak nem avatkoznak a részletekbe ; ő pedig az utolsó perczig azon töri fejét, mint lehetne valamit megváltoztatni (értsd, elrontani) ?

Ezalatt Juliska kisasszony sétára kész állapotban került elő. Boldogan és vidáman mosolyogva csókolt kezét, jó reggelt mondott s megkérde, hogy aludt kedves jó nénikéje ? Rá nézve ez pusztán szólásmód volt, mert fogalma sem lehetett oly lelki állapotról, hogy az ember lefeküdvén, ne aludjek világos virradtig.

Ketten karon fogva hagyták el a szobát. Ruházatuk végig susogott a folyosón ; jobbra balra fogadták az üdvözeteket ; lelejtettek a puha szőnyeggel terített fölépcsőzeten s bekopogtattak egyenesen az ellenség főhadiszállására, nagypapa szobájába.

Itt az egyik ápolónőt találták, a ki a beteg ágya mellett ült és imakönyvéből ájtatoskodott. Már hallottuk, hogy az ápolónő dicsvágya, ha az apáczákhöz hasonlíthat.

Juliska tökéletesen otthon volt e rideg tanyán. Ott állott most is, az ablak bemélyedésében a két karszék, melyen ülve, a gyermekből egy sóhaj ellebbenése után nagy leány lett.

Csendes léptekkel közeledett az ágy felé, de mindjárt vissza tartózkodott, mert nagypapa aludt, vagy legalább szemei lehúnyva valának.

A grófnő tovább ment egy ajtóval, vizsgálódván, van-e valami újság az öreg úr dolgozó szobájában?

Sejtelve nem csalta meg. Látott valamit, a mi megaláztatását a legvégsőbb fokig aláüresztette. A régi Wertheim-szekrény mellett egy új, nagyobb, nehezebb állott, az úgynevezett pánczélos fajból, melyet a mű titkainak ismerete nélkül, idegen ki nem nyithat, ha a kulcsokat kezébe is kaparíthatta.

Az új szekrény mellett ott szegyenlősködött a régi, melynek ajtai kifelé tárultak, s mint kirablott kárvalló mutogatá bensejében a tátongó ürességet.

Az ezer érv és bizonyíték mellé még egy járult annak hirdetésére, hogy a grófnő uralkodása a dabóczyi kastélyban visszavonhatatlanul megszűnt.

Hogy a régi szekrényt nyitva találta, azon nem csodálkozott, jól tudván, hogy a tartalék-kulcs eddig is nagypapa birtokában volt; annál inkább marczangolá veséjét a tény, hogy az öreg úr, a helyett, hogy a kulcsok visszaadását parancsolná, inkább költséget sem kímélve, új szekrényt hozatott a fővárosból. Bizonyosan tegnap került ide, Juliska kelengyéje között.

Eddig szabadon (és nem pazarolva) gazdálkodott a ház pénztárában, most e hatalmat is kicsavarták kezéből! Szegyen, gyalázat! Kálmán, sőt ennek elutazása után a komornyik lesz Dabóczy pénzügyminisztere, a kihez a grófnőnek folyamodni kell, ha csak öltözéke szállítójának számláját is akarná kifizetni.

Már vissza akart fordulni, a midőn a szoba félhomályához szokva, meglátott a szekrény alján valami értéktelen lomot, mely máskor nem volt ott, de melyet most bizonyosan, csak föltett szándekból oda vetettek.

Hozzá nyúlt s mint vizsgáló bíró, a ki a legcsekélyebb tárgyban is bűnjelt találhat, kezébe vette.

Mi lehet ez? Egy darab zöld viaszos vászon, mely alakját, behajtásait és roncsolt állapotát tekintve, valamely régiebb postai küldemény borítékául szolgálhatott.

Még most is rajta van a címzés, a bélyeg és egyéb szokott jel. Vörös körben, könyomatú betűkkel: „Laczházy

Dániel, közjegyző. Buda-Pest». A cím báró Dabóczy Tamás úrnak szólt. A küldemény tárgya: «Magán-iratok». Végre: «Értéke 50 frt.»

Mindjárt tudta, mi akadt kezébe? Ide dobták, hogy szeme elé kerüljön, az üres borítékot, melyben egykor az ő eredeti levelei a házhoz érkeztek!

Oly gonosz tréfa, aljas gúny és káröröm, hogy Tamás bárótól, minden engesztelhetetlen gyűlölete mellett is, ily silány boszantás ki nem telhetett. Ezt csak a vén komornyik tehette, saját magán mulatságára. Az a konok szolga, a kit tegnap elcsapott, de a ki beteg urának pártfogása mellett csak nevei a tehetetlen asszony haragját.

Tehát levelei még léteznek, még itt rejlenek e kormos falak között. Nincs más mód elpusztításukra, mint fölgýj-tani a kastélyt, négy oldalról, s azon kívül minden szobát, külön és egymásután?

— Értéke 50 frt!

Nagyon kevésre becsülték a kincset, melyért ő szíves örömmel áldozná föl életét.

Visszavetette helyére az értéktelen hüvelyt: mint valami rongyos tárczát, melyből a pénzt elvesztették vagy regen elköltötték.

Még a szekrény ajtaját is becsapta.

— Legyen meg a vén farizeusnak azon meglegedése, hogy itt voltam, láttam és megértettem sérteni való szándékát.

— — — —

Beszélnünk kell a «tisztartó házáról».

A szíves olvasó méltán megütközhetett azon híren, hogy báró Dabóczy Tamás házában a vendéget, sőt épen a hölgyeket egyszerűen a tisztartó házában szállásolták el. Azonban e kifejezést, különösen ily nyers alakjában, eddig csak a cselédség s a még kevésbbé felelősségre vonható ápolónő szájából hallottuk. A kastély urai, sőt az öreg komornyik is, más szót használtak volna.

Mert a dabóczyi tisztartói lak, tulajdonkép egy második, kisebb kastély volt s ha Dabóczon két testvér vagy unoka uralkodott, az ifjabb mindig ez épületben lakott. Csak most, a midőn Tamás báró az egész birtokot öröklötte, helyezték itt el a tisztartót és a gazdasági irodát.

Azonban az eléggé tágas épület egyik szárnya ma is az uraság számára volt föntartva és bebútorozva. Ha sok vendég gyűlt egybe, például vadászat alkalmával, egy rész közülök mindig itt kapott szállást.

De még a folytonos izgatottságban álló grófnő is tévedett, ha vélte, hogy Ránky Lászlóné és Margit kisasszony azért szálltak a másik házba, hogy vele még ne is érintkezzenek. Ily képtelenségre itt senki sem gondolt. Ennek egészen más és igen egyszerű oka volt.

Juliska, a ki mint vendég élt a házban, időközben menyasszonya lett a Dabóczy bárók legifjabb tagjának. Mihelyt tehát a család feje beleegyezett e házasságba, sőt az esküvő napja is közeledett, az illem szabálya követelte, hogy a menyasszony és vőlegény ne lakják tovább egy födél alatt.

Ha Tamás báró nem ily súlyos beteg, a Ránky család hölgyei okvetetlenül Pestre saját oltalmuk alá viszik a lyányt s a menyegző a Sugár-úti palotából indul a templomba.

Egyedül a beteg öreg embernek adták meg azon kegyes engedményt, hogy ha már Kálmánt semmi áron nem akarja köréből elbocsátani, a hölgyek jöttek Dabócra. Tegyük hozzá, hogy ez előzekénységet nagyon előmozdítá a körülmény, hogy csak egy kis árvát adtak férjhez. Margit kisasszonynyal bizonyára rátartósabbak lesznek.

A grófnő, Juliska kíséretében, épen a kert felé sétált, a midőn Kálmán vezérlete alatt Ránky Lászlóné és Margit kisasszony a kastély udvarára érkeztek.

Az özvegy, mihelyt megpillantá legkedvesebb barátnőjét, úgy rohant feléje, és úgy csókolta össze-vissza, mint a nevelő intézetbeli lányok, ha a szünnapok után ismét találkoznak. Margit kisasszony is őszinte örömmel szorítá mellére hűgát, mert hát a szerencséseket és boldogokat minden ember szereti.

— Juliskám, angyalom, piczi kis húgocskám — szólt az áldott jó Ránkyné néni — készülj, mert velünk jössz. Csak addig maradunk, míg ezerszer és ezerszer megköszönhattük Amelie neni jóságát és szívességét, hogy mellette lehettél, minden jóra oktatótt és szeretett téged. Ah! Kérdennem sem kell, hogy vagy? Friss, mint a rózsa hajnal hasadtával. Ha nem félnék, hogy elrontalak, hozzá tenném: megnőttél és csodálatos módra megszépültél!

A grófnő még nem jutott szóhoz.

Margit kisasszony a gyönyörű szép menyasszonyi öltözékről és a tömérdek mindenféle kelmékről s más apróbb ajándékokról szólt, melyeket éppen most szed rendbe a komorna. Csak azt nem lehetett kitalálni, Ránkyék vagy Tamás báró fizette ki a borsos számlákat.

— Vedd még egyszer szerencsekívánatomat — ismétlé Margit kisasszony. — Tekintve, hogy két három évvel idősebb vagyok, nem hittem volna, hogy még tőled tanulhatom meg a házasszonyi kötelességeket.

— A mi múlik, el nem marad.

Ezt Ránkyné jegyezte meg, oly jelentős hangsúlylyal, mely elárulá, hogy Margit kisasszony menyegzőjének napja sem lehet messze.

A két úrnő előre lépdelt fölfelé a lépcsőzeten, Kálmán karon vezetve a két kisasszonyt, élénk csevegés között haladt utánok.

— Kedvesem neked megmondhatom, hogy az én Margitkám is annyi válogatás után rátalált a magáéra.

— Titok?

— Előtted semmi esetre sem. Azaz csak úgy mondom meg nevét, ha ráismersz. Megmutatom hű photographiáját s aztán ítélj a mai lyányok ízléséről.

Belépve a társalgó terembe, tovább is két külön csapatkára oszolva, helyet foglaltak a pamlagon és székeken.

Ránkyné közönséges levélborítékból egy férfi-fényképet vont elő, s mutatá barátnőjének. A grófnő kezébe revén az arczképet, végtelenül meglepettnek látszék. Sokáig -nézte, közélről messzebből, forgatta jobbra és balra, azután bizonytalan hangon mondá:

— Minden photographia tökéletlen. Hiába hasonlít homlok, szem, száj, orr; végre az egész valami idegen ember.

— Ismered? Róbert.

— Róbert?

A grófnő, a ki legkedvesebb barátnőjét, a kit oly forróan szeretett, hogy örömet megfojtotta volna egy kanál vízbe s a kit csak azért fogadott szívesen, hogy a botrányt a család szentélyében elkerülje, e percztől fogva csodálatosan átváltozott. Most már ha legkedvesebb barátnője édeskésen szólott,

viszonzásul benső szenvedélylyel felelt, sőt igazi és valóságos könnyek gyűltek szemébe.

Szerencsétlenségére, a vendég hölgyek haza felé siettek s Juliska megszámlálhatatlan csókok és hálászavak között búcsúzott el imádott Amelie néniájától.

A grófnő a lépcsőig kíséré a távozókat s barátságosan kiáltott utánok: a viszontlátásig, azaz, délután hat órákor ebédre.

Visszatérvén, úgy látta, hogy végre valahára szebb és boldogabb jövő mosolyog feléje, mert egy idő óta ember és véletlen szövetkezett arra, hogy az ártatlanul szenvedőt kínozza gyötörje és kétségbe ejtse. Mert ha Róbert a dúsgazdag Margit kisasszony kezét elnyerheti, akkor a dabóczyi örökség ügye másodrendű kérdéssé válik. Csak azt nem érthette, hogy Róbert, a ki nem csak közlékeny, de épen kérkedő és elbizakodott jellem volt, ez örvendetes fordulatról még édes anyja előtt sem dicsekedett.

Beszélnie kellett tehát vele s hivatá:

— Fiam, kellemes újságot hallok.

— Kellemes újságot? Az épen jókor jönne a mostani szomorú és unalmas napokban.

— Ránkyné mondja, hogy Margit menyasszony. A vőlegényt nem mindjárt nevezte meg, de egy photographiát mutatott, mely szakasztott mása saját magadnak.

— Nem értelek, mamám. Mert hogy az én Margitom szeret engem, engedj meg annyi hiúságot fiadnak, hogy bátran higgyem. De miféle photographiáról beszélsz?

— Azt hiszem, te adtad a lyánynak.

— Én, mamám? Az égre kérek, kinek, minek tartasz engem? Báró Dabóczy Róbert, a megyei sport hőse, photographiát ad imádjátjának! Épen mint Nyitrán a rőfös legény a szemközti ablak mellett varrogató kisasszonynak, hogy tegye albumába.

— Csak annyit mondok, hogy e fénykép kezemben volt. Mikor láttam, fölkiáltotam: ez Róbert. És Ránkyné helybe hagyta: igen, ez Róbert.

— Ha így van, akkor az asszonyok hamis mesterséggel lelopták arczomat, mert én ugyan még a fényképész üvege előtt soha nem ültem. De aligha ki nem találom, mi történt? Egyszer Ránkynénál voltam s azt mondták, a szomszéd terem-

ben szobafestők, vagy kárpitosok dologoznak. Úgy látszik ez ürügy alatt oda csempészték a photographust. En szemközt a pamlaggal karszékben ültem és mulattattam a hölgyeket. Ha ekkor valaki csöndesen kinyitotta az ajtót, néhány másodperc alatt a tréfa könnyen megeshetett. De csodálom, hogy sikerült cselfogásukkal soha sem dicsekedtek.

A grófnőnek egyáltalában nem tetszett e hajánál fogva előrántott magyarázat, de más jobbnak hiányában kénytelen volt belenyugodni.

— — — —

A falú tornyában épen a négyet verte, a midőn a hölgyek az ebédi öltözékekkel elkészülvén, kiléptek szobájokból s aztán Róbert és Kálmán kísérete mellett átsétáltak a kastélyba.

A grófnő saját bensejét ezalatt a kíváncsiság viperafoga marta s mindenkép igyekezett, hogy még találás előtt titkosan beszélhessen Juliskával.

Levezette tehát vendégeit a földszintre, a verandára, a hol Róbert mindjárt nagy tüzzel magyarázgatá, merre van éjszak, dél, kelet, nyugot, merre fekszik Bécs, Buda-Pest és Nyitra.

Hagyta tehát a társaságot kedvök szerint geographisalni s a legelső alkalmas pillanatban karon kapta a kis lányt, s bevitte az ebédlő melletti kis szobába.

— Juliskám: igaz, a mit hallok, hogy Margit is menyasszony?

— Semmi kétség többé.

— Beszélnek erről nálatok?

— A mióta innen elmentünk, míg csak az urakat nem találtuk, mindig erről folyt a vita.

— Margit nagyon boldog?

— Inkább vig, enyelgő, pajzán, néha szeszélyes és makranczos. Azt hiszem, ez egészen másnemű boldogság, mint az enyém. Nem értem, hogy lehet tréfálni, élczelni azzal, a kit szeretünk. Ha én Kálmánt látom, el fog az érzelem, elnémulok s csak az ő érczes hangját akarom hallani.

A grófnőt untatta, boszantotta e kis lánynak való regénykedés. Előtte Róbert helyzete, fényes jövője, Margit vagyona volt a kiinduló pont, a többbit az időre bízta, mely a házasságat egyszerűen összeszoktatja.

— Mióta történt e változás?

— Nem nagyon régen. Azóta, hogy Róbert, akarom mondani a fiatal báró, meghozta azon áldozatot, melyet Margit föltétlenül követelt tőle.

— Minő áldozatot?

— Hogy a kis báró lépjen le a katonai pályáról.

— Ki ez a Róbert? Ez a hadnagy?

— A gazdag ezredes fia, báró Feisztritz Henrik, a kin a Róbert név rajta maradt, a ki Margit parancsolatára leköszönt s mihelyt polgári ruhába öltözött, rohant a photographushoz, megküldte az arczképét s midőn vélé, hogy Margit már eléggé megcsodálhatta, maga is bekopogtatott

A grófnő a felhőkből hullott alá; de maga volt oka, miért szállott oly magasba, ha csak Ránkyné szárnya alatt emelkedhetett odáig?

Elviselhet-e egy nő ennyit és egyszerre? Azon pillanatban, hogy hallja, nem az ő Róbertje az elfogadott vőlegény, hogy legkedvesebb barátnője ily szörnyű játékot űzött vele; még az is fülébe züg, hogy épen az egykori hűtlen kedves és mostani gyűlölt ellenség fia az, a ki Róbert legszebb reményeit semmivé teszi!

És Ránky Lászlóné?

A világ teremtése óta ismeretes az asszonyok azon politikája, hogy ha «legkedvesebb barátnőjüket» jól meg akarják kínozni, azt előbb egy ügyesen szövött mesével tévútra vezetik. Engedik őt remélni, két kézzel, lajtorján taszítják a magasba, hogy aztán önkényt földerülvén a félreértés homálya, hanyatthomlok lezuhanjanak.

A nélkül, hogy a szándékos csalót és cselszövőt okolni lehetne! Mert ha elérkezik a keserű szemrehányás órája, legelőször is a csalódott barátnő kénytelen elismerni, hogy tulajdonkép maga a hibás, amaz pedig feddhetetlenül ártatlan.

Ugyan mi bünt követett el a legkedvesebb barátnő? Megmutatta neki gyámleánya vőlegényének arczképét s ráhagyta, hogy Róbertnek híják. Miért gondolt mindjárt saját fiára? Nem épen ő maga mondá, minden photographia tökéletlen? Szeme, szája, orra hasonlít, utoljára még csak egy idegen ember. Ki gondolta volna, hogy az anya egy más férfi arczképében saját gyermekének vonásait találja föl?

Ki tehet róla, hogy a két Róbert oly föltűnőleg hasonlít

egymáshoz? Ugy egymás mellé álltva őket, bizonyára erős vonásokban különböznének; de a tökéletlen photographia könnyen hihetővé tehetné a csalódást!

Visszaküldvén Juliskát a társasághoz, mihelyt egyedül maradt, végkép kimerülve rogyott le egy karszékre. Hah! ha most mindjárt előlegesen is boszút állhatna e kaján lelken!

A többi közt megtebetné, hogy a mai ebédet megrontja, szétrobbantja. Mert ha Tamás báró félholtan ágyához van szegezve, ő pedig nagy hirtelenséggel dühös migraine-t kap: mi lesz a czifra ebédből?

Mert már Ábrahám patriarcha idejében is uralkodott annyi élet-tudomány, hogy ha a ház ura és úrnője nem ül asztal mellé, a vendég hölgy két kisasszonyával nem ebédelhet együtt nőtlen fiatal emberekkel.

De miután enni még is kellett: nem maradt hátra más kisegítő eszköz, mint hogy külön szobába terítsenek a nőknek, külön az uraknak. Mit mondott volna erre a vidék, mit az örökké lesben álló cselédség? Szóval, az előrántott heves migraine nem akarta megadni a töle várt szolgálatot.

Ellene mondott a tervnek a vendégszeretet szentsége is. Mondják, a középázsiai vad népek sátorában biztosan alszik a vendég, de ha tovább megy, a gazda utána nyargal, kirabolja, esetleg meg is öli. A dabóczyi házban tehát nem félhetett a vendég legcsekélyebb sérelemtől.

Azonban a végkép elhatározó érv csak most jutott a grófnő eszébe. A hölgyeken kívül még Kálmán násznagyai is vendégei voltak a kastélynak. Ez urakat Róbert vadászatra vitte, de minden pillanatban meg kell érkezniök. Még pedig legalább egy órával ebéd előtt, hogy még a társalgó teremben bemutatassanak.

A boszút tehát legalább is el kellett halasztani. Majd megjő ennek is ideje, mert ily csontot és velőt szetmarczangoló sértés illő megtorlás nélkül nem maradhatott.

A szenvedett impertinentia oly erős volt, hogy csak oly selyem ruhába öltözött köznapi lélektől, mint Ránky Lászlóné volt, telhetett ki. Mert a látszólag ártatlan felrevezetés alatt kiszámított merénylet rejlett. Sőt maga az eszme, hogy Margit kisasszony vőlegényének előbb csak photographiája került napvilágra, onnan származhatott, hogy a két Róbert

nagyon hasonlított egymáshoz. E körülmény nélkül a gonosz játéknak értelme sem lehetett.

Minden készen volt a kitörésre. A tűz lobogott, Ránkyné olajat öntött rá.

Az éhes tigrist ingerelte vérengzésre, a viperát ösztökelte harapásra!

A válság órája nem lehet már messze!

Öt óra után a terembe lépett az államtitkár és az osztálytanácsos. Kálmán teljes szertartással bemutatta őket; Róbert pedig hévvel és körülményesen beszélt el a mai vadászat nevezetesebb eseményeit.

Az államtitkár, mihelyt szóhoz juthatott, legelőször is a legőszintébb részvétellel szerencsét kívánt a grófnőnek s az egész úri háznak, Tamás báró egészségi állapota javulásának alkalmából.

— Grófnő, teljesen nyugodt lehet: a veszedelem elmúlt ezután, a teljes kiépülés csak az idő kérdése lehet. Ő méltósága néhány szót, sőt némely rövidebb mondatot minden nagyobb megerőltetés nélkül kiejthet. Aztán ír! Hiszen az óriási lépés a gyógyulás felé. Pompásan aláírja már nevét s ezzel társadalmi és törvénykezési tekintetben egyenjogúvá lett a tökéletesen egészségesekkel! Van is öröme benne! Könny gyűlt a szemembe, a midőn a báró úr előttem egy ily sikerült aláírást megmutatott. Úgy örvend, mint a gyermek, a ki a legelső betűket papírra vethette. Ezért kívántam méltóságtoknak szerencsét. Mert nagy megnyugvást okoz, ha tudjuk, hogy a család feje ismét szabad ura akarátának, rendelkezhetik vagyonáról és örközhetnek szeretett övéinek jóléte fölött.

Az illem követelte, hogy a grófnő élénk hálával fogadja az államtitkár szerencsekívánatait. Az egészen más, a mit bensejében érzett. Különösen pedig óvakodott meglepetést mutatni, épen akkor, a midőn a legérdekesebb újságot hallotta.

Szomorú családi viszony uralkodhatott ott, hol minden titokban történt s az úrnő idegentől hallja az újságot, hogy nagypapa már képes nevét aláírni! A kastély falai között két egymásba ütköző erő működött; két lappangó párt, mely egymást legyőzni, lefegyverezni, összezúzni törekedett.

Nem csoda tehát, ha minden új titkos részlet fölfedezése, egy rendszeresen üzött összeesküvés-i terv szálait hozá

napfényre. Más minden háznál, ha a beteg családfő a gyógyulás útjára tér, örömhír ez otthon és az ismerősök körében. Itt hallgatnak vele. A vén komornyik az írás mesterségének tanára, az öreg báró a szorgalmatos növendék. Halad, vagy megakad a leczke sikere: senkivel sem közlik.

Csak egy világos, mint tagadhatatlan tény: Tamás báró fél; a végletekig bizalmatlan némely környezője iránt!

De mitől fél? Miért titok, hogy gyakorolja újjait nevének leírásában? Oly fontos okiratot akar aláírni, melyet mások minden áron megakadályozni törekednének?

És mily módon? Minő eszközökkel? Ki tudja, kiben mi lakik? Utoljára akadhatna «valaki», a ki ráront és meggyilkolja!

— Ha ettől fél — gondolá a grófnő, míg vendégei a levest kanalzták — akkor rossz lelkiismerete lehet. Róbert akarja megrontani, tehát megérdemli sorsát!

— — — —

Ebéd után a grófnő intett Róbertnek, hogy közeledjek feléje. Aztán mihelyt föltűnés nélkül tehették, a társalgó terem egyik üresen maradt pamlagán helyet foglaltak.

— Róbert, kérdésem van hozzád; akarom felelj határozottan.

— Parancsolj, mamám.

— Nagyon boldogtalan volnál, ha bármi ok miatt, Margit kisasszony kezéről le kellene mondanod?

— Én, mamám? Én volnék boldogtalan? Szent Hubert mentsen meg ily nevetséges gyöngeségtől! De ő, mamám, de ő!

— Az ő dolgát hagyjuk máskora: beszélj csak magadról — felelt a grófnő, a kit fiának ilyenén elpusztíthatatlan elbizakodása csak untathatott.

— Mamám — folytató Róbert don Juan önérzetével. — Olyan lány, mint Margit, épen száz van az országban: tehát minden újjamra tíz esik, Maróthy szerint.

— Komolyan beszélj anyáddal, mert nem szeretem a korhely diákok közé való stylust. Ezek az asszonyok hírlik hogy Margit menyasszony férjhez megy valami katonatiszthez, a ki gyakran jár a házhoz.

— Ah, egy katonatiszthez? Az bizony meglehet: ismeretes gyöngéje a magyarnemes kisasszonyoknak. Alkalmasint ismerem is az embert. Várj csak, talán eszembe juthat a neve.

— Semmi gondunk a nevére. Csak figyelmeztetni akartalak, hogy ha udvarolsz Margit kisasszonynak, ezt a legújabb változást vedd tudomásul.

— Szívemből köszönöm jószágodat, drága mamám; de nyugodjál meg, nem környez veszedelem; ha Margit azt a bizonyos katonatisztet élémbe tette, hidd el, megkapta azzal méltó büntetését is, irgalom nélkül. Igen, kezdek már ráemlékezni; kicsi, pöszke, kopasz, vagy az lesz, nem adok neki három esztendőt. Olyan szenvedhetetlen osztrák báró species, minőt a bécsi *Kikeriki* mindennap lepingál s minőt Ausztriában tuczat számra osztogatnak. Sok szerencsét Margit leányasszonyomnak, a pompás fogáshoz. A tanúság rám nézve pedig az, hogy ha az ember ösvérú Dabóczy báró, a főrendiház egykori tagja és országszerte ünnepeelt sportman lehet, ne keveredjék a . . . Pardon mamám, ha nem figyelmeztetsz épen most valamire, megint kiszalasztok egy neked nem tetsző régi magyar közmondást.

A grófnő sóhajtott; ő tudta, mit érzett e kérkedő beszédek alatt s visszaküldé fiát a társaságba.

Ezalatt a terem másik oldalán ő méltósága az államtitkár mulattatta a két Ránky kisasszonyt. Hogy rangjához és állásához méltó tárgyat vitasson, fölkapott az egykor valamikor megszületendő magyar polgári codexből egy paragraphust, mely elvben elfogadtatván, az európai jogtudomány legbecsesebb gyöngyét képezheti.

A lányok rögtön meg is ragadák a kedvező alkalmat és kiosontak a verandára, a hol langyos őszi szellő lengedezett s az újuló holdnak karesú sarlója épen most bukott alá a kert terebélyes platanjainak lombjai közé.

— Ah! — mondá Juliska — ha két Róbert közül választhatnál, miért nem maradtál inkább a mienk mellett?

— Juliskám — felelt kora bölcseséggel a másik — te gyermek vagy, nem értesz az ilyfélékhez. De én már (titokban mondom) közel vagyok a huszonegyhez, tehát mint kezdő vén lányom más szemmel nézek.

— Én, ha ötven éves volnék is, csak Kálmánt választanám.

— Föltéve, hogy Kálmán izlése sem változott meg. De lásd, az egyik Róbertet addig ajánlgatta a néni, míg azt feleltem: Isten neki, hozzátok ide, majd megnézem. Akkor azt

hittem, hasonlítani kell unokatestvéréhez, Kálmánhoz, a kit már ismertem. De mikor megláttam, azt hittem, mindjárt kilel a hideg. Aztán járt hozzánk; óra számra dicsekedett, hány rókát «kill»-ezett meg utolsó találkozásunk óta. Nap nap után múlt és úgy udvarolt, mint ha tőlem várná, hogy ennyi nagyság és dicsőség láttára lábaihoz boruljak. Épen ekkor került elénk a kaszárnyák büzéből egy másik Róbert. Szakasztott mása az előbbinek, mintha édes testvérek volnának, pedig mind a kettő más nemzet fia. De a hadnagy mindjárt szerelemről beszélt és egész életre szóló boldogságot kért tőlem. S miután a Róbert urak arczához lassanként hozzá szoktam, s a néni is egészen II. Róbert pártjához szegődött, egy hosszan tartó országos esős idő unalmai között valami olyforma szót találtam kiszalasztani, a mi nagyon hasonlított az igenhez.

— Ezt te szerelemnek nevezed?

— Nem épen annak, de valaminek, a mi annál is rosszabb: házasságnak.

— És most hozzá megy?

— Nem annyira megyek, mint visznek. Különben pedig, ha már mindketten a menyasszonyság vermébe zuhantunk, megmondhatom neked, miért kell nekem inkább a második Róberthez mennem.

— Kell? Miért kellene? Nem értem e szót, ha szabad vagy és senki sem kenyszeríthet.

— Jaj, kedvesem, sokféle szabadság és még többféle kenyszerűség van e világon. Legelőször is az a szerencséje a német Róbertnek, hogy épen akkor jött hozzánk, a mikor boszús, haragos és dühös voltam.

— Nem vettem észre, pedig éjjel-nappal mindig együtt eltünk.

— Akkor te még amolyan éretlen vaczkor kis lány voltál. Semmit sem láttál s mindent elhittél, a mit mondtunk neked.

— Miért voltál boszús és haragos?

— Mert megbuktam. Bizonyos híres jogtudornak nem kellett se az én kétése szépségem, se az én nagyon is világos és kétségtelen sok pénzem.

— Kálmánról beszélsz?

— Igen; de ne ijedezz, mert a mi elmúlt, többé vissza

nem jő. Elég az hozzá, hogy makranczos, szeszélyes és boszút lehelő voltam és ilyenkor szokta a leány a legneveltségesebb esztelenségeket elkövetni. Egy este a hadnagy addig unszolt, míg végre minden védelemből kiszorítva, azt mondtam: nem szeretem a katonákat, különösen pedig a hadnagyokat, a kiknek a főhadnagy, kapitány, őrnagy, alezredes és az ezredes parancsol. Nekem olyan férj kell, a kit egyedül magam kommandirozhatok.

— Ezért lépett ki a katonaságból?

— Oly gyorsan, mint csak az ilyesmi megeshetik. Engem pedig szavamom fogtak; beleakadtam saját hálómbe.

— Trefálsz velem? Én is lány vagyok, tudnom kell, mi határoz minket arra, hogy valakit válaszszunk.

— Ha épen tudni akarod, megmondhatom neked, miért hogy két egyenlő Róbert közül inkább a másodikat választottam. Mindkettőnek csodálatos nagy agyara van; mindkettőnek ijesztőleg elferdül a képe, ha nevet, de . . .

— De? . . .

— De végtére is a két rossz közül a kisebb rossz mindig jobb. A német bárónak, a második Róbert-példánynak, egy vagy két milliméterrel mégis rövidebb a foga.

— Ez volt az elhatározó ok?

— Semmi más. Ha csak föl nem teszed rólam, hogy a német Róbertnek dúsgazdagsága billentett egyet a merlegben.

— Ily vád nem juthat eszembe, mert a mi Róbertünk bizonyára gazdagabb, mint a tied.

— Attól függ, meddig él Tamás báró s lesz-e módjában bizonyos tervét végrehajtani?

— Kálmán megmondta nekem, hogy Tamás bácsi megírta végrendeletet s más újat írni nem fog.

— Nagyon szép és dícséretes, ha Kálmán ennél többet nem mondott. De ne beszéljünk mi pénzről és gazdagságról.

— Igazad van; maradjunk szívünk kincse és szerelmünk végtelensége mellett. Mert én még mindig rettegek, hogy Isten engem nem is teremthetett ily leírhatatlan boldogságra.

— Verj ki fejedből minden kétséget. Kálmán végtelenül szeret. Egykor jobban megértheted, mit tett érted koczára!

— Azt akarod mondani: Kálmán áldozatot hoz, ha nekem nyújtja kezét? De én mindent követelek tőle, csak áldozatot nem. Inkább meghalok ez órában!

— Érts meg: nincs többé szó áldozatról, mert Tamás báró beleegyezése után minden veszély eloszlott. Bár én is ezt mondhatnám; de kettőnk állapota között ég és föld a különbség! Te rettegsz, hogy holnaputánig véletlen akadály jöhet közbe, én pedig keresem a módot, mint szabadúlhatnék.

— Mint szabadúlhatnál! Te talán nem búsulnál, ha vőlegényed visszaküldené jegygyűrűdet?

— De már ez, engedj meg, igen boszantó volna. Úgy értettem, hogy inkább én küldeném vissza az övét.

— Oh, Margit, te nem szereted azt az embert . . .

— Ezt már bölcsen kitaláltad. De nézd, mily gyanúsán tekintenek felénk az urak. Bizonyosan azt hiszik, valami rettenetes összeesküvést forralunk ellenök. Jer, mosolyogjunk s térjünk vissza a társaságba.

— — — —

Így telt le az izgalmas nap, melyre csak még kínosabb, gyötrelmesebb következhetett. A válság, a rettentő megpróbáltatás még ugyan nem volt jelen, de minden perczben kitöréssel fenyegetőzött.

Este későn, midőn az urak a hölgyeket haza kísérik, a grófnő is saját szobáiba vonúlt. Ez egy hely volt még korlátlan uralma alatt, de a küszöbön túl vége hatalmának. Csak az engedelmeskedik, a ki akar s csak úgy, ha a beteg ágya mellett új tevékenységre ébredt legfensőbb igazgatás ellenparancsolatot nem adott.

Az elűzött komornyik mint major domus működik; kezében a pénztár kulcsa; fizet, bevesz felelősség nélkül s minden cseléd úgy engedelmeskedik, mint ha közvetlenül a kastély ura adná ki rendeleteit. A szintén elűzött komorna, számadásait rendbe sem hozva, átköltözött a tisztartó házába és szolgálja Juliska kisasszonyt. Valószínűleg már be is szegődött a leendő új bárónéhoz.

Csak Róbert maradt meg rendithetetlen önbizalmában; csak ő nem vette észre, hogy más nap süt az egen, egészen új nóták jöttek divatba a kastély bensejében és egész környezetében. Most is hozzá illő kedélyességgel udvarol Margit kisasszonynak, s ha Ránky Lászlóné a másik Róbert nevét Margittal együtt említi, egész lelkéből nevet a sikerült jó élcen. Mert hogy őt akárféle, különösen egy osztrák «Herr Baron»

kitúrhatná a nyeregből, az ugyan kemény csontú koponyájába be nem fészkelődhetett.

E késő órában megint jelentkezett az ápolónő s bebocsátást kért. A grófnő nem feledte, hogy e nő a múltkor igen eltorzított híreket szedett össze; de miután lényegében még sem hazudott, megnyitá az ajtót.

— Mi újság?

— Grófnő, végre kipuhatolhattam, miért kellett itt az első emeleten két szobát rögtön és különös csinnal berendezni. Tévedtem a múltkor. Nem pihenő lesz az egyik a hölgyek számára és a másikban sem a menyasszonyt akarják öltöztetni, mert a lakodalom a másik kastélyból indul a templomba.

— Úgy látszik.

— Képzelve, grófnő, egyszerűen az új házaspár költözik be oda s megszorúl ott, a mint tud, míg az egész sor szobát átalakíthatják. Mert Kálmán báró nem viszi nejét nászútra. Beköltöznek ketten a szűk szállásba, mint Buda-Pesten a kurta kis hivatalnok s majd vigasztalják egymást a közmondással: két egymást szerető szív elfér egy dióhéjban is.

— A mint nekik tetszik.

— Azaz, ők ugyan szívesen mennének Velenczébe, Rómába, Nápolyba, de az öreg báró nem bocsátja. Itt akarja őket tartani szeme előtt; Kálmán báró pedig örvend, ha nagyatyjának valamely szeszélyét teljesítheti.

Ez nagy újság volt a grófnő előtt és igen kellemetlen. Már a megaláztatás is fájt, hogy ily dologról épen ő értesül legutoljára a kastélyban! De még jobban marcangoló lelkét a boszúság a közbe jött akadály és kesedelem miatt. Mert biztosan számított rá, hogy Kálmán elútazásával, ha a kormány rúdját újra kezébe nem is ragadhatja, de minden esetre tért és időt nyer, régóta megérlelt terveinek végrehajtására.

Hite szerint hat hét épen elég idő lett volna, új rendet alapítani Dabóczon és Róberttel folytatni az egyszer már megkezdett királyságot.

— Még mást is tudok, ha ugyan a dolog érdekelné méltóságodat.

— Mi történt?

— A mai postával levél érkezett, mely nagy örömet okozott az öreg bárónak. Kívül a borítékon ezt olvastam: «Laczházy Dániel, közjegyző, Buda-Pesten».

— Ah, Laczházy Dániel?

— Ha érdekli méltóságodat, elmondhatom a tartalmat is.

— Hallom, hallom.

— Nem követtem el szerénytelenséget, mert a levél nyitva feküdt az asztalon. Mindössze néhány sor: Laczházy úr jelenti, hogy ő méltósága kívánatára holnapután, vasárnap, déli két órákor meg fog érkezni.

— Hogyan? már most, vasárnap?

— A szöveg végén, az aláírás után azonban oly rejtélyes utóirat áll, melyet én nem érthettem; de hogy méltóságodnak bizalmát megérdemeljem, többszöri olvasás után képes vagyok minden szóról számot adni.

— Csak hamar mondja, míg újra el nem feledi.

— Ím az utóirat tartalma: «Ha a szükséges iratokat rendben találom, néhány perc alatt készen vagyok munkámmal; de ha méltóságod betegségének kitörése alkalmával ez iratok hivatlan kezekbe estek vagy elvesztek, akkor legalább egy havi idő kell, míg az elvesztett okiratokat újakkal pótolhatjuk.»

A grófnő jól megértett minden szót. A keresett okiratok azon fekete bőrtáskában rejlettek, melyet a grófnő ama végzetes napon keze közé kerített.

Színlelte, mint ha nem tulajdonítana különös fontosságot a vett értesítésnek, de azért hűséges kémjét gazdagon megjutalmazá.

— Tehát még az esküvő előtt? Tehát még most is járja a majoratus eszméje? Szerencsémre, ma péntek, vasárnapig pedig ki tudja, minő nap lesz még Dabóczon!

Lefeküdt ágyába, hogy egész éjen át az álmatlanság izzadásai között régen kigondolt tervét a legutolsó részletekig tiszta hozhassa.

PÁLFFY ALBERT.

VIKTA.

H Á M O R I i d y l l.

No Vikta, kis Vikta! neked ma megesett:
A barna fiut már hiába keresed;
Úgy elriadt az ma a tüzes szitoktól,
Mint a rigó szokott az eperfátokról.

Templomba siettél szép tisztán, ékesen,
Imádkoztál is ott buzgón és kegyesen,
Ártatlan lelkedet imádságba szótted
S a lelkeddel együtt ifju szeretődöt.

De míg te a mennyben mulattál oda fenn,
Bezzeg neki zúdult a pokol ide lenn;
Kitört miattatok, mint valami orkán,
A két mérges anya, vagy a két boszorkány.

Könnnyel azért Vikta, ne öntözd a földet,
Ne sirasd el végkép barna szeretődöt:
Bár udvarotokra s házatokba nem jó,
Mire való itt e sűrű bükkös erdő?

LÉVAY JÓZSEF.

DIÓSGYŐRI NÉPDALOK.

I.

A pizstrangos Szinyva partján
Lakik egy szép, szőke kis lány;
Pizstrangot mind oda adnám,
Hogyha őt elhalászhatnám !

De kisiklik tova lebben,
Pizstrangnál is sebesebben :
Pettyes pizstrang, pettyes kendő !
Csak szomorít mind a kettő.

II.

Eltévedt egy tehénke
Az erdőben, szegényke,
Keresi is szaporán
A hámorból egy leány.
Csingi, lingi lánga . . .
Én is hát utána !

A tehénke kolompja,
Erre, erre, azt mondja ;
Arra megyünk mind ketten,
Találkozunk véletlen.
Csingi, lingi, lánga . . .
Ej beh kedves lányka !

Megkerült a tehénke,
Nagy későre, szegényke ;
De szivünkbe' hirtelen
Gyúladt föl a szerelem.
Csingi, lingi, lánga . . .
S el sem alszik lángja !

III.

Tilt a nénéd tőlem ;
Mi lesz már belőlem ?
A mi voltam azelőtt :
A te régi szeretőd !

Másnak akar adni ;
Tudnál-e elhagyni ?
Hamis esküt te nem térszsz,
Enyim vagy és enyim lérszsz.

Néném asszony, hallja,
Dolgunk ne zavarja !
Kiket ég egymásnak szánt,
Nem félik a boszorkányt.

GYULAI PÁL.

A TERMÉSZETTUDOMÁNYI MEGISMERÉSNEK VÉGSŐ HATÁRAI.

Korunkban a szélesebb értelemben vett természettudományi ismeretek oly rohamos haladást tettek, ez ismeretek a gyakorlati élet igényeinek is annyi szolgálatot tesznek, hogy valóban közel látszhatik lenni az az idő, a midőn egy volt nagyhírű debreczeni matematikai tanár szavai szerint a chemia kenyeret fog csinálni a kőből s a Jókai jövő század regényének eseményei megvalósulhatnak.

Így gondolkozhatunk legalább akkor, ha Jókai nagyon is lázas képzelőtehetségéből egy keveset kölcsönvenni képesek vagyunk.

De fejlődnek ez ismeretek nemcsak azon irányban, a melyben az embernek anyagi érdekeit kielégítik; hanem fejlődnek, bár sokkal csekélyebb mérvben, és alig valami pozitív eredménnyel, azon irányban is, a melyben azok a gondolkodó embernek a nagy természet s a világegyetem fölfogására való törekvését hivatvák szolgálni. Megérteni a világegyetemet mint egészet, a rajta élő és élt szervezetekkel együtt, megérteni az anyagot s az azt mozgató erőt, megérteni az embert múltjában, jelenében és jövőjében, megérteni az emberi szellemet egész lényegében: erre törekedtek főképen mindenkor a philosophusok, erre törekszik ma első sorban a tágabb értelemben vett természettudomány. Vajon az a nagy mozgalom, az a sok munka, a mely annyi derék természetbarátnak fogyasztja el erejét, vajon az a sok törekvés, mely annyi természetbúvárt lelkesít, fog-e valaha oda vezetni, hogy ez irányban az emberiség a czélt legalább megközelítse, vajon

egyáltalában mennyire mehet az emberi tudás ez irányban? E kérdések mindenestre elég anyagot szolgáltathatnak bármely természettudós megfontolására is.

Du Bois-Reymond, a híres physiologus, e kérdések egyikét vetette föl a német természetvizsgálók és orvosok 1872-ben Lipcsében tartott gyűlésén, s egy nagyszabású beszédet tartott *Ueber die Grenzen des Naturerkennens* cím alatt, a mely beszédet e kifejezéssel végzett be «Ignorabimus». Ez előadást pótolja és kiegészíti egy később, nevezetesen 1880-ban Berlinben Leibnitz emlékére rendezett akadémiai ülésben tartott beszéde, a melynek czime *Die sieben Weltrüthsel*, a mely, mint írója mondja, a világegyetemről való fölfogásának, az ő világnézetének teljes képét adja. Mindkét előadás több helyen és több kiadást ért s közelebbről 1884-ben nyomtatott újra. *)

Du Bois-Reymondnak ez előadásai meglehetősen föltűnést keltettek, különösen első fölolvása képezte sok megbeszélésnek tárgyát. Bírálók és ócsárlók egyaránt hallatták hangjokat e tárgyról, egy valóságos «Ignorabimus-vita» keletkezett.

1877-ben ugyancsak a német természetvizsgálók és orvosok Münchenben tartott gyűlésén a nem kevésbbe nagy híré és nagy tudományú Nágeli tartott fölolvást épen e tárgyról, *Die Schranken der naturwissenschaftlichen Erkenntniss* cím alatt, a mely előadás szerzőnek egyéb dolgozataival együtt közelebből ugyancsak 1884-ben jelent meg ismételt kiadásban. **)

Két nagytudományú, sokat dolgozott és sokat tapasztalt tudósnak látjuk itt egyazon tárgy fölött tartott értekezését s a fontos themáról nyilvánított nézetét. A két nagy férfiú más és más oldalról fogja föl a tárgyat, más és más szempontokból indul ki, s így természetesen más eredményhez is jut. Mig az első fölolvás a kétkedést és lemondást kife-

*) *Ueber die Grenzen des Naturerkennens. — Die sieben Weltrüthsel.* — Zwei Vorträge von Emil du Bois-Reymond. Des ersten Vortrages 6-te, des zweiten Vortrages 2-te Auflage. Leipzig, 1884.

**) *Mechanisch-physiologische Theorie der Abstammungslehre.* Von C. v. Nágeli. Mit einem Anhang: *Die Schranken der naturwissenschaftlichen Erkenntniss, Kräfte und Gestaltungen im molecularen Gebiet.* München und Leipzig, 1884.

jező «Ignorabimus»-sal végzi, addig Nägeli az emberi büszkeségnek inkább tetszetős mondattal rekeszti azt be: «Wir wissen, und wir werden wissen».

Lássuk e tárgyat mindkét tudós fejtegetésében, és pedig lássuk először du Bois-Reymond, azután pedig Nägeli nézeteit.

I.

Du Bois-Reymond legelőször is azon kérdést teszi föl, mi az a természeti megismerés.

Természeti vagy természettudományi megismerés, vagyis az anyagvilágnak megismerése az elméleti természettudomány értelmében és segélyével, nem egyéb, mint az anyagvilág tünetényeinek visszavezetése az atomok mozgásaira, a mely mozgások az atomoknak az időtől független központi erők által létesülnek, vagy rövidebben szólva a természettünetmények az atomok mechanikájában kifejezve. És ha az anyagvilág változásai visszavezethetők lesznek a feszerő és elevenerő egy bizonyos és állandó mennyiségére, a mely az anyagnak egy bizonyos és állandó mennyiségéhez van kötve, akkor e változásoknál minden meg van magyarázva és pedig meg van magyarázva matematikai pontossággal, s természettudományilag véve meg van értve a világegyetem. Sőt ilyen alapon az ismereteknek oly magas fokát is képzelhetnők, a melyen állva az egész világ folyása kifejezhető volna kapcsolatos differentialis egyenletek egyetlen bár megmérhetetlen sorozatában, a hol minden egyes atomnak helye, mozgási iránya, gyorsasága adva van, nemcsak a jelenre, hanem a múltra és jövőre nézve is. Egy oly szellem, ki előtt bár csak egy pillanatra is, a természet összes erői, az összes anyagok egymás iránti helyzete ismerve volna, egy oly szellem előtt — mint azt Laplace mondotta — legalább azon pillanatban ismerve volnának a múltnak és jövőnek minden eseményei; egy nemcsak előre, hanem hátrafelé is látó próféta volna az a szellem, a ki előtt múlt és jövő csak mint jelen tűnne föl, a ki előtt a világegyetem csak egy egyetlen nagy tény, egy nagy igazságot képezne; egy oly szellem által megértve volna az élet első kezdete is, a nélkül hogy a magyarázatnál természetfölötti erőkre és folyamatokra szorúlna.

Talán nem szükséges mondanom, hogy az emberi szellem az ismerő képesség e magas fokától végtelen távol áll, mert hogy egyebet ne mondjak, mindenekelőtt szükséges volna, minden természeti folyamatot és tüneményt egy tulajdonság nélküli, egy közömbös substratumra visszavezetnünk; más szóval élve, mindent a mit különböztethetőségnek s kvalitásnak nevezünk, egy közömbös substratumnak elhelyezési és mozgási viszonyaiból kellene értelmeznünk. A Laplace-fele*) szellemre nézve az objectiv világ tulajdonságnélküli.

Hogy a valóságban csakugyan nem létezik kvalitás, annak igazolására nézzük csak például hová jutunk, ha a hang és fénytüneményeknek lényegét keressük. Gondoljunk csak arra, hogy egy teljesen süketre nézve nem létezik hang, egy teljesen vakra nézve nem létezik fény és szín. Az állatok nagyon sok fajára nézve a fény, szín és hang jelenségei bizonyára egészen mások, mint az emberre nézve; a növényeknél, a melyek pedig hasonlóul a fény uralma alatt állanak, annak behatása következtében egészen más individualis folyamatok létesülnek. A fényt és hangot, s azoknak különbségeit mi bonyolult látási és hallási szerveink működése következtében vesszük észre, a különbségek subjectiv jellegűek, az pedig a mi bennök objectiv, az különbségnélküli, az tulajdonságnélküli. Mi az egész külvilágot a mi bonyolult érzékszerveink működése következtében ismerjük, annak jelenségei nem mint olyanok jelennek meg öntudatunkban, hanem a subjectivitás látüvegén keresztül. Ilyenformán áll hát a dolog ez előadás szerint, mint azt Lange a philosophus mondja, «érzékeink abstractionalis készülékek, s így annak a mit nyújtanak, épen oly kevéssé hihetünk, mint a fogalmi abstractióknak; mindkettő egyoldalú világképet ad. A való előttünk mindig ismeretlen marad.»

Amaz ismerhető képességtől tehát, a melyet előbb mint a Laplace-fele szellem tulajdonát jeleztem, az ember végtelen távol áll; s ama szellem csakis az ismerő képességnek embe-

---

*) A Laplace-fele szellem inkább Leibnitz-félének volna mondható; mert már Leibnitznél is megvan ez a gondolat. Előadó mégis úgy nevezi azt, mert csak akkor vett tudomást arról, hogy ez eszmével Leibnitz is foglalkozott, mikor azt az előadó Laplace-fele előnévvel már forgalomba hozta.

rileg elképzelhető legmagasabb fokát, eszményét akarja kifejezni.

Ne gondoljuk azonban, hogy még az a Laplace-féle szellem is korlátlanul hatolhatna elő a megismerésben, hogy a világegyetemet ez a szellem is egész valójában, egész lényegében fölfogni képes volna. Két akadály van ugyanis, a hol még ezen, emberi képzeletünk szerint legtökélyesebb, ismerő szellem is fönnakadna, két dolog van, a melylyel e szellem sem jöhetne tisztába; nevezetesen az anyag és erő lényege, és az öntudat létesülése az ő anyagi vonatkozásaiban.

Az elsőre vonatkozólag mindenekelőtt ki kell emelnem, hogy az a természeti megismerés, a melyet főntebb úgy tűntettem elő, mint a mely oknyomozó tudvágyunkat kielégíti; nem teszi azt a valóságban s tulajdonképen az a valóságban nem is megismerés. Az a fölfogás, hogy a világ öröktől fogva létezett és örökké létezendő legkisebb részecskékből áll, a melyeknek központi erőik minden mozgástüneteményt létesítenek: az a fölfogás mondom, hasonlóúl csak surrogatuma a magyarázatnak. Fölveszszük, képzeljük azt így, mert más-ként képzelni nem tudjuk, és mihelyt mi azon legkisebb részecskék lényegét keressük, mindjárt megfejtethetlen ellendmondásokhoz jutunk.

Ha az atomokat physikailag*) fogjuk föl, akkor arra jövünk, hogy azok tulajdonképen nem atomok. Mert a physikailag létező atomnak bizonyára valamely tulajdonsággal kell bírnia s ellenére azon nevének, legalább gondolatban oszthatónak kell lennie. Ily atomok fölvétele sok tudományban igen jól használható fictió, bár egyes tudományok terén inkább térfogati elemekről beszélnek, a melyek mellett a teteket nem önálló részecskékből állóknak, hanem folytonosságban levő anyagúaknak gondoljuk.

Gondoljunk most philosophiai**) atomokra, azaz olya-

---

*) Physikai, vagy chemiai, vagy realis, vagy elem-atom elnevezés alatt a testek legkisebb, de mégis kiterjedéssel bíró individualis részecskéit értjük, a melyeket mi ez idő szerint tovább osztani képesek nem vagyunk. Két vagy több atom egyesülve molekulát képez. Ez atomok, valamint a molekulák is mint valósággal létezők tekintetnek.

**) Philosophiai, vagy metaphysikai, vagy imaginaris, vagy absolut egyszerű, vagy pont, vagy ösatom elnevezés alatt valóban oszthatatlan kis részecskét vagy erőközpontot értünk.

nokra, a melyek már csakugyan tovább nem oszthatók, a melyeknek anyaga tulajdonság nélküli, hatás nélküli. Nemde azonnal szembeötlik, hogy hiszen ilyenek létezhetése, az teljesen lehetetlen, az absurdum. Mert az az oszthatlan, tulajdonság nélküli valami, vagy csakugyan létező valami, valami anyag, valami anyagi habitussal bír és ez esetben bármely parányi tért is, de valami tért mégis csak elfoglal. És ha már valami tért elfoglal, akkor megfoghatatlan dolog volna, hogy miért nem, volna osztható, akkor az bizonyára osztható is, s ha így van akkor nem is lehet tulajdonság nélküli, nem lehet hatás nélküli.

Vagy talán hajlandók lehetnénk azt a valamit csak mint a hozzákötött központi erők központját képzelni, tehát csak mint pontot. Akkor az a pont csakugyan nem tölti ki a tért, a mennyiben a pont nem egyéb, mint a térben elhelyezett negatívója a térnek.

És így mehetnénk tovább a megfajthatetlen ellentétek fölvetésében. Új ellentétekre találunk, ha az anyag atomjaihoz kötött erőt (például az anyag mozgásának kezdetét) keresnők és értelmezni akarunk.

De vajon mi az oka annak, hogy elmékedéseink ily ellentmondásokhoz juttatnak bennünket? — Mi emberek a világegyetemet s annak jelenségeit minden áron értelmezni s érthetővé tenni akarjuk. De mi e törekvésünkénél csak azon nyelven szólhatunk, a melyen szólnunk adatott, csak azon mértékkel mérhetünk, a mely mértékkel rendelkezünk. Mi látjuk azt, hogy a nagyobb tömegű anyag kisebb részekre osztható, mi látjuk hogy a kisebb részek egyszerűbbek, elemibbek, kezdetlegesebbek, mint a nagyobbak. És mi így az osztással, a szétdarabolással haladunk tovább és tovább, mert hiszen e tovább és tovább osztásnál, gondolatban, minket semmi sem akadályoz.

De mit teszünk mi tulajdonképen ez eljárásunkkal, vajon teszünk-e csak egy lépést is előre a dolgok lényegének megértése felé? A világért sem! Csakis azon tapasztalatokat, a melyeket a nagynál és láthatónál tettünk, alkalmazzuk a kicsinyre és láthatatlanra.

Eljutunk tehát a physikai, a philosophiai atomokhoz s az ezek körében fölmerülő ellentmondásokhoz. És itt fönnakadunk, tehetetlenek vagyunk ma épen úgy, mint voltak

az ókor emberei, mint voltak a jóniai iskola bölcsei, és ez akadályokkal szemben tehetetlen nemcsak a valóságos ember, hanem tehetetlen volna maga az a Laplace-fele szellem is, annak is be kellene ismernie, hogy itt a megismerésnek az emberileg elképzelhető legtökélyesebb és legmagasabb fokú ismerő képesség által is soha át nem léphető határához érkezett.

A megismerés második határát azon körülmény képezi, hogy ez öntudatot az ő anyagi vonatkozásaiban nem értelmezhetjük s annak értelmezhetősége kívül esik reánk nézve a lehetőség határain. És nem értelmezhető az, nemcsak a szellemi működés magasröptű szárnyalásainál, hanem még a legegyszerűbb érzéki észrevételeknél sem. Bizonyára nagyon érdekes volna, ha a szellemi működések színhelyébe beletekintetnénk, mint egy számoló gépbe, ha látnók, hogy mely idegsejteknek és idegrostoknak mely atomjai minő helyzetet foglalnak el s minő mozgásokat végeznek a különböző szellemi folyamatok tartama alatt; miképen tánczolnak a szénenynek, könenynek, légenynek atomjai akkor, mikor például szemünk valamely szép tájra van függesztve, s fülünk valamely kellemes zenehangok fölfogásával foglalkozik, vagy mikor egy foghúzásnak kínjait érezzük, mindenesetre nagyon érdekes volna ismerni, minő kapcsolat van a mi agyunk bizonyos atomjainak bizonyos mozgásai, és a külvilág egyes tényei például a rózsa illata, a cukor édessége, a vörös szín stb. közt; s minő atommozgásokkal jár az előbb említett tények észrevételéből okvetetlenül folyó azon tudatunk, hogy mi létezőnk. — Mindezek nagyon érdekelhetnének bennünket, de számunkra nincs meg a hozzáférhetőségnek lehetősége, nincs meg azon híd, a melyen az ismeretek ez országába bejuthassunk.

Vagy talán a Laplace-féle szellemre gondolhatnánk itt, talán az előtt lesz fölfogható az, a mit mi, a Laplace-féle szellemtől messze álló emberek fölfogni képesek nem vagyunk? Csalódnánk, ha így vélekednénk, mert itt a Laplace-féle szellem sem fogna boldogulni. Képzeljünk magunk előtt egy emberi agyat, a mely él, de akármely oknál fogva is öntudatlan, például alvó és pedig álomképek nélkül alvó agy. Ez a Laplace-féle szellem által fölfogható, megérthető, ebbe a Laplace-féle szellem, mint objectumba, tisztán be fog látni. Mihelyt

azonban abban az agyban az öntudatnak legkisebb mozganata is megindul, mihelyt az az agy már legalább csak álmodik is; ez a folyamat, ez az öntudat, ez már nem tekinthető át ama szellem által sem. Öntudat nélkül az az alvó agy nyitott könyv a Laplace-féle szellem előtt, de az öntudatnak bár legalsóbb fokú folyamatánál is, az az agy már nem objectum ö reá nézve, azt az öntudatot kiolvasni, leolvasni onnan sehogy sem lehet. — Itt van tehát az emberi tudásnak másik határa.

A mi megismerésünk e szerint két határ által van korlátolva, a világegyetem reánk nézve kétszeresen érthetetlen. Egyfelől képtelenek vagyunk fölfogni az anyag és erő lényegét; más felől képtelenek vagyunk az öntudatot anyagi föltételeiben, anyagi vonatkozásaiban, mechanikailag értelmezni. E két határon belül szabadon mozoghatunk és itt senki sem mondhatja meg, meddig fog az emberi megismerés haladhatni. Ellenben bizonyos az, hogy e két határt soha át nem léphetjük, hogy e két határ mindig átléphetetlen határ gyanánt fog állani az ember természeti megismerése előtt.

II.

Igy du Bois-Reymond eszmemenetét megértve, vegyük a másik előadót, Nägelit.

Nägeli tisztelettel emlékezik meg du Bois-Reymondról s értekezéséről; s összefoglalván annak tartalmát, kijelenti, hogy du Bois-Reymond nem annyira a megismerés határait, mint inkább a megismerés lehetetlenségét tárgyalja. Du Bois-Reymond értekezésének tartalmát következőkben állítja össze : 1. A természeti megismerés nem egyéb, mint a természettudományoknak az egyszerű és oszthatatlan atomok mechanikájára való visszavezetése. 2. Ily értelemben vett atomok nem léteznek, s így nem létezhetik valóságos megismerés sem. 3. Ha a világ az atomok mechanikája alapján megismerhető volna is, az érzés és öntudat létesülése ennek alapján még sem volna fölfogható.

E bevezetés után áttér Nägeli tárgyára, eszmemenete s fejtegetésének eredménye következő :

Ha azt keressük, mennyire lehető reánk nézve a termé-

szet megismerése, úgy itt három tényezőt kell számba vennünk s ehhez képest három kérdésre kell felelnünk, melyek következők:

1. Az ismerő én ismerő képessége;
2. a természet hozzáférhetősége;
3. mit nevezünk megismerésnek, minő föltételeket kötünk e fogalomhoz: megismerés.

A mi az én ismerő képességét illeti, erre nézve először is azt jegyezzük meg, hogy mi a természetről csakis érzéki észrevételeink nyomán veszünk tudomást, s ha mi látni, hallani, szagolni, ízlelni, tapintani nem tudnánk, akkor nem volna tudomásunk arról, hogy még rajtunk kívül is létezik valami, sőt azt sem tudnók, hogy mi magunk testileg létezőnk.

A mi képzeleteink csak akkor helyesek, ha külső és belső érzekeink minket helyesen értesítenek; ismereteink csak akkor igazak, ha érzéki észrevételeink igazak. Hogy pedig ezen az úton objectív ismeretekhez is juthatunk, azaz az objectivumon alapuló igazsághoz, ez nagyon valószínűnek látszik, mert azt tapasztaljuk, hogy az egyesek által elkövetett, vagy az általánosan elterjedt hibák és tévedések végre mindig fölis-mertetnek és kiigazítatnak.

Ha most az előbb mondottakban megnyugszunk és megállapodunk, akkor azon kérdés merül föl: mily terjedelemben és minő tökélyességi fokozatban értesítenek minket érzekeink a természet jelenségeiről.

A mi a terjedelmet illeti, e tekintetben mi az idő és tér korlátai között állunk; mi nem érzékelhetünk a múltban és jövőben semmit, hanem csak a jelenben; nem érzékelhetjük azt, a mi térbeli viszonyainknak meg nem felel, a mi tőlünk igen távol áll, a mi igen nagy és igen kicsiny.

Ézéklésünk tökélyességi fokozatára nézve pedig úgy áll a dolog, hogy az ember elméletileg véve a természetben létező minden jelenségről tudomást szerezhethetne ugyan, de a valóságban ez azért nem történik, mert a jelenségeknek nem mindenike lép föl oly erővel, hogy általunk észrevehetőek legyenek, s épen azért reánk nézve teljesen elvesznek.

E föltevést példával fogom megvilágítani.

Az ember igen finom érzéklő képességgel bír a hőmérsék és annak változásai iránt, s ha azzal nem bírna, igen könny-

nyen pusztulhatna el akár a meleg, akár a hideg által, a nélkül, hogy azt előre sejténé. Finom az embernek fényérző képessége is; míg ellenben a villamosság iránt egyáltalában semmi érzékkel nem bír. Épen azért mi igen jól és gyorsan megérezzük a hő és fény mennyiségének növekvését és csökkenését; ellenben arról, hogy a minket környező légben van-e szabad villamosság, vagy nincs, vajon az positiv-e vagy negativ, arról semmi tudomással nem bírunk; vagy ha újjunkkal a távirdadrótot érintjük, nem érezzük meg, vajon annak részecskéi elektrikaiilag nyugalomban vannak-e vagy mozgásban.

Hogy az electricitás iránt érzékkel nem bírunk, azt a Darwin-féle elméletek alapján úgy magyarázhatjuk, hogy az embernek és a magasabb rendű állatoknak azért nincs ilyen érzékek, mert arra szükségök nincs, minthogy a fajra nézve nagyon is közömbös dolog az, ha egynéhány individuumot esetleg a villám agyonüt. Ellenben ha az embernek s a magasabb rendű állatoknak oly helyzetben kellene élniök, a melyben naponként ki volnának téve a villám általi agyonsújtás veszélyének, akkor bizonyára épen oly finom érzékkel bírnának azok az állatok és az ember is, a villamosság iránt, mint a mily finom érzékek van például a fény és hő érzésére. Ez esetben bizonyára az embernek is egy külön érzékszerve volna e czélra, a melylyel a körlégnek vagy más substratumnak villamossági viszonyait, s a villamos állapotnak csekélyebb mérvű változásait is megérezné, így a villámütés elől épen úgy elmenekülhetne, mint a hogy hő- és fényérzéke következtében sok veszélyt kikerülni képes.

E villamossági érzék hiányánál fogva az is könnyen megeshetett volna az emberrel, hogy az electricitásról épen semmit sem tudjon; mert hiszen mi a körléget nagyon jól el tudjuk képzelni, nagyon jól tudunk mi arról fogalmat alkotni, villám és mennydörgés nélkül is. És ha esetleg a villamoságnak e hatalmas jelenségei (villám és mennydörgés) nem volnának, ha azonkívül egyes, egészen esetlegesen szerzett tapasztalatokhoz (dörzsölés által fejlett vonzó és taszító erő) nem jutottunk volna, meglehet, hogy még sejtelmünk sem volna az electricitásról; azon erőről, mely a nagy természetben úgy a szerves, mint a szervetlen világban talán épen a legnagyobb szerepet játszsza, mely a szervezetek molekuláris változásainál alighanem a leghatalmasabb erőt képezi.

Látnivaló tehát, hogy a mi érzékeink csakis anyagi existenciánk érdekeit szolgálni vannak hivatva, s egyáltalában nincsenek úgy alkotva, hogy szellemi igényeinket is kielégítsék, s hogy a természet összes jelenségeinek fölfogására, értelmezésére, magyarázására czélzó törekvéseinket is szolgálják; a mennyiben pedig ezt is teszik, az egészen csak mellékesen történik. Épen azért mi nem bízhatunk abban, hogy érzéki észrevételeink minket a természet összes jelenségeiről értesítsenek; s a mint az electricitás ismeretéhez csak történetesen jutottunk, épen úgy lehetséges, sőt nagyon is valószínű, hogy még más természeti tűnemények, másféle molekuláris mozgások is vannak, a melyek reánk semmi benyomást nem tesznek, mert nem halmozódnak föl mennyiség tekintetében annyira, hogy a mi érzékszerveink által észrevehetőek legyenek. Ha az embernek egyik vagy másik érzékszerve, például látási érzéke hiányzanék, ekkor bizonyára kevesebbet tudhatna a természetről, mint tényleg tud, ellenben ha az öt érzéken kívül még néhány érzékkel rendelkeznék akkor bizonyára sok olyan dologról értesülnénk a természetben, a melyekről jelen szervezeti alkotásunk mellett épen semmit sem sejtünk.

Az ismerő ennek megismerési képessége e szerint két irányban van korlátolva. Először is nagyon valószínű, hogy a természet életének egész régiói teljesen ismeretlenek maradnak előttünk, mert az azok érzékléséhez szükséges érzékszerveink hiányzanak. Másodszor a tér és idő korlátai a természet életének mint egésznek, csak egy elenyészőleg csekély kis részét teszik reánk nézve érzékelhetővé.

Egyébként a mi megismerésünk nem marad épen csak az érzékieg észrevehetőnél. Ugyanis helyes következtetések által oly dolgokról is szerezhetünk és szerzünk is tudomást és ismereteket, a melyeket érzékeinkkel nem észlelünk. Így például naprendszerünk legtávolabbi planétájának, a Neptunnak, helyzete, nagysága és súlya számítások alapján ismerve volt már, mielőtt a csillagászok azt távcsövek segélyével fölfedezhették volna. Sőt az érzékeink által észlelt tényekből következtetve, olyan biztos tényekhez is juthatunk, a melyek az érzéki észlelhetőségnek körén egyáltalán kívül esnek.

E most említett úton is előbb-előbb haladhat a megismerés; de azért ne gondoljuk, hogy az ember a természet

összes régióit meg fogja hódíthatni, mert a miként gyöngül valamely természeti erő hatása a távolság növekedtével, épen úgy kisebbedik a megismerés lehetősége is az időbeli és térbeli távolság növekedtével.

Az ismerő én tehát korlátolva van azon működésben, a melyet megismerésnek nevezünk, s már ez oknál fogva is a mi ismereteink a világegyetemről csakis nagyon töredékesek lehetnek.

Miután a subjectummal, az ismerő énnel, a mennyire lehetett, tisztába jöttünk; nézzünk most tovább, és vizsgáljuk meg az objectumot, a természetet, a természet milyenségét és hozzáférhetőségét.

Azok a korlátok, melyeket a természet maga szab elénk, akkor tűnnek legjobban szembe, ha az embert nem a maga tényleges valóságában, hanem olyannak gondoljuk, a kit a tér és idő nem korlátol, a ki annyi és oly tökéletes érzék-szervekkel van fölruházva, hogy a természetben létező összes erőket és mozgásalakokat, az összes természeti jelenségeket érzekelni képes; szóval a ki előtt nincs múlt és jövő, hanem csak jelen; a kit a tér sem korlátolván, reá nézve nincs sem át nem tekinthető nagy, sem észre nem vehető kicsiny; tehát gondoljuk oly tökéletesnek, oly universalisnak, mint a minőt már a du Bois-Reymond értekezésénél mint Laplace-féle szellemet jeleztem.

Ez a szellem sem oldhatná meg a föladatot, akadályúl szolgálna reá nézve e tekintetben a térnek és időnek végtelensége.

A természet térbelileg nemcsak igen nagy, nemcsak végtelen nagy, hanem olyan, a melynek vége nincs, tehát végnélküli,*) és végnélküli e térben a természeti ismereteknek objectuma gyanánt szolgáló anyagnak csoportosulása, összetétele, organisatiója, individualisatója; végnélküli az nemcsak lefelé, azaz a kisebb és kisebbhez haladva, hanem fölfelé is, azaz a nagyobb és nagyobbhoz haladva. Minden tárgy, a melyet mi ismerünk, része egy nagyobb egésznek, s e részek ismét kisebb és kisebb részekre oszthatók, míg azután a molekulákhoz és a vegyi elemek atomjaihoz jutunk. Ez

---

*) A végtelen nagyot, a megmérhetetlen nagyot, ne téveszszük össze a vég nélkülivel, s a végtelen kicsit a semmivel.

utóbbiakat ugyan nem tudjuk ez idő szerint szétbontani, de már tulajdonságaiknál fogva is fölteszszük, hogy azok összetett testek, s így az osztás gondolatban vég nélkül folytatható. Megfordítva, a világtestek csak molekulák, csillagrendszerünk csak molekula-csoport egy sokkal nagyobb egészben,*) a mely nagyobb egészet ismét csak mint részt képzelhetünk egy még nagyobb egészben, és így tovább.

És a mint vég nélküli a tér, épen úgy végnélküli az idő, ennek sem volt kezdete és nem lesz vége soha. Épen úgy vég nélküli a tér és idő összehatása mellett létesült mozgásoknál az okok és eredmények sorozatának láncolata, s az se nem egy első okkal kezdődött, se nem egy utolsó eredménnyel fog végződni.

Szóval a természet vég nélküli és örök; ez a soha föl nem ismerhető, a megismerés körébe be nem vonható tér és időbeli vég nélküliség, ez az, a mi határt szab a természet megismerhetésének; ezért nem foghatjuk mi föl a világegyetemet mint egészet, mert hiszen oly megismerési folyamat, melynek sem kezdete sem vége nincs, nem vezethet valóságos megismeréshez. Mi a mi tapasztalatainkat a végesen, az idő és tér által korlátozton teszszük s e tapasztalatokat csakis a végesre vonatkoztathatjuk, s épen azért a vég nélküli a mi ismeretkörünkben nem állhat.

E szerint az a Laplace-féle fölvétel, hogy egy bizonyos szellem (a melyet mindig csak mint Laplace-féle szellemet jeleztem) a világegyetemet mint egészet fölfogni képes, mondom e fölvétel alapján hibás. Hibás azért, mert a tér és időbeli végnélküliséget számításán kívül hagyja; s bár nem mondja meg, de hallgatólag a világ véges voltát teszi föl s abból indul ki, a mely föltétel pedig tényleg adva nincs.

Hátra van még az a kérdés, hogy micsoda követelést kössünk e fogalomhoz: megismerés.

A mi ismerésünk az által létesül, hogy az érzékeink által észrevett jelenségeket egymással összehasonlítjuk, egy-

---

*) A világosság másodpercenként negyvenkét ezer földrajzi mérföldet megy, s az égi testek ismert világát mégis mintegy húsz millió év alatt futhatván meg; s ha mi gondolatban e világ végére helyezkednénk, ott nem üres tér, hanem egy új csillagos ég következék.

másra vonatkoztatva megítéljük. Így azután sok jelenség egybe-hasonlítása által egységet, mértéket nyerünk, melyet azután az egyes esetekben alkalmazunk. E mértéket mi a véges körében mozgó tényekről vesszük, s így ismereteink csakis a véges körében maradnak, arra pedig a mi vég nélküli, ki nem terjedhetnek.

E szerint tehát mi azon esetben ismerhetünk meg valamely jelenséget, ha azt mérjük, számoljuk.

A méréshez azután még egy más úton is lehet jutni, tudniillik nemcsak a különböző tárgyak egybe-hasonlítása által, hanem úgy is, hogy az együvé tartozó tárgyak csoportját, egy egész rendszert, különböző egymásra következő időben önmagával összehasonlítjuk és önmaga által megmérjük, ez úton akkor jutunk helyes ismerethez, ha a különböző időbeli állapotok és helyzetek olyanoknak bizonyulnak, mint a melyeknek okvetetlenül egymásra kell következniök, vagy egymást megelőzniök. Az ily úton való mérések érvényesülnek különösen a csillagászatban, a hol a csillagok bizonyos jelenbeli állásából biztosan következtetünk azoknak jövőbeli állására, vagy a közvetlenül megelőző időbeli helyzetére.

A mérésen és számításán kívül még egy út van, a melyen ismerethez juthatunk. Teljesen megismerhetünk és fölfoghatunk ugyanis oly dolgokat is, a melyeket épen magunk alkotunk, mire például a matematikai formulákat hozom föl, a melyek egészen a mi szellemünk alkotásai levén, azokat mi teljesen át is értjük.

A természeti ismeret tehát matematikai ismeret és relatív ismeret, s Kantnak azon nyilatkozatát, hogy minden természettudományban annyi tulajdonképeni tudás van, a mennyi benne a matematika, ma is helybenbágyhatjuk és elfogadhatjuk. Természeti ismereteink ma is matematikaiak és vagy egyszerű mérésen alapulnak, például a morphologiai és leíró természettudományoknál, vagy okozati mérésen, például a physikai és physiologiai tudományoknál. A matematika segítségével (mérték, súly, szám) azonban csakis relatív és quantitativ különbségeket foghatunk föl; absolute különböző tulajdonságok, tulajdonképeni qualítások, ha ilyenek a természetben csakugyan léteznek, általunk föl nem foghatók, s azokhoz mértékünk, hozzáférhetési útunk nincsen.

Letárgyalván a megismerés körében szereplő mindhárom

tenyezőt, tisztába jöhetünk a természeti megismerés határai-val. Mi csak azt ismerhetjük meg, a miről minket érzékeink értesítenek, érzékeink időbelileg és térbelileg csak egy nagyon csekély kis régióra vonatkozhatnak, s valószínű, hogy e csekély kis régióban is az összes természeti jelenségeknek csak egy részét foghatjuk föl, mert érzékszerveink hiányos fejlettségűek. Ismereteink csak a változóra, mulandóra, a csak fokozatosan különbözőre, a relatívrá vonatkozhatnak; arról a mi végnélküli, a mi örökkévaló, a mi állandó, a mi abszolút különbözős, azokról mi képzetekkel nem bírhatunk. Ismereteink terjedelmét és határait tehát körülbelül így jelölhetjük: mi csak a végest ismerhetjük föl, de fölismerhetünk mindent a mi véges, s a mi érzéki észrevételeinknek körébe esik. E régió nagyon kicsiny ugyan, csak porszem a végnélküli térben, csak percz az örökkévaló időben, de e régióban nemcsak ismeretekhez, hanem valóságos megismeréshez is jutunk és pedig mindig többhöz és többhöz.

Ez értelemben fejezi be Nägeli előadását a következő mondattal: *Wir wissen, und wir werden wissen.*

III.

Tegyük most befejezésül nagyon röviden némi összehasonlítást a két tudós fejtegetesei között.

Du Bois-Reymond fölfogása jóformán azt jelenti, hogy megismerés egyáltalában nem létezik, és nem is létezhetik. Ő ugyanis az anyag osztásában a reánk nézve fölfoghatatlan abszolút egységekig megy, s így az abszolút megismerés föltételeit állítja előtérbe, a mely reánk nézve lehetetlen. E mellett érzékszerveink működését olyannak veszi, a mely körülbelül egyre megy Langenak következő, általában már fentebb idézett kifejezésben adott fölfogásával. «Érzékeink abstractionalis készülékek, s így annak, a mit nyújtanak, épen oly kevéssé hihetünk, mint a fogalmi abstractióknak, mindkettő egyoldalú világképet ad. A való előttünk mindig ismeretlen marad.»

Nägeli érzékszerveink közvetítése mellett szerzett tapasztalatainkat valóknak, az objectum által föltételezetteknek veszi, s ez alapon szerinte valódi megismeréshez jutunk, a

véges természet határain belül, s a mennyiben minket érzékszerveink értesítenek, mert lehetnek oly jelenségek is, a melyeket érzékszerveink észre nem vesznek, s így azok reánk nézve teljesen elvesznek. Ugyanő arra figyelmeztet bennünket, hogy midőn természeti megismerésről van szó, különböztessük a végtelen nagyot a végnélkülitől, s egyáltalában ne zavarjuk össze a végest a végnélkülivel.

A két tudós fölfogása nagyon is eltér tehát egymástól.

Du Bois-Reymond oly megismerést keres, a mely természettudományilag el nem érhető, a melylyel inkább a philosophusok szoktak foglalkozni. Ő az abszolútot, az abszolút igazat keresi; ő az érzékszervek következtében szerzett tapasztalatokat objectiveknek, igazaknak nem tekinti. És ha valaki ilyen nem emberi értelemben vett megismerést keres, s az emberi értelemben vett megismerést pedig nem tekinti megismerésnek, akkor csakugyan igaza van Nágelinek, midőn azt mondja, hogy ez esetben nem a megismerés határaitól, hanem a megismerés lehetetlenségéről van szó. Az ember csakis emberi és nem emberfölötti*) megismeréshez juthat. Egyébként abban, hogy az anyag és erő oly értelemben, mint azt ő óhajtja, meg nem ismerhető; hogy az érzéklés s az öntudat mikénti létrejötte általunk föl nem fogható, du Bois-Reymondnak teljesen igaza van.

Nágeli megelégszik emberi értelemben vett megismeréssel, s ily megismeréssel kétségtelenül bírunk ma is, bírni fogunk még többel a jövőben; ő nem tűz ki célpontúl lehetetlent, hanem csak lehető vagy legalább olyant, a melyet lehetőnek gondolhatunk; nem akarja a világegyetemet föl-fogni, csakis egy kisebb régiót meghódítani.

A két tudós följegyzései tehát csak egy pontban egyeznek meg, tudniillik abban, hogy a megismerésnek határai vannak.

SZANISZLÓ ALBERT.

---

*) Mint Nágeli mondja: «Da es sich aber für uns nicht um göttliche, sondern um menschliche Erkenntniss handelt» stb. stb.

A MAGYAR DALMŰ.

(1884—1886.)

(Erkel Ferencz *István királya*. — Mihalovich Ödön *Hagbarth és Signéje*.)

Két éve múlt, hogy a magyar opera a király és a nemzet bőkezűségéből saját födele alá került. Nem hiába mondják a zenéről, hogy valamennyi művészet között a legifjabb; nálunk is a zene volt az, mely legkésőbbben jutott állandó csarnokához. Szokatlan fénynyel, tüntető pompával tartá bevonulását és az uralkodónak jelenléte, a társadalom élénk részvéte nemzeti ünneppé avatták föl amaz emlékezetes eseményt. Még kevésbbé vérmes nemzettel is megeshetett volna az, a mi hevesebb indulatú hazánkfiai nálunk éppen nem szorúl mentségre, hogy ez örvendetes mozzanat fontosságát messze túlbecsülven, új korszak eljövételéről álmodoztak, mely egyszerre meg fogja teremteni azt a színvonalat, a melynek elérésén más nemzetek évszázadokon át munkálkodtak. Hisz az új, díszes kerethez, a renaissance gazdag styljében tündöklő házhoz oly szépen illett volna hazai művekből álló változatos műsor és a mit sokan még türelmetlenebben sürgettek: hazai erőkből válogatott művész-személyzet. Mind a kettőnek, ha nem is éppen hiányát, de fogyatékos voltát kénytelenek voltunk az «új korszak»-nak már első napjaiban tapasztalni és a múlhatatlanul beállott kiábrándulás jelentékenyen lehütötte a nemzeti műintézet iránt oly szépen megindult rokonszenvet. Így történt, hogy rövid két év alatt a közvélemény operánk ügyében egyik végétől a másik felé fordult — helyesebben mondva, sodortatott, mert a fölcsigázott remények és a fellengős álmok, va-

lamint az egyszerre mutatkozott kislelkű csüggettség egy és ugyanazon kútforrásból eredtek.

Fölösleges volna e túlzások ellen síkra kelni. Oly hibák ezek, melyeket maga az idő fog megorvosolni, de a melyek nem is külön nemzeti hibáink, hanem hasonló alkalmakkor másutt is jelentkeznek. Jól emlékszem, hogy midőn a párisi nagy opera, az *Académie nationale de musique et de danse* 1875 január 4-dikén tizenegy évi várakozás után föltárta végre a harminczhat millió frank árán fölhalmozott műkincseit, a párisi összes hirlapirodalom egyhangúan harsogta ugyanazt az öreg jelszót: hogy a francia zeneművészet új korszak küszöbén áll. És az új színháznak állami segélylyel bőven ellátott berlője, Halanzier, óvakodott ám ennek a nagyhangú jóslatnak akár szóval, akár tettel csak legkevesebbé is ellentmondani; a fölvató ünnepélyre szánt újdonságokat azonban szépen felre tette, állítólag azért, nehogy a francia opera két nagymestere (Gounod és Thomas) egy harmadik, fiatalabb kedvéért háttérbe szorúljon; az ezután következő időszakban pedig egész nyugodtan végig játszatta azt az ismeretes, kopott műsort, melylyel elődeinek sikerült a párisi nagy opera hírnevét fokról fokra alábbszállítani. Azóta megint egy évtized múlt, de a várva várt új korszak a milliónyi költekezés és a párisi nemzetgyűlésen évről évre megújuló hangos panaszkiáltások daczára sem akar bekövetkezni. Előkelő operaszerzők, a francia zeneművészetnek számos jelese, kénytelenek voltak műveikkel külföldre vagy nagyobb vidéki színpadra vándorolni, ha azokat évekig nem akarták hevertetni a párisi nagy opera levéltárában. Massenet Brüsszelbe vitte *Herodiását*, s a párisi zenevilág tömegesen rándult oda a première-re; Saint-Saënsnek *Etienne Marcel*je Lyonban kezdte pályafutását; a kisebb rangú szerzők Rouenre és Lillere szorúlnak, ha zsenéiket be akarják mutatni.

Még a közelebbi múltból is idézhetünk példát oly nemzet köréből, mely a chauvinismustól meglehetősen távol áll. Angliának tudvalevőleg nincsen állandó nemzeti operaháza és a parlament mindeddig állhatatosan vonakodott egy ilyen intézetre, melynek föllállítását több ízben szóba hoztak, a költséget megszavazni. Ennek tudatában az irányadó körök a már megindult mozgalmat más irányba terelték, az *Académie de musique* mintájára tervezett színház helyett egy *University*

of music létrehozását sürgették, a mely közadakozások útján meg is alakult. Az angol zenének egy tiszteletre méltó aggmestere, Sir Julius Benedict, Weber Károly Máriának tanítványa, ki nem csak a zongorajátékban, hanem az elmélet terén is első rangú tekintély az angol fővárosban, annak idején (1882-ben) e szavakkal üdvözölte a fölmerült új eszmét:

«Nincsen ok, hogy Anglia — bizonyos kedvező föltételek és kellő erőmegfeszítés mellett — miért ne lehetne zenészeti tekintetben épen úgy a világ első országa, a mint politikai tekintetben az.»

Mindebből látható, hogy másutt sem gondolkoznak más-kép és talán nem is járnak jobban, mint mi. A pillanatnyi fölindulás elragadja még a higgadtabb gondolkodásúakat is és merész kilátásokkal kecsegteti, melyeket a köznapias események egymásutánja sohasem idézett volna elő. Megbocsátható tévedést követtek el azok, a kik azt hitték, hogy a magyar dalmű fölvirágzásának most, az új operaház megnyitásával, okvetetlenül be kellett következnie. Az az egynéhány ember, a ki Magyarországon zeneszerzéssel foglalkozik, olyannal, mely túlmegy a czimbalmos népdal és a «műdal» naturalismusán, az a számos félreértett lángelme, mely mindeddig hiába kopogtatott a drámai múzsa templomajtájánál, valamennyi «befejezetlen» operaszerző, ki ebbeli hivatását mindeddig csak töredékekben volt kénytelen a hangversenyek gyér közönségének bemutatni: mind ezek azt vélték, hogy most egyszerre «erős vár» épült Isten kegyelméből a gyöngébbek oltalmául. Így értelmezik — ismétlem, nem csak nálunk — a művészet ápolását. Hogy mind e remények nem valósultak, nem valósúlhattak, épen oly természetes, mint az a kissé feszült viszony, mely azóta a két fél — termelő és fogyasztó — közt beállott. Az új operaház sem fogadhatott el előadásra oly műveket, melyek visszautasítását régebben a nemzeti színház együttes korszakában udvariasan a műsor túlterheltségével indokolhatták. Sajnos jele e téren való elmaradásunknak az, hogy az új ház fölavatásánál az alkalomra méltó ünnepi zenét sehogy sem tudták előteremteni. E célra volt ugyan szánva Erkel Ferencznek operája: *István király*, azonban az ősz szerzőnek e műve csak félévvel később, 1885 márczius 14-dikén kerülhetett előadásra.

Hogy Erkelnek új operája eredetileg kétségtelenül a

megnyitó előadásra készült, azt nemcsak a szerzőnek saját nyilatkozatából tudjuk, hanem mutatja a szövegnek inkább ünnepjátékhhoz, mint zenedrámához mért tartalma is. Különben úgy látszik, hogy István királynak nem csak az volt sorsa, hogy a magyar apostoli uralkodóknak sorát megnyissa, hanem az is, hogy a főváros színházai ünnepi prologusaiban szerepeljen. Legalább a pesti német színház 1812-ben szintén «sub auspiciis Scti Stefani» nyílt meg, a mennyiben a fölavatásnál Kotzebuenek ily című ünnepi játékát adták: *Ungarns erster Wohlthäter*, a mely verses allegóriához Beethoven írta meg a zenét.*)

Még föltünőbb az a hasonlatosság, mely a német prologus és a hetven évvel későbbben készült magyar szöveggönyvben jelentkezik. A végjelenet ugyanis mind a kettőnél közös: Magyarország jövője képekben, sőt a visio tárgyaira nézve is csak kevés az eltérés a kettő közt. Kotzebuenál e képlajstrom Szent László királytól egész I. Ferenczig terjed — kinek megjelenését István e látnoki szavakkal üdvözli:

«Ich habe den biedern Enkel geseh'n
Der guten Maria Theresia»,

míg az Erkel operájában a «jövő titkainak» a pozsonyi országgyűléssel vége szakad. Az ilyen ártatlan jóslgatás a posteriori

---

*) *Ungarns erster Wohlthäter*. Előjáték karénekkal a pesti új színház megnyitására; írta Kotzebue Ágost. Zenéjét írja Beethoven. Előadatott 1812 február 9-dikén. (Pest, 1812.) — Beethoven zenéje teljesen nem jelent meg nyomtatásban, a vezérkönyv, mely az összes művek jegyzékében 117. szám alatt szerepel, Artaria, bécsi kiadó birtokában maradt. Az ünnepi zenéből két szám, a nyitány és az induló később (1818-ban) e cím alatt jelent meg: *König Stefan* (Párisban *Le Roi Etienne*). A nyitányról Lenz *Beethoven. Eine Kunststudie*. IV. kötet, 127. l.) azt jegyzi meg, hogy két magyar nemzeti motivumon indul meg, «mely igazi genialitással Beethoven nagy zenekari stílusában nyer földolgozást». Egy bécsi előadás után a (lipcsei) *Allgemeine Musikalische Zeitung* ekként emlékszik meg a nyitányról: «Az István királyhoz írt nyitány, mely nemzeti témán alapúl, talán épen ez okból nem talált épen a legkedvezőbb fogadtatásra, azonban pro auctoritate megtapsolták.» — Sokkal jelentékenyebbek ennél a mintegy tőszomszédságában lévő zenerészletek *Athéne romjai* című költeményéhez, mely ugyancsak a pesti német színház megnyitásánál az István király után adatott elő.

ma már sokat veszített költői és drámai értékéből. Egy allegorikus tartalmú «előjáték»-ban, mely tisztán csak recitativ, cselekvény nélkül, kétségtelenül inkább van helye, mint egy oly színműben, a melynek főadata drámai actiót kifejezni, s ha hozzáveszszük a korkülönbséget a két szövegkönyv között, úgy bizonyára inkább a német költőnek fogunk igazat adni, mint követőjének. Ez alatt nem annyira az operaszöveg költőjét, mint inkább Dobsa Lajost értvén, kinek *Első István király* című szomorújátéka valamikor egyik fővárosi színpad deszkáin is megfordult és mintaképül szolgált az új opera szövegkönyv szerkesztésénél. Ez utóbbi a zenemű vajadásának hosszú korszaka alatt annyi változtatáson ment keresztül, hogy szerzője bátran magáénak mondhatta volna a helyett, hogy a címlapon Dobsa Lajost és tragédiáját hozza föl — mentségül.

István király szövegében megfelel a régebbi «történeti opera» követelményének: cultur-történeti háttér, történeti személyek, realis alap, melyen a dráma alakjai mozognak. Ezt a tant hirdették a történeti opera legfőbb képviselői; ugyanazt a keretet találjuk Rossini, Auber, Spontini, Meyerbeer hasonnemű operáiban. Itt a drámai cselekvény a keresztyén és pogány világ között lefolyt küzdelmen sarkallik, ez ellentétben fordul meg a cselekvő személyeknek sorsa is. Az utóbbiak valamennyien nemzeti történetünknek ismert alakjai: István, Gizela királyné, Imre herczeg, Péter (István öccse), Crescimira (Imre jegyese), Vazul, Endre, Béla, Levente, az Árpád-herczegek, Gellért és Asztrik püspökök stb. Ezt a hiteles történeti keretet a költői szabadság csak egy-két önalkotta epizód-alakkal toldotta meg a nélkül, hogy ezek a figyelmet a főszereplőktől elvonnák. Ennél tovább azonban már nem terjed a történeti hűség, melyet a szerző Imre herczeg és Gizela királyné alakjaiban teljesen fölázdozott egy rejtélyes drámai rögeszmének, egy erőltetett összeütközés előteremtése kedvéért. István király, hogy családja uralmát biztosítsa, fia számára Crescimira, horvát királyleányt választá hitvesül, a mi Imrét megdöbbenéssel tölti el. «Fogadása tiltja», hogy földi lényt szeressen s midőn ezt a szüzességi fogadalmat állhatatosan meg is tartja, Crescimira, a halálos sérelmet megboszulandó, a nászjében megmérgezi férjét. Péter herczeg volt az, ki a szörnyű tette reá bírta, s a kinek gonosz szándéka csak most tárul föl előtte. Azalatt István a lázongó pogányok ellen vo-

núl s a kereszttel kezében megadásra kényszeríti őket. De családja körében bú és szomorúság várja őt. Imre fia a ravatalon fekszik, Crescimira megőrült, Vazul nyomorekká téve; megtörve e csapások alatt, várja a halált, de végső órájában föltáruul előtte a haza jövőjének képe, mely édes megnyugvással tölti el a haldoklónak keblét.

Sajnos, hogy az itt vázolt események a királyi család életéből alig képesek részvétet kelteni a hallgatóban, mert a főszereplők jellemfejllesztése vagy kivülről esik a cselekvény körén, a mint ezt a fő bűnösnél, Péternél, tapasztaljuk, vagy pedig el van hibázva, mint Imrénél, a legszerencsétlenebb erényhősnél, mely valaha színpadon megfordult. Sehol, az egész cselekvényben nem találjuk nyomát a költői igazságnak, mely a bűnösöket sújtsa. Maga a főszemély, István király, ki inkább passiv szerepet játszik és csak egyszer lép föl cselekvőleg, a pogány táltossal szemben, valóságos áldozat, mely a reámért csapások alatt összeroskad. Imre ártatlanul hal meg hitvese kezétől, a ki Péternek vak eszköze és ez utóbbi bűnei jutalmául nyeri el a trónt és az uralmat. Mindezeknél nagyobb hiba pedig az, hogy ez a szöveg a zeneszerzőnek alig nyújt alkalmat a szereplő személyek zenészeti jellemzésére. Annál buzgóbban iparkodott Erkel Ferencz zenéjében az őspogány világ és a keresztyén királyság közti ellentétet élénk színekben föltüntetni. E törekvése leginkább a negyedik fölvonás második jelenetében nyilvánul, a hol István szembe száll a Hadúrnak áldozó lázadókkal, kétségtelenül az operának zenészetileg leghatásosabb részlete, melynél csak azt sajnáljuk, hogy nem előbb találkoztunk vele, mert fölér az első három fölvonás zenéjével. Mind a mellett, hogy Erkelnek e művében stylegységet hiába keresnénk, egészben véve még is haladást mutat föl régibb operáival szemben. Oly laza unisono-tételek, dallami és összhangzati köznapiasságok, minőket *Hunyady László*-ban bőviben találunk, s milyenek még *Bánk bán*-ban is előfordúlnak, bár itt már gyérebben, *István király* zenéjében teljesen mellőzvék. Wagnernek befolyása lépten-nyomon észrevehető, nehol túl-ságos mértékben is. Gellért püspök nem is beszél más nyelven, mint a kenetteljes thüringeni örgróf (*Tannhäuser*-ben); maga István király pedig nem egyszer emlékeztet a *Lohengrin*-beli Madarász Henrikre, ki pozánok nélkül nem is képzelhető.

Wagnertől tanulta Erkel a zenekar modern kezelését, a helyzethez illő hangszerek megszólaltatását és végül, a mi a fődolog, a zenei declamatio azon nemét, mely dallam és recitativ közt lebeg. Magyar motívumok csak elvétve jelentkeznek *István király* zenéjében, a második fölvonás végezetében (finale) és a táltos-jelenetben; úgy látszik, hogy a szerző inkább nemzetközi jelleget kívánt adni e művének. Élénkebb rhythmus és változatosabb formák talán javára váltak volna, különösen az első fölvonásban, mely állandóan lassú, páros ütemekben ($\frac{2}{4}$, $\frac{4}{4}$) mozog és e miatt nehézkesen halad. A rhythmikus egyhangúság sehol sem veszedelmesebb, mint az operában; ez vitt sírba nem egy német operát. Viszont hány francia operát látunk még ma is a színpadon, melyben csak is a rhythmus tartja a lelket. Erős hangszerelés, milyenben *István király* nem szenved hiányt, nem pótolhatja ezt a hibát. A fuvóknak túlságos igénybevételét igazolja ugyan a cselekvény ünnepélyes komolysága, de azért nem szűnik meg fárasztó lenni a hallgatóra. Mily nagyszerű hatást idéznek elő a fuvó hangszerek sötét, hosszan kitartott összhangjai a *Don Juan* sírkerti jelenetében («Di rider finirai») csak is azért, mert mindaddig nélkülözni kellett e hangszereket és a mester böles kiszámítással e pillanatra tartotta fönn azokat. Egyszerű eszközökkel érni el hatást, ebben áll a classikus zeneművészetnek titka.

István király nem tehette meg azt a hatást, melyet az évekre terjedő előkészületek után várni lehetett, de még azt a hatást sem, melyet méltán megérdemlett volna, nemcsak szerzőjének múltját tekintve, hanem tisztán belbecsénél fogva. Mert kétséget nem szenved, hogy *István király* mind conceptionban, mind kivitelében messze túlhaladja az addig nyilvánosságra került magyar eredeti operákat, Erkel Ferencznek megelőző műveit is beleértve. De azért még sem mernénk neki jövőt jósolni — még kevésbé oly népszerűséget, minőnek *Hunyady László* és *Bánk bán* örvendenek és talán még egy darab ideig örvendeni fognak. Az opera közönsége — legalább az a közönség, melyet mi ismerünk — türelmetlenebb és sokkal inkább el van kényeztetve, hogy egy negyedik fölvonás miatt a megelőző három fölvonást szó nélkül elviselje. Ezen az állapoton pedig, a mi tisztán a zenészeti *adagok* ökonómiajára vonatkozik, épenséggel nem lehet változtatni.

István király kiállítás tekintetében is mérkőzhetik az e

fajtájú újabb operák bármelyikével. Az utolsó fölvonás visiója azonban kevésbé sikerült, mint a többi részletek. Itt csakugyan művészi kéz beavatkozásának lett volna helye. Önkénytelenül eszünkbe jut nekünk a müncheni udvari színház, mely az ilyen látványosságokban valósággal remekelni szokott. Csakhogy ottan megvannak ám a kellő erők is e célra, még külön «costüm-dirigens» is (Flüggen tanár személyében). A képzőművészeti akadémia tanárai tanácscsal, útmutatással szolgálnak mindennemű kiállítási ügyekben, s ez meg is látszik azokon a stylszerű összképeken, melyeket a színpad elénkbe tár.

Erkel dalművén kívül még csak egy újdonság jelent meg az operaház színpadján: Mihalovich Ödönnek *Hagbarth és Signéje*. Ha *István királyban* közeledést találunk a Wagner-irányhoz, *Hagbarthban* már a Wagner-styl drámai megtestesülését látjuk magunk előtt. A cselekvény Wagner utasításához híven, a regevilágból van merítve — ez Wagner szerint múlhatatlan követelmény az operában, mely alól csak egy ízben — a *Nürnbergi mesterdalnokokban* — engedett magának kivételt. Nehezebb lett volna Wagner példáját egy másik pontban is követni, abban tudniillik, hogy a zeneszerző maga készítse el a szöveget is. Ez utóbbi föladatra más vállalkozott, Stern Adolf, ki Oehlenschläger Ádám, dán költőnek tragédiáját (*Hagbart og Signe*) használta föl e célra. Az ősgermán regek az *Edda*, melyből Wagner *Nibelung-gyűrűjét* meríté, és a skandináv költészet sok tekintetben közös forrásra mutatnak, s a *Hagbarth* sem tagadja meg vérrokonságát a Walsung-család hőseivel. Expositiója olyan, mely Wagner újabb műveiben már hagyományossá lett: Hagbarth, norvég király, Seeland partvidékén megpillantja Signét, Bera királynő leányát s szerelemre gyúl iránta, mely viszonzásra talál a királyleány szívében. Hagbarth már-már el akar állani szándékától, hogy Bera fiait, Algert és Alfot, párviadalra hívja, de Alger sértő szavakkal kényszeríti reá s a tusában Alf elesik. Signe bátyja holttesténél összerogy s míg a királynő boszút forralva közeleg dán hívei élén, Alger reábírja, hogy az ellenségnek békét esküdjék a gyászünnepely ideje alatt, de titokban vesztőkre készül. Signe megtudja az álnok tervet és a partvidékre követi Hagbarthot, hogy a veszélyre figyelmeztesse. De már késő; Hagbarth, ki Signét magával akarja ragadni, a hirtelen

megjelent Alger kezére kerül. A tömlőczben Signe megjelen mellette, hogy vele együtt haljon. Alger a fegyvertelen Hagbarthra támad, de a reámért csapás nem ezt, hanem Signét találja halálosan, a ki a fegyver elé rohant. Hagbarth Signe holtteste fölé borúlva, mellébe dőfi a kardot. A győztes norvégok későn érkeznek a tömlőczbe, csak a haldoklónak végső szavait hallhatják meg.

E zord cselekvény fellegeibe szelid napsugárként hatol be a szerelmesek találkozása a tenger partján, de még e nyájasabb kép is, mintha gyászfátyolba lenne burkolva: Signe szívében egymással ellentmondó érzelmek küzködnek, bátyjának véres árnyéka az, mely a szerelmesek közé lép.

Ennyi vérontás daczára is mese és cselekvény egyaránt fogyatékos. A hősnek sorsa eldőlt az első jelenetben; drámai egyensúly hiányában ettől fogva irgalom nélkül gördül le az események gyászos egymásutánja. Sötét, komor hangulatát nem enyhíti egyetlen derültebb epizod sem. Jellemfestés dolgában nem igen különbözik a legtöbb operaszövegtől, mely a hallgatóra bízva, hogy a szereplőkről magának helyes fogalmat alkosson. Így föl lehet léptetni a színpadon valamennyi ismert és ismeretlen hőst, félistent, királyasszonyt és egy harmadik személylyel el lehet mondatni róla, hogy bölcs, okos, szép stb.; a közönség elhiszi, mert az opera úgy sem egyéb conventiónál, hallgatag közmegegyezés az iránt, hogy a mit prózában meg nem szívelne senki, azt énekszó mellett habozás nélkül elfogadja.

Mihalovich zenéje minden ízében wagneri, a mennyiben kevés eltéréssel elejétől végig zenészeti declamatio, de e mellett némi engedményeket tesz mégis az operaközönség ízlésének. Ha a második fölvonás végjelenetében hat szólamú együttest hallunk, teljes sextettet, mely nyugodt, kimért enharmonikus menetében szépen festi a helyzetet, önkényt mérül föl a kérdés, hogy kinek van hát igaza: Wagnernek-e, a ki határozottan kizárja az együttes éneket a zenedrámából — állítólag még a *Mesterdalmok*ban előforduló gyönyörű quintettet is utólag ki akarta törölni a vezérkönyvből és csak neje könyörgésére hagyott föl e szándékával — vagy pedig annak, a ki Wagnerista létére a zenészeti hatást még sem akarja föláldozni a merev elméletnek! Mert hogy az együttes ének az operában nélkülözhetetlen követelmény, azt minden elfo-

gulatlan hallgató meg fogja engedni. Hisz a zenedrájának egyedüli fölénye a recitáló színmű fölött épen abban áll, hogy ugyanazon időben többi személyt képes megszólaltatni, s midőn az egyes szólamok egyéni jellemök és érzelmeik tolmácsolásai, együttvéve egy magasabb zenészeti egészet alkotnak. E megbecsülhetetlen előnytől, a drámai zene legfőbb vívmányától magát megfosztani, megfoghatatlan önmegtagadás, végzetes tévedés volt Wagner részéről. S hogy maga Wagner is így gondolkozott, bizonyítja az, hogy utolsó művében, *Parzifalban*, visszatért a régi, általa oly élesen elítélt formákhoz és épen a karének beszövésevel éri el a legnagyobb hatást az Úrvacsorája ünnepélyes jelenetében.

A vezérmotívumok, melyek nélkül Wagner-opera nem képzelhető, *Hagbarthban* nincsenek fölös számmal. Egész biztossággal csak kettőt tudtunk abban fölfedezni: az egyik Hagbarth motívuma, mely prægnaans rhythmikájával jól találja el a hősies jelleget; a másik talán szerelmi motívumnak nevezhető, mely a zenekarból mindannyiszor hallatszik, valahányszor Signe jelenik meg a láthatáron, fellengős modorában nem közelíti meg az előbbinek kifejezésbeli határozottságát. E két motívum számos változtatáson, gyakori földolgozáson megy keresztül a mű folyamán, majd kibővítve, majd megrövidítve, úgy hogy a szerző technikai készségének valóságos próbaköve. De hogy nem feledkezett meg az egyszerű dallamszépesség igényeiről sem, azt mutatja Hagbarth első fölvonásbeli énekében: *Éltet ivám én, Mint egy szent forrásból*. A gyászindul és a reá következő férfikar-tétel (a második fölvonásban) nemes egyszerűségében megható zenekép. Hogy ez a zene nem bír azzal a fölszabadító, lélekemelő hatással, melyet a művészet remekei szoktak gyakorolni, ezt nem a szerzőnek, hanem a hangulatnak kell betudni, melyet a cselekvény komor képei szükségképen keltenek. E hangulathoz alkalmazkodik Miha lovich zenéje is és ezzel előre lemond arról, hogy a többség tetzését megnyerje. Magok az énekművészek sem szoktak rajongani oly énekszerepekért, melyek kevés kilátással kecsegtetnek tapsvihar és újrátzatásra. Talán hasznára vált volna, ha Wagner újabb zenedrámai (például a *Walküre*) megelőzik vala *Hagbarthot* operaházunk színpadján s így közönségünknek módjában lett volna, a Wagner-styl sajátásaival jobban megismerkedni. — *Hagbarth* a *Nibelung-gyűrű* nélkül csakugyan

filius ante patrem.*) Mihalovichnak ereje különben is inkább a zenekarban fekszik, melynek e művében fontosabb föladat jutott, mint bármely szereplőnek fönt a színpadon. Minő sors vár *Hagbarthra* a mi operaházunkban, a hol a szereposztás még mindig nehézséget látszik okozni, nem tudjuk; mint zenemű számot tesz hazai productionk sorában és tanúságot szerzőjének komoly meggyőződésű törekvéséről.

SCHÜTZ MIKSA.

É R T E S I T Ő.

Magyarország a török hódítás korában. Írta Salamon Ferencz. Második javított kiadás. Buda-Pest, Franklin-társulat. 1886.

Önállóság a forrásokkal szemben, nem mindennapi tulajdonság magyar történetíróban. Értjük ez önállóság alatt azt a szabad fölfogást, mely nem érezvén magát feszélyezve a kútfők tömege, vagy gyér volta, azoknak tekintélye vagy mellőzöttsége miatt, biztosan tör a dolgok lényegére és kiérzi a századok szellemét az azokról fönnmaradt kuszált vagy töredékes emlékekből is. A fölfogás e szabadsága egy magyar történetíróban sem nyilatkozik oly erővel, mint Salamonban. Salamon, mint maga mondja egyik könyvében le szokta törölgetni az emlékekről a port és tiszta ablaküvegül használja azokat, hogy valóságot láthasson rajtok keresztül.

E tulajdonsága kifejlődésére sokat tett az, hogy sem első ifjúságában, sem írói pályája kezdetén nem készült történettudósnak. Salamon sokáig foglalkozott szépirodalmi kritikával, és mintegy véletlenül ragadtatott a történelmi kutatások terére, hol szellemének túlnyomóan positiv iránya miatt csakhamar otthonosabbnak érezte magát, mint a színek és hangok, az érzések és szenvedélyek árnyalatainak taglalása közben. De természetes, hogy pályája új ösvényén haladván, nem a diplomatikus vagy régiségbuvár kegyeletével tekinté az emlékeket, hanem oly hitetlen skepsissel bírálta azokat, mintha beszélgyműteménnyel vagy színházi újdonsággal volna dolga.

---

*) A *Walkürének* előadási jogát operánk már évekkel ezelőtt megszerezte, és a nagyérdekű mű előadása 1887 tavaszára «bizton» várható, ha ugyan egy évről évre adott ígéretbe bízhatunk. A főszerepekre Materna asszony és Ernst Henrik, külföldi vendégek vállalkoztak. Kíváncsiak vagyunk rá, Brünhilde micsoda nyelven fog énekelni? Mert arra, hogy olaszúl adja a szerepet, Materna asszony nehezen fog vállalkozni.

De nem szólunk-e méltánylattal oly sajátságáról, mely inkább ócsárlást érdemel? Nem kötelessége-e a történetírónak szigorúan a forrásokhoz ragaszkodni? Tudjuk, hogy Salamon módszere ellen komoly kifogások emeltettek, némelyek nem tartják azt elég tudományosnak. Pedig azt hisszük, hogy a valódi tudomány céljának jobban megfelel e módszer, mint a közvetlen adatok túlbecsülése. Mert mi annak legföltünőbb jellemvonása? Úgy látjuk, hogy a hypothesisek használata. Salamon *A történelmi vizsgálatról* című tanulmányában (*Budapesti Szemle* I. k.) szépen igazolja a hypothesisek használatának jogosságát. «Fölfoghatatlan» — úgy mond — «hogy miután a legbizonyosabb tudomány, az astronomia, nem resteli hypothesisekre építeni állításait, a talán leginkább rászorúlt tudomány, a historia, vonakodva ejti ki csak nevét is a hypothesisnek, mintha azzal szabad tér nyílnék arra, hogy a vizsgáló a történelem valósága gyanánt saját képzelete művét adja az olvasónak. A hypothesis nem a tetszés szerinti elcsavarás. Korántsem csupa hozzávetés vagy kény szerint való ráfogás az, hanem egy általános törvény, mely közvetlen tapasztalataink nyomán föl nem lett volna található, s mégis a tapasztalati adatok egyhangúlag vagy kevés eltéréssel igazolják. Hogy a mai naprendszer bolygói kezdetben egy gömbbé voltak forrva a nappal s apránként szakadoztak ki belőle, azt Laplace nem láthatta telescoppal; de a mechanika elmélete egybevetve a tapasztalati tényekkel, öszhangzólag elfogadandónak bizonyítják eme teljességgel sem okiratokban, sem más monumentákban meg nem található fölvételt, a mi pedig nem kis fontosságú világtörténelmi esetre vonatkozik.»

Lehet-e nem eléggé tudományosnak nevezni egy módszert, melyet a legexactabb tudományok oly fényes sikerrel használnak? Nem gyarapodott e magyar történettudomány is igen jelentékeny eredményekkel Salamonnak nem pusztán a közvetlen adatokhoz tapadó combinatiói által? Lehetséges, hogy merész combinatiói néha messze ragadják, de az életben s a tudományban nem mindig azé a pálma, ki keveset, vagy soha sem tévedett. És vegyük hozzá, hogy azok sincsenek biztosítva minden tévedés ellen, kik igenis óvatosan lépnek és egyoldalúan fogják föl a kutatónak egyik fő kötelességét: a lelkiismeretes szorgalmat. Salamon nem fölületes megfigyelésből merítette azon meggyőződést, hogy «azok tévedhetnek leggyakrabban a történelmi igazság dolgában, kik nagyon hozzá tapadva a közvetlen adatok betűjéhez, nem mernek távolabbi, közvetett indokolásokat keresni». (U. o.) Egyébiránt a hypothesisek módszere nem oly kényelmes, mint a minőnek neve után hihetnők. A ki a sokoldalú történelmi valóság minél egyetemesebb fölfogására törekszik, az előtt a történelmi segédtudományok köre ugyancsak kitágul. «A mi gyermekkorunkban» — úgy mond Salamon — «azt tanultuk az iskolában, hogy a historia két szeme fénye a geographia és chronologia —

holott szerintem annyi szeme fénye van, a hány tudomány». A ki Salamon munkáit ismeri, tudni fogja, hogy ő maga híven követvén elméletét sokféle tudományba mélyedt, olyanba is, melylyel történettudósok nem igen szoktak foglalkozni. A nehézségek ingerlik kutató szellemét, mely ifjúlni látszik a súlyos föladatok nyomása alatt.

Naiv és erős szellemének bélyege van kivésve styljén is. Vannak kifejezései, melyek oly keresetlenül prægiansok, mint egy-egy közmondás. Néha nagy szerencsével használt hasonlatain meglátszik, hogy élesen figyelő szemmel szokta kísérni a természet és élet legkülönbözőbb jelenségeit. Lesznek, kik előadását nem kísérhetik tartós érdekekkel, hisz a legtöbbször inkább szakszerű, mint általános érdekű tárgyakkal foglalkozik; azért csoda volna, ha stylje egy üde fiatal arczhoz hasonlítana, azonban a komoly, erőteljes és jelentékeny férfiarcznak is megvan a maga sajátos szépsége.

Történelmi kutatásainak kezdetén föltűnt neki a magyar történetírás egy gyökeres hibája. Mint maga mondja az *Az első Zrínyiek* előszavában: «Személyes indokból, magán érdekből magyarázzák gyakran a pártoskodásokat, még oly esetekben is, midőn nagy és generációkon keresztül állandó pártokról van szó, s nem teszik föl, hogy mély politikai indokok valának ott működésben, hol a fölületen oly könnyen meg vélük találni a személyes és családi érdekeket». Ez irányzat ellenhatást ébresztett Salamonban. Történelmi tanulmányainak majdnem vezéreszméjévé lőn, hogy nem egyes személyek, hanem «a kor, a nemzet kül- és belviszonyai vannak első rendű hatással a történet első korszakaitól fogva világ végeig. A kor és viszonyok ismertetése ennél fogva fő föladat a történetírásban».

Általánosságban lehet ez elvről vitatkozni. Kérdezhetjük, vajon az egyénnek mindig csak másodrendű, majdnem passiv szerepe jut-e az eseményekkel szemben? Nem kell-e inkább azon formulában megnyugodnunk, melyet Guizot állít föl e kérdésre nézve. *Az európai műveltség történelmének* szerzője ugyanis így szól: «A mit az ember egy társadalmi rendszerbe léptének perczében magával hoz, tudniillik saját érzületei és hajlamai hatalmas befolyással vannak a viszonyokra, melyek közé jutott, a viszonyok pedig visszahatnak az érzületekre, azokat megerősítik és fejlesztik».

Ismételjük, hogy minderről lehet vitatkozni általánosságban, de senki sem tagadhatja, hogy a Salamon szempontja kiválóan termékeny a történetírásra nézve, mivel a viszonyok minél behatóbb fölfogására ösztönöz. Valóban egyénekre tolni a felelősséget a történelmi eseményekért, sokszor nem jelent egyebet, mint könnyebb végét fogni a dolognak. Ha az előttünk fekvő könyvből elolvassuk például annak kifejtését, hogy minő politikai érdekek kedvéért mellőzte a magyar nemzet Corvin Jánost a királyválasztáskor, vagy azt hogy a viszonyok minő bonyodalmát felejtjük ki számításainkból,

midőn a Mátyás halála utáni nemzedék olygarcháira akarunk tolni minden felelősséget a mohácsi katasztrópháért, át fogjuk látni, hogy mily magasan áll Salamon fölfogása a folyvást bűnbakot kereső történetíróké fölött. Salamonnak sok eszméje veszi eredetét főntebb vázolt fölfogásából, s azért neveztük ezt a történetírára nézve termékeny szempontnak.

Nem mondhatjuk ily termékenynek egy másik gondolatát, mely magában véve is bajosan igazolható. Salamon szerint ugyanis a fajbeliség német elmélete tarthatatlan, sőt körülbelül a vele homlokegyenest ellenkező tant kell védenünk. Az ember ugyanis egyenlő, bárminő származású, az eltérések és különbségek is nem egyebek az emberi természet öröktől fogva létező törvényeinek nyilatkozásainál. Szóval a nemzeti jellemvonásokat nem a születésből, hanem a nevelkedésből, vagyis a társadalmi és politikai szervezetnek az illető nemzetre való hatásából kell magyarázni. Kérdehetnők, vajon a társadalmi és politikai szervezetben nem találjuk-e többnyire lenyomatát az illető nemzet fajbeli sajátságainak, de a kérdés általános vitatása itt messze vezetne. Megengedjük, hogy a fajbeliség elméletével sok visszaélés történik, de azt hiszszük, hogy Salamon kissé messze megy az ellenkező elmélet alkalmazásában. Például a *Buda-Pest története* II. kötetében a szlávoknak nagy kegyetlenségét nem rója föl a faj hibájául, hanem a szlávok szervezete következésének tartja azt. «Seregük nem had volt», úgy mond, «hanem népfölkelésszerű tömeges vándorlás. Nem volt szükségök még a megszállandó területen is, sem városra, sem tőlök idegen munkásokra. Ezek kiirtása előttök nem tűnt föl esztelenségnek. A politikai nézet nemzeti szokássá vált, s az irtást gyakorolták akkor is, midőn szüksége nem volt érthető.» (59. l.) Igen, csak hogy néhány lappal azelőtt Salamon a celta-gall népekről beszéli, hogy a szlávokéhoz hasonló volt szervezetök. Nálók is ha hódító hadjáratra indultak, egész kivándorlás jellemet öltött a fölkelés. «A letelepedés ily népnél — úgy mond — annyi mint irtó háború.» S mégsem jegyez föl a celtákról oly megrögzött kegyetlenkedést, mint a szlávokról; mégis kénytelen elismerni, hogy «az embertelen karóba-húzás a szlávok bejötté előtt ismeretlen volt a különben elég kegyetlen régi korban». De ha az ily fokú barbarismus oka pusztán a politikai szervezetben rejlenék, akkor a keltáknak sem volt szabad különbözniök a szlávoktól, pedig mint Salamon írja a szlávok «a műveltségnek inkább alacsonyabb mint magasb fokán állottak a régi celtáknál».

De kissé messze mentünk. Tulajdonképp *Magyarország a török hódítás korában* című könyvről kellett volna szólnunk, de mivel annak második és csak kevésse átdolgozott kiadása van előttünk, úgy gondoltuk, hogy inkább helyén való lesz rövidben megkísérteni az írónak általános jellemzését, mint könyvének részletes ismertetését. Most még csak annyit, hogy e könyv, mely első történelmi műve

szerzőnek, művészi szerkezetére nézve fölülmúlja többi könyveit. Három részre oszlik a könyv. — Az első rész a török-magyar érintkezéseket beszéli el a legrégibb időktől egész a XVI. század végéig, midőn megállapodtak a török birodalom határai Magyarországon. Igaz, hogy a jövő században is hódít a török, de e foglalások oly ellenhatást keltenek, hogy azokat inkább a vég kezdetének lehet nevezni. Azért a mondott időponttal végződik az első rész, melyben a szerző évszázadok eseményeit foglalja össze, túlnyomóan elbeszélő modorban. Most abba hagyja e modort, mert a chronologiai rendhez ragaszkodván, nem adhatna világos áttekintést a török hódítás korabeli viszonyokról, melyek a fölszabadító háború idejéig nagyjában nem változtak. E viszonyok fejtegetése foglalja el a könyvnek második s legnagyobb részét a VII. fejezettől a XV-ig. A XV. vagyis utolsó fejezetben, mely a török uralkodás utolsó szakaszával foglalkozik, a szerző ismét fölveszi az elbeszélés fonalát s az erdélyi zavarok kezdetétől Bécs fölszabadításáig vázolja az eseményeket, hisz ez ostrommal tulajdonkép véget ér a török uralma Magyarországon. Most még csak néhány jellemvonás következik a fölszabadító háború hőseiről és egy rövid visszapillantás befejezi a könyvet. Mint látjuk a könyv terve nagy művészi érzékkel van kigondolva. Igaz, hogy könyvnyebb a kereteket kijelölni, mint azokat méltóan betölteni. Azonban Salamon méltóan töltötte be azokat. Nem tehetjük, hogy a könyv kiválóbb helyeit futólagosan meg ne említsük, noha tartunk tőle, hogy talán inkább egyéni előszeretetből igazságtalanok leszünk a mindenütt szép könyv föl nem említett helyei iránt. Az első részből különösen a Mátyás királyról szóló fejezetet tünteti ki a gondolatok ereje és az előadás szépsége, a második részben a *Mozlim és keresztény, szandzsák és megye* című fejezet talán az egész könyvnek legjobb fejezete. A nemzeti érzelmek és intézmények bámulatos ellenállási ereje van itt föltűntetve a török pusztító uralmával szemben. Az utolsó fejezet legsikerültebb része az, midőn Bécs fölszabadításával elbeszélését befejezván, a budai és belgrádi ostrom, a szalánkeméni és zentai ütközetek hőseinek rövid jellemzésével a fölszabadító háború lényeges mozzanatait egy eleven képcsoportban foglalja össze.

Buda-Pest történetének irodalma. (1493—1700.) Összegegyjtötte Majláth Béla. Buda-Pest, 1886. 8-r. 118. l. Ára 1 frt.

Buda vára visszafoglalásának 200 éves fordulója alkalmával több történelmi munka látott napvilágot. Ezekhez csatlakozik a most ismertetendő füzet is. A szerző benne mindazon munkáknak czímeit gyűjtötte össze, melyek vagy az 1686-dik évi fegyvertényre, vagy általában Buda-Pest történetére vonatkoznak, s az 1700-dik évig nyomtatásban

megjelentek. — A szerző az előszóban ezeket mondja: «Az indító ok, mely elhiteté velem, hogy nem lesz talán teljesen meddő munka a jelen füzet összeállítása — mely majdnem két évi kutatás gyümölcse — azon elvben sarkallik, hogy a monographikus történetíró munkája, vajmi megvan könnyítve, ha maga előtt látja, összegyűjtve tudja azon nyomtatványok címlapjait, a melyekben megírandó munkájához, a fölhasználható anyagot és adatokat föltalálhatja, s a hosszadalmas keresés, kutatás fáradságait megkímélheti.»

Majláth mindenesetre hálás dolgot végzett, midőn e bibliographia elkészítésére vállalkozott; s bár teljességre igényt nem tart, mégis többet ad elődeinél. Azonban kifogásolható az, hogy Majláth csak 1700-ig megy. Mióta Szabó Károly *Régi Magyar Könyvtárában* az 1711-ik évet vette határul, azóta ez az év van általánosan határvöl elfogadva. Majláth is eddig terjeszthette volna ki bibliographiáját.

Az összeállításban 422 munkának címét adja, chronologiai sorrendben. Ezen belül a munkák *abc*-rendben következnek egymásra. A címlapokat teljesen leírja, megjelölván a mű alakját és a lapszámokat is. Az utóbbiaknál hol leveleket, hol lapokat említ. Vajon a lapok számozottak vagy nem, azt nem említi. Azt hiszem pontos leírásnál ez nem közömbös. A címlapokon levő fametszeteket, valamint a munkában levő képeket is nagyrészt figyelmen kívül hagyja.

Mint az előszóban mondja, teljességre igényt nem tart. Ezt mindjárt az első lapon igazolva látja a kutató; mert oly hiba ötlük szemébe, melynek becsúsztása alig magyarázható meg. Majláth ugyanis az első szám alatt Schedel Hartman *krónikájának* 1493-diki német fordítását említi. Ha fölvette bibliographiájába e fordítást — a mi különben helyes — miért hagyta ki e műnek ép latin eredeti kiadását, mely szintén 1493-ban jelent meg? Fölösleges megjegyeznem, hogy az eredeti előbbre való. S az eredeti nem is unicum, hogy nem lehetett volna hozzáférni. Meg vagyok győződve, hogy mind a három budapesti közkönyvtárban megvan. Kihagyta továbbá az 1497-ki kiadást is. S ha már az 1493-ki német fordítást fölvette, miért hagyta el az 1496, 1500 és 1521-ki kiadásokat? Ha nem akadt nyomukra (mellesleg említve az első három megvan a magyar tudományos akadémia könyvtárában), megtalálta volna Hain *Repertoriumában*; különben Kertbeni is idézi őket bibliographiai munkájában. Úgy látszik, hogy Majláth az idevágó irodalmat nem nézte át elég gondnal.

Haugennek *Der Hungern Chronica* című munkájából az 1534-diki kiadás címmását adja; az 1536-dikit mellőzi. Miért? Nem jutott hozzá? Ez is meg van a m. t. akadémia könyvtárában.

26. szám alatt Münster *Cosmographie* munkájának 1578-diki kiadását említi. Miért vette föl csak e kiadást, arról nem ad számot. De ha már fölvette, akkor ép oly joggal adhatta volna az előtte megjelent, valamint a későbbi kiadások czímeit is. Így a kezemenél levő

1614-diki baseli kiadás 1365. lapján Budának képe látható. Ezt mindenesetre meg kellett volna említeni. — A 9. sz. alatt leírt munkánál következő jegyzet olvasható: «Egy más kiadás ívréten Bécsben a cs. könyvtárban.» Miért nem említette ezt is külön szám alatt? Két különböző kiadást okvetetlenül két külön szám alatt kellett volna leírni. — A 49. szám alatt Meissner *Libellus novus politicus . . . Civitatum* etc. munkájának címét közli. A jegyzetben azt mondja, hogy az «előbbi kiadások 1628, 1626, 1604. (?) években jelentek meg.» Ha ezt tudja és az 1638-ki kiadásban Budáról szó van, miért nem közli az előbbi kiadásoknak címét is? — A 141. sz. alatt egy iskolai dráma címzését közli. E dráma 1686-ban a cölni városházon adatott. Az olvasó nem igen fogja tudni, miért vette föl *Buda-Pest történetének irodalmában*. Talán a darabban említés történik Budáról, vagy talán a szereplők között volt magyarországi ifjú is? Akármiből sorolja is föl, mindenesetre magyarázat nem ártott volna.

Általában véve a 422 munka között nagyon sok olyan általános érdekű földrajzi, történeti munka van, melyekben Budáról vagy Pestről csak elvétve történik említés; vagy közölve van Buda-Pest látképe néhány sor magyarázat kíséretében. Az ily munkáknál meg kellett volna említeni, miért vette föl; s ha Buda-Pestről van szó bennök, meg kellett volna jelölni hol történik említés, annál is inkább, mert több helyen meg is teszi. Pl. a 106. számúnál e megjegyzés olvasható: «721—736 lapig Buda ostromáról szól.» A mint látható, Majláth e munkájában sok következetlenséggel találkozunk.

A katalogus még egy nagy hibáját akarom főlemlíteni. Tudniillik nincs névmutató. Már pedig e nélkül a munka használása nagyon meg van nehezítve. Chronologiai rendben lévén a munkák címe, ha azt akarjuk tudni, vajon egy munka föl van-e véve, vagy ha meg van, hol található; akkor lapozgatnunk kell, míg végre megtaláljuk, mert az évszámok sincsenek kellőleg kiemelve. A névmutató ilyenmű munkánál különösen fontos. Nézzen meg akármely jóra való bibliographiát, mindegyikben meg fogja találni.

Főlöskéges e munkának hibáit és hiányait tovább felsorolni. Elég lesz egyet főlemlíteni. E munka a történelmi tárlat *Kalauzából* van véve. E *Kalauzban* A) alatt föl vannak sorolva időrendben azon nyomtatványok, melyeket a tulajdonosok kiállítás végett beküldöttek. Mindössze 360 munka van felsorolva. Ebből készítette Majláth bibliographiáját megtoldván még 62 föl nem vett munka címzésével. Ez nem volna baj. De az már nagyon hibáztatható, hogy az önálló munkában, mely már nem kalauz többé, hanem *bibliographia* az egyes leírt műveknél ugyanazon tulajdonost említi föl. Pedig nagyon sok munka van, melyek a budapesti nyilvános könyvtárakban föltalálhatók és nincs megemlítve. Például, hogy a 422 munka közül a m. t. akadémia könyvtárában csak 19 volna meg; az hihe-

tetlen. Így a 339. sz. Feigius *Wunderbarer Adlerschwung* is megvan az akadémiában, és nincs megemlítve. De más szempont volt mérvadó a *Kalauz*nál, más e bibliographiánál. A *Kalauz*ban az illető munkáknál, azért van kitéve «berlini kir. könyvtár», «müncheni könyvtár», «Dicskei Dillesz S.», «Kozáky Gyula», mert az illető munkákat az ott megjegyzettek állították ki. Ez helyes volt a tárlat katalogusánál; de helytelen a bibliographiánál. Mert ennek egyik célja az is, hogy a kutató tudja, hol találhatja meg; s így mindenekelőtt a hazai könyvtárakat kell említeni, nem pedig a külföldieket. Mert magán ember könyvtárára, vagy külföldi könyvtárakra hivatkozni csak unikumoknál van helye.

Minden esetre majdnem két évi kutatás után nagyobb eredményt és hibátlanabb összeállítást várhattunk volna.

HELLEBRANT ÁRPÁD.

TÖRTÉNET ÉS TERMÉSZETTUDOMÁNY.*)

Ne hogy elijeszszem az olvasót, vagy talán kíváncsiságát hiába fokozzam: e hangzatos címmel csak röviden jelezni akartam Du Bois-Reymond könyvének tartalmát. Egy híres természettudós e gyűjteményes műben történetírónak áll be, ki bíráló tekintetet vet benne korunk s a XVIII. század szellemi életére; philosophusnak, ki teves eszmékkal harczra kel s a haladásnak irányokat jelöl. S teszi ezt mint olyan ember, ki — mint mondja — a világot tekinti «von der Zinne der Cultur und des Menschenthums, völker- und zeitungfassenden Blicks». E némileg lefordíthatatlan szavakban a német tudós eszménye van rajzolva, s míg eddig az eszményt egy philologusban, történetíróban, philosophusban hittük leginkább megtestesítve, du Bois-Reymond elfödve s nyíltan azt akarja megmutatni, hogy korunkban ezt legjobban a természettudós közelítheti meg. «Úgy látszik a népek szellemi fejlődésének törvénye — mondja — mely többé-kevésbé Hellasban, Rómában, Olasz- Angol- Franczia- s Németországban is érvényesült, hogy egy nép először költőit, azután philosophusait s végül természettudósait teremti meg.» Ma a természettudományoknak kora derült föl, s Du Bois-Reymond, a legkiválóbb physiologusok egyike azt hiszi, hogy övé a szó.

A könyv csakugyan symptomatikus jelentőségű; mit az is bizonyít, hogy híres szerzőnk beszédei mindannyiszor hangos viszhangot keltettek s — különösen a Goethéről tar-

---

*) *Reden von Emil Du Bois-Reymond. Erste Folge. Literatur, Philosophie, Zeitgeschichte.* Leipzig. Veit und Comp. 1886. Zweite Folge. 1887.

tott — élénk irodalmi vita tárgyát képezték. Érdemesek reá, mind tartalmukért, mind írójuk előkelő szellemi egyéniségeért. Futólag vessünk pillantást az íróra. Mikor a Goethén gyakorlott kritikája miatt megtámadták, a sértett érzékenység élességével kérdezte: «Honnan tudják a gyerkőczök, kik *Faust*-commentáromon tárczaczikkeikben mulatkoznak s nekem (velők, a Faustokkal szemben) Wagner szerepét juttatják, hogy nem két lélek lakik-e bennem is?»*)

És igaza van. Du Bois-Reymondban először is mintha az atavismus egy nemét lehetne észlelnünk. Nem csak hivatalánál fogva tekint vissza Nagy Frigyes korára, a XVIII. századra; nem hiába nevezi barátjának Menzelt, ki az «olle Fritz» asztalát francia vendégeivel újra képzelünk elé varázsolja: csakugyan van benne, a különben is kelta eredetűben, kinek ősei, ha nem csalódunk, a refugiékkal vándoroltak Németországba, abból a francia szellemből, abból a philantropikus rationalismusból, mely a «fölvilágosodást» teremté; s innen ered, hogy bizonyára szívesebben mondja magát a berlini akadémián Voltaire vagy La Mettrie utódának, mint a Hegelének.

Ebbe a rationalismusba van azután beoltva másodhatásul egy neme a művészi érzéknek, a költői fogékonyságnak, mely arra vitte Du Bois-Reymond-t, hogy fiatal korában — ötven évvel ezelőtt — a *Faust*ot könyv nélkül tanulja meg s az olasz, angol, francia irodalom jelességeivel megismerkedjék. Egy finom tudós mintája, ki midőn laboratoriumából kilép, szereti elvezni az irodalmat, asztaláról nem hiányoznak annak legújabb termékei sem, s így szellemének megővja frissességét, hajlekonyságát s szaktudománya határaitól átkalandozhat a történet, irodalom, költészet mezejére.

Az a kettős lélek, melyről Du Bois-Reymond beszél, némileg nyilvános pályáján is élénk tűnik. Mióta a berlini akadémia állandó titkára lett — most tizenkilencz éve — az európai híré physiologus főleg irodalmi termelésre adta magát s érdekes essay-eket ír, mert beszéde mind megannyi művészi gonddal kidolgozott essay. S a mi benne lappangott «második természetéből», az most mind fölszínre kerül. Tükör előtt írja értekezéseit; beszéde fordulatain a műveltség sava; stylusa ekes a vonatkozásoktól, szellemes allusióktól; méltóságos és

---

*) *Reden.* I. 144. 1.

hajlékony, emelkedett és csiszolt. Ha költőt idéz, teszi ezt egy sokat olvasott causeur finomságával s kiszámított non-chalanceával; csillogtatja szellemét, mint egy híres főpapunk fiatalabb korában a szószekeken ragyogó pecsétgyűrűjét. S a honnan beszédeit világgá röpíti, csakugyan díszes hely. Nagyobbára a berlini akadémia ünnepélyes ülésein beszél, hol hallgatói gyakran a fejedelmi család s nagy hírű tudósok. S hódolva meg kell hajolnunk a gondolat szabadsága előtt, mely e helyen honol. Minden világi tekintett elhallgat, hol a tudomány beszél; a *Kreuzzeitung* dühöngéseivel szemben itt Voltaire dicsérete hangzik; a fajgyűlölet rútságaiával, vallási előítéletekkel szemben a humanismus zászlója lebeg s mindennek fölött a tudás tiszta gyönyöre ünnepeltetik.

Ilyen áldásos szellem int felénk Du Bois-Reymond legtöbb beszédéből. Egy részök a XVIII. századdal foglalkozik s szónokunk egyik büszkeségének tartja, ha az akadémia előtt gondos rajzokban fölújíthatja azon jeles francziák emléket, kik Nagy Frigyes korában tagjai voltak: Voltaireét, La Mettrieét, Diderotét. Másszor Darwinnek emel emléket, vagy azon határokról értekezik, melyeken még a természettudományi ismeret hatalma is megtörik. Mi, mint cikkünk czíme is mutatja, itt főleg azon szavaira figyelünk, melyekben a történet és természettudomány viszonyairól beszél. *) S ekkor talán hasznát vehetjük fönnnebbi megjegyzéseinknek is; jobban át fogjuk látni, hogy elmélete nem annyira a történet «exact» fölfogásán alapszik, mint inkább csak subjectiv gondolatokon.

Említettem Du Bois-Reymond előszeretetét a fölvilágosodás százada iránt. S ez az előszeretet bizonyos tekintetben más viszonyba hozza őt a XVIII. századdal szemben, mint a legtöbb mai embert. Azt szoktuk mondani: a XVIII. századnak hiányzott érzéke a történeti hatalmak iránt; negatív irányában a barbarismus, műveletlenség, vagy romlás maradványait látta mindenben, a mit elvont philosophiájával, philanthropikus eszméivel megegyeztetni nem tudott. A XVIII. század fölfogásának e hiányát pótolta az európaszerte ébredő romantikus szellem, mely különösen a német tudomány és költészet fejlődésében nyeri legelesebb s legkövetkezetesebb kifejezését. De itt megint a történeti hatalmak cultusa hajta-

*) *Culturgeschichte und Naturwissenschaft. Reden.* I. 241—306.

tott túl; annyira, hogy Hegel a szentháromság tanában absolutumának vallási, a porosz királyságban állami megtestesülését vélte föltalálhatni. Ez az új szellem szélső philosophiai kifejlésében a visszahatás képét mutatja az encyclopædistákéval szemben. De mindkettővel közös az államélet s történeti események terén a tapasztalás megvetése. A XVIII. század megvetette a tapasztalást, mert történeti érzeke hiányzott; a rákövetkező philosophia pedig megvetette, mert azt hitte, hogy logikai schemák segélyével a priori construálhatja. A XVIII. század egy eszményen dolgozott a tapasztalás ellenére; cz meg eszmékre szűrte a tapasztalást, a történetet, mielőtt részletesen s elfogulatlanul megismerni törekedett volna. Ezért rövid is volt elete s lezuhant a légből, mint Euphorion a *Faust* második részében. . . De legalább fölhagyott a negatióval s ez megmérhetetlen fontosságú körülmény. Mert most a történeti tudományok egy egész raja támadt; általános érdeklődés az emberi szellem minden nyilatkozata iránt; a constructió láza elmúlt, s gyűjteni kezdték a tények sorát, a vallás, népelet, művészet, irodalom, a legkülönbözőbb életviszonyok köréből; s most e tényeket egymáshoz mérik, egymástól elkülönzik, egymással okozatos kapcsolatba hozzák megfelelő, ezer segéd-eszközzel gazdaguló módszerek segélyével. Az egy tudomány megszűnt, s lépett helyébe számos, melyek mindegyikének megvan a saját köre s módszere.

Du Bois-Reymond, mint már mondtunk, másként gondolkodik, vagy helyesebben, másként színezi a gondolatot. Elméjében a XVIII. század a humanus eszmék classikus kora s az a század, melyet a természettudományokban Newtonnak, «a legnagyobb halandónak» szelleme vezet. Ez a lényeges. Az a negatív szellem, mely vak volt a történet iránt, a XVIII. században — hogy úgy mondjam — mellékes valami, csak járulék, mely idők folytán lehorzsolódhatik, mint le is horzsolódott. Du Bois-Reymondnak tetszik a fény: az előítéletek ellen való küzdelem, a gondolat szabadságára való törekvés, a természettudományokban az inductiv eljárás, melyet Goethevel szemben Voltairenél oly magasra tart; s e mellett az árnyékot nem is veszi oly erősen számba. A romantikusok által kifejtett irányban pedig gondolkodása meg épen az árnyakon akad meg; nem tudja megbocsátani a természetphilosophia hóbortjait s ama rendkívüli szellemi moz-

galom szemléletében, melynek hatása még ma is tart, főleg egy körülmény nyomja szívét: az a siralmas állapot, melybe a speculatio által — (das Spekulieren, mint a régi *Faust* könyv mondja) — Németországban a természettudományok kerültek. Még Goethét is meglakoltatja érte, hogy pantheismusában a természeti tünemények mechanikai kapcsolata iránt oly kevés érzéke volt.

Ilyen — hogy úgy mondjam — szellemi hangulattal tekint Du Bois-Reymond újabb műveltségünk fejlődésére. Ezért emeli ki s helyezi Goethe fölé Voltairét, a természettudóst, mint kiben erős volt az inductio szelleme; ezért ítéli el a tudományok későbbi speculativ-æsthetikai irányát, melynek közvetve üdvös eredményei elől elzárkózik; s ezért látja megint biztosítva a kulturát, midőn újra a természettudományok kerekednek felül, bámulatos gyorsasággal fejlődve s hirdetve az inductiv módszer hatalmát a természet megismerésében. Mint Hutten, Du Bois-Reymond is elmondhatja magáról: «dicső, e napokban élni». «A görög szellem virágzása óta — így szól — nincs nemesebb látvány, mint a mely most szemünk elé tárul s napról-napra gazdagabban fejlődik.»

De nem csak korunk tudományának, az egész történetnek mértékévé teszi Du Bois-Reymond a természettudományt. «Ez a kultura absolut szerve s a természettudományok története az emberiség története is.» Ezentúl azt fogjuk mondani: mondd meg, mennyi természettudománya volt egy kornak, s én megmondom, hogy az a kor mennyit ért. Íme röviden kánona Du Bois-Reymond történetphilosophiájának; s hite sok természettudósnak, kik feltékenyen s joggal őrzik tudományuk határát, hogy ott semmi előítélet ne fészkelhesse meg magát, de kik azután könnyelműen átesapnak a szomszédba s egy rövid mondással csökkenteni szeretnék a többi tudomány törekvéseinek fontosságát. Érdekes követni, mi fejlődik e kánonból; s még érdekesebb látni, hogyan vedekedik Du Bois-Reymond «második lelke» s hogyan iparkodik elkerülni azon nagyon egyoldalú következtetéseket, melyek a kánonból szükségkép levonhatók.

Először is következik belőle egy nagy földindulás s miként az Úr elválasztá a szárazat a víztől, az emberiség története is szétszakad két nagyon egyenetlen részre, a «polgári» történetre: államok, műveltségi korszakok, királyok, csaták törté-

netére s az igazi tudományra, a kultur történetre, mely azonban maga, a természettudományok története. Itt világosság van, haladás s megtanuljuk belőle, hogy az ember hatalma nőttön nő a természet fölött; ott üres zaj, sok láрма semmiért, vagy a szenvedélyek fölrázó játéka, melynek szemlélete nem a tudóst érdekli, hanem a naiv nézőt, a vasárnapi közönséget. A természettudományok története egészen más világtörténet — mondja szerzőnk — mint az, mely rendesen e nevet viseli s egyébről sem beszél, mint országok s királyok emelkedéséről s bukásáról, szerződésekről s örökösödési harczokról, háborúról s hódításokról, csatáról s ostromról, lázadásról s pártharczokról, városok pusztulásáról s népek hajszájáról, gyilkosságról s kivégzésről, palotaforradalomról s papok ármányáról, más világtörténet, mint az . . . De folytassuk-e tovább? Úgy látszik, Hamlet természettudós lett, ki a temetőből laboratóriumába vonúlt s onnan szónokol; csak néhány keserű szójátéka hiányzik. S mégis, egy kis megszakítással folytatnunk kell: «De hová vezet végre is az út könnyek patakján, vérnek tengerén keresztül?» Vajon mutat-e a «polgári» történet haladást? Bölcebbek lesznek-e a királyok, mértéktudóbbak a népek? Vagy nem azt tanuljuk-e a történetből, hogy semmit sem tanulunk belőle? Nem a sisypthosi munka képét adja-e a polgári történet s nem fekszik-e már a műveltségi korszak fogalmában, hogy enyésznie kell?

A míg a természettudományok a dolgok rendén nem változtatnak, e fönnbbi szavakat csak igen szép retorikai kifakadásnak lehet tartanunk. Egy kis mosolylyal hosszúkás arczán, Voltaire is megtapsolta volna a szónokot s Rousseau, könnyet morzsolva szemében, kezét nyújtáná feléje. Azután elválnánk; Rousseau a természeti állapot keresésére indulna, Du Bois-Reymond pedig laboratóriumába. Mi pedig figyeljük meg tovább a híres természettudós gondolatait.

Könnyen észrevehető, hogy nem újak, sőt a legközelebbi rokonságban állanak Buckle fölfogásával. Buckle volt újabban az első, ki meglehetősen föltűnés mellett «eliminálta» a polgári történetet, s ezzel a történettel együtt eliminálta az emberiség fejlődésében az emberi akarat s vágy szövevényes tényeit. A haladást, a történetet csak a természet törvényeinek fölismerésében s a hasznos ismeretek növekvő összegében kereste. Du Bois-Reymond Bucklenek történeti fölfogását némileg

«sekély» rationalismusnak mondja. Az övé pedig e rationalismusnak édes testvére; a történet-philosophia szempontjából sekély az is; csak annyiban különbözik — mint látni fogjuk — Buckleétól, hogy Du Bois-Reymond «második lelke» is belésszól s eléggé nem méltányolható következetlenséggel a természettudományi utilitarianismus ellen állást foglal.

De hát csakugyan a természettudós elfogulatlanságával tekinti Du Bois-Reymond a «polgári» történetet, midőn tudományos létjogát kétségbe vonja? Az a sok jeles elme, ki néha életét áldozza az archivumok fölkutatására s a kritika ezer finomságával betüzi ki a «polgári» múlt néha bonyolult értelmét, az a tudomány szempontjából mind csak olyan felkegyelmű munkát végez? A történet Bedlam s majd a természettudomány csinálja belőle a bölcsek házáat?

Egyáltalán tudományon alapszik-e a kultúra, vagy inkább a kultúra különbözősége szerint változik a korok tudományos, szellemi fejlődése is? A természettudomány fogja-e biztosítani az államot, vagy az állam a természettudományt? Ezekre a nagyon furcsa kérdésekre jutunk, ha Du Bois-Reymond elméletét a logika mérlegére vetjük. A természettudományi fölfogásnak maga felé hajlik a keze s azt mondja: a természettudomány az a szikla, az a rendíthetetlen alap, melyen az emberiség haladása nyugszik; polgári történet meg azt mondja, az emberiség történetét, fejlődésének menetét nem a természettudományi ismeretek állásából magyarázhatod, hanem az emberi természetből, a mint a vallást, a művészetet, egyáltalán a tudományt teremti, és mindenekelőtt a mint az államot teremti, melynek különböző fejlődésében, az egyéni érdekek játékában s játéka fölött nemzetek sorsa szövődik. Hogy formulára hozzuk: az akaratí tényeknek — az egyéni, tömeges, nemzeti, egész korszakokon uralkodó akarat tényeinek szövevényes, egymást keresztező láncolata tűnik föl a «polgári» történetíró elméje előtt; egy oly láncolat, melynek kifejtésére hiába használna skalpelt, hiába használná azt a módszert, mely a testek változásait az atomok mechanikájára vezeti vissza. De azért ez semmi? Ez nem igazán tudományos történet?

Du Bois-Reymond maga mondja, hogy a mechanikai okozatosság ösztöne él a természettudósban. De csodálatos, az okozatosság ösztöne egészen elhagyja, ha a polgári történettel

kerül szembe. Magyarázatra sem tartja érdemesnek — csak — hogy gyöngéden mondjuk — kicsinylésre. Ha szorosan vesszük s szorosan kell vennünk, elmélete a «polgári» történet tényeiben nem lát tanulmányozni való szükségességeket s e szükségesekben kapcsolatot, tehát fejlődést; nem látja, hogy a «polgári» történetnek is organismussal van dolga s hogy a történetíró ez organismus rejtett idegeit akarja elménk elé hozni. Előtte a történet hiú ismétlődés, az emberiség taposó malma marad, melyben ha a természettudományok hatását nem tekintjük, nincs egyéb, mint «királyok s államok emelkedése és bukása, hol a királyok nem lesznek bölcsebbek, s a népek nem okosabbak». Tisztelettel szólva, ez az elmélet bölcsebb, mint egy kapuczinus s ez a bölcsesége onnan ered, mert nem akarja látni a fától az erdőt, az érdekek játékától a történet eszméit, az emberiségre az államalakulások fontosságát. Tehát következetesen tagadja a «polgári» történet tudományos értékét is: tagadja pedig, mert álláspontjáról nem tudja kellőleg méltányolni annak tárgyát: az állami s társadalmi fejlődés organikus voltát, az akarati tények fontosságát s azoknak a természettudományi ismeretektől «némineműképen», független voltát.

De itt Du Bois-Reymond maga észreveszi, hogy elmélete nagyon radikális s sértő lehet nem egy tudós társára, például Rankéra, ki közel kilenczven kötet «polgári» történetet írt össze s elmulasztotta benne vizsgálni, a természettudományi ismeretek milyen hőfoka mellett fejlődhetett s erősödhetett meg például az abszolút monarchia eszméje. Egy szónoki fordulattal tehát a kérdést az æsthetikába játsza át s így nyilatkozik a polgári történetről: «A sorsnak szörnyű játéka, hol oly javakért kockáznak, melyek értékét mindenki fölfoghatja s mellette a benne föltáruló szenvedélyek tönkelege, ez a nagy dráma, melyet az emberiség géniusa alkotott s maga is játszik el, telve van a legmélyebb, de ritkán követett tanulságokkal és magához vonzza az elfogulatlan kedélyt ellenállhatatlanul». Ez már engedmény, váratlan engedmény; de fanyar, nagyon fanyar! A polgári történet, ha tudományos ismeretet nem, már legalább tanulságot nyújt, melyet — bár ritkán — követnek is; most már az emberiség géniusa alkotja meg; de az emberiség géniusa nem tudja egyébre vinni, mint hogy oly javakért vettet kockát, «melyek értékét mindenki ismeri», tehát önös érdekekért, aranyért, befolyásért, hatalomért

és azután e szerencsétlen drámaszerző csak az «elfogulatlan» nézőt vonja ellenállhatatlanúl, de nem a tudóst, nem a természettudóst, ki az emberiség géniusának, mikor a színlapot hozza, Shakspeare szavaival felel: Mit nekem Hecuba?

Szomorúan kell megvallanunk: a polgári történeten még a retorika sem segít. Azonban mégis, még elméletünk szerint is, lehetne a polgári történetbe némi tudományt csempészni; egy szövetnek lángját, melyet eddig még vajmi ritkán lobogtattak. *Die Lehre von den Völkerpsychosen*. Csakhogy itt is van bökkenő; mint egyesek elmebajánál, úgy a népekénél is nehéz megvonni a határt, a hol a téboly kezdődik s a konokság végződik, nehéz például megmondani, mennyi téboly és mennyi konokság hozta virágzásra a monarchiai érzetet a francziánál a XVII. században, és mennyi törte meg varázsát a XVIII. században; vagy mennyi ilyen irrationalis ösztön érlelte meg a pápai infallibilitás eszméjét stb. A történeti orvostannak még nagyon ingadozók alapjai. Sehhez járúl még egy más körülmény. A «polgári» történet megmutatta, hogy bizonyos többé-kevésbé észlelhető okozati kapcsolat van a génius kockajátéka, a nemzetek, államok sorsa, tudománya, művészete közt. S így megeshetik, hogy a költészet s sok tudomány is a *Völkerpsychose* szempontja alá kerül. Mert mit tett Dante egyebet, mint hogy korának agyrémeit s káprázatait költeménybe foglalta s mi lesz ilyen szempont alatt például a scholasticismusból? Csakugyan az egész polgári történet a *Völkerpsychose* karmai közé kerül s kivételt csak a természettudós és tudománya képez. Mert ha a földön, a «polgári» történet mezején nagyon is élénk lesz a boszorkánytáncz, a természettudós szelleme egyszerre csak fölemelkedik s elhagyja a földet s az archimedesi perspectiva magaslataira repül. Azonnal látni fogjuk, milyen ez a perspectiva; előbb azonban sietünk kijelenteni, hogy azon esetre, ha csakugyan egyedül a természettudós juthat el odáig, úgy égezzük el hajóinkat s el vele az archimedesi perspectiva magaslataira. Az egyéniségét élvező, csak ösztöneinek élő, embertársával veszekedő, azt leverni, rajta uralkodni vágyó ember, a *zoon politikon* új kiadása — az a földet, a földön, egy országot, az országban egy darabkát, e darabkán saját önzése körét, szóval saját magát tekintí középpontnak. Ez azon álláspont, hol minden mi körülünk látszik forogni; az anthropocentrikus álláspont s

innen az «anthropocentrikus perspectiva». Ezzel szemben áll az archimedesi. A nagy syrakusæbeli tudvalevőleg csak egy pontot kívánt a földön kívül s ajánlkozott, hogy kiforgatja sarkaiból. Du Bois-Reymond szerint a természettudományok az emberi szellemet e pontra emelik, a honnan azután az archimedesi perspectiva nyílik meg. Csak képzeljük a tér végtelenségét, a naprendszeret, a mi napunkat ismeretlen égi tájak felé robogva s körülötte a planétákat, Jupitert, «az óriás gömböt» holdjaival, gyűrűivel Saturnust; azután képzeljük a kis pontocskát, ezt a földet, tengelye körül keringve éjt-napot; «mélyedjünk», mint modern Empedoklesek tüzes belsejébe, majd marsiroztassuk el tekintetünk előtt fejlődési korszakait, a fölületén forrongó láva elhamvadásától az élet megjelenéséig s azon túl: akkor oh! mily hitványnak, nyomatéktalannak fogjuk látni az emberi dolgokat, hangyanyüzsögsnek a «világtörténetet», mely felényire úgy is csak csaták történetéből, felényire néhány kulturnép lázképzeteiből alakult. «Und das hat mit ihrer Perspective die Naturwissenschaft gethan.» Sőt tovább folytathatjuk a szemlélkedést s elénk fog tűnni az emberiség elsatnyulása, planétánkon az élet megdermedése, az örök jég és halál. Ilyen szempontból, igaz, örültségnek fogjuk találni a vitát a homousios s a homoiusios fölött s gyermekesnek fog föltűnni, ha serafokkal s egyéb arkangyallal akarnók megnépesíteni a világűrt. De hát okvetetlenül szükséges erre az archimedesi perspectiva s e kérdésekben Voltaire Mikromegasa lesz-e valóban a legjobb vezető? A polgári történet legalább nem azt tanítja, hogy a byzanci vitatkozók a természettudományok emelkedése következtében tüntek el a világból s a vallási mythologia elhalványulásának is több oka van, mint pusztán a «természet istentelenítése». S a polgári történet legalább megmagyarázni törekszik, mikép lehetett hajdan az ilyen «i» fölötti vita napi kérdés s mikép jutott az arkangyal az emberiség vallási képzelmébe. S ez a maga nemében ép oly érdekes, mint elképzelni a planéták dübörgését s a föld jéggé dermedését. Ép e magyarázattal marad pedig az archimedesi álláspont adós; mert azt mondani a Jupiter közeléből valamire a földön, hogy az örültség, babona, az még, bármily perspectivát vegyünk is, nem magyarázat. Sőt ez a mi archimedesi szempontunk a történet tényeivel szemben nem is az igazi természettudományi szempont.

A természettudós előtt egyaránt fontos kicsiny és nagy; a hely esése vagy a nap keringése; mindenütt vonatkozásokat keres, mechanikai oklánczolatot. A természettudósnak tehát ösztökélnie kellene a polgári történetírót, hogy a történet összevisszájában is a törvények játékát mutassa, a zűrzavarban a rejtett összhangot, a «Genius színjátékában» a szerkezetet. Semmi módon nem volna szabad mondania: szálljunk föl a tér végtelenségbe; az emberiség dolga — a természettudományon kívül — úgyis csupa komédia; nem ér egy szalmaszál sem. Mert akkor fölemelkedik Leibnitz, s inteni fog, hogy elmeneknek egy szalmaszálon sincs mit kicsinylenie; mert ha volna hozzá ereje, e szalmaszálon az universum kapcsolatát megérthetné. S elvégre is «államok emelkedése s bukása», nemzetek keletkezése s enyészése, még a «soha bölcsőbbé nem váló királyok» története is — nem szalmaszál, legalább nem az — az «elfogulatlan» kedély előtt. Inkább azt hiszszük, hogy a történeti okozatosság iránt elvesztheti érzékét még a legjelesebb természettudós is, kiben különben a mechanikai okozatosság ösztöne geniálisan kifejtett.

Más tekintetben az «archimedesi perspektívát» sem a természettudomány földözte föl. Az igaz, a természet megismerésében a legnagyobb forradalmak egyike, mikor elmenek előtt a föld megszűnt a világ középpontja lenni, lenyei pedig kiveteles lények. Hanem ama bizonyos perspektívával az emberi elme már előbb is bírt; mert még a legbiztosabb tudomány sem adhat neki oly irányt, mely természetének meg nem felel. Az egyedül igaz és gyümölcöző archimedesi álláspont azon pszichologiai állapotból fejlődik, mikor az ember saját énjén kívül helyezi azt, mi az életet becsessé teszi. S így a hívő, ki élte foglatját egy magasabb lényben keresi; a tudós ki bármely irányban az igazság után nyomoz; a művész, ki lelkét, erejét alkotásaiba önti, a jobb pillanatokban mind ismeri az «archimedesi perspektívát»; a kellő ponton áll, ha nem is látja a Jupiter gömbjét kerengni s nem is hallgatja az ősi láva fülrepesztő sustorgásait.

És valószínűleg a világok keringése zaja okozza, hogy az archimedesi természettudomány, ha ugyan a polgári történetre letekint, azt nem helyesen ítéli meg. Legalább Du Bois-Reymond, midőn gyors pillantást vet a történetre, különös eredményekre jut. Az őskorról ő sem tud többet mondani,

mint a mit egyebükt olvastunk. Az őskor a «tudattalan következtetések» kora, midőn az okság ösztöne csak úgy félhomályban működik. Pedig itt a természettudományoknak még több szava van, mint a polgári történetírónak, ki csak ott érzi jól magát, hol kész állami alakulásokkal áll szemben. E korba esik az a nagy változás, mikor a homo biceps «eszköz-készítő» állattá lesz; ebbe a korba esik a nyelv keletkezése. Itt a polgári történetíró szerényen megáll s köszönettel fogadja Lenhossek koponyaméréseit s a természettudomány egyéb fontosabb közléseit. A második korszak az «antropomorph» idő, mikor az ember a természetet megeleveníti és saját akaratát cselekvését mintául véve, magasb rendű lények akaratának nyilvánulását látja mindenben. S e ponton Du Bois-Reymond igen helyesen megjavítja Buckle egyodalú elméletét, ki a vallásokat kizárólag a földrajzi s éghajlati viszonyok behatásából akarja magyarázni. «Az emberiség egy-egy ágának néppsychologiai sajáttsága — mondja Du Bois-Reymond — a földrajzi viszonyok okozata, melyek közt él, egybekötve sok egyéb körülménnyel; s újra ez a sajáttság, kapcsolatban sok más körülménnyel teremti meg az illető nép vallási formáit.» Ez mindenesetre helyesebb magyarázat, mint a Buckle-é; csak hogy hasonlít az ilyenféle mennyiségtani kifejezésekhez: *a. x*, hol *a* a földrajzi viszonyok, az ismert mennyiség, az *x* pedig ismeretlen.

A polgári történetnek időszaka azonban tulajdonképen a III. korszakkal, a görögök s rómaiak idejével, a «speculativ æsthetikai» korról kezdődik s itt már éles ellentétbe helyezkedik a természettudományi fölfogás a szokottal. Uralkodó lesz a szempont: értettek-e a régiek a természet tudományos megfigyeléséhez? Eddig azt hitték a történetírók, hogy például a rómaiak e tekintetben megtették mindent, a mit tehettek; colonisatióval, utak építésével, nagyszerű vízvezetékeikkel daczoltak a természet mostohaságaival s a mennyire lehetett, győzelmeskedtek fölötte. Du Bois-Reymond azonban fejökre olvassa az ítéletet. Cæsar tetteinek történetét, Cicero az ő kimért körmondait, Horatius pedig ódáit olyan füstölgő lámpa mellett írta meg, hogy ma nem tűrné egy konyhacseléd. Pedig mily szép volt ama függő lámpának alakja; lánczocskái milyen kecsesek; s gyöngéden formált leveles ékítményei hogyan megremegtek a legkisebb szellőtől! Ámde

mindenki láthatja, hogy ama nagy-görögországi lámpaművész a speculativ-æsthetikai kor áldozata volt; csak a formára ügyelt, de eszébe nem jutott «a lámpa fényforrása után kutatni». S maradt az a gyönyörű lámpa csak hitvány olajtartó, melybe esetlen mécset dugtak. De ez még semmi; a lámpaművész æsthetikai gondatlansága végzetes lett az egész emberiségre; mert a természettudományokban való hátramaradás a legfőbb s eddig «nem elegendé méltányolt» okok egyike, mely miatt a régi kultúra tönkre ment. Csakugyan a barbarok hatalma megtört volna az imperium sánczain, ha a rómaiaknak természettudományuk van a mai értelemben. A polgári történetírók ugyan mélyen és éles elmével kifejtették az okokat, melyek miatt a római birodalom a barbarok prédája lett, de mert nem ismerik a természettudományokat, a legfőbb okot még sem fedezhették föl. Mert a mit ők fölhoznak, az tulajdonképen mégis mellékes. Ha jeles Cæsar került a trónra, minden romlás mellett, a dolgok rendje a helyes kerékvágásba zökkent. A keresztyénség sokkal kisebb mérvben volt bomlasztó a régi kulturára, mint gondolták: a földolgot épen hagyta az is. Még álltak a nagyszerű építmények; gyönyörködtetett a számtalan szobor s a könyvtárak papyrustekercsei magokba rejtették az ezredéve gyűjtött szellemi kincseket. Minden mentve van, ha a barbarokat berohanásaikban meg lehet akadályozni. És meg lehetett volna, könnyen meg lehetett volna. Mert az nem helyes, a mit Liebig mond, ki különben a régi kulturát már természettudományi szempontból vizsgálta. Liebig, az ásvány-trágyáról értekezve, azt állítja, hogy a római világbirodalom azért ment tönkre, mert gabnatermesztői a földből már kiszívtak minden phosphorsavat s kaliumot. Nem; Conrad ez állítást győzelmesen megczáfolta. Hanem másutt van a baj. Du Bois-Reymond szerint nem a phosphorsav és kalium hiánya ölte meg világbiró Rómát, hanem az, hogy ez a kolossus az æsthetika s a speculatio porondján emelkedett, melyet a barbarok örvényes árja ellenállás nélkül eláztathatott. Mert képzeljük a legionariust lándzsa és hajtó gép helyett csak a XVI. század lőfegyvereivel s ágyúival fölfegyverkezve: mi lesz akkor a barbarokból? A cimberek, teutonok hatalmából? Odoaker s Alarich hősiességéből? Világos: «ha a régiek nem mulasztják vala el megszerezni magoknak a nyers erő fölött azt a föltétlen előnyt, melyet a termé-

szeti erőknék ismerete és fölhasználása s a folyton tökéletesbülő technika biztosít; a *Nibelungenlied* két népeleme, az éjszaki hősök s az ázsiai sivatagok lovasai teljesen tehetetlenek maradtak volna a birodalom ellenében. S ha a rómaiak még a könyvnyomtatást is föltalálják vala, minden népvándorlás daczára, még aunyi remekmű veszte fölött sem kellene keseregnünk». Így iratott ez szóról-szóra, az 1878-dik évben, midőn a természettudomány leczkét adott a polgári történetírásnak. Valóban, ha ilyen eredményekre vezet a történet szemlélete, úgy menjünk, repüljünk inkább föl archimedesi álláspontunkra. Előbb azonban egy gyöngé sóhajunkat nem fojthatjuk el. Oh rómaiak! ha bolond babonátok miatt köz-költségen ettették a capitoliumi ludakat, melyek pedig csak kis bajból mentették meg egyszer a hazát, miért nem voltatok előbbre látók? Miért nem neveltetek obulusaitokon természettudósokat, meghagyva nekik világos parancscsal — mert parancsolni tudtatok — hogy találják föl a tűzfegyvert, legalább egy XVI. századbeli kováspuskát — még a kováspuska föltalálása előtt. Akkor Róma mentve van s Párisban, Berlinben talán ma is Læliusok, Quintusok, Semproniusok sétálgatnának s a nagy Németország még az álmok honában sem fordulna elő! S most kérdezzük: ki jár el inkább a természettudományok szellemében, egy jeles polgári történetíró-e, ki a római birodalom bukását dönthetetlen ténynek veszi s úgy rajzolja, mint a múltban működött ezerfele ok szükséges következményét; vagy pedig a természettudós, ki egy XVI. századbeli kováspuskával agyon durrant minden történeti causalitást. Vagy az ily «legmélyebben» ható történeti magyarázatnál nem meggyőzőbb-e, mikor Mommsen utolsó kötetében Görögország állapotáról olvasunk az imperium alatt? Hol az a természettudományi tűzfegyver, mely a görög szellem elhalását megakadályozhatta volna? S végre, ha a kovás puska elméletét el is fogadjuk: a barbarok körmönfont emberek voltak; csakhamar ellestek volna a titkot s nekik is lett volna kováspuskájok. S mi történik akkor? Nem, a természettudományok legmélyebb ismerete, a technika legbámulatosabb kifejlése sem fogja megváltoztatni az organismus természetét, állam, kultura pedig organikus fejlődés; van virágzása, s biztos halála, melyen tűzfegyver nem segít.

De vándoroljunk tovább, a III. korszakba, a scholastika

s ascetismus korába. A természettudományi ismeret fagypon-
ton; a középkor sötét éje borít mindent; s az emberi értelem,
a saját maga alkotta homályban, oly kérdésekkel éviódik, hogy
szeretnők feléje kiáltani, a mit Romeo mond Mercutiónak:
«csitt, csitt, sok semmiről beszélsz». A polgári történetíró ter-
mészetesen némileg más dolgokat is fog látni a középkorban s
mindenestre a rationalista megvetését s Voltaire gúnyját nem
fogja a kellő módszernek tartani azok magyarázatára. S így
haladhatnánk tovább s akadnánk szempontokra, melyek még
polgári történetírónak eszébe nem jutottak. *) De nem kísérjük
nyomról-nyomra vezetőnket, hanem egyenesen haza térünk
korunkba, a «technikai-inductiv» korbá. A természettudomány
most már kulturánknak biztos alapot rak; barbárok többé
tönkre nem tehetik; az «eszközkészítő» állatból «eszes» állat
lett, ki gözzel utazik, villámmal ír, napfényvel fest. *) Hegel
azt tanította, hogy kora philosophiájában a világszellem a leg-
tökéletesebb kifejezésre jutott; a speculativ philosopusnak
kezét nyújtja itt az inductiv természettudós, s ő is azt mondja:
parton vagyunk. Egy neves műkritikus szerint az emberiség
által elért magaslat fokát a képzőművészetek fejlődése mutatja.
E szerint Phidias kora s a Cinquecento volna az emberiség
történetének virága. Du Bois-Reymond azonban kritikusként
ezért megfeddi, mert nem szabad az emberi tevékenységnek
egyoldalú nyilatkozatait a fejlődés mértékéül vennünk. S mit
tesz ő? Nyomban utána — mint Lorenz is megjegyzi — ily
mértékül fölállítja a természettudományok állapotát. Vagy a
természet megismerése nem oly egyoldalú nyilatkozása-e az
emberi tevékenységnek, mint a művészi productió? De bár-
mint álljon is a dolog, szerzőnk elmélete értelmében a mai
emberiség más, mint volt a középkori és az antik; mai álla-

---

*) Lásd a többek közt a keresztyénség hatását a természettu-
dományokra. A keresztyénség hozta a világba a «föltétlen igazságban
való hitet» s aztán valószínűleg természeti átöröklés útján áthagyó-
mányozta a természettudományokra. V. ö. e pontot illetőleg Lorenz
Ottokár cikkét. (*Hist. Zeitschr.* 1878.) Lorenz védi benne a «polgári»
történetírás jogait a természettudományi kulturtörténet ellen s Du
Bois-Reymond «korszakait» a történeti igazság s causalitas szempont-
jából beható bírálat alá fogja.

**) (Du Bois-Reymond e jelzői mondatokat annyira szereti, hogy
szóról-szóra átvette egy négy évvel előbb tartott más beszédéből.)

potaink, ki- és belátásaink a természettudományok közbejötté által össze sem mérhetők, össze sem hasonlíthatók a múltéival; ez annyit tesz, hogy datur saltus in historia s a múlt és jelen között áthidalhatatlan mélység, tátongó örvény van; ebbe az örvénybe hullottak a múlt kulturái, de a jelen s jövő, a földnek kimerüléseig, mint ma tartják, jéggé dermedéseig biztosítva van. Ám higye valaki, hogy a természettudomány az embereket ezentúl a nagy történeti kataklysmusoktól meg fogja óvni, nincs ellene szavunk; s mindenesetre botor ember, ki a természettudományok nagy hatalmát, kulturális áldásait, kutatási terének végtelenségét, gondolkozásunkra reformáló hatását tagadásba venné. De egyet nem tehet a természettudomány sem s egy más dolgot meg nem szabad tennie. Nem változtathatja meg az emberi természetet; nem akadályozhatja meg, hogy minden inductiv gondolkodás mellett is a speculativ, művészi, vallási ösztönök ne nyilatkozzanak s néha a történet váltógazdasága értelmében egyoldalúlag is előtérbe ne lépjenek. S ki fogja ilyenkor az ily egyoldalúságot a természettudományok mérlegén fontolgatni? Mert a történet mozgató hatalmát s fejlődésének törvényét nem a természettudományi ismeretek a nem a bármily eszményi fokon álló technika határozzák meg, hanem a népek jelleme, az államalakulások behatásai, az emberi akaratsnak s tehetségnek a «népek millióin» csodálatosan átszövődő nyilatkozásai. Egy dolgot pedig nem szabad a természettudománynak tennie. Kutatásának át van adva s világon minden, a mi érzékelhető, mérlegelhető, számokba foglalható s Du Bois-Reymond szerint nincs előtte gát, mely még az élet keletkezésének magyarázatától is eltiltaná. De azért a mechanikai causalitas dicsősége végett nem szabad fejetetejére állitania a történeti okozatosságot; nem szabad az emberiség történetét, a művészet, vallás, speculatio születését, virágzását, elfajulását s több ily «polgári» problémát nem ugyan sub specie æternitatis, hanem sub specie laboratorii tekintenie. Akkor aztán polgári történet és természettudomány, laboratorium és archivum, szépen megfér egymás mellett s a Du Bois-Reymondok mellett a Rankék s Mommsenek is egyaránt nyomni fognak nem csak a kulturának, hanem a tudománynak mérlegén. Absolut tudomány csak az eszmében létezik; a valóságban a természettudomány ép oly speciális körű, mint társai amonnan a dolgok másik végéről.

De hát Du Bois-Reymond, a ki a «kúpszeletek» mellett oly szívesen sütkérezik «Homér napján» s a ki egy falatka æsthetikát oly szükségesnek tart, mint a mindennapi kenyeret! A ki maga is stylusán oly gonddal dolgozik, mint az ő híres nagy-görögországi lámpaművésze a minden fuvallattól rezgő ékitményeken! E ponton visszatérhetünk cikkünk elejére. Du Bois-Reymondban két lélek lakik; s mikor az egyik megírta, hogy a természettudomány nem csak a mechanikai törvényeket kutatja, hanem a valamire való világtörténetet is csinálja; egyszerre csak fölébred a második, az irodalom s költészet tején táplált lélek s egy új fejezetet mond az első tollába, melynek czíme: «a mai kulturát fenyegető veszélyek». S igen szépen fejtegeti e veszélyek általános okait, azt a satnyító, szárasztó hatást, melylyel az egyoldalú, nem a forrásból merítő természettudományi műveltség jár, különösen olyanoknál, kik nem a tudomány tiszta levegőjében lélekenek; az amerikanismust, a neobarbarismust, mely közönyös minden iránt, a mi nem pénz, befolyás, hatalom. S most oda menekül ő is a «speculativ-æsthætikai» korba segítségért, egy kis homeri napsugárért s földidézi a költöket, írókat, mint az alvó Richard lelkiismerete a megöltek árnyait. S köztök van a polgári történetíró is, ki nyugodtan kérdheti tőle: mi jögon teszed ezt? Legalább elméleted után ily rögtöni fordulatra nincs jogod s gymnasiumi reformterved e tekintetben a levegőben függ. Elméleted szerint «az inductió s technika alapján a mi kulturánk oly szilárdan épült, mint a milyen ingadozó volt a másik a speculatio s æsthetika fővényén.» (Mellesleg nehéz a római államéletet e fővényen elgondolni.) S most erre a biztos alapra újra fővényt akarsz hordani? S mennyit, egy maroknyit, hogy épen Homér egy sugara érhesse? Különben ezt helyesen teszed — de nem történeti elméleted értelmében teszed. Ez az elmélet rossznak, könnyen romlónak mondja ezt a talajt, alapjában hibásnak azt a szellemet, melynek termékeit mégis annyira szereted élvezni. Az ingyencz választékoságával kóstitgatod a humanismus, a «harmonikus» műveltség gyümölcseit s magyarázat helyett elvont természettudományi szempontból megtámadod a föltételeket, melyek között fejlődhettek. Præmissáid s conclusiód közt nincs meg a logikai kapocs, mint fölfogásodban nincs meg a történeti okozatosság tisztelete. A humanistikus hajtás elméleted törzsén csak olyan

mint Strauss Fr. D. *Ó és új hitében* a függelék, mikor a materialismus fehér meszelésű falára fölfüggeszti Mozart, Goethe, Rafael fametszetű ábrázolatját. A te elmeleted csii-logóbb, de egyoldalú s igazán fővenyen épült s a stylus minden technikai fejlettsége mellett is egy kis barbár logika megdöntheti. Különben pedig legyen úgy, védjük meg kultúránkat már az iskolában is; s ha a természettudományi szellem emelésére behozzuk a «kúpszeletek» tanát, az æsthetikai nevelés érdekében tiltsuk el philologusainkat a grammatikai szörszálhasogatásoktól. Ez az utóbbi dolog lesz alighanem kultúránk megvédése közben a legnehezebb föladat.

S most búcsút vehetünk szerzőnk természettudományi történet-elméletétől, melynek következetességét az a veszélyes æsthetika egy kissé megingatta. Záradekát ajánlhatjuk mindenkinek; a tulajdonképi elmélet azonban csak természet-tudósoknak fog föltétlenül tetszeni; oly természet-tudósoknak, kik a polgári történet nehéz s komoly kutatásait figyelemre nem méltatva, néhány meglepő inkább, mint helyes gondolat-tal a történetírók feje fölött azonnal archimedési álláspontra akarnak helyezkedni. Mint már megjegyeztük, ez elméleten ketten dolgoztak. De van még egy harmadik Du Bois-Reymond. A nagynevű természettudós és jeles stylistá kitünő ügyességgel s előkelően forog a polgári történet padlózatán is. S ilyenkor néha, ünnepélyes ülések alkalmával elismeri, hogy végre is vannak fejedelmek, «kik bölcsesebbekké is lesznek»; s elismerését azzal is kifejezi, hogy a berlini egyetemet a fejedelmi palotával szemben e királyok «szellemi testőrségévé» avatja. Ilyenkor Du Bois-Reymond az anthropocentrikus perspectiva álláspontjáról beszél. De ha azután néha-néha a XVIII. század egy jellemző alakjáról szól, érzi az ember, hogy egész előszere-tetével tárgyába olvadt. A többi közt La Mettriet oly élénken tünteti elénk, hogy nem csodáljuk, ha Menzelnek kedve kerekedett megrajzolni, a mint Nagy Frigyes Sans-Souciban, híres asztala mellett a *L'Homme machine* nagy hahotájú és épen nem udvari modorú szerzőjével beszélget. De erről és sok más szép, tanulságos és gondolatkeltő dologról, miket Du Bois-Reymond könyve magában foglal, a *Budapesti Szemle* szerkesztőjének engedelmével más alkalommal beszélünk.

P Á Z M Á N Y P É T E R.

Második és utolsó közlemény.*)

IV.

Pázmányról, mint íróról, a ki igazságosan akar ítélni, nem tévesztheti szem elől, hogy írói és szónoki tevékenységének gyümölcsei nem önálló, mintegy művészi célra irányultak, nem üres órák gyönyörűségére szánvák, sem korlátlanul rendelkezésre szolgáló idő aggodalmas latolgatásának eredményei, hanem elkeseredett harcznak, hol hevenyében előrántott, hol higgadtabb készüllettel kovácsolt fegyverei, a melyeknél nem a díszítés volt alkotójokra legfontosabb, hanem aczéluk ruganyossága és éle. Sikeröket sok részben alakjuknak köszönik, a melynek leleményes tökélye messze fölülmúlja az egykorú protestáns írókét, habár némi tekintetben ezek nyelvezetében, szófűzésében és eszmekapcsolatában lelte föl Pázmány az előkép körvonalait, a melyeket gazdagabb árnyalatú, erőteljesebb rajzzal és ragyogóbb színezettel utánzott; köszönik egyébként szerzőjük egyéniségének is, a ki a közvetlen érintkezés, a személyes rábeszélés által nem egyszer oly térítői diadalt aratott, a melynek viszhangja az egész országot betöltötte, s számára utóbbi hasonló vállalkozások útját egyengette, sőt mintegy legendát teremtett, a mely Pázmánynak tulajdonította az összes térítési munkát, a melynek pedig ő, habár tekintélyes, de nem egyedüli tényezője volt.

Tagadhatatlanul ebben a szerencse is kedvezett Pázmánynak, bizonyára leginkább azért, mivel a döntő pillanatot jól meg szokta választani és nem igen mulasztotta el többé.

---

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 119. számában.

Tudott várni s vártni, értette az idő segélyének fölhasználását; maga azonban soha sem habozott, s így másoknál is gyorsan vethetett véget a kétségeskedésnek. Így keletkezett ellenállhatatlanságának hírneve, a mely munkáira visszaháramlott, valamint hogy részben azokból támadt. Egyébiránt a viszonyok elősegítő mozzanatai sem hiányoztak, és pedig úgy a különleges hazaiak, mint az általánosak. Még az oly kész akarva részrehajló s majdnem öntudatosan kritikánélküliséggel vázolt korrajzban is, mint a minőt ez időről Ipolyi Árnold nyújt, kitetszik, hogy az ország nyugati, királyi hatalom alatt álló felében a társadalmi helyzet és a fölhasználható eszközök tekintetében mily csaknem összehasonlítást kizáró különbség létezett a katolikus és a protestáns klerus körülményei közt. Amaz, bármit merényel, biztosítva, az udvar befolyása által támogatva, az alkotmány szerint is még mindig gazdag és hatalmas főurakból álló első rend; a protestáns papok és tanítók ellenben szegények, oltalomban gyöngék, folyton azon veszélynek kitéve, hogy bármikor vallást változtat a földesúr, elűzetnek; szakadatlan zaklatásokkal háborgatva, bizalmukat csak a nemzet szunnyadozó erejébe, nem pedig állandóan éber ellenőrködő hatalomba helyezhetik. Hiszen Veresmarti áttérésének történetében nyomról nyomra szemlélhetjük: először hogyan veti büntetlenül börtönre a nyitrai püspök a kálvinista prédikátort; e megfélemlített, hívságos, nagyravágyó férfiú hogyan iparkodik azután apostasiáját úgy intézni, hogy azzal egyszersmind számba veendő érdemeket is szerezzen; minő dolyffal szól társaihoz, a kik csak a botrányt igyekeznek elkerülni, s irányában a végletekig engedelkenyek és szelidek; mily silány dicsekvéssel negélyzi, hogy gyűléseken és zsinatokon vallási vitára szólította föl őket; szerinte természetesen a nélkül, hogy legyőzhettek volna; hogyan kénytelenek kitérni minden érdemleges összetűzés elől, a melyben világi büntetésekkel úgy sem kölcsönözhetnének súlyt jogos fölindulásuknak; hogyan dörgölődzik szüntelen még később is elhagyott régi hittársaihoz, s iparkodik őket arra édesgetni vagy kényszeríteni — képzelhető hiába — hogy elismerőleg vagy barátságosan nyilatkozzanak felőle, s hogyan hivalkodik, mikor őt feleletre sem méltatva, tőle elfordúlnak. A világi állás és jutalmak előnyei ekként kizárólag az egyik fél részére szolgáltak; a másik folytonos

kétségben élt, a melyben a legkisebb vigyázatlanság vagy pillanatnyi elbizakodottság is vészt hozhatott fejére, s a mely számos tekintetben elkedvtelenítőbb volt a nyílt üldöztetés állapotánál; hiszen ez még a vértanúság példáival is gyakran edzi a hívek lelkiületét; míg annak érzete, hogy egyenlőtlen fegyverrel, kedvezőtlenebb állásból kell harczolni mindig, hogy a szökevények ellen fegyelmet nem érvényesíthetni, s a tudat, hogy a saját vallási és politikai érdekek, sőt meggyőződések is belsőleg összeütközésbe jöhetnek egymással, okvetetlenül csakis lehangoló lehet. De e mellett még tetemesen javára szolgált a katolikus egyháznak egysége és szabatos, szilárd, szervezete, a melyekkel szemben a protestantismus csak többfelé szétforgácsolt törekvéseket és csupán kezdetleges, lágy, határozottságra még nem tömörült egyházalkotmányokat volt képes fölmutatni. A hev és a forró hit, az újdonság ingere és a lélekhez szóló erkölcsi fölháborodás ereje, a melyekkel kezdetben oly gyorsan hódított a reformatio, tetemesen csökkentek a föllépte óta lefolyt első század alatt; hatályukat pedig nem pótolhatta még pusztán alakuló felben levő hagyománya, se lélekemelő benyomást nem gyakorolhatott a dogmatikus versengések látványa, a melyek e korban Angliától egész Erdélyig a protestáns felekezetek kebelében mindenütt kiméletlenül kitörték, s az egyetemleges közösség érzetét gyöngítették, gyakran megsemmisítették. Alkalmas lehetett e körülmény szintén némi közöny előidézésére, bizonyos elidegenedés terjedésének előmozdítására az egyházi élet iránt a lanyhább világiakban, kivált Magyarországon, a hol mindig mélyebb érdeklődést gerjesztettek a felekezetek politikai és hazafias vonatkozásai, mint elvont elméleti tanaik, vagy theologiai vitákban elfoglalt állásaik. Nálunk kizárólag a jezsuiták s föltétlen hozzátartozóik követtek tisztán egyházi szempont által irányzott politikát, s e tény nagyban fokozta erejüket a többiekkel szemben; őket nem tekintve pedig téved, a ki azt tartja, hogy itt bármely egyéb pártot magában a theologiai hit vezérelt volna, mert a valóságban ellenkezőleg a világi politika indokai lettek nálunk mindig túlnyomókká a vallásiakban követett magatartásra nézve; eltérőleg némely más európai országban főnforgó esettől, hazánkban nem annyira a vallásiak viseltek politikai, mint inkább a politikaiak neha vallási színt.

Egyébiránt, ha e részletesebb, gyakran ugyan döntő

eredményű, de túlnyomólag mégis csak honi jelentőségű tényezőket el is mellőzzük, meg kell vallani, hogy a XVII. század elején általában mélyebben érinthették a kedélyeket az ellenreformatio pusztán szellemi eszközei is, mint az új hitéi. A protestantismusnak sohasem az képezte tulajdonképeni becsét és erejét, a mi benne rejlenni látszott, hanem mindig az, a mi belőle korról korra szinte váratlanul fejlődött. Luther és Calvin tanai magokban keveset nyomtak volna az emberiség történetében, ha közvetlen alapúl és alkalmúl nem szolgálnak Melanchton és Grotius, Milton és Locke, Leibnitz és Lessing, Kant és Schleiermacher, Rousseau és Burke gondolkozásának, s az őket környező és követő iskolák és írók nagy tömegének; míg közvetve előidézték úgy a katholicismus regeneratióját a XVI. században, mint a jansenismus nagy-szabású kifejlését a XVII. században, valamint Bayletől Montesquieuig, Voltaireig és az encyclopædistákig a kritikai szellemet a XVIII. században. E fejlődés sejtelve azonban csak homályosan derengett 1600 körül az elmékben, sőt a protestáns érzületben is vajmi kevés nyoma volt még a későbbi erkölcsi fölindulásnak, a mely a német pietismusban és az angol puritanismusban, majd methodismusban a belső lelki vallássosság újjászületését eredményezte s háttérbe szorította a tan- és alakszerű elmélkedések jelentőségét. Pedig a míg merő hitcikkelyek körül forgott a kérdés, tagadhatatlan fölénye volt mindig a katolikus egyháznak, s mihelyt a tekintély terén mozgott a vita, azon tekintélylyel szemben, a melyre Róma hivatkozhatott, hátrálnia kellett szükségkepen minden másnak. A katolikus egyház tanai a tridenti zsinat meghatározásai által tisztán fölfoghatókká, határozottakká, szabatosakká váltak, s megfelelőkké a kor hangulatának s szellemi igényeinek; a mi még fontosabb volt, a fegyelem, a lelkiek kiszolgáltatása, az egyház igazgatásának erkölcsi megtisztultak a botrányoktól, a melyek előbb a kedélyeket elidegenítették; nem maradtak többé alatta, sőt bátran állíthatni, még fölébe is emelkedtek azon idők nemzedéke átlagos követelményeinek. Mindezekben tehát akkortáiban a római szervezet visszanyerte az előbb elvesztett tért, a belső különbség közötté és a protestantismus között lényegileg már nem az eszmei tartalomra, hanem a hajlamokra vonatkozott; inkább a jövő irányokra terjedt, mint a tényleges fölfogásra.

Hiszen így volt ez a történet megannyi oly korszakában, a midőn az emberi elme saját függetlenítése kísérleteitől ideiglenesen kifáradva, a múlthoz fordúlt ismét pihentető támaszért; ilyenkor mindig a katholicismus nyert; az ily szakok leteltével pedig az új lendületre indító erélyt csak a régi állásokból való kilépés keltheti föl, nem a megülepedett hatalmak alapjainak pusztá vizsgálása és vitatása. Az új terv szerinti építkezés rendszerint rombolással jár; ritkán fér meg azon korban, a mely a fönmaradottat iparkodik erősíteni és tatarozni, s a melynek, ha választása van több közt, nagyobb a kedve természetesen a legtágasabb és már is legerősebb létezőt tovább szilárdítani. Ugyanezért, a mióta a vallási érdek, mint az emberi társadalmakat irányzó, hanyatlani kezdett s másnak engedni tért, az új kezdeményekét mindig a visszahatások sorozata követi, habár gyöngülő hullámzással és csökkenő körökkel. A reformatio ellepte majd az egész művelt világot; az ellenreformatio visszanyomta, de bizonyos korlátokon túl el nem söpörhette. A pápai eszme uralmát megmaradt határai közt utóbb ismét új támadás ingatta meg, ez azonban nem a protestantismus kebeléből indult ki, legalább nem közvetlenül, hanem az egyéni ész és lelkiismeret nevében egyrészt a rationalismus, másrészt a nemzeti föltétlen közakarat képviseletében a francia forradalom táborából: erre újból következett vallási, egyházi restauratio is, látszólag ki nem merülő erővel, azonban ismételve ellenáramlat támadt az újkori, bölcseleti, gazdasági és politikai alapokon nyugvó szabadelvűségben, míglen ez a tekintély erzületét megint fölhívta maga ellen, alapot szolgáltatva így az ultramontan mozgalomnak, a melylyel szemben napjaink nemzedékének egy része viszont a szerves és történeti fejlődés tanát igyekszik érvényesíteni, nem előzetesen s kétségen fölül igazaknak vallott tantételekből következtetve, hanem a tapasztalt eredményekből visszafelé okoskodva. E változatok mindegyikében ekként új meg új alapról indult meg kivétel nélkül a tovafejlődés; az időközökben fölmerülő régi fölfogás saját fegyvereivel legyőzhetetlennek mutatkozott mindig, és csak is az emberi elme által meghódított új szellemi birodalmak segélyforrásaival képes ellene bárki küzdeni. A korszakok ingája szabályszerűen hol alászáll lengésében, hol fölfelé hajt ismét; az egyik nemzedék ismeretlen, viszonylagos igazság

keresését tüzi ki céljául; a következő megint régen föltalált-nak vélt, ősi birtoknak tekintett föltétlen igazság föntartásán, megóvásán buzgólkodik; ilyenkor pedig a mérleg mindig azon nézetek javára szokott eldőlni, a melyeknek gyökerei legmesz-szebb visszahatolnak a múltba, a melyeket eredetökig a kutató szem legkevesbbé képes kísérni, és a melyek tövéhez a legtöbb kedvelt emlék, megrögzött szokás, sőt megcsontosodott előítélet fonódik.

Kétséget nem szenved ez ismérvek szerint, hogy a kémé-letről megfélemedező szellemi harcz ellenere, melyet mind a két fél mérgezett fegyverrel folytatott, nem forradalmi, hanem a hagyományra és tekintélyre hivatkozó természetű volt a kor észjárása, a melyben Pázmány szerepet játszott; nem jövő jobb után áhitozó, hanem a fönnálló ellentétesek közt egynek is, másnak is tökélyét bizonyítgató, a múlt tanúsa-gaiból kierőszakoló minden tudománya. A *«quod semper, quod ubique, quod ab omnibus receptum est»*, a mindenkor, mindenütt és mindenki által való elismertetésnek — a mit saját javára kezelni Róma oly mesterileg értett — a *«securus iudicat orbis terrarum»*, a föld kereksege biztos ítéletének jelszavai ekkor ülték legfényesebb ünnepeltetésöket; ezek ké-pezték az alaphangot, a mely a végtelen feleselések alatt foly-ton hallatszik; e talapzaton iparkodik Pázmány ellenfelei közül kiemelkedni, annál nagyobb nyugalommal és biztonság-ban, mivel azt védsánczokkal övezik körül szerzetének retteg-tető híre, a pápai bátorítás, az udvari kegy, a primási párt-fogás. Nagyobbak voltak azonban már is szolgálatai, sem hogy továbbiakat ne vártak volna tőle; nagyobb a képessége, sem hogy az irodalmi és magántéritői körre maradhatott volna korlátozva; kénytelen és kész volt, ingoványosabb talajra is kilépni s bőséges erejét változatlan föladatainak a gyakorlati politika mezején is szentelni.

Szereplésére e tekintetben első ízben az 1608-iki ország-gyűlésen nyílt tér, bár arra való készülétének már az előző evben nyoma mutatkozott, midőn kifejezi aggodalmát, hogy előreláthatatlan zavarok következnek be, ha csak minden, a mit a felekezetek fejei kívánnak, nem engedélyeztetik, vagyis ha csak a királyi felség tekintélye meg nem elégszik egyedül czímével és a katolikus vallás el nem torzittatik valami anglikán egyház-félévé, a minek elhárítását az Isten kegyétől

várja. A jezsuita rend képviselőjében kiküldve, leleményes és körmönfont emlékiratot intézett a katolikus rendekhez a jezsuiták törvényes följegozítása és birtokképesége tárgyában. A bécsi békekötést, noha a főpapság az ellen tiltakozott, első sorban épen saját védnöke, Forgách mégis elismeri, de csak azért, hogy betűjének látszólagos magyarázásával szellemét s az ország kétségtelen többségének szándékát megghiúsítsa. Oly érveléssel él, a melyet azóta gyakran a legkülönbözőbb helyzetekben fölhasználtak a Curia védői, s a mely az egyéni lelkiismereti és felekezeti szabadságból egyes egyházi intézmények, rendek és jogok korlátlan érvényesítésének hatalmát követeli a katolikus egyház, sőt minden szerzete számára. Mivel a katolikusoknak visszaadandók a zavarok idejében tőlök elvett templomok, ebből azt következteti, hogy nem is egyszerűen a katolikusoknak, hanem épen a jezsuitáknak vissza kell adni a túróczi és sellyei templomokat. Mivel a VI. czikk azt rendeli, hogy a prépostságok és apátságok előbbi állapotukban megmaradjanak, a törvényes befogadás nélkül a jezsuitáknak adományozott túróczi prépostságnak a jezsuiták részére való visszaszolgáltatását kívánja. Párhuzamba helyezi a jezsuita rendet a nemesség vagy a városok rendjével, a melyeknek el lehet marasztalni egyes bűnös tagjait, de a melyeket egészen süjtani nem szabad. A nemesi szabadságokból származtatja e mellett a jezsuita rendbe való belépés, és a rend fegyelme alatti cselekvés jogát is.

A furfangos okoskodás azonban nem használt. Az országgyűlés többsége a jezsuitákat Magyarországon ingatlan javak birtoklásától eltiltotta, s a főpapságnak látszólag csak az óvás-emelés menedéke maradt meg. Tanulságos azonban, a mi következett: a törvény kijátszása. Pázmányt bízták meg, hogy módot találjon a birtokok jövedelmeinek a társaság számára való megtartására s a birtokoknak magoknak kedvezőbb időig biztosítására. Ezt ügyesen úgy oldotta meg, hogy egyszerűen barátjára, a megbízható Pethe László kamaraelnökre ruházta át a jezsuita birtokokat, a ki azokat addig kezelje saját nevében, míg a jezsuitáknak fekvő javak birtoklása újból megengedtetik; majd később maga is, mint túróczi prépost, Forgách utódjaként a prépostság javait azon törvénytelen, bár már elődje által is elvállalt kötelezettséggel fogadta el, hogy jövedelneiből az első évben ket ezer, a következő évek-

ben három-három ezer forintot fizet a jezsuita-atyáknak, a mikor pedig az ország törvényei állandó javak bírását a Jézus-társaságnak újra megengedik, azon prépostságot haladék és vonakodás nélkül fogja nekik átengedni.

Érdekes e mellett azon érvelése, a melylyel az udvar fölszólítására az 1608-iki országgyűlés alatt véleményét előadta az iránt, vajon a vallás szabad gyakorlatának törvény útján való szentesítése megegyeztethető-e a keresztyén fejedelem kötelességeivel. Kifejti itt, hogy a hamis vallás terjedése nagyobb csapás a török rabságnál is, hiszen a pokolból, a hova a hamis vallás vezet, menekülés nincsen; ennél fogva a fejedelem, a ki vallásszabadságot enged, felelős mindazok elkárhozásaért, a kik az engedmény következtében a hamis valláshoz csatlakoznak. Ez indokokkal szemben azonban fölhozza azt is, hogy különbséget kell tenni a keletkező és a meggyökerezett tévtanok közt. Amazokat múlhatatlanul ki kell irtani, emezekre nézve tekintetbe kell venni azt is, hogy mi tanácsos. Czélszerűbb engedményeket nyújtani, hogy elveszett előnyök visszaszerzésére időt nyerjünk, mint az engedményeket megtagadva, mindent örökre elveszteni. Az erőszakos eszközök alkalmazása nagyobb bajokat idéz néha elő, mint a melyeket azokkal elháríthatni. A protestáns rendek inkább készek török vagy tatár uralom alá adni magokat, mint lemondani vallásuk szabad gyakorlatáról; ily körülmények közt nem az a kérdés, mi van megengedve, hanem az, mit lehet kivinni. Jellemző különben, hogy e vélemény lényegében azonos azzal, a melyet a prágai jezsuiták adtak a csehországi vallásgyakorlatra nézve. Az elaltatás taktikája sugallta azt, hogy a gondatlan biztonságban élő annál könnyebben leigáztathassék. Nem annyira Forgách politikájának felel ez meg, mint Khleslének, az ekkor mindenható bécsi miniszterének, a kinek pár évvel utóbb Pázmány teljesen megnyerte bizalmát s a kinek nagyrészt köszönhette nemsokára esztergomi érsekké kineveztetését. Nem is feledkezett meg soha a jótéteményekről, a melyekkel a rokon szellemű bíbornok elhalmozta; s azon szívósságra nézve, a melylyel Pázmány barátjaihoz ragaszkodott, emlékezetes, hogy akkor sem szakította meg vele az összeköttetést, midőn megdöntötte a hatalmas államférfit a Ferdinand majdani uralkodója tudtával intézett palota-forradalom, a kinek pedig szintén rendit-

hetetlen híve volt; sőt Rómába is szívesen fordul a száműzöthöz leveleivel.

Hogy mennyire volt egyébiránt őszinte a bécsi békekötés elismerése, kitűnik azon tiltakozásból, a melyet Forgách az ágostaiaknak az 1608-iki törvényczikkek alapján tartott zsolnai zsinata ellen, kétségen kívül Pázmány által, vagy legalább Pázmány befolyásával szerkesztve, kibocsátott. Ebben óvást emel mindazon határozatokkal szemben, a melyek által az ágostai egyház önállóan szervezkedett, s a melyek a kánonjogtól eltértek. Megtámadja a superintendentensek választását, hatóságát; törvénytelennek s jogbitorlásnak nevezi a protestáns esperesek kirendelését; követeli a protestánsoktól a census cathedraticus fizetését a katolikus főesperesek számára; ügyeiket az egyházi bíróságok részére igényli; a végzéseket érvényteleneknek és semmiseknek nyilatkoztatja; kimondja az eretnekekre a kiközösítés büntetését, s fölhívja a püspököket, apátokat, prépostokat és főespereseket, hogy jogaikról le ne mondjanak, hanem azokat híven gyakorolják, s a kik azok ellen cselekszenek, azokat egyházi törvényszék elé idézzék. S midőn a protestánsok e tiltakozás elleneben öngazolást tettek közzé, Pázmány leplezetlen dühvel és maró gúnyjának fekezetlen kitöréseivel gyalázó irattal támadta meg őket, annak ellenére, hogy éppen röviddel azelőtt csak az evangélikus Thurzó nádor békítő közbelépése mentette meg az országgyűlés elé idéztetéstől és megbüntetéstől, a melylyel szemben, hogy minő alkotmányos érzületet táplált a Forgách udvarának levegőjét szívó szerzetes, kitűnik azon kijelentéséből, hogy a vallás ügyében fölmerülő viták és tévedések az egyházi törvényszék, nem pedig világi bírák hatásköréhez tartoznak, s ezért ő csak főpásztora vagy a pápa követe előtt igazolhatja eljárását.

Néhány csendesebb esztendő következett, a melyeken át a nagyszombati zsinaton való részvétel, a *Kalauz* kiadása, az Alvinczivel, a Zvoranichsal és Nagygyal való vitatkozgatások foglalták el. Majd Rómába utazott 1614-ben, hogy Forgách megbízásából a Nagyszombatban megalapítandó jezsuita tanintézet fölállításával kapcsolatos nehézségeket elhárítsa, de kétségtelenül oda küldve azon szándékkal is, hogy személyes összeköttetéseket szerezzen, s azon nagyobb szabású szerepre előkészülhessen, a melyet Forgách és Khlesl már akkor ter-

veltek számára. Félév múlva római, s rövid gráci tartózkodásából visszatérve, ismét Forgách kíséretébe lépett, s Bécsben a törökkel folytatott békealkudozásokban vett részt. De közeledett életének nagy forduló pontja; 1615 október 16-dikán Forgách meghalt. Pázmányt, a ki a katolikus mozgalomnak ekkor tagadhatatlanul előterében állott, az udvar az esztergomi érsekségre legalkalmasabb gyanánt szemelte ki; s habár a titkos föladások, a melyek a püspöki székekre jelöltek ritkán szokták megkímélni, ezúttal sem maradtak el, a Curia nem késett beleegyezését kinyilvánítani. Csakhamar megtörténtek a lépések, hogy a jezsuitarendi fogadalomból származó nehézségek eloszlattassanak; s a király Pázmányt 1616 ápril 25-dikén túróczi préposttá, szeptember 28-dikán pedig esztergomi érsekké nevezte ki.

V.

Pázmánynak a primási székre való emeltetése kizárólag a pápai nuntius és a német miniszterek befolyásával történt, talán az elhúnyt érseknek, Forgáchnak, kívánsága szerint, valamint állítólag néhány katolikus főúr küldöttének sürgetésére. Szívesen vette e kinevezést Ferdinand főherczeg is, a ki a kegyelt jezsuita-társaságból az érsekségbe lépő főpapban a vallás és háza támaszát örömmel üdvözölte. A magyar tanácsosok véleménye ellenben ez ügyben nem kéretett ki, sőt még a magyar főpapságot sem hallgatták meg, a melynek pedig több tagja maga is reményeket táplált ez állásra. Természetes tehát, hogy itthon, nem tekintve néhány sietve szerencsét kívánó egyházit, gyanúval, sőt ellenszenvvel fogadták a hírt; bár Khlesl rögtön megnyugtadni igyekezett Thurzó nádort annak kifejtésével, hogy «midőn Pázmány a Jézus-társaság tagja volt, számos kötelezettséggel bírt, most ellenben, midőn fogadalmaitól feloldoztatván, közpályára kerül s az ország főrendei között foglal helyet, más módon fogja valószínűsíteni azt, a mit Magyarországon a közjó előmozdítására czélszerűnek lát». Ennek azonban az ország többsége nem hitt; s fokozta ez aggodalmakat Pázmány kétszínű magaviselete azon kényes diplomatiái küldetésben, a melyben a közbeeső hónapok alatt még mint túróczi prépost járt el. Homonnai

Drugeth Felső-Magyarországon támadást forralt Bethlen Gábor ellen, saját magának akarván megszerezni az erdélyi fejedelemséget; tudvalevőleg e terv összeköttetésben állott az 1615-ben Bécsben a Portával folytatott alkudozásokkal, a melyekben Pázmány is részt vett s a melyek kapcsán fölvilant az eszme, a törökkel szövetségbe, Erdély függetlenségét megrontani. Azonban Ali, budai basa, ez irányban várt ígéretei kétéseknek látszottak; Bethlennek Konstantinápolyban sikerült a szultán jóakarátát megnyerni; a hajdúság, a melyet Bécsből fölhasználni reméltek, inkább Erdélyhez szitott; a Kassán összegyűlt felső-magyar rendek nagyobb kedvet mutattak Homonnai ellen fölkelést indítani, mint mellette ragadni fegyvert. Pázmány ennek következtében azzal bizatott meg, hogy a nyugtalankodókat kibékítse; Homonnait, különben személyes barátját, terveiről lebeszelje. Úgy látszik, hogy midőn ezt eszközölte, egyszerűen várakozásra s a kísérlet jövődő megújítására biztatta. Minden esetre ellenséges érzületet keltett maga ellen. A nyomban ezután tartott újabb kassai gyűlés végzései közé fölvetetett, hogy «Pázmány Péter jezsuitát a rendek testi-lelki ellenségeknek tekintik, mielőbb hagyja el Magyarország felső részeit, hova a békességnek nem helyreállítására, hanem teljes megzavarása végett jött; lehetetlennek is tartják, hogy ő, ki e mozgalmak egyik fő oka, hajlandó lenne, állandó béke tárgyalásában, annál kevésbé létrehozásában fáradni». Bethlen maga is kifejezte gyanúját, hogy ha Homonnait komolyan meg akarták volna fenyíteni, bizony nem papot küldtek volna ennek eszközzésére. Pázmány ugyan írt rögtön a királynak is, a nádornak is önigazolása végett, s könnyű volt nevetségeseknek tüntetnie föl a kalandos híreket, a melyeket a féltékeny és a magasabb diplomatiában kevésbé járatos vidékiek felőle elhittek és terjesztettek. Lényegileg azonban a következő év eseményei, a midőn csakugyan pártfogásába vette Homonnai kísérleteit, igazolták a gyanakvást, a melyet irányában tápláltak, s hosszabb időnek kellett eltelni, míg magas méltóságában nem csak a kicsinyes fondorlatok emberének, hanem komolyan számba veendő államférfiúnak bizonyult a méltán nehezen feledő közönség előtt is.

Tényleg mindazonáltal el kell ismerni, hogy mind haláláig önálló eszmék után, egységes, kapcsolatos terv szerint indult politikájában. Az ellenreformatio sikeres kivívására

fő fontosságúnak vélte mindenekelőtt a klerus hatalmának, vagyonának, alkotmányos állásának gyarapítását, illetőleg a főpapságnak valóban első helyre emelését az ország kormányzatában. Hogy ezt eszközölhesse, mindig a magyar körülmények tekintetbe vételével ugyan, de egyáltalán nem magyar szempontból, föltétlenül támogatta az udvari párt minden kívánságát, a mennyiben ez az eszélylyel megfért, úgy a trónöröködést, valamint a német katonaság Magyarország végváraiba való befogadását és ott állandósítását, valamint a királyi hatalom terjesztését illetőleg; s e mellett, a hol céljai előmozdítására hasznosnak látta, csekélységekben a magyar alkotmány védelmének igényét meg tudta saját számára őrizni. Viszont a katholicismus érdekein kívül föltétlenül ismerte és buzgón fölkarolta a habsburgi házait is az európai mozgalmak diplomatiái bonyodalmaiban, és ennél fogva nem annyira a magyar tanácsosok körében és észjárásával összhangzásban szerepel, mint inkább, kivált II. Ferdinand alatt, azon néhány bécsi udvari meghitt államferfival egyetértőleg, a kik a császárság ügyeire nézve e korban döntő befolyásúak voltak; így neve tulajdonképen nem is Forgách Zsigmondéval, Eszterházyéval s más magyar világiakéval említendő egy sorban, hanem helyesebben Khlesléhez, majd Eggenbergéhez és Dietrichsteinéhez illik. Végre az erdélyi magyar viszonyokra nézve mély bizalmatlansággal volt eltelve minden, azokban bármely részről szereplő személyiség iránt; nem kalandos kísérletektől vagy egyéni változásoktól várta az idevágó kérdések megoldását, mint inkább európai tényezők befolyásától; ugyanezért gyakran türelmesebbnek és engesztelékenyebbnek látszott kortársainál, midőn pedig csak az egyensúlyt akarta föntartani, a melynek megzavarásától egyelőre gyökeres javulást úgy sem remélhetett.

Már kinevezése alkalmával kitűnt meggondoltan eltökélt szándéka, a főpapság jogainak nem csak semminemű csorbítását el nem tűrni, hanem tekintélyét lehetőleg növelni, a mire leghatályosabb mód gyanánt a jövedelmek fokozása, illetőleg az azokkal kapcsolatos terhek csökkentése kínálkozott. Az esztergomi érsekség vagyona ugyan akkor sem volt csekély; elhibázott egy gyakran hangoztatott és az újabb történetírók egyike által is elfogadott azon nézet, hogy az egri, váci és veszprémi püspökségekkel együtt összesen csak 60,000 frtra

rúgott volna az évi jövedelme; maga Fraknói körülbelül 80,000 forintra számítja Pázmány székfoglalásakor egyedül a primási bevételeket, a melyekből azonban tisztán csupán mintegy 25—30,000 forint maradt meg kezében: eléggé tekintélyes összeg, ha a pénz akkori értékét, a jelenlegit mintegy háromszorta fölülmúlót, számba vesszük. Pázmány különben ezt mindenféle úton-módon rendkívüli mértékben tudta fokozni; s tulajdonképen ő újabban visszaszerzője, illetőleg megalapítója azon óriási vagyonnak, a mely bárminő megfelelő közjogi kötelezettség nélkül tünteti ki az utolsó két század óta Európa minden országának főpapsága közül a magyart. A kamara ugyan azt kívánta, hogy mielőtt kineveztetik, az érsekújvári őrség zsoldjának fődőzesét magára vállalja; erre azonban Pázmány rendkívüli ügyességgel azt válaszolta, hogy kineveztetése előtt tárgyalásokba nem bocsátkozhatik, mert «az egyházi javadalmak adományozása előtt bármily fizetést ígérni, vagy az egyház valamely előnyéről lemondani annyit tesz, mint a simonia bűntényét elkövetni, a mely az adományozást semmivé teszi, és úgy arra, a ki a javadalmat adományozta, mint arra, a ki azt elfogadja, egyházi büntetéseket von». A mikor pedig az őt érsekké emelő okirat ennek daczára aláíratott, Pázmány, bízva a hatalmas Khlesl miniszter és a császári kamara elnöke közötti ellenségeskedésben, ismét vonakodott bár miben is engedni. A gyöngé királytól biztosító iratot nyert, hogy az érsekség minden régi jogai és javadalmai, a melyek részben idegen kezekre jutottak, vissza fognak szereztetni. Se az újbáti katonaságra fordított morva segélyről lemondani, se az őrségnek ingyen gabonát szolgáltatni, se ezt ingyen öröltetni, se a kamara által vagy részére olcsón kibérlett tizedeket továbbra az addigi módon átengedni hajlandónak nem mutatkozott; sőt, midőn a magyar udvari kamara a bécsire hivatkozva, a javaiba való beigtatást késleltette, óvást emelt eljárása, mint az alkotmányba ütköző ellen, az ország szabadságainak sérelme, a német kamarától való törvényes függetlenség megcsorbitása czímén, annak ellenére, hogy másfelől egyáltalán nem akadt meg azon, hogy maga a császári kamarával egyezkedjék. Mindazonáltal követeléseit teljes mértékben érvényesíteni ezúttal nem volt képes. Csak is Mátyás halála után, midőn a pénzügyekben teljesen járatlan és rendetlen, mindent kegyenczeire pazarló II. Ferdinand ült

a trónon, sikerült Pázmánynak 1622-ben az újvári őrség zsoldja fizetésének kötelezettségétől teljesen szabadulni, s azt kizárólag a kamarára áthárítani. Ez eredménytől fölbátorítva, azután sürgette, s kieszközölte az érseki pisetum visszaadását, a mely hajdan ellenszolgáltatásként adatott a pénzverésnél való fölügyeletért, most csaknem egészen tiszta jövedelmi forrásnak mutatkozott. Hiába erősítette a kamara, hogy ennek megváltása fejében lett tulajdonképen a szentkereszti birtok az érsekségnek adományozva; bebizonyítani nem tudta, s Pázmány ismét nyertes lön. A tizedeket illetőleg, a melyeket a kamara addig olcsón bírt berben, a maga személyére nézve időről időre engedményeket tett ugyan; állandó szokássá s joggá azonban az addigi gyakorlatot nem hagyta tömörülni. Féltékenyen őrizte így legcsekélyebb vagyoni kiváltságait is, mindvégig megtagadva a malomépítési jogot az újvári őrség számára, sőt mindannyiszor csak külön kérelemre utalványozva részére füveltetési helyet is. Tüzetes tervet dolgozott ki az egyházi javak visszaszerzésére; a királytól nyilatkozatot kért és kapott, hogy azokat világiaknak adományozni vagy zálogba adni többé nem fogja; gondoskodott az elzálogolt szentgothárdi birtok kiváltásáról azon szándékkal, hogy annak jövedelmeiből azután mindig új meg új elzálogosított egyházi birtokok váltassanak ki, s így egy örökké növekvő alap keletkezzék a katolikus vallás terjesztésére. Magánosoktól is a mit lehetett, visszaszerzett; sőt egy ízben rokonait is, igaz, nem nagyon közelieket, megintette, hogy álljanak el igényeiktől Kerekire, a mely jószág valaha az egyháztól raboltatott volna el. A főpapok végrendeleti jogára nézve szintén megállapodást hozott létre királyi jóváhagyással, a melynek értelmében a kamarának azokból többé semmi rész nem jutott. Az üresedésbe jött egyházi méltóságok rögtön betöltését hasonlóképen mindig szorgalmazta és keresztülvitte, hogy ekként a közbeeső jövedelmek az egyházi céloktól el ne vonassanak. Így minden áldozatot, a melyet a papi javaktól várt a közkinctár, s minden segítyt, a melyet az ország megalapításától fogva a főpapság a honvédelemnek nyújtani köteles volt, gyakorlatilag lehetőleg elejtetett, s nem csoda, hogy Eszterházy Miklós nádor majdan keserűen kifakadt, hogy «a ki az javát és zsírját bírja az országnak, többire majd ugyan senkit a fölkelő nemesek közé nem küldte-

nek». Igyekezeteinek sikerét leginkább az bizonyítja, hogy húsz évi érseksége folyamán állandó vallási s egyházi czélokra 800,000 frton fölül rendelkezett; a hadi költségekhez pedig a folytonos háborúk daczára, csupán vagy 150,000 frttal járult; ezenfölül unokaöccsének tetemes magánvagyonot szerzett, s mindig úri díszszel tudta udvarát s személyes környezetét eltartani, saját nyilatkozata szerint, jövedelmének körülbelül egy harmadával. Hasonló gonddal s az aprólékosságokig terjedő feltékenységgel örködött egyházi jogai fölött; gyakorolta teljes mértékben a primási hatalmat, s törekedett még Róma irányában is a magyar királyi igényeket érvényesíteni, a mint például az apostoli cím visszaszerzése, a püspöki kinevezések, és a címzetes püspökségek adományozása körül tett lépései, kifejtett emlékiratai tanúsítják, a nélkül mindazonáltal, hogy az első és az utolsó kíváncsi dolgában teljes sikert vívhatott volna ki. Mindenütt azonban, a hol nem elvbeli kérdésben állott a szentszékkal szemben, érvényesíteni tudta akaratát. A püspöki kinevezések életén át kizárólag az ő javaslata szerint történtek, ünnepélyes ígéretet vett II. Ferdinándtól, hogy sem maga, sem örökösei az esztergomi érseki széket soha üresedésben nem hagyják; s az alsóbbrendű helyek betöltésére előtte is, utána is példátlan befolyást gyakorolt szintén. Már 1617-ben kieszközölte, hogy az ifjú Pálffy Miklós, pozsonyi prépost, a kinek a primási székre való emeltetése s ennek Pázmány által csak ideiglenesen, administrator gyanánt, való betöltése egy pillanatig szándékolva volt, egyházi hivataláról eltávozott; helyére pedig a legbotrányosabb s legerőszakosabb magaviseletű magyar főpapot, Balásfy Tamást, juttatta, kétségen kívül azon irodalmi működés elismeréseül, a melylyel ez a protestánsok ellen intézett munkáit fölülmúlhatatlan nyereségű, de tagadhatatlanul szellemes tollával támogatta. Utóbb is, mindennemű visszaélés és vétség ellenére, a melyet Balásfy minduntalan elkövetni később sem szűnt meg, tekintélyével védeni tudta, a mellett, hogy felsőbbségével némileg feken tartotta; holmi apró egyházi töredelmezésekkel fegyelmezte, még akkor is, midőn Balásfy javadalmakat halmozni igyekezett, s jogellenesen a pápához fordult engedély és pártfogás végett; de Pázmány a megérdemlett büntetést fejről ennek daczára el tudta háritani, sőt barátjának mind magasabb egyházi méltóságokra való előléptetéséről is gondoskodott. A kalocsai érsek

irányában továbbá primási hatóságát két ízben is erélyesen megóvta; a hazai jogot szorgosan érvényesítette Domitrovich zágrábi püspök ellen, Hervoic illetéktelenül kieszközölt csanádi püspöki címe ügyében; erélyesen megvédte Ergelics zágrábi püspökké kineveztetésének föntartását a nuntius sürgette Tomkó igénykedése ellenére; majdan viszont ügvelt arra, hogy az Ergelics elnöklete alatt tartott zágrábi megyei zsinatnak a nagyszombati zsinat határozmányaival ellenkező végzései érvényre ne emelkedjenek, illetőleg a pápai Curia által megsemmisíttessenek. Nagy figyelmet fordított maga zsinatok tartására, a papi fegyelmet és alárendeltséget, de egyszersmind a hívek lelki szükségleteinek ellátását is biztosítandó; egész tekintélyét latba vetette a pozsonyi, az esztergomi, a szepesi káptalanok megfélemezésére, az érsekiekkel ellenkező állítólagos jogaik lerombolására, a kanonoki állomások jövőndő szabályszerű betöltésére és arra, hogy a tagok kötelességeik teljesítésére szoríttassanak. Szigorúan ellenőrizte Pázmány az egyházi rendeket is: a pálosok körében elharpódzott visszaéléseket és fölmerült viszályokat, mint született pápai legatus, hatósága körébe vonva, orvosolni törekedett; a Clarissa-szűzek ügyeit előmozdította, s körükben a kemény rendet és a kánoni szabályokat érvényesítette; az idegen benedekszerzetűeknek Pannonhalmán való elhelyezését megakadályozta; viszont a sok részben hasonlóképen idegen jezsuiták lehető sokfelé megtelepítését és gazdag alapítványokkal ellátását, számukra templomok építését és ezek dús fölszerelését minden tehetségével elősegítette. Különös súlyt fektetett nevelő-intézetek létesítésére, a melyeket csaknem kizárólag a jezsuita társaság kezeire bízott; maga a nagyszombati egyetem is tisztán jezsuita intézetnek volt szánva. Egyébiránt a papok külföldi kiképzése ügyét is buzgón fölkarolta; Rómában a Collegium Hungaricumnak hozzáférhetőbbé és hasznosabbá tétele, Bécsben a Pazmaneum fölállítása maradandó emlékei azon készségnek, a melylyel a papság szellemi kiművelésének áldozatokat hozott.

A protestánsok tekintetében, a mennyiben érseki s földesúri hatalmi eszközei megengedték, kiméretlen szigorral járt el. A politikai alkudozásokban síma lehetett; eszélyes mérséklet vezette lépteit, kivált élete utolsó éveiben, ott, a hova parancsszava el nem hallatszott; de a minő szenvedélyes

és heves maradt mindvégig vitairataiban, olyan rideg és minden egyéb tekintetet mellőző volt a vallási üldözésben. Az 1618-iki országgyűlés után elterjedt róla a hír, hogy a püspökök és prépostok tanácsában annak lett volna szószólója, hogy «immár nem kell tovább halasztani az eretnekek kigyomlálását, mert jobb, ha az országot farkasok és rókák lakják, hogy nem mint eretnekek». De bár az egykorúak hitelt adtak e szavak valódiságának, a mint különböző, azon korbeli elbeszélésekből kitűnik, a melyek mindegyike még számos más hitelesítő mellékkörülményt és jellemzően élénk részletet tár föl, Pázmány ünnepélyes tagadásával szemben nem látszik valószínűnek, hogy éppen e kifejezéseket használta volna; ellenben ahhoz nem fér kétség, hogy ismételve kijelentette: «inkább hagyják pusztán jobbágyai a falvakat, sem mint hogy kegyúri jogainak ellenére a parasztok a templomokat saját magok számára igényeljek». S tényleg az úri gög és vakbuzgóság e sugallatát követve, birtokain mindenünnen kiüzte a prédikátorokat. Buzdította hittársait, hogy példáját kövessék, elannyira, hogy a harminczas években Eszterházy, a ki különben e tekintetben maga sem maradt nálánál sokkal hátrább, megbotránkozva a túlságosan szembe szökő eljáráson, abból bajt jósolt, kivált minthogy Pázmány nem akarta tűrni, hogy a protestáns urak hasonlóval fizessenek vissza, és a Thurzók által elkövetett esetben mértéket veszítve tört a megtorlásra. De nem állapodott meg a jobbágyoknál, a kikre nézve a földesúri hatóság eljárásának az akkori fölfogás szerint talán némi törvényes szint kölcsönözhetett; s a pozsonyi evangélikus polgárok is méltán panaszkodhattak elnyomási kísérletei s álnok mesterfogásai miatt.

Különben állásának nem csak egyházi kiváltságaira volt kényes a végletekig, hanem világi méltóságának elsőségét is követelte. A királyné koronáztatása után, 1622-ben, elfoglalta Thurzó nádor előtt az első helyet; a nádor panaszt tevén, a személyes befolyások iránt mindig fogékony király leiratában neki igazat adott, a miben meg Pázmány látván sérelmet, a saját részére viszont ellenkező szellemű nyilatkozatot eszközölt ki. Két évvel utóbb ismét a királyhoz fordult, fölhozván, hogy Nyitra megye közgyűlésén mindig az esztergomi érseket illette az első szavazat, a nádor utasítása következtében pedig egy alispáni intézkedés e jogát megszegi. Komolyabbá vált

azonban a primási és a nádori jogkörök közötti összeütközés Eszterházy Miklósnak 1625-ben nádorrá történt választatása után. Úgy látszik, hogy surlódások merülhettek föl már előbb is Eszterházy és Pázmány közt; legalább 1623-ból fönmaradt egy az utóbbihoz intézett királyi levél, a mely intést foglal magában, hogy «magáneset végett ne kedvetlenedjék el a közügy előmozdításában, hanem a fölségnek, a hazának védelmére szolgáljon azontúl is». De Pázmány, a minő állhatatos és ragaszkodó volt a személyes barátságban, épen oly kicsinyesen haragtartónak és gyűlölködőnek mutatkozott vetélytársakkal és ellenfelekkel szemben. Az 1625-ki országgyűlésen sem értettek sokban egyet; az 1626-ban Bethlennel és a törökökkel folytatott alkudozások alatt ismételve ellensúlyozni törekedett Pázmány a nádor tanácsait; valószínűleg az egyházhoz szilárdúl ragaszkodó horvátokat kegyelő befolyására vezethető továbbá vissza az, hogy Eszterházy nádor tüzetesen indokolt kifogásai ellenére Patatics István neveztetett ki ekkor királyi személynökké; valamint általában a király által betöltendő fontosabb világi állásokra nézve is minden eszközt fölhasznált javaslatai érvényesítésére. De, a mi mindezeknél jelentékenyebb volt, megtagadta ugyanez időtájban a nádor által királyi jóváhagyás alapján elrendelt nemesi fölkelesben való részvételt; s valamelyik káptalan jegyzőkönyvébe beigatott óvásában azt igényelte, hogy tisztjéhez és hatóságához tartozik, helyrehozni a nádor ellenében azt, a mit az alkotmányos jogokra vagy szabadságokra nézve sérelmesnek vél. Evvel sem elégedett meg s körlevelet intézett a megyékhez; egyszersmind rögtön Eszterházy magánérdekű ügyeibe is beavatkozott, s boszújában a nádor valamely rokona számára tervezett házassági dolga elé iparkodott akadályokat gördíteni. Az 1629-iki nagyszombati zsinati okiratokhoz függelékl azután egy jogtörténeti fejtegetést csatolt az esztergomi érsek egyházi és politikai kiváltságairól, a melyben többek közt azt állítja, hogy helyzete kitünőségénél fogva az ország valamenyny herczegét és méltóságát megelőzi, és hogy a királyi személynök tulajdonképen csak az ő helyettese. Mind a két követelményt Eszterházy kétségbe vonta, czáfolatúl szánt elleniratában. A törvények szerint ugyanis a nádor a király távollétében helytartó, s az ország első rendes birája; mint ilyen a király távollétében vagy kiskorúsága alatt az ország

kormányzója, bizonyos esetekben összehívhatja az országgyűlést, fölkelést hirdethet, a királyválasztásnál az első szavazatot adja, mind e tekintetben a primás fölött is hatóságot gyakorol; a személynök viszont törvény szerint a király által a világiak sorából nyeri tisztségét, s még az ő általa kinevezett protonotariusok is előkelőbb helylyel bírnak a királyi táblán az érsek által kijelölt két érseki bírónál; sehogy sem lehet tehát a személynök a primás helytartója. Még hevesebben lobbant föl a két államférfi közt a visszavonás lánghja 1633-tól 1637-ig. Részből oka volt ennek az eltérő politika is, a melyet Rákóczi, erdélyi fejedelemmel szemközt követtek, a kit Pázmány pártfogásába vett, elannyira, hogy úgy látszik még Eszterházy ellenséges indulatú leveleit is közölte vele, míg Eszterházy ez idő szerint kérelhetetlenül megbuktatását tűzte ki célul. De hozzájárultak más körülmények is. Eszterházy panaszkodott a főpapok beavatkozása ellen az igazságszolgáltatásba; a mint tapasztalatban gazdagodott, aggálylyal nézte a protestánsok elleni erőszakos, az országot lázító eljárást, kiemelte, hogy Pázmány magát az országban a király után első személynek tartja; hogy magát följosogítva tekinti, mindazt megakadályozni, a mit az ország jogaira és szabadságaira nézve hátrányosnak ítél, míg a nádortól megtagadja azon jogot, hogy a véghelyekre fölügyeljen, fölkelést hirdessen; hogy a királyi tanácsosokat értekezletre összehija; hogy rendkívüli törvényszéket tart; hogy a nádornak a megyékhez intézett rendeleteiről megvetőleg nyilatkozik, azok ellen izgat, s ekként zavarokat idézhet elő; hogy a király és mások előtt is hamis vádakot emel; hogy a királyi tanácsosok értekezletein szenvedélyesen megtámadja azokat, a kik vele ellenkező nézeten vannak. Különösen pedig az keltette föl a nádor haragját, hogy midőn 1634 április 16-dikán a megyéket fölszólította, hogy május végeig bizonyos számú vitézeket állítsanak ki a végvárak védelmére, s meghagyta, hogy a nemesség is készen legyen, szükség esetén fegyvert ragadni, Pázmány nem csak hogy maga nem engedelmeskedett, hanem másoknak is javasolta, hogy a nádori rendeletet tekintetbe ne vegyék; Eszterházy a nyitrai káptalan előtt óvást emelt, a mire azonban a primás ellenórással válaszolt; a nádor erre ismét az esztergomi, pozsonyi és nyitrai káptalanok előtt czáfiratot olvastatott föl. Kinyilatkoztatja ebben, hogy Pázmánynak régi törek-

vése a nádori hivatalt lealázni, magának alárendelni, megérdemelné azon büntetést, a melyet a magyar törvények a hamis vádlókra szabnak; maga pedig tiltakozik a primás vádjai ellenében. Pázmány újra második, illetőleg harmadik ellenővást emelt. A király az elmérgesedett ügyben kibékíteni igyekezett ugyan az ellenfeleket, de ez nem sikerült; s az 1634—35-ki országgyűlésen Pázmány fegyelmezett párttal többségre tevén szert, a 88. törvényczikkben kieszközölte annak kijelentését, hogy általános fölkelésben csak is ő felségének határozott parancsára tartozzanak a hívek részt venni. Majd ismét a magántérre hajtva át a közkérdések körül támadt vetekedést, a primás a régeczi uradalomnak Eszterházy által való megszerzését mindenféle nehézségekkel hátráltatta.

Kétségtelen egyébiránt, hogy nem csak a személyes boszúüzés, sőt maga a papi elem túlsúlyra juttatásának óhaja s az állás kiváltságait fokozni sóvárgó nagyravágyás sem egyedül indították Pázmányt e versengésekre, hanem tekintetbe vette egyszersmind azon, az udvar előtt is kedves iránylatot, hogy a nádori hatáskör, a mely a királyi hatalmat tényleg korlátozta, lehetőleg csonkíttassék. A nádorságot magát nélkülözni még nem lehetett. Épen e korban a nemzet nagyrészt abban szemlélte jogainak megtestesítését; s politikailag is a nádori közbenjárás kérdésen kívül megelőzött több forradalmat, enyhítő és kibékítő eredményt szült számos esetben. De viszont az intézmény sehogy sem illett a bécsi törekvések, és bátran állíthatni, a XVII. századbeli királyság alakulási menetének keretébe; habár meg is fosztatott már a pénzügyi, sőt nagyrészt — s ez képezte a legkiválóbb, a császári házhoz leginkább ragaszkodó nádoroknál is a panaszok egyik főforrását — a magasabb katonai igazgatásba való avatkozás lehetőségétől, a legtöbb ügyben mégis kikerülhetetlen hatóságot képezett, s olyat, a melyet másnak alárendelni nem lehetett, illetőleg, a mely, ha erélyes férfiú által volt betöltve, a legtöbb alkotmányellenes tervnek gátul szolgált. Ezért időről időre mindig megújult a törekvés, a nádor helyét, valahányszor megüresedett, betöltetlenül hagyni, a mi azonban a szóban forgó évtizedeken át a viszonyok következtében mindig meghiúsult. Pázmány 1616 végén kormánytanács alakítását javasolta egy esztendőre, a nádori tiszt tetteleges betöltéseig, a mely

az ő elnöklete alatt tényleg ki is neveztetett; de az aggodalmas Khlesl belátta, hogy ez az intézmény aligha lesz alkalmas Magyarországon megnyugtatót előidézni, esetleg a fejedlem alkotmányos érületére homályt vethet, a mi a már fönforgó királyválasztási tervnek előnyére sehogysem válhatott, s Pázmány csakhamar pártfogója véleményére áttérve, talán saját tapasztalatai által is indittatva, nézetét szintén megváltoztatta, annyiival inkább, mivel a primási méltóság hagyományos közjogi helyzeténél fogva az országos ügyek szálai úgy is az ő kezében pontosultak össze. De a nádorválasztás után is, az ingatag és önállótlan Forgách Zsigmond és az elöregedett, ingerlékeny, önző és a primás által személyes érdeke kötelekeivel is megnyert Thurzó Szaniszló nádorsága folyamán szava a királyi elhatározásokra nézve még mindig döntőbb súlylyal bírt az öveknél; és számos esetben gyakorolta tényleg azon elsőséget, a melyet alkotmány szerint nem követelhetett. Az 1619. és 1620-ik években, midőn Forgách nádor a Bethlen-fele országgyűléseken részt vett, maga távol tartotta magát azoktól, s a főpapságot is elmaradásra bírta, hogy ekként az ország egy rendjének távolléte által is jogtalanokká váljanak. Viszont Bécsben ez időben elnöke volt a némettel néha vegyesen, néha ismét külön ülésező magyar titkos tanácsnak, a mely a fönmaradt hazai ügyeket igazgatta. Majd 1623-tól 1625-ig Thurzó nádor jelenléte ellenére, oly túlnyomó befolyású volt a magyar tanácsban, hogy Bethlen méltán nevezhette több ízben Magyarország helytartójának. Eszterháznak 1625-ben nádorrá emelkedésétől fogva e tekintetben némi változás állott be; mindazonáltal Pázmány többször képesnek bizonyult terveit keresztezni, s jobban értette a király gyöngéinek fölhasználását, az udvar nézeteinek kipuhatólását s előre sejtését, mint a bár föltétlenül megbízható és a lehetőségig szolgálatkész, de Lamormain gyóntatóatyával és a bécsi irányadó férfiakkal elannyira bánni nem tudó büszke magyar főúr, a kinek egyébiránt, meg kell vallani, szélesebb látkörrel is bírt az ország határain túl lejátszódó diplomatiai fondorlatok tekintetében.

Mindenek fölött, a vallási ügyet nem tekintve, két kérdés megoldása körül tett első rendű szolgálatokat. Az első a német hadak az országban tartására és benmaradására vonatkozott, a miben különben a főpapok érdeke az udvaréval egye-

zett. A régi magyar védrendszer a királyi sereg, a nemesi fölkelés és a banderiumok szervezetén nyugodott; de a XVII. század elejéig már nagyrészt, habár nem teljesen, szétbomlott; a mi belőle megmaradt, sem katonailag célravezető nem volt, sem politikailag megbízhatónak nem látszott. A magyar kincstár szegény volt a királyi csapatok eltartására. A nemesiség, kiváltképen a főnemesség, első sorban épen a főpapság, igyekeztek magokat a reájok háruló terhektől fölmenteni; a magyar parancsnokok közül alig tanulta bármelyik keresztül a fegyelmezés és a katonai tudomány azon iskoláját, s bírta a hadászat azon művészetét, a mely az akkor általános közvélemény szerint csak is a páratlan spanyol hadak szolgálatában volt elsajátítható; belvillongások esetén pedig mindig tartani lehetett attól, hogy a fölkelő sereg inkább az ellenfélhez szít. Innen származott a cseh, morva, ausztriai, stiriai, krajnai segélypénzek intézménye, minthogy e tartományok védelmét a török ellen úgy is a magyar végeken eszközölték; ezzel kapcsolatban emelt azután igényt a császári hadi tanács a magyar katonai ügyekbe való avatkozásra; innen eredt a makacsúl föntartott és ellenkező országgyűlési végzések ellenére lassanként érvényesített követelmény a fontosabb magyar végvárakat német őrségek kezére bízni. Minden világi, a dynastiához leghívebb magyar államferfinak is célja maradt, ismét hazai hadsereget teremteni, s nem engedni a magyar elemet a merőben császári által kiszoríttatni, bár a német hadak bevezetése tilalmának enyhítésére annak idején Eszterházy is közreműködött. A főpapság ellenben, Pázmány vezetése alatt, mindig szívesen küzdött a bécsi fölfogás érvényesítésére és a nemesi fölkelés lehető mellőzése érdekében; a mint hogy Pázmány II. Ferdinándot azon egy esetben, a melyben ez maga akarta a fölkelést fölhívni, erről lebeszélte; igen természetesen, miután országos fölkelés híjában a banderiumok állításának kötelessége sem létezett. Hogy mily eszközökre volt szükség arra, hogy az országgyűlést e tekintetben engedményekre lehessen bírni, kitűnik azon körülményből, hogy e kérdésre nézve a főrendek vegyes ülést és szavazást erőszakoltak ki; különben, hogy csakugyan Pázmány volt szószólója annak, hogy a német csapatok az országban tartassanak, leginkább kitűnik onnan, hogy épen az ő, egyáltalán pedig nem a nádor vezetése alatt álló 1634—35-iki országgyűlésen jelentették ki

a rendek, hogy «bár az idegen hadak kivezetését jogosan kívánhatnák, mégis, tekintettel a körülményekre, ettől tartózkodnak».

Lényegesen nagyobb volt azonban még ennél is politikai működésének súlya az 1618-iki és 1625-iki két királyválasztásnál, a melyek elsejénél Pázmánynak egyedül jutott a döntő szerep, míg a másodiknál Eszterházyval osztozkodik az eredmény dicsőségében. Mind a kettő rendkívül nehéz körülmények közt ment végbe; mind a kettőnél rendkívüli szerencsével oldatott meg a föladat. Minden esetre túlzás azonban azt állítani, hogy a Habsburg-dynastia végleges megszilárdulását a magyar trónon Pázmány eszközölte volna; hiszen ez uralom evszázadosan állandó politikai körülményeknek volt gyümölcse, s arra, hogy megsemmisüljön, egyáltalán alig képzelhető, még azoknál is sokszorta nagyobb oktalanságoknak kellett volna elkövetettni, mint a minők tényleg a trón és a nemzet közötti viszonyt zavarossá tették. Komolyan II. Ferdinand korában is alig volt a Habsburg-ház magyar királysága fenyegetve. A meggondolatlan lelkesedés pillanatában megtörtént ugyan, hogy Bethlent királylyá kiáltották ki, és néhány elbizakodott protestáns pap, valamint túlbuzgó ifjú úr sürgette a koronázást is; de Bethlen, a ki méltán nem bízott a csehországi mozgalom sikerében, tartózkodott mindent kockáztató s orvosolhatatlanul bevégzett tényt teremtető lépéstől; tudta jól, hogy az ország katolikus részének belenyugvása, sőt hozzájárulása nélkül valóban soha sem lehet törvényes fejedelme, s a tréfásnál mélyebb értelem rejlett a megkoronázására vállalkozni kész Alvinczihez intézett azon kijelentésében, hogy csak az esztergomi érsek koronázhatná meg, primást pedig csupán koronás király nevezhet ki. Bethlen soha sem ringatta magát azon csalódásban, mintha Magyarország egyedül magában megállhatna, mintha királyának ne kellene szükségképen az örökös tartományok erejével is rendelkezni; s a cseh lázadás előtt, valamint a fehérhegyi csata után, mikor még, illetőleg többé, semmi kilátás sem nyilhatott arra, hogy Prágában és Bécsben új dynastia üljön az uralkodói székbe, senki sem kételkedhetett abban, hogy a császárnak kell lennie egyszersmind Magyarország királyának. Innen magyarítható Bethlen politikája 1622 után, valamint a főhercegnői házasságra való terve. Későbbi hadjárataiban

pedig minden lépéséből világos, hogy nem a dynastia megbuktatása vagy elűzése lebegett szemei előtt, hanem csakis engedmények kieroszakolása, a protestáns kíváncsalnak segélyezése, az ország független kormányzatának s a török elleni egységes, az ő kezeire bízandó politikának kikényszerítése. Az ország a választói jogra sem azért fektetett ekkor olyan nyira súlyt, mintha annak tisztán és teljesen szabad eszközölhetése esetén azt a királyi ház ellen szándékozott volna fölhasználni, hanem részben azért, mivel a nemzet önállósága és alkotmánya jelvényét látta benne, a melyek megtagadásának gyanúja kísérté mindig azon udvari javaslatokat, a melyek a merőben szabad választásról való lemondásnak vagy elévülésének föltételezésén alapultak, s a királyt csak elismertetni s kikiáltatni óhajtották; részben pedig, mivel a választás kikerülhetetlen volta biztos alkalmat és fegyvert kölcsönzött az országgyűlés kezebe a sérelmek orvoslatára, a minek más-kor való kieszközlése szerfölött bizonytalannak tekintetett, kivált, s helyesen, a protestánsok által. Nem a választás pusztá megtörténtében tehát, hanem épen abban nyilvánult Pázmány ügyessége, hogy a főczélt mindig szem előtt tartva, csekélységekben engedni tudott, de úgy, hogy ezzel a jövőre szándékoltaknak legkevesebbé vágja be útját, a mellett, hogy a mutatózó érzékenységet kímélte s az erőszakos eszközöket fölöslegessé tette. Azon népszerűtlenség ellenére, a mely 1618-ban környezte, nem habozott az országgyűlés előtt a megyékben a királyválasztás érdekében izgatni és szónokolni. Nem tartózkodott az 1585-ik évi I., II., III. és az 1547-ik évi V. törvényczikkre hivatkozni annak bizonyosságára, hogy «csak a királyi magnak fogyatkozása után kell a nádornak új választásra gyűlést hirdetni», és «hogy az mostani kegyelmes urunk familiának, az ausztriai háznak, úgy tetszik, oly fogadást tett az egész ország, hogy a királyi méltóságot idegen kézre nem bocsátja, még ő felségének maradéka fönn leszen»; viszont, mikor látta a megyék és városok állhatatosságát a szabad választás mellett, helyeselte, hogy az országgyűlés a «választás» kifejezésével kíván élni és jogát védelmezi; csak azt óhajtotta, «hagyassanak ki a fölrati tervezetből az erősebb kifejezések és tételek, ne hogy megsértessék a király és koronajelölt». Ismerte jól a jelentőséget, a melylyel II. Ferdinand gyorsan való megválasztatásának sikere bírhatott; senki nálánál job-

ban nem tudta, mily fontos ennek kieszközlése a cseh, morva és osztrák zavarokkal szemben; mily kezesség rejlik a magyar koronának az új királyra való ruházásában minden később támadható kétség megelőzésére, minő nyomatek tulajdonittatik e ténynek a német birodalomban és a spanyol udvarnál: de ismerte egyúttal a nemzet hangulatát, bár az saját nézeteitől sokban eltérő volt; tudta, hogy az ellenzék még nem kész, se nem elég erős arra, hogy egy rövid időn tartott országgyűlésen a választást megghiusíthassa; és tudta, mi nagy becsű az, a szabadság teljes látszatával, külső kényszer nélkül vihetni keresztül az óhajtott rendszabályt. Ezért szegült ellene az országgyűlés tervezett elhalasztásának azon merészséggel, a mely néha a legnagyobb óvatosság, ellene a Friaulban tanyázó spanyol hadak megérkezése bevárásának. Az eredmény igazolta számításai helyességét; igazolta sürgetését, s megalapította belátása méltánylását azon örökös habozáshoz és késelemeskedéshez képest, a melyre Bécsben már akkor is mindig hajtottak, s a mely, ha rendes körülmények közt a habsburgi politika hagyományos szívósságával állott kapcsolatban, válságos pillanatokban a legnagyobb veszélyt rejtette magában.

Az 1625-ki országgyűlésen már könnyebbé vált a helyzet. A katolikus párt tetemesen erősebb volt, mint hét évvel azelőtt; Bethlen és magyarországi hívei között nagy csalódás árnyéka feküdt; külföldön vissza volt verve a harminczéves háború első ostroma, s a másodikra a készülődés nyugodtabb szívvel folyhatott; az országban nagy volt ugyan még az elégtelenség, s nagynak vázolták Pázmány és Eszterházy egyaránt, — talán már csak azért is, hogy siker esetében fáradozásaik érdeme túlságosan csekélyre ne becsültessek, — de III. Ferdinand megválasztása, mint úgy is közvetlen trónörökösé, s a fölhozható előzmények következtében is sokkal kevésbbé volt kifogásolható, mint annak idején az atyjáé. Mindazonáltal nagy meggondoltsággal, lépésről lépésre történt e tekintetben a puhatolódzás. Már a nádori méltóságának Eszterházy által betöltésénél kiviláglott, hogy a katolikus párt milyen hatalom fölött rendelkezik. A sérelmek tárgyalásánál a német hadak kivezetését sürgető pontra nevezve elhatározott vegyes ülési együttes szavazás, a melyet csak a primási es nádori tekintely egész súlya fogadtatott el, oly horderejű viv-

mánynak tartatott, hogy a spanyol követ jelentésében kiemelte, hogy «ez által, ha valami véletlen közbe nem jön, Magyarország királyai teljesen korlátlan hatalmú fejedelmek lesznek». A vallási ügyet egyelőre szintén sikerült mellőzni. Ez előkészületek után történt a királyválasztásra vonatkozó indítvány, miután időközben húsz, harmincezer forint kiosztása és kellő helyütt alkalmazott fenyegetések hatásukat megtették. Már csak a Bethlen alatt álló hét megye követei kepeztek ekkor ellenzéket, midőn váratlanul még egy felülről támasztott, elég csodálatosan Pázmány részéről is helyeselt nehézség merült föl. Az udvar csak királyválasztást, nem pedig egyúttal koronázást óhajtott, ne hogy a koronázási eskü által az uralkodó király utódja is lekötölte magát az ország alkotmányának és a protestánsok szabadságainak föntartására. De e válságos perczben Eszterháznak sikerült fordulatot eszközölni, azon megjegyzéssel, hogy ha az országgyűlési többség a törvények megváltoztatására majdan meg lesz szerezhető, akkor a koronázási hitlevél ellenére eltörölhető lesz mindaz, a minek további föntartása kívánatosnak nem mutatkozik. Egy véletlen botrány, az alsó tábla küldöttsége szónokának, Winkovich zágrábi nagyprépostnak megbízatásában való hűtlen eljárása alkalmából a nyilvános ülésen tetteges bántalmaztatása, ügyesen használtatott föl Pázmány által a protestáns követek megfélemlítésére fölhasználva; a katolikus rendek győzelmök érzetében még a pápához is folyamodást intéztek Szent István király és szent Adalbert püspök officiumainak a római breviariumba fölvétele végett; így a koronázás ezután nehézség nélkül megtörténhetett.

A jutalom el nem maradt, sem Eszterházy számára, a ki az aranygyapjas rendet nyerte, sem Pázmány részére, a ki már 1622-ben folyamodott volt a spanyol királyhoz 3000 arany évi segély végett, a minek kiutalványozása addig mindig elhalasztatott, a mit pedig ez alkalommal csakugyan meg is nyert. Egyébiránt becsületére válik, hogy ennek ellenére, midőn később, a mantuai ügyben, a spanyol udvar Bécsben segélyt sürgetett, a beavatkozás tervének ellene szegült tanácsával, sőt a császár gyóntatóatyjának megírta, hogy ő nem adná meg a lelki föloldozást, a míg a király meg nem ígéri, hogy a pápa igényei ellen is intézett háborúban részt nem vesz; ez igyekezteinek azonban foganatja nem lett. Elmaradt ellenben ekkor

csakugyan néhány esztendeig a spanyol évdíj; de utóbb, 1632-ben, Pázmány római küldetése után, mégis hátralékostól kifizettetett. Ellenben, minthogy az olasz háborúba avatkozástól való idegenkedést főleg azon tekintet sugallta, hogy a szentszék és a bécsi udvar közötti jó viszonyt semminemű félreértés felhője meg ne zavarhassa, meglehet, hogy e magatartása is okúl szolgált ama készségre, a melylyel a pápa 1629-ben a császár kérelmére Pázmányt a kétségtelenül rég megérdemlett bibornoki főveggel fölruházta, kegyének minden külső jelével elhalmozta.

A nemzet kebelében ugyan, igaz, a visszahatás a Pázmány vezette országgyűlések ellen mind annyiszor kitört, és valamint az 1618-ki és 1619-ki végzéseket a Bethlen-féle első támadás követte, úgy követte az 1622-ieket a második, az 1625-ieket a harmadik belháború; sőt valószínűleg nem állott kapcsolat nélkül sem brandenburgi Katalin megbuktatása Erdélyben az 1630-ki országgyűléssel, sem az 1634-ivel Bethlen István támadása Rákóczi ellen, a mi igen természetes. Hiszen az elégedetlen, a czélzatait valószínű reménylő s azután biztosnak tartott többsége ellenére magát folyvást kijátszottnak tapasztalt ellenzék csalódása érzetében szívesen ragadott mindannyiszor fegyvert, valahányszor ily alkalommal erre Erdélyből fölszólítás érkezett. Az országgyűlések s az azokat követő fölkelések közt továbbá onnan is származik a kapcsolat látszata, mivel az országgyűlések mindig a harminczéves háború valamely nagyobb fordulatainak előrelátható bekövetkezése előtt hívtak össze, mintegy zálogul vagy erőforrásul, befejezett helyzetek megteremtésére; ama külföldi események viszont a gyors fölfogású és elhatározású, valamint teljesen tájékozott Bethlen által szintén mind annyiszor felhasználáltak. Egyébiránt ezen, az országot szinte akadálytalanul határaiig ellepő, majdan lassan visszavonuló fölkelések s az azokat befejező tárgyalások és békekötések a magyar alkotmánytörténet gazdaságában épenséggel ellensúlyozták az akkori országgyűlések eredményeit; a katolikus ügy, a menyit nyert Pázmány térítése és az országgyűlési többség súlypontjának lassankénti áthelyezkedése által, ugyanannyit nyert a protestáns fel a bekeokiratokkal és Erdély megszilárdulásával. S innen magyarázható az, hogy az ellenreformatio nagy előhaladása ellenére jogilag az első bécsi békekötés által terem-

tett helyzet jelentkezik a szinte négy évtizeddel utóbb létrejött vegleges linczi bekekötés következményeként is. A protestantismus nagymérvű leszorítása csupán sokkal később, az alkotmánynak is fölfüggesztésével, majdnem megsemmisítésével összeköttetésben következett be, a XVII. század hetvenes és nyolczvanas éveiben, egyidejűleg a törökök kiűzésével, a nantesi edictum visszavonásával Franciaországban és a nagy katolikus reactio meghiusuló kísérleteivel Angliában.

Országgyűlési sikereit Pázmány, a mint e kor jellege s a vázolt viszonyok természete magával hozta, e szerint nem annyira szónoki hatásától várta, nem is annyira a nyilvánosság előtti föllépésnek köszönhette, mint személyes érintkezésének nyomatékán kívül, diplomatiái avatottságának. Mindig alaposan tájékozva, gyökeresen átértette az uralkodóház szándékait, a spanyol terveket. Egyházi állásánál és előzményeinél fogva is értesült a katolikus udvarok összeköttetéseiről, versengéseiről, közös és külön czéljairól; s pontos tudósításokat volt képes szerezni Lengyelországból, Kolozsvárról, Konstantinápolyból egyaránt. Szóban is forgott több ízben küldöttségben alkalmazása; Lengyelországba tervezett útjáról maga lemondott, szükségesebbnek ítélvén és mutatván honmaradását; a törökökkel legalább is két ízben megkísértette közvetlenül és egyenesen tisztába jönni Bethlen mellőzésével és kárára. Épen egy kérdésben azonban, épen abban, a melyben mint császári követ volt hivatta eljárni, a melynek megoldásához a legnagyobb várakozásokat fűzte, képzelmekben ringatta magát. Ő, a ki végre is megszokta húsz évi főpapi működése alatt egy oldalról, Nagyszombatból és Bécsből nézni a világot, sehogy sem gondolhatta el, hogy a pápa s a buzgón katolikus fejedelmek magaviseletére nézve más szempont is irányadó lehessen, mint a vallási, illetőleg egyházi; s annak ellenére, hogy itthon a házi és nemzeti érdeket számbavette és fölfogta, Franciaországban, s kivált Olaszországban, a Curia körében, nem látta azon finom, de annál szilárdabb szálat, a melyek a haza talajához fűzték XIII. Lajost és VIII. Orbánt egyaránt. Pázmány megszokott légköre a spanyol-osztrák világuralmi álmoké volt; s midőn a harminczéves háború legkényesebb veszedelme közepett ő, már 1629 óta bíbornok, megbízást nyert, Rómába utazni, hogy a pápától pénzsegélyt, de, a mi még fontosabb volt, politikai fordulatot

eszközöljön ki, a mely a svéd-francia szövetséget megbontsa, vagy legalább a katolikus világ előtt gyanússá tegye, emlékiratot intézett a császárhoz, a melyben gyermekdednek látszó hittel kifejtette, hogy nézete szerint «a viszályok, összeütközések és háborúk onnan keletkeznek, hogy a Habsburg-ház ausztriai és spanyolországi ágának hatalma a többi európai uralkodók féltékenységét ébren tartja; ezek az egyensúly fönntartása érdekében és nehogy elnyomassanak, a két dynastiát háborúk által foglalkoztatják és gyöngítik. E baj könnyen elhárítható lenne, ha a féltékenység megszűnnék, és mindenki biztosnak érezné magát az iránt, hogy békésen bírhatja azt, a mit Istentől nyert; a mire helyesnek tartja, hogy az összes katolikus hatalmak az eretnekség kiirtása és a törökök kiűzése végett lépjenek szövetségre, kötelezzék magokat, hogy egymást soha sem támadják meg, és azt, ki e fogadását megszegi, közös erővel megfélemeztik; viszályaikat békebíráóság eldöntésére bízzák, s azokat, a kik az ítélet előtt meg nem hajolnak, megbüntetik; a törököktől és eretnekektől meghódítandó területeket közös megállapodás szerint osszák föl; katolikus uralkodók ennél dicsőbb szövetséget nem létesíthetnének; s az, ha valósúlna, bámulatos eredményeket szülne.» Egy kissé kiábrándíthatta a válasz, a melyet új utasításokkal kapcsolatban Bécsből nyert: «Az ily bő szövetség tervét, mint a minőt előterjesztett, bajos dolog tárgyalni, nem is időszerű ma, midőn a törökkel fönnáll olyan a milyen béke, és midőn a vallásnak, magunknak, a szent birodalomnak és többi szövetségeseinknek fönntartására az a szándékunk, hogy a világiakat illető ügyekre nézve némely olyat is vonjunk a katolikusokkal együtt szövetségeseink körébe, a ki vallás tekintetében tőlünk eltér, a miről azonban jó lesz legkisebb említést sem tenni, ne hogy ebből ő Szentségénél idegenkedés támadjon»; Rómában pedig beláthatta reményeinek hivságos voltát. A Curia mesteri diplomatiája mindenek előtt követi minőségben való elfogadása elé gördített akadályokat, azon régen tartó viszály emlékezetében, a mely a hasonlóan bibornok spanyol követ befolyása és a pápával szemben merész magaviselete következtében támadt; majd hosszú halogatások után tapasztalhatta, hogy a pápa jobban örül a svéd, mint a katolikus győzelmek hírének, és csekély hajlandóságot mutat, sajátos politikájától s a francziákkal való egyetértéstől eltérni. Sze-

mélyesen kitüntették, szivességgel hizelegtek neki, de minél hevesebben sürgetett, annál hidegebben félreterelték a tárgyalások fonalait; s végre is meg kellett győződnie, hogy némi udvarias szólamokon és egy kis pénzsegélyen kívül egyéb eredménynyel nem dicsekedhetik. Jobban megelégedett utoljára azzal, hogy Rómából távozhatott, mint mindazzal, a mit ottan talált; s egy csalódással szegényedve tért vissza ez első útjáról, a melyen babérokat nem aratott.

Visszatért, hogy életének hátralevő idejét leginkább azon két foglalatossággal töltse, a melynek körében legjáratosabb volt és legtöbb diadalt vívott ki: közművelődési tevékenységéhez, és az Erdélylyel szemben fölmerülő kérdések vezetésének befolyásolásához. Amabban régi irányát követte, a nevelés ügyét tisztán egyházi szempontból fogta föl, terjesztve s hatályosítva; tanintézetei épen olyformán voltak térítési, s a hierarchia céljait előmozdítani hivatott eszközök, mint egyházi beszédei vagy vitairatai. Az erdélyi politikára nézve pedig azon magatartást folytatta, a melyhez Rákóczi fejedelemmé választása óta ragaszkodott s a mely ennek barátságos gyámolításában és a béke föntartásában nyilvánult, ellentétben Eszterházy szenvedélyes megrontási kísérleteivel és készségével, a fejedelem megbuktatására minden módot megragadni, de ellentétben, legalább látszólag, azon korábbi saját vezéreszméivel is, a melyeket a Bethlen elleni küzdelmek alatt szüntelen hangoztatott, és a melyeknek hosszú évek során fáradhatatlan bajnoka gyanánt szerepelt.

Bethlen Gábornak ugyan is, e páratlan lángeszű magyar államférfiúnak, talán az egyetlennek, a kit jelleme és tehetségei a világtörténet nagyjai sorába emelnek, nem volt elkeseredettebb ellensége Pázmánynál; s még a diplomatai levélváltás udvarias és hízelt szólamaiból is mindig kibúvik, habár leplezetten, a rosszakarát és a gyanú a főpap, a gúny és az elburkolt szándékokon keresztüllátó fölény érzete a fejedelem részéről. Már 1616-ban és 1617-ben a Homonnai-fele orvítámadás alkalmával Pázmány rokonszenve, sőt tényekben mutatkozó részvéte kísérte Homonnait; a cseh téli király leveletése után nem volt senki kérlelhetetlenebb, dőlyfősebben követelődő, az udvar terveit a protestánsok kiírtására keresztül vinni, s a kincstárt magyarországi tömeges elkobzások által fölsegélni készebb az esztergomi érseknél; s Bethlen igen

jól tudta, kivel áll szemben, midőn kijelentette, hogy bármi történjék, de nevetségessé tétetni magát nem hagyja. Míg azonban Bethlen a leghevesebb harcz idején sem engedte magát eltéríttetni az egyéni lelkiismereti szabadság, nála meggyőződésen is alapuló tiszteletétől, nem Pázmányon múlt, hogy az ellenreformatio más fegyverekkel kényszerült itt élni, mint a melyekkel II. Fülöp a Németalföldeket magától örökre elidegenítette; sőt az ő sürgetésére maradt meg a nikolsburgi békében az elfoglalt javak visszaadásának követelése, ide értve még a Bethlennek átengedett területen is az egyháziakat, a miben okvetetlenül előreláthatólag utóbb megújuló háborúnak csirája lappangott. Ismét ő volt az, a ki 1624-ben lehetetlen feltételekkel iparkodott a beketárgyalásokat megakasztani. A császári főhercegnővel való házassági ajánlatot szintén váltig ellenezte. Inkább hajlott 1626-ban is arra, hogy Németországon visszaállíttassék a béke, az örökös tartományokban — a melyekből a protestantismus már úgy is ki volt gyomlálva — a szabadság biztos és állandó állapota létesíttessék, s az alattvalók lelkülete megnyugtattassék, mintsem hogy alku köttessek Bethlennel, a kivel, azt kívánta, hogy ő felsége úgy cselekedjék, a hogy a szentírás az ördöggel szemben parancsolja: «Állj ellen neki, és meghátrál előled!» Pázmány utasíttatta vissza szintén a pozsonyi béke után Bethlen minden sürgetését, a török ellen egyetértőleg eszközlendő nagy háborúra, s ellensúlyozta még Wallenstein hercegnek is e tervet javasló befolyását.

Bethlen halála után pedig egészen más színt mutat fölfogása. Brandenburgi Katalint aligha vette komolyan; elővigyázatos és lanyha volt pártfoglalásában; Prépostvári terveinek egyáltalán nem volt szószólója; Bethlen Istvánról soha tudni nem akart, s mindig gonosz indulattal viseltetett ellene. De Rákóczit állhatatosan támogatta, ellátta jó tanácscsal; s a fenyegető veszélyt róla több ízben képes volt elhárítani. Pedig Rákóczi szigorúan ragaszkodott reformatus vallásához; hideg józansággal meg tudta óvni érdekeit, kivált a személyeseket; teljesen nélkülözte azonban az egyéniség azon varázsát, a megnyerő személyiség azon tulajdonait, a fölfogás azon tüzét, a melyek nagy elődjét kitüntették.

A politika e fordulatához némi hasonlót tapasztalhatni egy évtizeddel később Eszterházynál, a ki szintén, engedme-

nyek árán is, melegen fölkarolta a béke ügyet 1644-ben, miután egész életén át minden erdélyi igény, sőt minden külön erdélyi fejedelemség ellen tört s a protestáns jogokat kisebbiteni igyekezett. Mind a két esetben a történetírók a magán-szenvedélyeknek a haladó korrall való ellankadását, a hazafiságnak a halál előtti végső föllobbanását szokták indokul fölhozni, s Pázmány eljárásának megfejtésére gyakran idézik Kemény János által megörökített híres nyilatkozatát: «Im, látod, édes öcsém, nekünk elégséges hitelünk, tekintetünk vagyon mostani kegyelmes keresztyén császáruk előtt; de csak addig durál az, míglen Erdélyben magyar fejedelem hallatik floreálni; azontúl mindjárt contemptusba jutván, gallérunk alá pökik az német.» De, Pázmány esetében legalább, aligha kielégítő e túlságig egyszerű magyarázat. A hazafiúi érzület nála soha sem volt oly erős, hogy az egyházi érdeket feledtethesse, sőt épen élete utolsó szakában, mintha nem valami nagy bizalommal nézett volna Magyarország jövője elé; hiszen unokaöcsésének sem a hazában szerzett birtokot, hanem morva uradalmakat vásárolt számára, azokkal akarta úrrá tenni. Inkább az európai körülményekben, a harminczéves háború jellegének megváltozásában rejlettek a rügők, a melyek ez átalakulást eredményeztek. Kezdetben Pázmány, mint a bécsi körök általában, meg volt győződve, hogy okvetetlenül föltétlen diadalra jut a katolikus vallás uralma. Az ellenreformatio addigi sikerei megrészegetítették a fejedelmeket és tanácsosaikat egyaránt; hosszú előkészület után elszántan, bár kissé könnyelműen, egy csapással vélték a győzelmet megszerezhetni. Célzt tévesztettek s egy pillanatig majd végveszélybe dőltek, a melyből csak is a merész kitartás nyújtott mentiséget. De a cseh és az osztrák rendek képteleneknek bizonyultak az elvállalt föladat megoldani. Bethlen — és ez időtájt egész Európában csak is Bethlen — lobogtatta még fönne a reformatio ügyének zászlaját. Ez akadálnak központosított erővel elsöprése látszott tehát első és fő teendőnek; ha e tövist testéből eltávolíthatni, a császári katolikus birodalom megalapítása, úgy tetszett, több nehézségre nem talál. Azonban Bethlen állhatatossága, leleményes halogatása ismételve meghiusította a reményeket; s kedvezőbb pillanat elérkeztével régi szerepét újra folytatta, sőt annyira bebizonyította legyőzhetetlenségét, hogy új, a vallásiaktól eltérő

alapon az addigi hagyományok megszakításával eszközölné a szövetségi rendszer eszméjét megpendíthette, komoly tárgyalás céljául ajánlhatta. De se II. Ferdinand, se Pázmány le nem mondtak még rég táplált ábrándjaikról; Pázmányt illetőleg ezenfölül még figyelemre méltó, hogy ítéletére az első benyomások, eredetileg keletkezett kedvező vagy balvéleménye, mindig hosszasan mérvadók maradtak, s azokat később ritkán tudta leküzdeni. Még 1626-ban s azután is makacsul ragaszkodott ősi idegenkedéséhez minden végleges kiegyezés-től az erdélyi fejedelemmel. Ő, a ki tudta, hogy Forgáchot pénzzel, Thurzó Szaniszlót ígérekkel, Pécsit mind a kettővel hogyan lehetett lekenyerezni, hűségöktől eltántorítani, a ki képesnek érezte magát, Magyarországon hitét személyes tehetségeivel is terjeszteni, most Bethlen halálától várta a fordulatot. Időközben azonban az európai viszonyok új ábrázatot öltöttek. Az olasz viszályok föltárták a katolikus hatalmak közti egyenetlenségek titkát; kitűnt, hogy még a szent-székek és a spanyol-osztrák dynastiának érdekei sem mindig párhuzamosak; a protestánsok viszont új, addig alig ismert, kellőleg semmi esetre sem méltatott erőkre hivatkoztak: a dán, majd a svéd beavatkozás mind fenyegetőbb vonásokat kölcsönöztek a helyzetnek. Ily viszonyok közt megcsökkent a remény, hogy Erdélylyel hirtelen lehessen előzetesen végezni: a hadseregre szükség volt nyugaton, a német csatatereken; hasznosabbnak látszott, Erdély semlegességét biztosítani, mint leigázását megkísérelni, annál is inkább, mivel Magyarországon hallgatag mindinkább terjeszkedett a katholicismus az országgyűlési karokban, valamint vidékszerre; egy az országot ellepő háború kétesekké tehetné az elért eredményeket, visszavethette évtizedekkel a fáradságok jutalmát. Sőt katolikus erdélyi fejedelem is csekély előnynek látszhatott; hiszen okvetetlenül egyezkednie, engednie kellett volna a protestáns többségnek; s a befolyás, a melyet Magyarországon e mellett szerezhet, a hajthatatlan régi jezsuita fölfogásnak bizonyára nem kedvező; míg ha Németországon diadalmaskodik a császári ügy, könnyen végezhetni kelet felé. Időközben nyugodt évek sorozata több előnyt hajthatott, mintsem ártalmat. Rákóczinál meglepő kezdeménytől nem volt ok felni, pedig a míg vesztig maradt, ügye aránylag inkább csak gyöngülhetett, mint izmosodhatott.

Ily gondolatmenet irányozhatta Pázmány lépteit; s a reá nehezedő évek súlyával mindinkább csökkenhetett a kedve, kockázatot vállalni kétéves kalandokban. Az események akkori folyama kiábrándító hatást gyakorolhatott lelkületére. A ki oly biztos hittel indult meg pályáján, azt kétségtelenül elkedvteleníthette a forgandóság látványa, a mely előtte föltárult. Az udvar léha könnyelműsége, örökös pénzzavara, a kegyenczek sivár haszonlesése nem maradhatott elrejtve szemei elől. Fájdalmasan érinthette ama kikerülhetetlen meggyőződés, hogy a pápa maga sem bízik abban, hogy Európa-szerte fölényt nyerjen vallásának pártja, sőt hogy egyéb, ettől merőben idegen tekintetek nyomósabbaknak mutatkoznak előtte. A csapásokat, a melyeket Gustav Adolf mért a Pázmány által magáénak vallott ügyre, csakhamar követte Wallenstein áruulásának s meggyilkoltatásának meglepetése; a veszély felhői minduntalan ott tornyosultak össze, a hol ezt legkevésbbé lehetett várni. Mikor pedig egy agg államférfiú így pályája befejezése felé megújulni látja a kezdet nehézségeit, mikor az eszközöket mind végig kísérlette és azokat mégis elégteleneknek találja, mikor saját régi politikáját megfordítani kényszerül, ha szíve eltökéltségét el sem veszti, nem csoda, ha kifárad; a vég közeledik. Annak ellenére, hogy még csak 68-ik évében volt, egy hónappal II. Ferdinand halála után, a kihez egész életén át annyi kötelék csatolta, 1637 márczius 17-dikén Pázmány is elhunyt; elhunyt környezve azon jezsuita-rend tagjaitól, a melytől neveltetését, eszményeit nyerte, a melynek mindenben hitét vallotta, s a mely mindenha benne tisztelte legragyogóbb ékességei egyikét.

VI.

Egy az élettani statisztika mezején meglepő tanúságokat fölfedező jelentékeny angol tudós megjegyzi, hogy minden, a mi kiválóan egyéni, bizonyos tekintetben szögletes, egyenetlen, s a szép szokott rendszerességétől eltérő; de hogy az átlagost kifejezésre juttató meg kivétel nélkül némileg általános, elvont is, tehát eszményi s szabályos tetszetősség benyomását keltő. Ezért tapasztalhatni gyakran, hogy az eredeti, az ős erőt megtestesítő, a kor színvonalán túl messze kimagasló lángész, valamint az azzal járó jellem idegenszerűek, belső arányos-

ságot nélkülözők, sőt nehezen megnyerők; ellenben valamely korszak nemzedékét képviselő elmék és jellemek rokonszenvesek, egyöntetűeknek mutatkoznak, és a hozzájuk közel állók szemében mintegy átszellemülnek. Pázmányt is ez utóbbiak közé kell számítani; nem a nagy kezdeményezők társaságába sorolni. Nem ő nyomta kortársaira szelleme bélyegét; ellenkezőleg, teljesen elődjeitől nyerte; természetének majd csaknem minden egyes ízén az iskolának, a melyben növekedett, a környezetnek, a melynek közepette élt, kézműve, csiszolása tűnik elé. Lényegileg nagy múltú hagyományt felölelő, a gondolat és kedély tulajdonai régen ismeretes vegyülekét ritka tökélylyel jelképező személyiség; jelességei s hibái egyaránt kevéssé egyéniek. A türelmetlenség, a vakbuzgóság, a hideg számítás korának, mindenek fölött szerzetének sajátjai; arra mutatnak következetessége, önmaga iránti szigora, odaadása is. A haragtartás, a gőg mozzanatai kivételes állásával, mely érzést nélkülöző értelmi fölényével kapcsolatosak. Nevelésének s tapasztalatainak köszönhetette készségét az engedelmességre, képességét a parancsra. A külsőségekben gyönyörködő és alakszerűségekre súlyt helyező tudománya, terjedelmes tanultsága, bensőség híján fényes ékesszólása, és dialektikára hajló lelki ébersége fokozott mértékben tükröztetik vissza épen azon tehetségeket, a melyek kiművelésére irányozta mindig a jezsuita iskolázás legfőbb törekvését. Rendkívül kifejlesztve, dús mértékben egyesültek nála a gyakorlati képességek az elméleti készséggel; alkalmassá tettek arra, bizton haladni járt úton a legnagyobb sikerrel, de nem arra, új ösvényt vágni ismeretlen tájakon. Ítélete erős, józan; értelmisége szilárd, megbízható, a köznapiság legfelsőbb határaiig terjeszkedő, de nem azon túl szárnyaló; jellemében föllelhető azon sajátságok összege, a melyeket nemzedéke s felekezete hivatásához illőknek s méltóknak tekintett; de hiányzott benne amaz oroszlantermészet nemessége, a mely nélkül nemzet kegyeltjévé nem emelkedhetni. A szerencse néha elárulta ügyét, személyét soha; egyénisége mindenben megfelelő volt élete körülményeinek; pályájának egyenletességét semmi összeférhetetlenség nyoma, a lelki és külviszonyok összhangjának semmi hiánya meg nem zavarta. Jeles férfiú volt, elsőrendű helyzetben s szerepben; nem kivételes, kora körülményein és előítéletein fölülemelkedő nagy ember.

Mint minden kiváló egyénnél, a ki ország történetében tényező, Pázmánynál is működésének gyümölcsei, az üdvösek, valamint a kárhozatosak, csak halála után érlelődtek meg teljesen. Hozzájárult sokban azon a királyhoz, a hazához, a vallásához s nemzetiségéhez egyaránt hű jellem megalkotásához, a melynek oly szép példányképeül szolgált az ifjúsága első benyomásait Pázmánytól nyert Zrínyi Miklós; egyszersmind az első egyike, a ki korában ismét érdeklődést gerjesztett a szellemi kérdések iránt, s a ki a magyarság zamatjának ápolására figyelmet fordított, fáradságot nem kímélt. De viszont az általa alapított intézetek, az általa elterjesztett s ellátott tanárok nevelték ama ellatinosodó, majd elnémetesedő, a honfiúi érzékből csaknem egészen kivetkőzött nemzedékeket, a melyek felszázaddal és századdal később alig voltak képesek nagy nehezen megőrizni az ősök becses hagyományait. És a politikában ő alapította meg ama szomorú emlékezetű papi uralmat, a melynek kezei között az ország alkotmánya mindinkább elsenyvedt, a mely egy agyrém után való kalandozásban szem elől tévesztette a magyar állam minden érdekét. Emlékét tehát mindig kettős minőségben őrzi meg az utókor: mint ama nagy magyarok egyikéét, a kiknek elhúnyta árván hagyta a hazát, de egyszersmind mint az első egyikét azon üldözők közül, a kik százados vallási belvillongás gyászába borították honfitársaikat.

A harcok rég lezajlottak; a sebeiből fölocsudott nemzetnek ereje maradt, törvényeiből a régi keserű emlékeket kitörölni, a nélkül, hogy a múlttal teljesen szakított volna; s így képesült arra, hogy történetére nyugodtan, előítélet nélkül tekintsen vissza. Részrehajlatlanul szemlélheti a letűnteket; s ha szeretetének költészete mindig azokat fogja is inkább környezni, a kik nem csak egy töredékének, egy rendjének ügyét tették a magokévá, hanem buzgón az ország minden osztályai s felekezetei életföltételeinek szentelték erejüket, a kik szabadságáért lángoltak, szenvedtek s véreztek, nem tagadja meg soha tisztelete adóját azon elfogultabbaktól sem, a kiket túlnyomólag ma már szinte érthetetlen czélok lelkesítettek, de a kiknek a tömegből kimagasló alakjai mégis az utódok jogos büszkeségének maradandóan nemes tápot szolgáltatnak.

A MEZŐGAZDASÁGI VÁLSÁG ÉS A FÖLDJÁRADÉK.

Második és utolsó közlemény.*)

A múlt alkalommal felsoroltuk egy részét azon nyomós okoknak, melyek a mellett szólnak, hogy a földjövedelem, mint adóalap más jövedelmi forrásokkal egyenrangúnak tekintessék.

Annyival inkább követelhetik ezt a földnek birtokosai, mivel lényegileg semmi különbség sincs a mezőgazdaságra és iparra alapított kenyérkeresetek között s a mi van, az előbbinek hátrányára üt ki.

Vizsgáljuk kissé közelebbről e kérdést, melyben Ricardo hívei nem egy támpontot keresnek.

A Carey-Bastiat iskola tagadja, ellenben Ricardo követői egyetértének abban, hogy csak oly szükségleti cikkek készítése hajt kivételes hasznót vagy járadékot, a melyek csak korlátolt mennyiségben fordulnak elő és előállításukhoz az eszközök nem vehetők mindenki által birtokba.

Az ipar terén általán véve az egyes árúcikkek korlátlan vagy legalább is a szükségletet meghaladó mennyiségben állíthatók elő és nem tekintve a szabadalmazott találmányokat, mindenki birtokába juthat az előállításához szükséges eszközöknek, melyekkel a termelést tetszés szerint fokozhatja. A lég, víz, gőz, villany ereje korlátlan mennyiségben vehető bárki által igénybe. Kettős mennyiségű szén és víz megkettőzi a gőzerőt, kettős mennyiségű higany kétszer annyi ezüstöt old, sőt a költség is apad, mert a nagyobb erővel nem növekednek arányban a kezelési költségek. Ellenben a mezőgazdaságban bizonyos határon túl hiában a trágya, az öntözés, hiában a takar-

---

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 119. számában.

mány a baromnak, mert ezzel nem tehető kétszer akkorává valamint kétszeri szántás sem okoz kétszeres termést; a termőföldek pedig nem szaporíthatók valamely országban a gépek módjára.

Tehát minden a productiv-képességnek korlátolt mennyiségben való előjöttén fordul meg.

A kérdés tehát az, hogy vannak-e a földnek ily pótolhatatlan tulajdonságai.

Szükséges itt szigorú megkülönböztetést tenni a föld azon két sajátsága között, mely szerint egyrészt tért és szilárd talajt alkot, másrészt terményeket hoz létre. Az első tulajdonsága azon egy helyen csakugyan pótolhatatlan, a város közepén valamely térre hiába hordunk földet, mert nem ketszerezünk meg vele, és a mennyiben épen azon hely iránt fokozódik a szükség, nő a végtelenségig a tér vagy a telek járadéka. E részben tehát a mi a külalakot illeti, az alatta rejlő következmények nélkül, csakugyan előlép a korlátolt mennyiségben való előjövételre alapított Ricardo-féle járadék-elmélet, tudniillik a népesség és kultúra növekedésével a lakosság a kevésbé kedvező fekvésű telkekre szorúl. Életbe lép továbbá kissé travestált alakban Malthus elmélete is, hogy a míg a lakosság szaporodása mértani, a beépített terek mennyisége valószínűleg csak számtani lépést tart.

A tér azonban csak forgalmi és nem életföntartási érdek. A feleje irányuló kereslet fokozódása megnöveli ugyan a telektulajdonosok járadékát, még pedig csakugyan a nélkül, hogy az illetők reá szolgáltak volna, az ily helyek igénybe vétele azonban egyszersmind arra nézve is fokozódott előnyökkel jár, a ki a járadékot megfizeti, mert a sűrű forgalommal a kényelmi és üzleti hasznok állanak arányban; ellenben a termőföldről azt tételezi föl Ricardo, hogy a rajta keletkező ugyanazon egy darab kenyeret éhségünk ugyanazon mérvű lecsillapítására hovatovább drágábban kell megfizetni. A városi földbirtokra nézve tehát az a sajátságos jelenség áll elő, hogy a tulajdonosra nézve teljesen áll a járadéknövekedési elmélet a nélkül, hogy a társadalomra nézve ebből hátrány vagy kár keletkezhetnék; mivel a járadék csak épen azon mértékben nő, a mily mértékben az előnyös fekvésű hely igénybe vétele egyeseknek nagyobb hasznot hajthat. Az üzletembernek például módjában áll kisebb forgalmú, kevesebb jövedelemmel

kecsegtető, olcsóbb bolthelyiséget vagy nagyobb forgalom közepett drágábbat venni bérbe. A Ricardo-féle járadék-elmélet szerint azonban ugyanazon mennyiségű és súlyú egy véka búza megszerzése a szaporodó népség között hovatovább nagyobb fáradsággal és áldozatokkal fog járni vagy a mint Roscher is mohamedán megnyugvással veti oda: «minden emberi haladásnak nyomorúsággal kell végződnie».

Ezt a nyomorúságot már az eddigiekből láthatólag is csak a tudomány találta ki s a gondviselésnek nagy oka volna megnehezíteni Malthusra, az ő rossz szolgálára*) s valamennyi követőjére, a kik e szomorú végzetért minden habozás nélkül őt okolták. A gondviselés tényleg sokkal bölcsebben intézkedett, hogysem az emberiségbe oltott haladási vágyat más oldalról járadék-elméletekkel fojtaná meg.

A földjáradéknak most említett valóban fokozatosan nagyobbodó válfaja, mely a miként a városokban, ép úgy kétségtelenül létrejő utak, vasútvonalak mentén is, a hol a tér forgalmi szempontból jó tekintetbe, szintén csak a haladás egyik kedvező jelensége s haszonhajtó mindkét félre nézve.

A mi azonban most már a föld tulajdonságainak másik részét, a termőerőket illeti, e részben alakilag sem áll meg az elmélet. A lakosságra nézve teljesen közömbös kérdés, hogy mely földön termett a búza, mikor neki a kenyérre és nem a helyre van szüksége.***) Ha tehát a távoli föld ugyanazon terményt képes létre hozni, a fogyasztó előtt ellentétben a városi telkekkel, valamennyi termőföld használhatóságára nézve egyenrangú s a maga szempontjából semmi okot sem talál arra, hogy egyik szolgálatainak igénybe vételét jobban honorálja, mint a másikat. A termelő szempontjából pedig e földek között a legfontosabb különbség abban rejlik, hogy esetleg kevesebb költséggel szállíthatók a közeli földről a termények a piacra. Minthogy azonban, legalább Európát tekintve, az utóbbi évek tapasztalatai szerint más világrészek termő földjei éghajlati és talaji előnyeikkel játszva győzik le a távolság hátrányait, (Amerikában egy krajczárért tíz mértföldnyire

---

*) Malthus az anglikán egyház lelkésze volt.

**) Ez igénytelennek látszó megkülönböztetés igen nagy gyakorlati fontossággal bír, mivel a talaj e kétféle tulajdonsága gyakran összezavartatik, s egyikről hamis következtetést vonnak a másokra.

szállítanak vasúton egy métermázsa gabonát) világos, hogy a termőerők korlátlan mennyiségben való igénybevétele sem jár nagyobb nehézségekkel, mint az ipari productióban a gépek alkalmazása.*) A különbség a kettő között csak az, hogy a míg az ipar terén a termelő valamely gép fölhalálásából a külföldről eredő károkat helyrehozhatja azzal, hogy ugyanazon gépet a belföldön is fölállítja, addig a belföldi mezei gazda kénytelen maga menni oda, a hol a jobb földek vannak, mint a hogy újabban az angol gazdák nagy kiterjedésű birtokokat vásárolnak Amerikában s nem csak munkások, hanem tőkepenzes vállalkozók is özönlenek át az új világba. E szempontból tehát a földbirtokosok határozott hátrányban vannak a belföldi iparos vállalkozókkal szemben.

A tévedések fölédzésében nagy szerepe van azon körülménynek, hogy a mezőgazdasági termékek ára nem tart lépést az ipari termékek szakadatlan ársülyedésével, a miből fölületes bírálók következtethetnek vélik, hogy az iparos helyzete szomorúbb a mezei gazdájénál. Tény, hogy az ipari készítmények ára a bennök foglalt nyers anyag vagyis a földön és földből a természet segitségével előállított termények ára felé lejt, emezek pedig inkább stabilis, részben emelkedő irányzatot mutatnak. Általánosságban véve ruházatban a len, gyapjú; bútortzatban a fa minősége; fémárúkbán a bányatermék különbségének szerepe az eddiginél hovatovább nagyobb befolyással bír az illető cikk árának megszabására s ez mintegy utalni látszik ama föltevésre, hogy a természet az ő termekeinek ritkaságával igába hajtja a szaporodással növekvő szükségletek által szorongatott emberi társadalmat. Könnyen beláthatólag azonban az ipari productumok árának sülyedése nem azt jelenti, hogy a munkás és vállalkozó jövedelme is sülyedne, hanem azt, hogy a munkamegtakarító találmányok következtében rövidebb idő alatt kevesebb fáradsággal több és jobb állítható elő ugyanazon iparczikkból, mint korábban. Ellenben

---

*) Nem csak a munkások, hanem a földbirtokosok között is fordulnak elő manapság munkaszünetelések. New-Yorkban 1883 márcziusban ért véget a farmerek tizenkét hónapig tartó strikje a tej árának föntartása végett. Ez idő alatt azoktól, a kik a strikolókhoz nem csatlakoztak, összevásárolták a tejet s az úteza kövezetére öntötték ki.

a természet az ő iparczikkeinek elkészítésében csak az ő megszokott, ősrégi módszerét követi. A csillagok járása nem követi a haladó emberiség ideges futkosását s az állat és búzaszál fölnevelésében nem végez gyári munkát. De a lassúság korántsem az emberiségnek, hanem a mezei gazdának baj, a ki más vállalkozók módjára egy évben nem forgathatja meg egyszernél többször tőkéjét. Maga a társadalom a mennyivel az idő késik, annyival több termőföldet vehet munkába s a természet csak azon fokig fukarkodik, a meddig az ember dolgozni nem akar; de még eddig semmiféle adománya sem ismeretes, mely munkával közel vagy távol kívánt mennyiségben ne volna föltárható. Becquerel*) 1756-tól 1863-ig terjedő összehasonlítást tesz a fogyasztás és termelés között s azon végkövetkeztetéshez jut, hogy «a termelés sokkal gyorsabban növekszik, mint a fogyasztás s mind a kettő nagyobb mértékben mint a népesség». Franciaországban harmincz év óta a lakosság megkétszereződött és a termény mennyisége három akkora lett. Iparczikkek épen úgy léteznek, miként mezei termékek, melyeknek előállítására hosszabb időt igényel s megszerzése a vevőtől nagyobb áldozatot kíván a nélkül, hogy az ily foglalkozások üzöi kiváltságoltaknak tekintetnének. A brüsseli és minden más kézi csipke készítése ma is annyi időt igényel, mint egy századdal ezelőtt, a nélkül, hogy okunk volna a belga vagy csehországi csipkeverőnek sorsára irigykedni. A mezei gazdálkodásra ugyan nem áll teljesen ez analogia, mert ha az időben nem is, de a munkában iparszerű megtakarítást és az eredmény megtöbbszörözésében lényeges vívmányokat mutat föl e téren is az általános haladás, de azért még sem czáfolható meg két eddig kimutatott hátránya az ipari foglalkozásokkal szemben; egyik hogy az idegen, kedvező égalj előnyeit és a külföldi földek dús termőerejét nem szállíthatja át a földműves saját hazájába; a másik hogy a tőkének többszöri forgatásából minden más vállalkozásban eredő hasznoktól elesik. Ezekhez csatlakozik még egy harmadik igen lényeges hátrány, mely onnan ered, hogy a földművelő fáradságának gyümölcse teljesen az idők járásának szeszélyeitől függ, kilátásaira más haszonhajtó terveket nem építhet, míg ellenben az iparos tisztában van azzal, hogy

---

*) *Statistique economie rurale et climatologie.*

bizonyos meghatározott munkával mily eredményeket érhet el. Könnyen azt lehetne erre felelni, hogy minden vállalat a szerint szokott nagyobb nyereséget hajtani, minél több veszélyezettséggel jár. Csakhogy a földművelésre e föltevés nem talál. Ha a fogyasztó közönséggel a birtokos előre kialkudhatná a búza árát, akkor betudhatná, mint az más vállalatoknál szokott lenni, a megállapított árban a risico díját is, vagy ha az elemi csapások egyenlőn sújtanak a világ valamennyi vetését, akkor utólag az árak fölszöktetésével nyerhetne valószínűleg minden gazda kárpótlást; így azonban a gabnatermelők többségének sorsa dönt a károsult fölött is és azon árral kell ennek is beérnie, melyet elebe a világverseny szab.

Könnyen megítélhetni ezekből is, hogy milyen természetű kiváltságai vannak a földbirtoknak a munkájok után élő néposztályok fölött.

* * *

Szokás hivatkozni a földbirtokos osztály kiváltságainak bebizonyítása végett a gabonaárak történetére, a mi látszólag némi támaszt nyújt a földbirtok ostromlóinak, miután inkább emelkedést, mint süllyedést mutat.

Angliában a Tooke Th. és Newmarch-féle jeles ártörténet táblázatai szerint a búza átlagos ára quarterként 1646-tól 1656-ig ötvenegy shillinget tett; a következő években 1700-ig 66 shilling maximum és 23 shilling minimum között ingadozott. 1700-tól 1750-ig 22 és 69 shilling között; 1750-től 1800-ig 29 és 81 shilling között; 1800-tól 1837-ig 53 és 68 között. 1837-től 1847-ig az ár átlaga 59 shilling, mely az 1646-diki árhoz képest 8 shilling az, 1800-dikihoz képest egy és fél shilling emelkedést mutat.

Jelenleg az angol piacon átlag 33 shilling egy quarter búza ára.

Franciaországban Moreau de Jonnes*) kimutatásai szerint tíz évenként 1797—1807 között a búza középára hektoliterenként 20 frank 20 centime, 1807—1817 között 19 frank 3 centime, 1837—1847 között 20 frank 5 centime, a mi néhány félkrajczár áresést mutat.

---

*) *De la statistique de l'agriculture de la France.*

Ma 18 frank egy hektoliter.

Hazánkban a pénzérték megszilárdulásától számítva 1819 és 1828 között métermázsánként három forint kilenczvennégy krajczár, 1829—1838-ig négy forint hatvanegy krajczár, 1839-től 1848-ig öt forint ötvenkilencz krajczár, 1849-től 1858-ig nyolcz forint hatvankilencz krajczár, 1859-től 1868-ig kilencz forint negyvenhat krajczár, 1869-től 1878-ig tizenegy forint ötvennyolcz krajczár, 1879-től 1883-ig tizenegy forint negyvenhét krajczár, volt a búza ára.*)

Ma nyolcz forint nyolczvanöt krajczár egy métermázsá.

E három országban a gabonaárak történetét hasonlítva össze, arra a következtetésre jutunk, hogy egymagára a numerusokból voltaképp semmit sem lehet következtetni. Angliában a búza ára három századokon át egy hatod résznél valamivel nagyobb emelkedést mutat, Franciaországban, a hol legégetőbb és legélesebb alakulatot öltött a munkáskérdés, a búza ára egy fel század alatt szállott, hazánkban, a hol nincs socialis kérdés és a lakossághoz képest mindig fölösleges mennyiségű gabona termeltetett, a búza ára megháromszorozódott. Mindent össze véve azonban úgy látszik, hogy az eleseg ára külsőleg századokon át egyenlőnek marad. Külsőleg mondjuk, mert a fillérek száma sohasem fejezi ki a lényegét, miután minden cikk drágasága attól függ, hogy az illető országban azon időben és azon körülmények között minő nehézségekkel jár a pénzszerzés és minő érték tulajdoníttatik a forgalomban a pénznek. Mernők állítani, hogy hazánkban 1819-ben három forint kilenczvennégy krajczár jóval nagyobb forgalmi értékkel bírt, mint 1883-ban a tizenegy forint negyvenhét krajczár. Mig ugyanakkor Angliában és Franciaországban az érték jobban közelített a maihoz. A társadalomnak kenyeret munkával kereső osztálya ipar, kereskedelem nem léteben, foglalkozás hiányában olcsó árak mellett is a nyomor martaléka lehet.

A gabonaárak, még ha a most említett értékkülönbség igazsága kétséges volna is, akkor sem bizonyítanak semmit, mert a hány alkatrészét soroltuk föl előbb a termény árának, annyi oka lehet az áremelkedésnek is, bármelyik tényező meg-

---

*) *Nemzetgazdasági szemle* VIII. évfolyam, 683. l. Dr. Heltai Ferencz tanulmányának ismertetése.

drágulása az egész árának emelkedését vonván maga után. És ha például a sok közül épen a mezei napszám ára ölt nagyobb arányokat, épen nem lehet oka a munkás-osztálynak, a mely az áremelkedést létre hozta, a kenyér még mindig egyenlő ára miatt panaszkodni. A kérdés teljesen azon sarkal, hogy miként fizettetik a munka a társadalmi fejlődés különböző fokain, és nagyobb vagy kisebb részét emészt-e föl sűrűdő népesség mellett az eleség megszerzése? A munka ára természetesen egyszersmind azt is kifejezi, hogy mily árnyokban nyújt a társadalom azoknak, a kik dolgozni hajlandók, foglalkozást, mivel a munka ára is a kereslet mérveihez alkalmazkodik.

A földjáradék kapcsán fölmerülő az a nagy kérdés tehát, hogy a munkás-osztály sorsa a népesség sűrűdése alatt súlyosbúl-e a földnek birtokosaival szemben, csak összehasonlítások által oldható meg. Ha a munkás keresményének folyton nagyobbodó részét kénytelen kenyérre áldozni, akkor kétségtelen, hogy hanyatlás állott be s e törvény következetes érvényesülése bármiként védekezzenek ellene Ricardo követői, mégis csak oda vezet, hogy idővel a munkás minden keresményét a földesúrnak járadékban kénytelen átengedni s a birtokosok nyernék kizárólagos uralmat a földön. Az összes emberiség fonszárnyaló törekvései a Madách eszkimójának fölkiáltásában fognak csoportulni: add uram, hogy több legyen a foka és kevesebb az ember!

Ha a munkadíj is, a gabona ára is egyenlő mértékben emelkedik vagy helytt áll, legfőlebb a termelés többi tényezői körül tehet a földbirtokos megtakarításokat, de ezzel szemben a munkás osztály is olcsóbban elégítheti ki az eleségen kívül eső szükségleteit.

És ha végül a munkadíj emelkedik, a gabonaár ellenben nem tart lépést vele, akkor a munka fölülkerekedése a természet-erőkkel szemben kétségtelen s e diadal a szerint rohamosabb, a mint az eleség ára súlyed, helytt áll vagy növekedve is a mily távolságban a munkadíjtól elmarad.

A munkadíj azonban épen annyiféle, a hány foglalkozás, s azon egy ágban is az időhöz és helyhez képest különböző. Valamennyinek összeöntésével kellene tehát kiszámítani a termőerőktől független munka és a földhöz kötött productió viszonyát, de ekkor is megzavarná a számítást a különböző

képzettségnek, mint hosszú időn át fölhalmozott tőkének beleszólása a munka eredményeibe. Úgy véljük azonban, hogy a cselédbér és mezei napszám mint a képzettség nélküli nyers erő egysége, annnyival biztosabb értékmérője lehet nem csak az eleségnek, hanem más czikkeknél is, mivel ezek olyszerű szolgálatok, melyeknek a társadalomban fölmutatható eredménye századokon át önmagához egyenlő maradt.

És most ha felnyitunk például valamely magyarországi árszabást, mint a milyen a kezünk alatt levő 1813-ból Csongrád vármegyéből, ily tételeket találunk benne :

Közönséges szakácsnének esztendei bére	---	---	50	frt.	—	kr.
Szolgáló, ki sütni, fejni, mosni tud	---	---	25	"	—	"
Szolgáló leánya	---	---	15	"	—	"
Dajka leánya, avagy úgynevezett pesztionka esztendei bére	---	---	12	"	—	"
Igás kocsisnak 4 ló mellett esztendei fizetése	---	---	50	"	—	"
" " 2 " " " " "	---	---	35	"	—	"
Liberiás inas	---	---	30	"	—	"
Szöllő és kert kapások, takarók napfelkölttől naplementig tartással	---	---	—	"	15	"
Tartás nélkül	---	---	—	"	30	"
Nyári hónapokban mindenféle napszámosnak tartással	---	---	—	"	20	"
Tartás nélkül	---	---	—	"	36	"
Kaszásoknak reggeli hajnaltól estveli hajnalig a gazda eleségén	---	---	—	"	18	"
Szöllő szedőknek tartással együtt	---	---	—	"	7	"

E néhány számból is világos, hogy a cselédség nem annyira berért, mint inkább a tartásért, a mindennapi kenyérért szolgált, mert például 25—30 forint évi bér mellett, a mikor «egy öreg szűr» nyolcz forint harmincz krajczár, egy «béresnek való kalap» egy forint húsz krajczár, «egy pár halzsiros tehén vagy borjú bőrből készült csizma» 5 forint volt, bizonyára szomorubb sorsa lehetett, mint ma 70—100 forint évi bér és az iparczikkeknél részben a régi, részben sokkal jutányosabb ára mellett. A napszámosnak tartással nyárban 15—20 krajczár volt napi bére s ha átszámításokkal csak 4—5 forintra (régii váltópénz szerint hét forint 50 krajczár) tesszük e század második tizedében a búza métermázsájának árát, holott a deválvtió következtében egy métermázsának 1812 april 3-dikán új pénz szerint százhusz forint nyolczvan krajczár volt a legmagasabb ára és 1818 augusztus 4-diken három

forint negyvenkét krajczár, a legalacsonyabb, akkor is a régi krajczárok értékét véve alapúl, 35—50 napig kizárólag egy métermázsza telire való gabonáért kelle dolgoznia, holott ma egy heti, esetleg tíz napi munkával is elérheti e czélt. Ugyancsak Csongrád megyében mezei munka idején jelenleg egy és két forint között ingadozik a napszám ára.

Még az 1836. VII. t. cz. 5. §-a is a jobbagymunka pénzbeli megváltásánál egy napi igás munkát húsz krajczárra, gyalog munkát tíz krajczárra becsül, holott 1829 és 1838 között négy forint harminczegy krajczár (régí pénz szerint hat forint) volt egy métermázsza búzának ára, s így megszerzéséhez hatvanegy napi munka szükségeltetett.

Avagy előbb menve, ha Kolozsvár város levéltárában az 1621-beli árszabásokat tekintjük, a képzetebb munkás napi díjára nézve is ilyszerű adatokat találunk: kömives mesternek napszám huszonöt denár, kömives legénynek húsz denár, ács legénynek 16 denár.

Épen így idézhetni a világ valamennyi tájairól bizonyítékokat arra nézve, hogy a munkadíj csakugyan aránytalan emelkedésben van, még pedig korántsem az élelmi szerek drágulása következtében. Mert ha az amerikai farmer a mi pénzünk szerint 4—6 forintot bír fizetni naponként napszámosságának, a mikor ugyanott és ugyanakkor egy métermázsza búzának az ára alig közelíti meg ez összeget, és az amerikai verseny ennek daczára még is leveri az európai gabonaárakat, akkor a termő erők növekedő hatalmáról szólni valóban illusorius.

Moreau*) nagy statistikai apparatussal számítja ki 1643-tól 1840-ig a búza ára és a napszám viszonyát s bizonyítja utóbbinak nagy mérvű növekedését az előbbivel szemben. 1643 és 1715 között az árból harminczöt százalék esett a napszámra és ez utóbbi fokozatosan emelkedvén, 1831—1840 között már hatvan százalékra növekedett. Egy napszámossra esettelőbb harminczegy frank, utóbb 111. Egy munkás családra előbb 135 frank utóbb 500. Ugyanő 1850-ben**) adatokkal mutatja ki, hogy a földművelésre alkalmazott, franczia munkás osztály 300 millióval nagyobb jövedelemben részesül, mint hatvan évvel ezelőtt. A munkadíj ugyanezen idő alatt

*) *Annuaire Moreau d. Jonnes* 1851. 368. lap.

**) *Journal des Economistes* 1850. 3. köt. 210. lap.

két és félszer megnagyobbodott, míg az eleség ára alig emelkedett. Angliában egy quarter búzát napszám-munkával átlag következő idő alatt lehetett megkeresni: Erzsébet korában mintegy negyvennyolcz, a XVII. század folyamán negyvenhárom, 1700 és 1766 között harminczkettő, 1815—1848 között tizenkilencz, legfőlebb $28\frac{3}{4}$ nap alatt. Macaulay szerint II. Károly idejében a munkabér pénzben csak félannyi volt, mint 1848-ban, az életszükségek pedig sokkal több, mint félszer oly drágák: a sör és hús akkor olcsóbb, a kenyér épen oly drága, a gyár és gyarmatárúk sokkal drágábbak.*)

Carey igen nagy számmal sorol föl bizonyítékokat arra nézve, hogy műveletlen állapotban a gyér lakosság is túlnépesedésnek tekinthető, mert nincs kereset s a «mídon a polgárosodás emelkedik, nagyobb emberszám tesz szert eleségre kevesebb munka után». Az adatokhoz ugyan, melyeket Carey felsorol, sok szó fér; az általános nemzetjövődelem különböző kiszámításai, az összes termény értékéből a munkásoknak és birtokosoknak deductive juttatott osztályrészek kissé igen is magasban szárnyaló sajátásaiknál fogva már a statistikai költészet régióit érintik. De annyi a köznapi észlelődések alapján is világosnak látszik, hogy a műveltség és sűrű népesség megsokszorozta a társadalom erejét, megszorította a foglalkozások számát, megnövelte az emberi munka értékét és hozzájuttatta a társadalom minden osztályát olyan élvezetekhez, melyek előbb csak szűkebb kör kiváltságai voltak. E megizmosodott erő és fölhalmozott tőke segítségével a mai társadalom tetszése szerint győzi le az eleség megszerzésének egyetlen akadályát, a távolságot, világversenyt támaszt a kenyér productiójában és örökre száműzte a művelt nemzetek történetéből a korábban országokat pusztító éhínségeket.

És hogy ez mind igaz, azt eléggé igazolják például az egyesületi erő fejlettségére nézve az olyszerű jelenségek, hogy az angol munkás-szövetkezet (trade union), mely nyolczszáz-ezer tagot számlál, öt év alatt ötven millió frankot adott ki munka nélkül levő munkások segélyezésére. Az angol gőzfűtők társasága 50,418 taggal és négy és félmillió frank tőkével rendelkezik. A munkás építő társaságok Angliában százezer

*) Roscher: *A nemzetgazdaság alaptanai*. Magyarúl Kiss János-tól. 324. l.

munkást tettek tulajdonosaikká lakházaiknak s 1883-ban hét-százötvenezer tagot számláltak. Egy más társaság, Shaftesbury Park Estate cím alatt, eddig 1,199 hazat épített munkások számára. A németországi Schulze-Delitsch szövetkezetek 1865-ben százhetvenezer tagot jelentettek be kétszázötvenezer frankot tevő tőkével és már 1877-ben egy millió taggal dicsekedhettek s kétszáz millió frank tőkét mutattak ki. *) Vajon azért történik-e mindez, mert a munkás keresményéből hovatovább nagyobb hányadot követel az élelem? És vajon műveletlenebb államokban a munkás-osztály azért nem gyűjt fillérenként milliókat s azért nem segíyezi társait, mivel ott nincsenek munkások? és munka-hiányban szenvedők? Bizonyára nem. A műveletlenség egyik mutatója a dologtalanok száma, az időpazarlás, és az év téli felének elfecsérlése. Ehhez járúl, hogy ritka népesség és alantas civilisatio mellett a szükségletek sokszerűsége és a takarékosági szellem ismeretlen. Meglehet, hogy modern, divatos fölfogás szerint az illetők e helyzetben is boldogabbak, a mit azonban csak azok szoktak állítani, a kiket már magasabb vágyak ostromolnak, de minket csak az a tény érdekel, hogy a népsűrűség nem a nyomort növeli, hanem több oldalú szükségletek kielégítésére nyújt erőt. Az erdélyi oláh pór eledele majdnem kizárólag a málé, részint azért, mivel azzal is beéri, részint mert többre nem viheti. Néhány századdal előbb azonban a tiszta búza-kenyér és hús a középosztály előtt is a csemegék közé tartozott s a rozs vagy zabkenyér képezte a lakosság túlnyomó részének táplálékát. Az antik Róma gazdag mezőin előbb csak árpát termesztett s csak a midőn a világ urává lett, vetett búzát. Carey szerint Angliában a XIV. században még az udvari hölgyek nyaláncsága a szalonna volt, a munkások árpakásán lakmároztak s egy darab kövér sertéshús oly fényűzési czikk volt előttük, melyben ritkán részesültek. A termény mennyisége és fogyasztása iránt ma már eléggé megbízható adatokkal rendelkezünk s ezek kétségtelené teszik, hogy például Franciaországban harmincz év óta a lakosság ugyan megkétshereződött, de ez alatt az elfogyasztott búza mennyisége a reginek négyszerese lett. Vauban adatai szerint XIV. Lajos

---

*) H. Fawcett: *Travail et Salaires*. Traduit per Arthur Raffalovich XXVIII. XXIII. XXVIII. 35. 101. 106. lap.

dicsőséges uralkodása alatt húsz millió hektoliter gabonát fogyasztott el évenként Franciaország, a mi egyharmada például az 1843-diki fogyasztásnak. A lakossághoz viszonyítva előbb száz liter, utóbb százhetvenkét liter gabona esett egy főre. Az Egyesült-Államokban 1849-től fogva a rohamosan emelkedő gabonakivitelhez hasonlítva, ötször akkora lett az elfogyasztott búzából egy lakosra eső mennyiség, holott csak 1859-en kezdve 89 millió métermázsától 1880-ig egy millió 163 millió métermázsára emelkedett az Egyesült-Államok gabonakivitele. Mit szólana az egyes ember által elfogyasztott gabnamennyiség megnövekedéséhez Malthus, a ki csak a szaporodáshoz viszonyította a táplálékot, de arra aligha lehetett elkészülve, hogy az új emberek a régiekhez képest nem csak többen lesznek, de egyenkint többet is fognak enni. *)

* * *

A miként a gabonaár, épen oly kevéssé támogatja az eddigi földjáradék-elméletet, a föld értékének és bérletárának a civilisatio nyomában járó gyors emelkedése.

---

*) Malthus föltevését, hogy a népesség az eleségnél nagyobb arányokban növekednék, még a terménybehozatalt sem tekintve, megczáfolták a tapasztalati tények. 1700-ban Franciaország harmincz millió hektoliter gabonát termelt, s már 1839-ben ennek kétszeresénél többet, 69 millió hektolitert. A népesség azonban ugyanazon idő alatt huszonegy millióról csak 33 millióra emelkedett. 1700-ban egy hektár csak hat hektolitert hozott és már 1839-ben tizenhármát. Grandaunak az 1885. évről keltezett adatai szerint egy hektáron Hessen-Darmstadt ternel átlag harminczöt hektolitert, Magyarország tizenegy és fél hektolitert, egész Európában legkevesebbet. Tehát hazai, elég dúsnak tartott termésünk is még ugyanazon helyen megháromszorozható. Megczáfolhatja azonban Malthust a hozamnak a népszaporodás fölé törekvő fokozódásán kívül ugyanazon gabnamennyiség előállítási költségének szakadatlan alászállása. Az angol kiküldöttek 1879-ben hét forint ötven krajczárban állapították meg a helyszínén az amerikai búza métermázsájának előállítási költségét; a második enquetei biztos már 1880 végén hat forint 63 krajczárra tette; a chicagói kereskedelmi kamara 1881-ben hat forint negyvenkilencz krajczárra becsüli, az illinoisi földművelési hivatal pedig öt forint harmincznégy krajczárra. Kitűnik tehát, hogy a lakosság szaporodásának lehetetlen az eleség mennyi-

A vásárló és bérlő szempontjából a föld mint tőke jön tekintetbe, mely a pénztőkéhez hasonló jövedelmet föltételez s oly összeget képvisel, mint a mily pénztőkét a bérlet alakjában fizetett kamatok a közforgalomban föltételeznek. Ha tehát a kamatláb alább száll, a minthogy a népesség és műveltség emelkedésével kivétel nélkül sülyed is, akkor a föld vételárának okvetetlen nagyobbnak kell lennie a nélkül, hogy jövedelme bármit is nagyobbodnék. A bérletárral azonban megfordítva áll a kérdés, mivel ebben a kamat és nem a tőke fizetetik. Ha tehát a bérletösszeg egyenlőnek marad, akkor is növekedik a föld értéke, mert alacsonyabb kamatláb mellett ugyanakkora bér nagyobb tőkének felel meg, és még tekintélyesebb lesz az értékemelkedés, ha egyszersmind a bérletösszeg is nagyobbodik.

E helyen azonban szükséges ismét éles határvonalat vonni a földnek pótolhatatlan és korlátolt mennyiségben levő sajátságai és a termőerőkre alapított értéke között. Mint előbb említők, a föld azon sajátsága, hogy tért és szilárd talajt képez ugyanazon helyen pótolhatatlan és a legszorosabb értelemben korlátolt mennyiségű. A földnek azonban ama másik tulajdonsága, mely szerint termő erőket rejt magában, a fogyasztó előtt, a ki e tulajdonságot megfizeti, az előállított termény képében jelentkezik, ez pedig ott, hol a fogyasztó igénybe venni óhajtja, pótolható és korlátlan mennyiségben állítható elő, mert az első helyhez kötött, a másik fölkelhető sajátsága a földnek. Ez világos és megczáfolhatatlan tény, melyre ismételve annyiival nagyobb súlyt fektetünk, mivel e két sajátágnak eddigi, teljes összezavarása legfőbb, ha nem egyetlen oka a Ricardo-fele járadék-elmélet népszerűségének. E tulajdonságaiból a földnek következik, hogy mindazon területnek ára és bérlete, melyet a társadalom forgalmi szempontból vesz igénybe, a főforgó szükség mérvehez képest korlátlanul emelkedik s a népszaporodással emelkednie kell. Minthogy pedig nagy mennyiségű föld számíthat arra, hogy e szükség idővel reájok is kiterjed, a forgalmi pontok közelében levő területek értékebe a jövedelemszaporulat kilátása átszáll, és

---

ségének növekedésével lépést tartani, mivel a gabonának egyrészt termelési költsége rohamosan alá száll, másrészt ugyanazon területen a termény mennyisége tekintélyes arányokban növekedik.

azt megnöveli. Azon földterület azonban, mely e tekinteteből ment, és csak termelési czélokra fordítható, elméletileg egyenlő értékű a világ bármely részében levő olyan területtel, mely ugyanannyi költséggel és fáradsággal ugyanannyi terményt hoz létre, de gyakorlatilag is a népesség szaporodásánál fogva csak épen annyival növekedhetik értéke, a mennyivel a termény előállításának, piacra hozatalának, pénzzé tételének költsége városok közelében és közlekedési eszközök mentén ama távoli földeknél a termelőre nézve kedvezőbb. Ehhez járulhat még, hogy a közelebbi földek megművelésével foglalkozókra nézve a város és forgalmi pontok közelsége, gyermekek nevelése és még sokféle más társadalmi előny közvetve hat a föld értékére, de ennek ellenében a távolabbiak olcsó munkadíjban, esetleg éghajlati előnyökben, a szűztalaj termőerejében nyerhetnek kárpótlást.

Egész országokra illő konkrét statistikai adatokkal nehéz bizonyítani e szabályokat, de egyes esetekből ítélve, határozottan állíthatni, hogy például hazánkban ha a föld árát a tőkeamat sülyedéséhez viszonyítjuk, csak ott emelkedett a termő föld értéke, a hol vasútvonalak, vízi és száraz utak nyitásával közvetve a környékbeli földeket érdeklőleg új tőkebefektetések történtek, a hol azonban ily előnyök nem mutatathatók ki, a föld értéke és bérletára sülyedt.

Korábban a jobbágy alig néhány holdnyi föld után köteles volt minden héten egy egész napi ígás, vagy két napi gyalog munkával szolgálni; négy telek után négy napra egy négylovos fuvart állítani; vadászati szolgálatokat tenni, füstpénzt fizetni, a fogságba jutott földesúr kiváltására, első mise és menyegző alkalmára adózni, országgyűléskor úti költséget adni, a terményből a földesúrnak kilenczedet, az egyháznak tizedet szolgáltatni, a földesúri birtokok helyett is az állami adókat hordozni. Ily bért a régiekhez hasonló közlekedési viszonyok között levő földekért sehol sem fizetnek ma Magyarországon. Hasonlókép a megváltási összeg Soprony, Mosony, Fehér, Tolna, Vas megyékben holdanként a föld minőségéhez képest, 600—700 forint; Bekés, Csanád, Arad, Komárom, Győr, Nyitra, Pest megyében 550—600 frt; Baranya, Borsód, Csongrád, Somogy, Veszprém-megyékben 500—600; a többi megyékben, kivéve Árva, Túrócz, Máramaros-megyét, a hol 300—350 forint a megváltási összeg, 400—500 forint, mind

oly magas ár, melyet, ha a kamatláb süllyedéséhez képest többszörözünk meg, kitűnik, hogy a föld ára hazánkban harmincz év óta nagyot esett.*)

A jobbágyi szolgálmány és a földbér összehasonlítására nézve ellenvetésül volna fölhozható, hogy az előbbi kényszer-állapotok kifolyása levén, szabad fejlődésű közgazdasági tümenyek kulcsául nem vehető. Részünkről azonban úgy hiszszük, hogy épen a kényszer tanúsítja legvilágosabban a termőföld korábbi uralmát a munkás-osztályok fölött és az emberi munka egykori értéktelenségét a természetörökkel szemben. Gyér népesség és alantas műveltség mellett a lakosság túlnyomó része a föld és a föld közvetlen megművelése nélkül egyáltalán nem is élhet, mivel egymagában a munkaerő nem bír oly értékkel és keresettséggel, hogy arra független kenyérkeresetet lehetne alapítani. A röghöz kötöttséget tehát maga a társadalmi helyzet követelte. Az oly munkaerő, melynek a társadalom korábban is értéket tulajdonított és birtokosának az önálló megélhetést lehetővé tette, mint a milyen a különböző ipari foglalkozás volt, rögtön kiváltságos szabadságra tett szert még a legsötétebb hűbéruralom közepett is, a mint ezt a kereskedelemmel és iparral foglalkozó városok privilegiumai az általános elnyomatások idejéből, eléggé bizonyítják. Nem humanus érzelmek és új nagy eszmék, hanem az emberi munka értékének emelkedése, megnövekedett hatalma a föld zsarnokságával szemben, idézte elő a forradalmakat és vonta maga után a jobbágyság fölszabadítását. A civilisatio megsokszorozván a szükségleteket, hovatovább nagyobb számú embernek adott foglalkozást s ugyanakkor a vasutak lerombolván az országok határait, lehetővé tették, hogy az önállóvá lett munkás a legolcsóbb forrásból készpénzen vásárolja táplálékát. Nyomor, éhség, döghalál minden időben gyakoribb volt és nagyobb pusztításokat tett mint ma s a socialis kérdést nem a szenvedések, hanem a munkás-osztály megizmosodott ereje, az országokra terjedő szövetkezetek létesítésének lehe-

---

*) Nem történt másként külföldön sem. A soissoni menház 1600 hektárt tevő uradalmának bérlete például 1831-től 1880-ig huszonnyolcz százalékot emelkedett ugyan, de 1880 óta tizenkilencz százalékot esett. *Journal des Economistes* 1885. 96. l.

tősége hozták szőnyegre, a mire korábban mind nem volt és nem is lehetett a munkás-osztálynak módja és ereje.*)

Ha «nyomor a haladás vége», e miatt nem a munkások, hanem előbbi helyzetökkel teve összehasonlítást, inkább a földbirtokosok panaszkodhatnak, a kiknek több százados használat alatt kimerült európai földjeik Amerika, az Indiák, Egyiptom, Ausztrália szűz talajával többé nem bírják a versenyt. A jövő előrevetődő képét a többi államok részére is föltárja az angol gazdák helyzete, a kiknek elnöke Beaufort herczeg így fakad ki: «mi mindent megtettünk, a mit ész, szorgalom és pénz segélyével tenni lehetett. Mi földünk termő képességét száz százalékkal fokoztuk. De Amerika megmérhetetlen termékenysége és szállításainak olcsósága következtében oly áron importálja búzáját, melyeken mi nem állíthatjuk elő terményeinket». E hatalmas verseny még nem fejlődött ki teljes arányokban, hanem még mindig csak útban van. Ha a többi világrészekben Ázsiában, Afrikában a kormányzati viszonyok konzolizálódnak, vasutak nagyobb számmal épülnek, a földtekén a legkevesebb költséggel és legdúsabb termőerők segítségével előállítható gabona fölöslege fogja mindenütt megszabni az árakat s többé nem az európai földbirtokosok járadékáról, hanem csak veszteségeik különböző fokairól lehet szó.

A válság ma is teljes folyamatban van. A német mezőgazdaság adósságát öt milliárdra teszik és csak Poroszországban évenként huszonöt ezer jobbra mezőgazdasági birtok kerül kényszereladásra. A francia földbirtok adóssága már tíz évvel ezelőtt tizennégy milliárd 369 millió frankra szaporodott. Ausztriában tíz év alatt három milliárd 336 millió forint új adósság keletkezett s a mi a hanyatlást leginkább jellemzi, 1874-ben csak négy millió, de már 1878-ban fokozatos emelkedéssel húsz millió forint, az összes parasztbirtokon levő jelzálogi követeléseknek ötvenkét százaléka vészett el a földözet elégtelensége miatt.**)

---

*) Anglia kivitele túlnyomólag ipari czikkekebeu 1849-ben hatvan millió forintot tett és 1882-ig 306 millió forintra emelkedett. Képzeltető-e, hogy ez immens összeg ne javítva azon osztály helyzetén, melynek keze munkája után áramlik e kincs az országba?

**) Szathmáry György: *Az amerikai verseny és a magyar mezőgazdaság.*

megterhelésére nézve tudtunkkal nem léteznek, de azt lépten-nyomon tapasztalhatjuk, hogy a középbirtok, mely eddig a tulajdonosnak független, úri állást kölcsönzött, lehetővé tette gyermekeinek a városban való neveltetését és részesévé tette mindazon élvezeteknek, a melyeket a jobb sors fogalmához kötünk, az utóbbi évek alatt rohamosan gazdát cserél, a míg igények nélküli, a földet sajátkezüleg művelő, új birtokosok kezén nyugszik meg. Avagy be fog következni, ha nem is épen szó szerinti értelemben, a mit Thüngen báró Bismarkhoz intézett levelében a német gazdasági állapotokról mond: «A mezőgazdasági középosztály eltűnik, a gazdag tőkések csekély összegért latifundiumokat vásárolnak és legelőgazdaságot űznek, a földművelőből ismét az lesz, a mi 2000 év előtt volt: pásztor.»

Ily viszonyok között a földtulajdon megszüntetésére törekvő socialistáknak jobb tanácscsal alig szolgálhatni, mint hogy hagyják békében az európai földbirtokot, mert az ma még kevésbé kecsegtet jövővel, mint a mikor már egyszer jobbágy alakjában magok műveltek; de ha csakugyan magok kívánják a legolcsóbb árban a táplálékot is előállítani, akkor foglalják le a jövő nemzedék számára Afrikát és Ausztráliát.

*   *   *

Összefoglalva az elmondottakat:

A földjáradék létezik, még pedig két alakban:

Egyik a telekjáradék, mely a föld korlátolt és pótolhatatlan térbeli sajátságán nyugszik.

A járadék e neme a társadalom javára tett szolgálatok arányában határtalanul növekedik.

A másik a termőföld járadéka, mely a földnek ez idő szerint határtalanul helyettesíthető termő erejének és előfordulási helyének különbségein alapszik.

A járadék e neme rokon az ipari termelés terén esetleg jelentkező járadékkal, és csak azon piacon lép föl, a hol mezei terményekben a szükséghez képest nem mutatkozik fölösleg. *)

---

*) Szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy e kísérletben főképp a búzatermelésre voltunk tekintettel, s a főkérdés összekuszálásának kikerülése végett nem foglalkoztunk a nyerstermelésnek már Smidt Ádám által taglalt többi ágainak (erdészet, bányászat) járadékával és a

A lakosság tömörsége és a kultúra emelkedése az elsőt megnöveli, a másodikat új, dúsabb földek megművelésének és új közlekedési eszközöknek segítségével leszállítja.*)

BÉKÉSY KÁROLY.

---

művelési ágaknak, valamint a különböző mezei terményeknek Thünen által kifejtett, egymás közötti viszonyával.

*) Ez utóbbi tétel ellentéte a többség által elfogadott nemzetgazdasági axiómának, mely szerint a földjáradék emelkedése az előhaladásnak bizonyítéka.

A DABÓCZY-CSALÁD.

Regény.

Hatodik és utolsó közlemény.*)

XVI.

A férj halálának évforduló napján.

Szombaton reggel sűrű köd lepte a tájat, s mindent szürke homály borított. Ez a természet igazi gyász színe, nem a fekete, melyet a szokás és a divat tett azzá. Minden régi tárgy végre megszürkül. Még a gót templom kövei is csak azért feketék, mert nem eléggé régiek: majd megjő ennek is deje, ha porladozni kezd és szürke lesz legutolsó színe. A fölnyitott koporsókban, a hol az enyészet teljesen bevégezte munkáját, s mindent porrá, hamuvá változtatott, minden színt, vöröset feketét elpusztított, csak a szürkét hagyta meg a romolhatatlan örökké valóságnak.

A kastély első emeletén a legdúsabban bútorozott hálószobában ily szürke váz, ijesztő kísértet emelkedék föl az ágyból s könnyű pongyolát öltve, legelőször is a tükör elé állott.

Ha valaki most, rejtekbe bújva, lesné e jelenetet, bizonyosan azt várná, hogy a grófnő elíjed s kétségbe esetten kiált föl saját hú képmásának megpillantására.

Épen az ellenkező történt.

A grófnő teljesen elégedetten lépett vissza és csöngetett.

Igen! meg volt önmagával elégedve, mert látta, hogy

---

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 115., 116., 117., 118. és 119. füzetében.

ily visszariasztó alak nyugodtam mondhat le a világról, melyben többé semmi értékest hátra nem hagyhat! Elenyészett szépség, mely roncsosá változott. Egykor ékes szobor, melyet az idő foga, a barbár nép keze elpusztított. Meg lát-szik, hol volt a feje, hol dús hajzata, s hol emelkedett a kebel. Most csak hitvány ködarab; legfőlebb arra való, hogy szét-zúzva kavicsot adjon az országútnak.

A komornát helyettesítő szobalyány segíté úrnőjét az öltözésben, mely ezúttal szokatlan gyorsasággal ment végbe. A grófnő a toilette-asztal ezer titka közül egyet sem akart igénybe venni. Semmi álhaj, semmi hamis fog. Máskor öszülő hajszálait a tekeresek mélyébe rejtőzteté; ma saját kezébe vette a fésűt, s a hajfonatokból a leginkább sárgaszürke fűrtöket húzogató halántékaira. Szája fölött a függőleges vonalak, mint fekete redők nyúlának le a felső ajak felé; arczbőrét természetes színében hagyta, azaz sötét sárgán, mint a ki epeömlésben szenved.

A szobalyány meg volt győződve, hogy ha úrnője kilép a folyosóra, egyik-másik cseléd meg sem ismeri s mint idegent kérdőre veheti: kit tetszik itt keresni?

A reggeli kávét ide, öltöző szobájába hozatá s egy hajtásra megitta; a mellékelt kalácsszeleteket érintetlenül hagyta.

Mikor ismét egyedül volt, megint a tükör elé állott s vadúl fölkaczagott.

Oh, irtóztató romja, inkább ízléstelen parodiája az egykori Amelie grófnőnek, a ki mint üdv és boldogság szállott a házba, de csak hamar minden fölfordult vele és körötte.

Egy pillanat alatt visszaemlékezett egész életének lefolyására. A férjet már első virágzásának korában rohamos tudó-vész lepte meg. Mindjárt a halált hirdető kórjelek föltünése után, mint lesből rohant elő a csábító, a kit a kötelességéről megfélemlítő nő, mint vigasztaló barátot fogadott keblére. Megjött Róbert is, a kinek egyetlen egy vonása sem emlékeztetett az ős magyar Dabóczy-fajra. A nagypapa, a ki akkor életkorának délutánát élte, gyanúval és bizodalmatlansággal fogadá az unokát. A férj gyorsan hanyatlott, de még is lassabban, mint hűtlen és türelmetlen neje kívánta volna. De a midőn egy őszi este «sajnos tévedés»-ből az altató csöppeket magában foglaló üvegcsének tartalmát egyszerre kiitta volna, a szép Amelie, reggelre özvegy és szabad lőn. Azonban mint

már sokszor megesett, a csábító épen ekkor kezdé nagyon megelégni a csordultig telt serleget, mely csak addig bírt érdekel, míg tiltott élvezet nyújthatott. Azután futva menekült előre.

Tamás báró gyanúja soha el nem enyészett, de évek múltával hozzá szoktatá magát azon kényszerűséghez, hogy jó képet mutasson a kelletlen játékhöz. De a teljes megnyugvás ellen Róbert idegen arcza folyvást tiltakozott.

Tamás báró még egy régibb iskola tanaiban nevedett. Huszonhat évre volt szüksége, hogy a színésznő gyermekének megadja a bűnbocsánatot, és ekkor is főleg azon okból, mert fölszállott híre a hazában egy másik Dabóczy-sarjadék dicsőségének.

De aztán, hogy egyszer látta ifjabb unokáját s megismerte benne az igazi Dabóczy-arcot, termetet, hangot és jellemet, elválhatatlanul ragaszkodott hozzá.

Kálmán első föltűnése óta a kastélyban, egészen új ember lett az öreg báróból. Innen túl, minden más érzelmet szétromboló erővel ragadá hatalmába azon szenvedély, hogy föltalált unokáját azon helyre ültesse, honnan az új Dabóczy-nemzetség századokra biztosított fölvirágzását várhatja.

A terv ellen Róbert képezett akadályt. Tudjuk, hogy a sport e fölkenjtje nem volt rossz, vagy épen háladatlan fiú; az igazságszerető nagyapa tehát az anya vétkeért nem bűntethette a gyermeket.

Az öreg úr meg volt győződve, hogy Róberttel könnyen békét köthet, ha bár az ifju gyermekora óta azon hitben nevededett, hogy egyedüli örököse lesz egykor Dabócznak.

De ott állott, mint hadképes fél, mint hétfejű sárkány az anyja, a grófnő, a ki fia jogai mellett kész volt a végletekig vitt harczot állni.

Ezt a nagy hatalmat kellett mindenáron előbb megtörni, lerombolni. Nem azért, hogy Róbert megsemmisüljön, mert ez, az öreg úrnak még gondolatában sem volt; hanem hogy az idős unoka kibéküljön a Kálmán javára alapítandó majoratus eszméjével.

Láttuk, hogy Tamás báró nagyon kerülte a nyílt harczot az asszonyok ellen: de egy másik asszony kisegítette bajából. Ez a másik asszony, a grófnő régi «legkedvesebb barátnéja», Ránky Lászlóné, a ki (nem ugyan ingyen) szívesen vállalkozott arra, hogy Amelie régi leveleit, ha ugyan még

léteznek, az idő közben ezredesi rangra emelkedett és örökség következtében igen fölgazdagodott Feisztritz bárótól visszaszerzi. Természetesen oly díszes cím alatt, melyet a becsületére kényes katonatiszt elfogadhat. Azt írták neki, hogy e levelek visszakerülésétől Amelie nyugalma és Róbert jogainak megőrzési kérdése függ. A levelek megérkeztek, Ránkyné pedig úrnői eleganciával zsebre rakta az alkuszdíjt, darabját száz forintjával.

E szörnyű fegyver ellenében a grófnő elvesztette minden erélyét s meg kellett hunyászkodnia, a midőn Tamás báró fenyegette, sőt vérig üldözte. Mert a régi gyanú teljes erejű bizonyítékká változott. Nem veszti el élet e fegyver, még Tamás báró betegsége alatt sem. Fekhetik, mint élőhalott ágyában, de az eredeti levelek megvannak és ki tudja, kinek minő céljai lehetnek velők?

Ily sötét és vigasztalást nem ígérő lelki gyötrelmek között hánykódott a grófnő, a midőn ajtaja megnyílt, a szobalány belépett s egy levelet hozott.

Az írást nem ismerte. Mintha valami iskolás fiúnak gyarló kísérlete volna; de a boríték alakja, a pecsét, a karmai között koronát tartó sassal, hirdeté, hogy egyenesen a kastély urától érkezik az izenet.

Feltörte és olvasta, mint következik:

«Amelie . . .

Beszélni nem tudok, de mindent értek. Helyettem vén hű szolgám, János fog szólni jelenlétemben, és én fejem mozgatásával adom rá igenlő vagy tagadó beleegyezésemet.

Tekintsd az engem lesújtó szörnyű betegséget, vetkezd le büszkeségedet és ne keress ürügyet konok hallgatásra, oly kifogás mellett, hogy családi ügyekről nem szoktál cseléddel értekezni. Mihelyt teheted, jöjj le hozzám. Báró Dabóczy Tamás.»

A grófnő legelső olvasásra megértette e levél célját: az értekezés egyértelmű volt előtte az alkudozással. Már akár kiméletből a család jó híre iránt, vagy mert még szüksége lehet a fia jogait védő anya engedékenységre.

— Lássuk; mindig jó azt tudni, mit akar az ellenség.

Lement tehát a földszintre, a beteg szobájába. Arcza kifejezésével, anyag öltözkéivel még az öreg urat is megdöbentette. Kísértet jött meglátogatni egy élő halottat.

Az ágy fejénél karszék várta a grófnőt; a komornyik az ágy lábánál állott, szemben urával, hogy lesse szemének intéseit és ajkának legcsekélyebb mozdulatait.

— Grófnő, az én kegyes uram megbízásából intézem szavaimat méltóságodhoz. A báró úr, mindnyájunk örömeire erősen indul teljes fölgőgyulása felé. Miután pedig már írhat s e szerint akaratát szabadon kifejezheti: elérkezettnek véli az időt, melyben felbehagyott munkáját tovább folytathatja.

— Sok szerencsét hozzá — felelt büszkén a grófnő, egyenesen nagypapa felé intézve szavait.

A komornyik folytatá:

— Ő méltósága útban volt, Bécs felé. Kézi pogyásza között egy fekete bőrtáskát vitt, telve hivatalos irományokkal. Ez a táska visszakerült a kastélyba. Itt feküdt az asztalon, de még az nap estéjén eltűnt. A báró úr kéri méltóságodat, kegyeskedjék ez irományokat visszaadni.

— Én adjam vissza? Tőlem követeli?

— Igen is grófnő. A táska itt feküdt, a midőn méltóságod ide sietett a beteg ápolására: mikor pedig méltóztatott szobájába térni, a táskát a komorna utána vitte.

— Ah, úgy látszik, én itt a vizsgáló bíróság elé vagyok állítva. Mintha tagadnám, hogy a firkák az én kezembe kerültek volna. Igaz, én vittem el, hogy megőrizsem. És ha javamra szolgál általában nekem is úgy tetszenék, vissza is adhatom.

— Ezt kéri kegyes uram.

— Majd meggondolom: de a föltételeket mindenesetre én határozom meg.

— Várjuk parancsolatát.

— Az irományok egy csomóban nálam hevernek. A dabóczyi rendőrség ki is kutathatja lakásomat, és elrabolhatja a védtelen nőtől. Csak egy okiratot tartok vissza; fiam Róbert lemondó levelét, melyet nagyatyja erkölcsi erőszakkal csikart ki tőle.

— A mint tetszik. De bátor vagyok megjegyezni, hogy az én kegyes uram épen Róbert báró lemondó levelének tulajdonít legcsekélyebb fontosságot. Mert az ifjú báró, szeretett nagyatyjának kívánságára, ily okiratot másodszor is aláírhat. A többi iromány sem pótolhatatlan, csak hogy az újabbak beszerzése időbe és költségbe kerül. Ha azonban a grófnő csak föltétel vagy valamely viszonszolgálat fejében volna haj-

landó ez irományokat a tulajdonos kezébe átadni, föl vagyok hatalmazva méltóságod parancsait azonnal teljesíteni.

— Igaz ez, nagypapa ?

A beteg hévvel és teljes készséggel intett igent fejével. Különb is oly előzékeny és kibékült arcot mutatott, hogy a grófnő, a ki minden embert képmutató csalónak tartott, még inkább megerősödött hitében : hogy ismét visszanyerte hatalmát, ő a helyzet úrnője ; tetszése szerint diktálhatja a béke pontozatait.

— Legyen — mondá s közelebb hajlott a beteg füle felé — Minden irományt azonnal leküldök, de Róbert lemondó levelét csak estére adhatom át ; mert oly titkos helyen őrzöm, melyet (oldalpillantás a komornyk felé) a hivatlan cselédség kémlelő szemei előtt föl nem fedezhetek. Ennek fejében, mint mulhatatlan föltételt követelem, hogy nagypapa kezembe adja azt a harminczhat eredeti levelet, melyet Ránky Lászlónéval szövetkezve, messze földről megszerzett, s melyet Laczházy Daniel már régen ezelőtt posta útján, ide Dabócra megküldött.

A komornyk egy perczre habozott, de Tamás báró helyeslő intésére felelt :

— Grófnő, kegyes uram igen sajnálja, hogy e leveleket többé vissza nem szolgáltathatja.

— Akkor porrá ég még ma a majoratusra vonatkozó összeesküvés teljes archivuma ! Ha másként nem tehetem rögtön lángba borítom az egész kastélyt !

— Bocsánat grófnő. A báró úr azért nem adhatja vissza e leveleket, mert többé nem léteznek.

— Nevetséges ürügy.

— A báró úr e leveleket darabonként, sajátkezűleg lemásolta és mihelyt készen volt egygyel az eredeti példányt tűzbe vetette. Így történt ez, az elsőtől a legutolsóig.

— Ez már ízetlen mese, bárgyú fecsegés. Oh nagypám, te engeded meg e cselédnek, hogy velem szemtelen arcczal bolondot üzzön ?

A beteg vállát vonogatá és intett szolgájának, hogy folytassa beszédét.

— Grófnő, igazat szólok ; nem többet s nem kevesebbet, mint a mit tudok és a minek elmondására utasítva vagyok. A báró úr azért égette el az eredetieket, mert félt, nehogy

valamely véletlen eset következtében ily családi ügyek idegenek kezébe kerüljenek s akkor . . . (ezt discret szolgálhoz illő egykedvűséggel jegyzé meg a nélkül, hogy kétes mosolyával elárulná, talán többet is tudhat a dologról) s akkor a báró úr fényes családjáról álhírek és kellemetlen mendemondák keletkezhetnének.

— Elég! A majoratus tűzbe megy, ha magam is bele égek.

— Bocsánat grófnő, de módunkban van, állításunkat bebizonyítani.

— Nem akarom tovább hallani az eszeveszett hazugságokat! Lemásolta s aztán az eredetieket egyenként tűzbe vetette? Örültnek való haszontalan munka. Oly komoly férfi, és úr a maga házában, mint Tamás báró, ily gyermekjátékra nem vállalkozhatott.

— És mégis tette és tudta is, mit cselekszik.

— A mióta e világ áll, emberi fül ilyet nem hallott! Mit érnek, mit használnak, vagy mit árthatnak a pusztá másolatok, ha az eredetiek, melyek egyedül bírnak bizonyító erővel, akár véletlenül, akár szándékosan, már megsemmisültek!

— Grófnő, e dolog soha sem volt a világ, a bíró és a törvény színe elé szánva. A báró úr tökéletesen megelégedett, ha a czélt, melyre törekedett, a másolatokkal is elérhette.

A grófnő az első pillanatban nem fogta föl e czélzat értelmét. Szokása szerint ilyenkor büszkeségéhez folyamodott s végig nézett az okoskodó szolgán.

— Engedelmével, megmagyarázom szavaimat. A mi a világ és a törvény előtt ártalmas, veszedelmes lehetett volna, az el van égetve. Arra, hogy az édes anya Róbert bárót a lemondásra bírja, bőven elég volt a másolat is; sőt a levelek tartalmának megemlítése is meghozta a kellő hatást. Mert a báró úr itt saját házában vádló és bíró is, egy személyben. Neki elég azt mondani: ismerem hozzám tartozóimnak titkát: ítéletét tehát erre alapíthatja. A jelen esetben kényszerült kemény lenni: tehette volna ezt, indokolás nélkül is, de illőbbnek találta, ha lépéseit igazolhatja.

Az öreg János tapasztalt vén róka; ismerte urának titkait, de így mint most beszélt, alig telt volna töle, ha csak ura előre írásban szavakat nem ád ajkaira.

A grófnőt e szónoklat, mely oktatásnak is beillett, még inkább dühösíté.

— Kicsoda ez az ember? Minő hivatalt visel a háznál? Mily czímen kapja fizetését? Komornyik, titkár, fiskalis, rendőr-kém, vagy éppen gyóntató atya?

A komornyik füle mellett ereszté el a ráruházott czíme-
ket s változatlan alázattal folytatá:

— Az eredetiek elégetése után a másolatokra került volna a sor. Úgy látszik azonban, hogy valaki a kastélyban e munkánkban már megelőzött minket.

Ez már hallatlan impertinentia! A dabóczyi kastély falai között egy bérszolga csak úgy per valaki, merészkedik a ház úrnőjére czélozgatni! Még ennél is boszantóbb volt a körülmény, hogy sarokba szoríttatván, még nem is haragudhatott, ha csak a nyílt vádat tisztán magára nem veszi!

De ugyane pillanatban szeme előtt egészen új fény ragyogott föl. Egyszerre, rögtön, váratlanul megtalálá fölnyitó kulcsát azon rejtélynek, melynek megfejtésében, annyi álmatlan éjet hiába virasztott át.

Most már tudta, miért kellett nagypapának az eredeti leveleket lemásolni? Csak azért, mert az eredetiek megőrzése esetleg veszedelmet hozhat a ház jó híre ellen; a másolat, sőt ennek csak megemlítése is, tökéletesen elég volt a grófnő lefegyverzésére. Mert Tamás bárónak nem jutott eszébe pört kezdeni: pusztán és egyedül csak igazolni kívánta tervét a majoratus kérdésében.

A grófnő fejében ezer eshetőség, még tízszer annyi lehetőség fordult meg. Csak ez egy legtermészetesebb magyarázatra nem bukkant soha! Hogy történhetett ez, az éles és találékony eszű Amelie grófnővel?

Mert mindig csak valami rossz, álnok és finoman csel-szövényes magyarázatot keresett. A nemesebb indokok mindig kimaradtak számításaiból. Jól tartja a német közmondás: a milyen az ember, éppen olyan a gondolata.

Más asszonyt az ily hatalmas leleplezés megszelídítette, megpuhította volna. Őt inkább még a végletekig ingerlé: mint mindig, ha kényszerült elismerni, hogy nincs igaza. Egyszersmind boszút akart állni azokon, a kik őt annyi ideig a legkínzóbb kétségben tartották.

Nem adta meg tehát magát. Erre pedig legjobb mód volt, ha tovább is játszsza a megátalkodott hitetlen szerepét.

Gúnyosan nevetett:

— Nagyon érzékeny historia ez. Boldog emlékű néhai Kotzebue talált föl ily siránczó erényhősöket. Én azonban a mondvra csinált nemeslelkűségre semmit sem adok. Olesó portéka ez napjainkban, bajos dolog hozzá jámbor hívőket találni.

— Nem méltóztatik megkérdeni egyenesen a báró úrtól, igazat szoltam?

— Hagyjuk ezt: az összeesküvő hiába hivatkozik bűntársára, mint tanúra.

(Már bátrabb volt; már villogott szeme: és szája fölött a függőleges redők újra fenyegető kifejezést öltének. Eredeti leveleinek megsemmisülése után a von Tiefberg és zu Hochthal vér ismét szökelni kezdett ereiben.)

De a komornyik sem lötte el még löporkészletét.

— Grófnő, ha oly szerencsétlen vagyok, hogy szavaim, melyeket uram, Dabóczy Tamás, feje hajtogatásával megerősít, hitelre nem találnak: rögtön szolgálhatok még kézzel fogható bizonyítékkal is.

— A mint tetszik.

Tamás báró és vén szolgálja összenéztek; úgy látszott tanácsot tartanak, pusztán csak szemmel.

Csak hamar ezután egyetértvén, az öreg János fejét csóváltatta, s megnyitotta balfelől az ajtót, mely a kastély urának írószobájába vezetett.

Hallani lehetett a csendes falak között a kulcs zörejét és az új pénzszekrény nehéz, de könnyen járó ajtajának megnyílását. A következő perczben ismét jelen volt a komornyik, s egy hosszas alakú igen csekély terjedelmű papírcsomagot tett le az asztalkára, mely a grófnő karszékéhez legközelebb állott.

A könnyű, vékony csomagban pedig harminczhat darab keskenyre vágott papírszelet volt egymásra rakva, mintha mindenikét valamely régi levél alsó végeről metszették volna le.

A grófnő kezébe vette és sötéten nézdelte régi ismerőseit. Minden szelvény sajátkezü írásával egy már hiányzó levél szövegének utolsó sorát foglalta magában. Ott volt a kelet, az év, a nap, néha az óra is. Végül az aláírás «Amelie», gyakran «örökre hű Amelied»! kizárólag német nyelven.

Csak a harminczhatodik papírszelet volt előtte eddig ismeretlen. Ez nem tőle, hanem mint az aláírás mutatá, b. F. Henriktől származott. Ez azon levél, mely évek hosszú sora

előtt Tamás báró kezébe került; ez veté meg alapját a rettentő gyanúnak, mely a nagypapa lelkét kezdet óta marczangolá.

A hűtlen kedves nevének aláírása után még most is olvashatta az irtóztató búcsút:

«Brinvillier marquisnő! a férj holttestén át nincs boldogság!»

Hogy e kínos jelenetnek mentől előbb vége szakadjon, a komornyik megszólalt:

— Grófnő, most már kegyes uram fegyvertárának legutolsó maradványait is átszolgáltattuk. A nagypapa remélhette ugyan, hogy idősb fiának neje, a nemes ember szavára is elhiheti, hogy e levelek megsemmisültek. Ha úgy tetszett, tanúskodjanak most a tények is. A levél, mint okirat, aláírás nélkül értéktelen. Az aláírás, megelőző szöveg nélkül, kevesebb a semminél. Lehet-e annyi biztosíték után egyebet is kívánni? Íme grófnő, nézze mily nyugodtan és elégedetten mosolyog a kastély beteg ura! Szemében könny csillog, mert végre tartós békét köthetett, oly régen tartó harc után. Még én, az érdemetlen vén szolga is, mint gyermek sírok örömmében.

Választ nem nyerhetvén, néhány percznyi szünet után kérdé:

— Parancsolja a grófnő, hogy e papírdarabkákat a tűzbe vesse!

A grófnő nem felelt. Egy tekintetre sem tartá érdeemesnek a hű szolgát, a ki a ház ura nevében szólott előtte. De miután a kandallóban élénk tűz pattogott, maga a grófnő kelt föl helyéből, egy gombolyagba gyűrte a papírszeletkéket s a lángok közé dobta.

És annyi idő óta, annyi szenvedés, félelem és rettegés után végre először szabadon lélegzhetett! Az öreg báró és szolgálja, benső részvéttel nézdeltek a hölgy arczára, melyen azonban föltünő s a helyzetnek megfelelő változások sehogy sem mutatkoztak. Büszkesége még mindig nem volt megtörve; inkább mondani látszott: nagypapa, csak kötelességedet teljesítetted; csak igazságot szolgáltatattál a méltatlanul üldözötnök.

Mert asszonyi teremtmést soha sem lehet legyőzni, megnyugtani és áttéríteni, sem szép szóval, sem világosan beszélő tényekkel.

Mindamellet az udvariasság külső szabályairól meg nem feledkezett. Hidegen meghajlott; rövid szóval köszönetet rebegett s a paplan alól elé vonván a beteg öregnek jobbját, illedelmesen kezét csókolt.

Ekkor látta, hogy nagypapa újjai közül egy félig beírott papírlap fehérlik ki, s Tamás báró intett neki, hogy olvassa végig.

Ím a rajzónnal írt sorok tartalma:

«Amelie . . .

Akarom, hogy béke legyen közöttünk.

Holnap jön Laczházy és ügyemet Kálmán majoratusa kérdésében megindítja.

Egyúttal Róbert jövőjét is biztosítom. Aláírom a közjegyző előtt az okiratot, melynek erejénél fogva a két pusztát és a nyolczvanezer forint értéket képviselő államkötvényeket számára átadom, úgy, hogy fiad, összes örökségét rögtön, tényleg és jogilag átveheti. Pénzéből ha tetszik, építhet új házat, addig lakhatik a kisebb kastélynak az uraság részére föntartott osztályában.

Eszerint éltem folyama alatt megosztván birtokaimat, a régi végrendeletet holnap, a család jelenlétében megsemmisítem.

Tőled pedig atyafiságos bizodalommal várom, hogy Dabócz nyugodalmát innen túl nem háborgatod. Báró Dabóczy Tamás.»

Ezt az iratot a grófnő firkának nevezte, de azért átvette, futólag végig olvasta, sőt bővebb tanulmányozás végett szobájába is elvitte.

— — — —

Kálmán volt az első, a ki az öreg Jánostól a lefolyt családi jelenet eredményéről értesült. A majoratus előnye nem csábíták őt, inkább tehernek tekintette, mely miatt kedvencz foglalkozásáról a jogtudományi elméletek fejtegetéséről lemondani kényszerül; de nagypapa szeszélyeinek hatalma alól nem szabadúlhatott. Egyedüli vigasztalása volt, hogy Róbert könnyen kibékült helyzetével.

— Öcsém! — szólt megszokott hegykeségével — semmi harag, semmi irigység köztünk. Nagypapa bölcs ember s ha te szegény leányt veszesz nőül, mindenesetre többre van szükséged. A mi engem illet, rajtam ne búslakodjál. A sport

embere a jég hátán is megél. Most már kedvem szerint vadászgathatok, míg fejem kopaszodni kezd. Akkor szétnézek a világon, neki desperálom magamat s feleségül veszem őt Magyarország legszebb és leggazdagabb örökösnejét.

— Táncolni fogok lakodalmadon.

— Sajnálom, hogy te is, nem tőlem kértél tanácsot: mert bizony-bizony majd megadtam árát az elhamarkodásnak. Elhinnéd-e, mily kicsiben múlt, hogy holmi szép arczéért s egy kis csomó pénzért el nem vettem Ránky Margit leányasszonyomat!

A szokott órában a két unokatestvér ebédre hozta a kisebb kastély hölgyeit és urait. Az államtitkár, méltóságos önérzetében, Ránkynét és Margit kisasszonyt vette oltalmába, Róbert az osztálytanácsossal a balszárnyat védék minden eshető megtámadástól. (Mert Dabóczy műveletlen komondorai nem respektálták sem az államtitkár rangfokozatát, sem a pesti szoknyák kifogástalan eleganciáját.) Kálmán és Juliska gyermekszámban vétetvén, az előcsapatot képezték.

És midőn így ketteskén a jövő boldogság előízét élvezték, Kálmán egészen új dolgokat kezdett mondani.

— Juliskám, légy vidám és meglegedett, mert ma dél óta más nap süt Dabóczy fölött! megszűnt a gyűlölködés; béke, szeretet, bizalom és egyetértés uralkodik a kastélyban.

— Nem így volt eddig?

— Épen az ellenkezője. De az én kedves húgocskám csak a külszínt látta, csak a mézes-mázás szavakat hallotta. Gyermeki ártatlansággal járt föl s alá, pedig kígyók sziszegtek a virágbokrok alatt, átok és kétségbeesés rejtőzött a pamlag bársony párnái között. A hány tagja volt a családnak, annyi érdek, örökös harc, háború, les és cselszövény egymás pénze és élete után.

— Oh Kálmán, ez csak gonosz álom.

— Leánykám; kezdjük mindjárt rajtad.

— Ha mindegyik úgy akarta a másikat meggyilkolni, mint én, akkor nem lehetett sok veszedelem.

— Úgy értem, hogy te azt sem tudod, hogy kerültél egyenesen ide Dabóczyra?

— Már hogy ne tudnám. Elhoztak, hogy segítsék Amelie néninek Tamás bácsi ápolásában.

— Valóban így beszéltek, de a titkos cél egészen más

volt. Arra számítottak, hogy ha én itt téged közelemben lát-lak, hallok hangod ezüst csengését, gyönyörködöm beszéded édességében, okvetetlenül halálosan megszeretlek.

— Oh Istenem, hát nagy szerencsétlenség ez? Ebben keressék gonosz szándékot?

— Érts meg jól. A terv sikerült, de nem így volt kiszámítva, az eredmény tekintetében. Azt hitték, ha megtudja nagyatyám, hogy híre és beleegyezése nélkül elígertem szívemet, kezemet, iszonyatosan megharagszik rám, elűz házából és egész Dabóczot Róbertnek hagyja.

— Tamás bácsi nagyon jó volt hozzám.

— Igen, mert megszeretett. Láttá, hogy szép, okos, szerény, magyar képű s magyar érzelmű lányka vagy. Különösen pedig, mert észrevette, hogy Dabócczal, vagy a nélkül, mindenesetre feleségül veszek.

— Ah, most emlékezem. Egyszer közel Tamás bácsi ágyához, sokáig beszélgettünk ketten jövőnkről: egyszerre azonban oly borzasztó hangon kiáltott közbe, hogy én kifutottam a szobából.

— Úgy van, nagyon meg volt lepelve, de csakhamar jobban meggondolta a dolgot és írásban adta tudtomra beleegyezését.

— És ha megtagadta volna?

— Akkor az én Juliskámnak meg kell elégedni azzal, hogy szegény báróné lesz, a kinek férje egyedül hivatalához kötött fizetéséből élösködik.

— Soha sem kívántam egyebet.

— Én sem. Most azonban vége az osztálytanácsosi dicsőségnek, itt maradunk Dabóczon. Két szobát hamarjában elkészítettek; ötöt, vagy hatot hozzá, legközelebb még újra bútoroznak s aztán annak rendje szerint megtelepszünk.

— És Róbert? Amelie néni?

— Átköltöznek a másik házba, a hol most te lakol Ránkyékkal.

— Ezt nagyon sajnálnám. Amelie néni oly jó volt hozzám, mint második anya. Folyvást biztatott és bátorított. Azt mondta, széles Magyarországon nincs jelesebb fiatal ember mint Kálmán bátyám. Együtt voltunk boldogok, ha bizonyos osztálytanácsos nyájasan szólott hozzám.

— Nagyon köszönöm neki kegyes részvétét irántam —

felelt nevetve az ifjú — Amelie néni csakugyan szorgalmatosan hordta össze a köveket boldogságom tündérpalotájának fölépítésére. Ah leánykám, még két hosszú nap van hátra!

— El fog telni.

— Máskor e határidő «holnap után» annyi volt, mint «rögtön»: most fölé ezerszázaddal!

— Oh Kálmán, ha valami véletlen akadály jönne közbe!

— Semmitől se tarts: minden rendben van. A kastélyban béke, egyetértés uralkodik: mindenki meg van elégedve, senkinek semmi panasza. Honnan jöhetne akadály, ha felhőtlen égből le nem csaphat a mennykő?

— Mindig valami ismeretlen veszélytől rettegek. Nem ezt nevezik sejtelemnek, rossz előérzetnek?

— Mondtam: képtelenség, lehetetlenség.

Így érkeztek a kastélyba.

A grófnő a földszinten, az ebédlő terem melletti társalgó szobában fogadta vendégeit.

Mindnyájan (a mennyire a kímélet és udvariasság szabályai megengedék) megütközve tekintettek a grófnőre, a ki mint mindig, most is szépen volt öltözve, de arcza egy egészen új női alakot mutatott.

Hajzatát őszbe vegyülő fürtök tarkíták; vonásait valamely iszonyatos benső szenvedély össze-vissza kuszálta. Kék és fekete redők cikáztak arczán mindenfelé a legszeszélyesebb rendetlenségben. S miután hamis fogait föl nem rakta, ajkai fonnyadtan függének le s csak hiányosan takarák szája üregét.

Mi ez? Szándékos elhanyagolása a toilette kisegítő szereinek? Vagy oly elijesztő rémmé változott Dabóczy büszke úrnője, hogy azon már semmi kikeresett művészet nem javíthat?

Azt regélik, hogy az asszonyi teremtes, minden gyengéje közül, a hiúságról mond le legutoljára. Mikor már nem akar szebb lenni, mint különben egy kis fáradsággal tehetné, akkor nagy a baj s valamely sötét zugból katastropha közeledik.

De azért kímélt udvariassággal fogadta vendégeit; Ránkynét a két leánykát szokott módon megcsókolta. Csak Róbertre vetett elégedetlenséget kifejező pillantást, mert gondatlan és könnyelmű fia, az urak elé állva, még mindig a ház gyermekének és egyedüli örökösének szerepét játszotta.

Pontban hat órakor megnyílt a terem ajtajának mindkét szárnya s az arra hivatott legidősebb bérszolga jelenté, hogy föl van tálalva.

A társaság haladék nélkül átment az ebédlőbe, a hol az ablakok táblái már lezárva a lámpák fölgújtva valának.

Kálmánnak jó kedve volt: nagyon viszketett nyelvén egy igen rossz élcz; de nem kapott embert rá, a kinek elmondja, Juliskát pedig ok nélkül megijesztette volna.

Az jutott eszébe, épen így mentek a velencei nobilek, karon fogva a hölgyekkel, Borgia Lucretia lakomájára.

Jól tette, hogy idéltlen hasonlatát elhallgatta. Mert az a Borgia Lucretia, a ki a drámában szaval, az operában énekel, csak a költő szabad képzeletének alkotása.

Ellenben Brinvillier marquisnő csakugyan a történelmi egyéniségek sorába tartozik.

— — — —

A pompás ebéd, ha étvágy egészség járul hozzá, minden korszakban kellemes időtöltés volt. A szakács művészete, a jól rendezett pinczének sötét és világos palaczk-sora, mindig a legajánlatosabb gyógyszernek tartatott a közönséges ember búbánata és a poeta urak világfájdalma ellen.

Az államtitkár az ezúttal kevés beszédű grófnő mulatztatásában minden rendes társalgási tárgyból kifogyott. Utoljára nem gondolt vele, divat vagy nem divat az a főúri asztaloknál, kezdte a fölhordott ételeket dicsérgetni.

Különösen megtetszett neki egy óriási nagy és hosszú tálban fölhozott szarvasgomba-pástétom, mely külső alakjával, tetszetős színével és ízletes voltával általános lelkesedést gerjesztett.

Úgy látszott, hogy ez a dabóczyi szakács egyik főspecialitása volt, mert a grófnő is egyszerre beszédesebb lön, megjegyezvén:

— Ez most újság.

— Újság? Miért grófnő . . .

— Mert most léptünk novemberbe. Ilyenkor készülnek el a ludak annyira, hogy kövér májat adhassanak nekünk.

— Valóban nagy hála tőlük, egy kis kukoriczáért.

— Szegény beteg nagypapának is ez a legkedvenczebb étele: de az orvos tiltja az ily nehezen emészthető eledelt.

— Grófnő, szabad egy megjegyzést tennem. A beteg

bizonyára bölcsen teszi, ha orvosának utasításait lelkiismeretesen megtartja. De . . . bocsánatot kérek, ha a tudomány tekintélye ellen forradalmi eszméket hirdetek, néha-néha egyszer másszor egy kis ártatlan excessus a doktor háta mögött, mindig szerencsésen üt ki.

— Azt hiszi?

— Hiszem és vallom; másoktól is hallottam, de magamon nem egyszer tapasztaltam.

— Ön rá bírhat engem ékesszólásával, hogy néhány szeletet átküldjek a beteg szobájába.

— Az én felelősségemre grófnő. Különben is tudom, hogy a báró úrnak emésztő szervei teljes épségben vannak. Tehát egy adag e remek készítményből s rá egy pohár egri, abból a legsötétebb fajból, meg nem árthat.

— Követni fogom tanácsát. Nem mindjárt most, mert nagypapa délben egy óraker ebédel és este tízkor vacsorál, hogy rövidebb legyen éjjele.

Vidám hangulatban kelt föl az asztaltól a társaság, de a grófnő csakhamar visszaesett előbbi elzárkózott modorába. Mindenki átlátta, hogy kímélni kell e hölgyet s ez okból Ránky Lászlóné saját szobáiba, a kisebb kastélyba hívta meg az urakat egy csésze theára, s a mit a világ ezalatt ért.

Az államtitkár még bámulhatta egy ideig Margit kisasszony bájjait, az osztálytanácsos pedig kollegája mellé telepedvén, gyönyörködve hallgatta a menyasszony ártatlan csevegését.

Azon kívül volt a másik házban is zongora s a hol két szép kisasszony s négy házasságképes úr együtt lehetett, egy kis rögtönzött táncz sem maradhatott el.

Mihelyt tehát elverte a nyolcz órát, Róbert befogatta a kocsikat s a társaság a holnapi vizionlátásig elbúcsúzott.

— — — —

A grófnő egyedül maradt.

— Itt az elhatározó pillanat! Holnap ilyenkor későn volna!

Szobájába tért, minden segítség nélkül átöltözött sötét szürke színbe, aztán újra lejött a lépcsőkön, bement az ebédlőbe, ott fölnyitá a középajtót s kilépett a verandára.

Ezalatt csipős hideg szél kerekedett s csapkodta a lombtól megfosztott fák galyait; csend uralkodott a házban és a faluban.

A veranda legfelsőbb lépcsőjén óvatosan körül tekintett, lement a kertbe, a lehullott levelektől borított útra.

Itt balra fordúlt s elhaladván az ablaksor alatt, látta, hogy nagypapa dolgozó szobájának irányában a virágcserepeket tartó állvány a fal mellé van taszítva s az ablak egyik szárnyát a szél játéka megingatja.

Megkerülte a kastély egész szárnyát, elérte az udvart s az épületnek azon részét, mely a cselédség számára szolgált lakásul. Itt a folyosón az ajtók számozva voltak; a komornyik és a két inas a páros, a komorna és a két szobalyány a páratlan szám alatt laktak. Senkit sem talált, mert épen ez órában a benső cselédség a vacsora mellett ült.

Végig lépven a folyosón, két ajtó tűnt föl előtte, az egyik a fölépcsőre vezetett, a másik az ápolónő szobájába.

Ide nyitott be s itt találá régi bizalmas ismerőst, a ki előtt az asztalon lámpa égett: egyik felől vacsora maradványai, másfelől nyitott könyv, melyből olvasgatott.

— Ah, a grófnő!

— Csendesen maradjon. Nem akarom, hogy valaki észrevegye merre járok. Mit csinál ön?

— Épen imádkoztam.

— Ah, imádkozott! Tehát még van a világon valaki a ki hisz és üdvöt vár! Tapasztalja hasznát?

— Nyugalmat és könnyebbülést érzek utána.

— Boldogak, a kik hisznek. Egykor én is hittem és reméltem. Ma csak kiokoskodom, hogy lenni kell valahol az ismeretlen és megmérhetetlen távolban egy Istennek, a ki minket kivetett a földre s aztán tökéletesen ránk hagyta: éljünk meg úgy, a mint tudunk. Hanem, hogy ez az Isten, a kinek százezer és millió ily világa van, mint a miénk, még e mellett törődnek is velünk, földön csúszó férgekkel, annak bebizonyítására nincs tapasztalásom.

— De van grófnő: meg van írva, hogy az Úr akarata nélkül egy hajszál sem hull le fejünkről.

— Ugyan mi nincs megírva és kinyomtatva a mai világban?

— A vallás könyveit szent emberek írták.

— Száz egymásra következő és ellenmondó vallásnak mind szent emberei voltak.

— A mi vallásunkat a papok tanítják.

— Hát a papot ki tanítja ?

— Az öregebb, a tudósabb föl egész a legelső szerzőkig, kik életökkel és vérökkel pecsételték meg az igazságot.

— Az emberek minden időben pazarúl bántak az élettel. Egy csatában húszezer elesik néha egy királyért, a kinek uralkodása ellenkezik a haza érdekével. Csak a mi országunkban minden napra tíz öngyilkos esik ; legtöbbnyire pénz miatt, tehát a pénz is többet ér az életnél ! A mi uraink jó kedvvel és szivarozva vívnak párbajt ; legtöbbször csak azért, hogy gyáváknak ne látassanak, pedig bátorságukban senki sem kételkedett. Látott már embert, a kit a törvény végzett ki ?

— Ápoltam betegségében egyszer egy úri nőt, a ki megmérgezte nagynénjét, kitől örökséget várt.

— Felt e nő a haláltól ?

— A haláltól legkevesbbé sem. Hanem az elfogatás, a börtön, a vallatás, szembesítés, a hiábavaló reménykedés, a nyilvános tárgyalás, az ítélet kimondása, a föllebbezések, melyek mind időközökbe kerülnek, annyira megviselték, hogy végre, midőn a vesztőhelyre vitték a hóhért úgy tekintette, mint szabadító angyalát.

— Nem ölhette meg magát a fogság alatt ?

— Nincs e földön hatalmas ember, kinek életére jobban vigyáznak.

— Megbánta, hogy elfogatása előtt öngyilkossá nem lett ?

— Azt hitte oly ügyesen, titkosan, finomúl szöve végezte művét, hogy a gyanúnak még árnyéka sem férhet hozzá. De látnia kellett, hogy a rendőrség és az államügyész a legesekélyebb részleteket is kipuhította és a mérgezési tény egész lánczolatát szemről-szemre előállította.

— Akkor e nő ostoba vagy gyáva volt.

Ezt mondva, távozni készült.

Az ápolónő pedig sehogy sem érthette, miként juthat ő oly hallatlan és rendkívüli szerencsééhez, hogy a büszke grófnő őt úgy szólván meglátogatta ! Véletlenül történt ez ? Vagy annyira unatkozik egyedül a tágas épületben, hogy maga sem tudja merre jár-kél ? Mert azt csak még sem tehetné föl, hogy a kastély úrnője, közönséges szomszéd asszonyok módjára, csak betekintszen ide «egy pár szóra» ! S aztán beszélgesen arról, a mi épen előfordúl : Istenről, vallásról és a pap tudományáról.

Mikor ketten a szoba küszöbéhez értek s az ápolónő mély hajlongások között kezét a kilincstre tévé, a grófnő még egy igen közönyös és mindennapi kérdést tett.

— Mit vacsorál ma estére a báró úr?

— Egy idő óta folyvást a beafsteak járta, esténként két három adag; de ráúnt s mára csirkesültet és vadhús-becsináltat parancsolt.

— Jó étvágya van?

— Oh grófnő, majdnem természet fölötti; ha mindent elköltött, még szétnéz, jön-e még más valami?

— Válogat?

— Azt szereti legjobban, a mi legkövérebb és legtáplálób.

— Ah, most jut eszembe. Ma lúdmáj-pastétom volt az asztalon, az urak nagyon dicsérték. De sok volt, hogy még a fele is megmaradt. Talán levágok belőle néhány szeletet és leküldöm.

— Az bizony nagyon jó lesz.

— Akkor később majd hívatom.

— Parancsolatára, grófnő. Nagyobb örömet nem is tehetünk a báró úrnak.

— Olyan nyalánk, olyan falánk?

— Oh, én így nem beszélhetek!

— Tehát Isten áldja! Néhány perczezel tíz óra előtt elvárom.

Ezzel elment s az ápolónő most sem okosabb; tulajdonkép mit keresett nála, a cselédség egyik szobájában, a kastély hatalmas úrnője?

— — — —

Minden asszonynak, leánynak van egy igen különös szenvedélye vagy legalább kedvencz időtöltése, melyet a férfi nem ért.

Néha eszökbe jut s minden szekrényt és húzófiókot sorba megnyitnak, mindent fenekestől fölforgatnak és újra visszarakosgatnak. Van ilyenkor vasárnapja a skatulyáknak, a papír-, fa-, csont- és lemez-szelenczéknek, sőt még a vékony szalagocskákkal egybekötött csomagoknak is.

Nemely értékesebb tárgy számára szebb, díszesebb társaságot keresnek; más haszontalanságot félredobnak; a har-

madik semmiséget kihajgálják a szemétre ; néha, titkos okból, egyenesen a tűzbe.

Eltelik e hasznos foglalkozásban néha egész délután s végül nagyban és egészben minden úgy van, a mint volt. A férfinak e multságához szokni kell. Se leányát, még kevésbbé saját nejét ettől vissza nem tarthatja. Legokosabban teszi, ha veszi botját, kalapját, kesztyűjét s megy sétálni, még pedig jó messzire, a Margit-szigetre vagy Zugligetbe, ha akarja, hogy hazajövet a lomtár-vizsgálatot befejezettnek találja.

Az asszonyok soha be nem vallották, de a szemes világ még is kitalálá, hogy ilyenkor a régi emlékek újra fölébresztése és kiszellőztetése történik. Például akad ott a dolgok jégzápor-sűrűsége között egy darabka szalag, nem hosszabb egy arasznál, melynek színe, szövete régen kiment divatból. Más elhányná, de az asszony előtt szent ereklye, melyhez el nem feledett események emléke van kapcsolva. Mint a múzeumban egy rozsdás patkószög, minőt útfelen is látunk, ha azt mondják róla Árpád apánk lovának patájából származik, ájtatosan kalapot emelünk előtte ! A tarkapiros szalagnak korszakot alkotó története van. Tulajdonosnője tudja, mi volt egykor : fej-ék, öltözék-díszítmény vagy kalap-kötő ? Jól emlékezik, mikor, hol, kitől kapta ? mily alkalommal viselte először ? hova ment vele, kit talált ottan ? és mit beszéltek azon alkalommal ?

Ha csak minden századik darab ily emlék mellé egész élet regényét kell hozzá gondolni, biztosan kifutja az idő ebéd utántól vacsoráig.

Ha a külső nem csalna, úgy látszott, mintha Amelie grófnő is e nemes élmény gyönyöreinek áldozza drága perceit. Előtte is minden szekrény tárva, minden húzófiók nyitva áll.

És csomóstól szedi ki onnan mindazt, a mi fényes, tündöklő és ragyogó. Rövidebb szóval : rakásra gyűjti az aranyat, gyémántot és brillantot.

Valóságos kis vagyon csillogott előtte, melyet részben hazulról hozott, menyasszonyi ajándokul kapott és évek hosszú során át összevásárolgatott. Egész leltára a fülönfüggőknek, csattoknak, gyűrűknek, melltűknek, nyaklánczoknak és karpereczeknek. Ezeket egyenként selyempuha papírba takar-gatván, egy ébenfából készült pénz- és ékszer-szekrénybe

gyűjté: aztán lepecsételte s a kulcslyukra, mint czímezést papírt ragasztván, rá írta: «Családi ékszerek, melyeket még életem idejében Róbert fiamnak átadtam».

Mikor készen volt munkájával, fölemelé a telt szekrényt. Nehéz volt, de elbírta.

Kijött a folyosóra, onnan a nagy lépcsőre. Időközönként lebocsátá terhét a kövezetre, hallgatózott, de léptek nem visszhangzának a boltozat zugaiból. Róbert és Kálmán távol voltak, valószínűleg még javában udvaroltak a leányoknak, Ránky Lászlóné rögtönzött thea-estélyén.

Mentül tovább haladt, annál inkább feszíté karja idegeit a nehéz szekrény. Már-már kimerülni érzé erejét, a midőn Róbert lakása elé érkezett. Az előszobát üresen találta; fia lovász-legénye, ura távollétében ki tudja, merre mulatott?

Róbert nappali szobájában körülnézett, hová rejthetné kincsét, hogy idegen el ne lopja, Róbert pedig hamar megtalálja. Legalkalmasabbnak véle azon mély és széles húzófiókot, melyben fia vadász- és lőszereit tartja.

Itt tette le «családi ékszer» czim alatt összes vagyonát, melyről függetlenül rendelkezhetett. A fiókot visszataszította s a kulcsot a zárra ráfordította.

Csendesen, halk léptekkel visszatért az ebédlőbe, onnan a verandán át a kertbe jutott, azon útra, mely a kastély homlokzatának ablaksorai alatt jobbra és balra elhúzódott.

A kertben szemközt a veranda négy oszlopával föltekintett a sötétben meredező falakra. Véletlenül éppen menyasszonykori hálószobáinak ablakát pillantá meg. Ott, azon elfeketült üvegtáblákon túl szunyadt el örökre férje, egy szomorú tévedés következtében!

Azonban a mai Amelie grófnőnek nem volt se ideje, se hajlama az elábrándozásra. Voltak ugyan gondolatai, de elnyomta azokat. Inkább bódultságot érzett agyában; keble benseje pedig az érzet megolvasztó katlanhoz hasonlított.

Gépíleg nézett szét. A virágállvány, mint falépcső oda támaszkodott a falhoz, nagypapa dolgozó szobájának ablaka alatt. A beteg öreg ember szobájából mérsékelt világ lövelt ki. Ezenkívül semmi fény, semmi nesz. A szel lenyugodott, minden rideg, kietlen és barátságtalan.

Az udvaron a lóistálló épületének tornyocskáján állott a kastély hivatalos órája, melyhez, jól vagy rosszul járt, a

cseleedség — szolgálat tekintetében — alkalmazkodni tartozott.

Ez az óra éles kongással háromnegyedet ütött. Közelgett a végzetes tíz óra.

A grófnő visszafordult és újra bement az ebédlőbe.

Itt egyetlen lámpa égett, a zöld posztóval beterített hosszas kerek asztal közepén. A grófnő fordított a lámpa csavarán s arra a láng elveszté fényes fehérségét, szomorúan pislogott s a négy falat homályban hagyta.

Jobbra a folyosóra kivezető nagy ajtó mellett állott a kastély legrégibb bútora, az ősi «pohárszék», melynek alsó része négyfelé nyílt.

A grófnő ide lépett; kinyitott egy ajtószárnyat s onnan az állványról kivett egy porcellán-tálat s mellé tányért és asztalkendőt.

A derengő homályban senki sem láthatta volna, mit cselekedett azután? Tény, hogy több percbe telt, míg fölválalt dolgát, teljes megelégedésére elvégezheté.

Más regényes jelenség nem mutatkozott: a foglalkozás igen prózai lehetett, a baglyok nem huhogtak, a sirály nem sipitott, és denevérek sem röppentek föl a Dabóczy ősök füstös arcképeinek háta mögül.

XVII.

Este tíz óra után.

A midőn a kastély hivatalos órája elverte a tízet, a grófnő ismét szobájában volt, a tükör előtt állott és gondolatában így szólt saját képmásához:

— Itt vagy még, rettenetes váz? Egyedüli iszonyat e pompás és kényelmes otthonban! Mi kereseted, mi örömed, mi reményed lehet még e világon? Már megmutattad a társaságnak mi vagy: rothadt darab hús és csont a meghamisítás művésze nélkül! Itt a perc, melyben le kell mondanod; itt az óra, melyen túl az eddig ismert Amelie alakját és szerepét többé nem viselheted. Még az útczai bohóc is megbukott és meghalt éhen, mihelyt a falu suhanczai mutatványainak titkát fölfedezték és kihíresztelték! De ha Dabóczy látta mesterkelt

ékítésétől megfosztott külsőmet, lássa most leplezetlenül, mi lakott bensőmben és rettegjen a megsértett nőtől és a kirablott anyától!

Az ajtó benyílt s a szobalyány bebocsátotta az ápolónőt.

— Ah, ön az? — kérde a grófnő, nagy meglepetést színélve. — Megint valami rossz újság?

— Méltóztatott velem parancsolni.

— Én? Nem emlékszem.

— A báró úr vacsorája végett.

— Ah, ez már más! Jó, hogy eszembe juttatja, különben megfeledkezem; remélem, még nem késő?

— A komornyik épen most teríti a kis asztalkát az ágy mellett, azután nekem ott kell lennem, mert az ápolónő kötelessége a beteget étetni.

— Akkor siessünk.

— A grófnő maga akar fáradni?

— Ha nagypapának úgy szolgálhatok, mint szívem most óhajtja, csak kellemes kötelességemet teljesítem.

Ez egy kicsit kétértelműleg volt mondva, de észrevétlenül elhangzott. Megindultak, lementek a lépcsőn az ebédlőbe, a hol a lámpa még mindig homályosan pislogott, bizonyítván, hogy időközben a cselédség közül senki sem járt itt, különben a rendetlenséget észreveszi.

A grófnő intett az ápolónőnek, hogy igazítsa meg a lámpát, az alatt ő maga nagy sietve megnyitá a pohárszék egyik alsó ajtaját s kivette onnan azt, a mit kevéssel ezelőtt oly különös gonddal előre készített.

— Vigye a báró úrnak, de ne mondja, hogy én küldöm, mert később én is oda megyek s magam akarok dicsekedni, mint igyekeztem kedveskedni.

— Igen, grófnő, de a komornyik megkérldheti, honnan hozom?

— Honnan? a konyhából, a szakáctól.

— A szakács minden ételt maga ad a komornyik kezébe; ő hozza be, én csak étetem ő méltóságát.

— Akkor mondja, a mit tetszik.

Ezt mondva, átadta az öreg báró kedvencz ételét, a lúd-máj-pástétomot, mely márványozott színe között étvágyat gerjesztőleg mutatá a szarvasgombából alakult fekete foltokat. Lehetett a tányéron vagy tíz vékony szelet egymásra fektetve

s aztán csinosan körítve aranyhárga és gránátpiros aszpikkal. Az ápolónő egy ezüst tálcát vett elé, arra tette a negyedrészen kibontott tiszta asztalkendő s végre a tányért, inyencznek való tartalmával.

A grófnő az ebédlő ajtajának küszöbéről nézett a távozó után, mindaddig, míg az a folyosó végén a kastély szárnyának fordulóján eltűnt.

— Hah, — mondá — mily váratlan akadály mindjárt a végrehajtás kezdetén!

Aztán még egyébre is visszaemlékezett. Átlátta, hogy nem könnyű az, mindent pontosan kiszámítani, ha ezer véletlen szólhat közbe. Talán az a méregkeverő úri nő is, a kiről azt mondta «ostoba volt vagy gyáva» szintén azt mondá kiválasztott vakeszközének: ne mondja, hogy én küldöm! Igen közönyös figyelmeztetés lehet ez, de az államügyész rettenetes fegyvert kovácsolhat belőle!

Még egyszer fölment szobájába, de csak azért, hogy melegebb felöltött keressen, mert fázott. Aztán az épület jobb szárnya felé fordult a folyosó végéig, a hol a eseléség számára külön csigalépcső vezetett a földszintre. Itt lehaladván, megkerülé a kastélyt és újra a kertbe jött. Eleinte gyorsan haladt, majd mérsékelte lépteit; a veranda alatt lassan és leskődve lappangott, míg végre nagypapa dolgozó szobájának ablaka alá érkezett.

Itt megtámaszkodott a falhoz tolt virág-állvány oldal-deszkájához s kétkedett, mit tegyen? Mert félt, hogy korán jöhet, még inkább nem akart elkésni. Mindenesetre színről-színre látniakarta, vajon a vén inyencz nagypapa megeszi-e az elébe tált pástétomot?

Nézzünk egy kicsit át a kastély ellenkező oldalára.

Az ápolónő nagy kedvteléssel vitte kezén a szépen megpakott tányert, de mihelyt fordult a folyosó sarkán, igen különös, mondhatni boszantó és nevetséges kaland esett meg rajta.

A mint szépen csoszog a folyosó kövezetén, egyszerre látja, hogy a derengő félhomályban, közvetlenül mellette, egy ablak bemélyedéséből valami megmozdul, hirtelen magasra emelkedik, s mint ha lesből rohanna elő, útját állja.

Szörnyen megijed, de mindjárt a következő másod perczen megismeri, kihez van véletlen szerencséje?

Ő volt személyesen, teljes úri hetykeségében, mr. Grimace, a ki szemtelenség és pákosztosság tekintetében a legelvetemedettebb fráter volt az egész kastélyban.

Tehette ezt büntelenül, mert Róbert báró közvetlen pártfogása alatt állott. Levén hivatalára nézve kitűnő angol agár, a ki még soha nyulat el nem hibázott s a sport köreibben elismert tekintélynek tartatott.

Mr. Grimace jobban látott a félhomályban, mint más közönséges halandó s miután szaglási tehetségben sem tehetett a természet ellen panasza, mindjárt megérzette, mily kövér és illatos préda halad el mellette?

Különben pedig éppen nem volt szokása tetteit előbb bővebben megfontolni, tehát a mint megmozdult, rögtön két hátulsó lábára állott s a ragadozásra jól begyakorlott szájával a lúdmáj-pástétomot egy harapással elkapta s aztán, mint jogosan szerzett zsákmányát, a legközelebbi szögletben kifo-gástalan jó lelkiismerettel fölvacsorálta.

Az ápolónő szégyenlette elvesztett csatáját s arról gondolkodott, visszamenjen-e a grófnőhez, a midőn ellenkező oldalról jött a komornyik a megrendelt csirkepecsenyével s mindjárt az első volt, a ki értesülhetett a megtörtént szerencsétlenségről.

De vigasztalást is adhatott:

— Madame — szólt biztató hangon — nincs e miatt ok a búsulásra. Jöjjön velem a báró úr szobájába, leteszem a csirkét s futok az ebédlőbe. Van ott még a pástétomból elég, akár holnapra és holnaputánra is. Levágok néhány szeletet s a kár helyre van ütve.

— El ne feledje, két külön színű aszpik is volt mellette.

— Azt is megtalálom.

Úgy történt, minden kedvezőleg sikerült; az ápolónő még föl sem szeletelé a csirke fehér mellhúsát, a midőn az öreg János visszatért a pástétommal és az aszpikról sem feledkezett meg.

Tamás báró már a szép pirosra sütött és dúsan fölszalonnázott csirkepecsenyére is kaczer pillantásokat vetett, de mikor meglátta rég nem élvezett kedvencz ételét, örömeben valami érthetlen de jól megmagyarázható hangot bocsátott ki torkából, parancsolván, hogy a pástétommal akarja megkezdeni vacsoráját.

— — — — —
Ezalatt Amelie grófnő kifogyott türelméből és zaklatva a legégetőbb kíváncsiságtól, rövid benső harc után elhatározásra jutott. Megfogózkodott tehát a virág-állvány egyik oldalán, a lépcsőkön át fölhágott az ablak párkányára. Ott föltára a külső ablak szárnyát, a bensőt pedig betolá. Aztán kinyújtotta kezét, megtalálá a rendesen ott álló karszék támláját s így ez uton, e módon minden különös megerőltetés nélkül bejutott nagypapa dolgozó szobájába, mely a másiktól, a hol a beteg feküdt, csak üveges ajtóval volt elválasztva.

Ismeretes játéka az emberi észjárásnak, hogy sokszor legizgatottabb pillanatainkban is, oly mellékkörülmények jutnak eszünkbe, melyek föltett szándékunkkal semmi kapcsolatban sincsenek. A grófnőnek e válságos helyzetében, akarata ellen s csak gépies agyműködés útján a rabló és betörő bandák kockázatteljes vakmerősége merült föl emlékezetébe. Hányszor hallotta, olvasta, hogy a zsványok bemásztak az ablakon. Hogy elborzadott bele s most ő, a grófnő, viszi végbe a merényletet! Ő az elkényeztetett úrnő, a ki ha zsebkendőjét elejti, mások esnek térdre, és szerencséjöknek tartják, ha szolgálatot tehetnek.

De miért kellett ő méltóságának ily hozzá egyáltalában nem illő dísztelenséggel az ablakon bemászni. Az nem elég ok, hogy a komornyik, ura étkezése idejében, az ajtókat belülről bezárta, mert ha jött az úrnő, kopogtatott és bebocsáttatni kívánt, ki szegült volna ellene?

A valódi indokot egész sor más körülményben kell keresnünk. Először is, a végzetes perczen, mintegy a felhőből lecseppenve akart betoppanni, habár a színpadi hatás vadászata nem tartozott természetéhez.

Másodszor, egy kissé leskelődni, hallgatózni akart, mit beszél róla és fiáról a komornyik? s vajon bízhatott-e az ápolónő ígéretében, hogy ha teheti, elhallgatja, kinek kezdeményezéséből került ki a mai kivételes vacsora? Különösen pedig, hogy mint szemtanú lássa, hogy az öreg úr csakugyan megette a küldött pástétomot?

Harmadszor, biztosan akarta tudni, mikor távozik nyugalomra a komornyik s mikor kezdi meg éji szolgálatát az ápolónő? Mert ha Tamás bárónak nagyon hamar «megárt» a kövér eledel, a komornyik nagy lármát üt s még elég korán

segítséget is hozhat. A grófnő pedig mindenáron kezébe akarta keríteni a beteg embert, hogy sorsától meg se menekülhessen.

Talán még azon lehetőségre is gondolt, hogy Tamás báró esetleg a fél adaggal is megelégedhetik s akkor környezői, elcsábítatván a pompás preda láttára, elköltik a maradékot s nagy árát adhatják nyalánkoskodásuknak.

Mindez egybefoglalva, erősen indokolta a szokatlan úton tervezett rögtöni megjelenést.

De azért akadályok is előfordúlhattak. Az ápolónő ugyan nyitva tartotta a szomszéd szoba ablakát, azon czímen, hogy a beteg szobája a legközelebbi szomszédból mindig friss levegőt nyerjen. És mégis, ha véletlenül, a növekedő hideg miatt, a komornyik az ablakot bezárja, a grófnő nem merészkedik az üveget betörni! Ezzel csak riadást okozna s ha korán történt, még vállalata sikerét is kockáztatja.

Így azonban szerencsésen belopózkodván, óvatos léptekkel lábujjhegyen közeledett az ajtó felé, mely rendesen félig mindig nyitva volt.

A sötétből a jól világított szobába kényelmesen beláthatott. Tamás báró egymásra föltornyosult párnákra támaszkodva inkább ült, mint feküdt s az ápolónő lapos kanállal, minőt a fagylalthoz használnak, falatonként rakta szájába a pástétomot, mellé hosszúra metélt kenyeret, melyből az öreg úr tetszése szerint haraphatott. Mint éhes ember, habzsolva evett, az ápolónőnek sietni kellett, hogy versenyt tarthasson vele. Olykor kémelő pillantásokat vetett a tányérra, van-e még elég benne? Roppant fehér szakállá mellére hullott, alakja komolyságot mutatott, parancsoló kifejezését megtartotta.

Annál föltünőbb volt az ellentét, hogy ily tiszteletre méltó patriarkát, mint a gyermeket etetni kellett! Egyik szomorú képe ez az emberi nyomorú természetnek. Nem segítette ezen a kastély, a sok ezer hold szántóföld, az ősi név, a bárói rang és a gazdag jövedelem.

A komornyik szabályszerű állásban nézte urát, lesve minden pillantást, hogy szükség esetére készen legyen szolgálatra.

Mikor látta a grófnő, hogy nagypapa a pástétomot egészen elfogyasztá és átmegegy a csirkepecsenyére, megelégedetten mosolygott.

— Beteljesedett — mondá — most már nincs út a visszavonulásra; jöjjön a minek következni kell!

Visszahúzódott a szoba benső szögletébe, beült egy kar-székbe s várta míg a komornyik eltávozik, az ápolónő pedig, bevégezvén szolgálatát, a pamlagra ül, lehajtja fejét és elszen-dereg.

Nagyon sokáig tartott a készüllet az éjre; de a grófnő nem türelmetlenkedett. Volt ideje, mert a minek még a következnie kellett, az épen úgy nem volt sietős, a mint többé el sem maradhatott!

A nagy csendben minden legcsekélyebb zörej meghallat-szott; ha a kanál a tányér szélét éré, ha a pohárba vizet töl-töttek. Közel mellette a vén fali óra ketyegtetten a másodper-czeket; kívül az udvar órája elverte a tizenegyet és utána nem sokára a következő negyedet.

Végre hallá, hogy a komornyik fojtott mély hangon jó éjszakát kíván, elhagyja a szobát, az ápolónő utána megy s bezárja az ajtót.

Még ekkor is akadt rakosgatni valója. Sőt átjött ide is. Bezárta az ablak külső s belső szárnyait, a táblákat s lebocsáta a függönyt.

Mikor visszafordult s a nyitva maradt ajtó irányában azon helyre ért, a hol a szomszéd szobában égő lámpa széles világos szalagot festett a padlóra, a grófnő fölemelkedett helyéből és útját állotta.

— Jaj Istenem, ki van itt? Ah, a grófnő!

— Én vagyok és semmi oka ijedezni, vagy csodálkozni. Hány óraker szokta önt társnője, a másik ápolónő, a szolgál-atban fölváltani.

— Éjfél után két óraker.

— Jól van, most mehet szobájába; ma este én akarok itt virasztani. Ha tetszik el is szunyadhat pamlagán, de ne vetkezzék le . . .

— De grófnő — felelt reszketve az ápolónő, a ki ha leg-távolabbról sem gyaníthatott valami rosszat, az úrnőnek ily szokatlan időben és igen kalandyszerű úton történt megjelenése a legnagyobb zavarba hozta.

— Nem tűrök ellenmondást — folytatá a grófnő — Ha parancsot adtam, föltétlen engedelmességet várok. Itt vagyok itt maradok, a felelősséget éjfél után két óráig magamra vállá-

lom. Ha előre nem látott esetben, szükségem volna az ön segítségére, majd csengetek.

Ez már megnyugtatóbban hangzott. S miután egy kis pihenés, épen a szolgálati idők legunalmasabb óráiban, a pénzen fogadott ápolónőnek kellemetlenül sem eshetett, mélyen meghajlott és eltávozott.

A grófnő utána ment, bezárta úgy a külső, mint a belső ajtót: nagy boszúságára az ápolónőnek, a ki, ha csak néhány perczig is, szívesen hallgatózott volna a kulcslyukon át.

Megszabadulván az alkalmatlan tanújelenlététől, sokáig nézte a nyugalmasan alvó öreg embernek barátságos arcvonásait. Aztán kíméletlen kézzel közelébb húzta az asztalkát, melyen még égett a nagy lámpa: a fénymérséklő papirernyőt is lerántá róla, úgy hogy az élénk sugár közvetlenül az alvónak szemébe lövődék.

Most már az ágy közelébe lépett a grófnő s bevezetésül néhányszor fölemelé a beteg embernek örökös zsibbadásban szenvedő karját és el-elbocsátgatá. Mint ha gyönyörködnék hatalmába került ellenségének tehetetlenségében. Még néhány perczig a kielégített boszú kéjérzetével tekintett feléje s akkor metsző gúnnyal így szólítá meg az ébredőzt:

— Jó estét nagypapám, úgy látom nem vagy egészen elkészülve e meglepetésre? A lábbal tapodott féreg véletlenül föléledt s még van ereje, hogy mérges fullánkját letiprójának húsába fúrja! Vén Dabóczy Tamás, szabad kérdenem, hogy szolgál egészséged?

Az öreg mereven nézett: de a gúnyos, sértő s minden női illetet megtagadó modor és magaviselet egyszerre észreveteté vele, hogy veszedelem környezi. Talán az is eszébe jutott, hogy egy rémes emlékezetű nap évfordulójának legutolsó órái, még el nem kongtak. De testének legyőzhetetlen merevensége által gátolva, csak fejének mozgatásával fejezte ki nyugtalanságát!

— Hogyan? nem igen jól vagyunk? Most a pompás vacsora, a kedvencz pástétom fölcsemegezése után? Talán megártott a tiltott lakmározás? Mindig hallottam, nagyon veszedelmes a betegnek, ha a doktor által meghatározott dietát megsérti!

Az öreg ember folyvást csak fejét mozgatá, torkából

értelem nélküli hangok torlódának föl, szemével bejárta az egész szobát, mint a ki bár honnan, segítséget keres.

A grófnő nem kételkedett, hogy a pástétomra bőven hintett mérég kezdi meg hatását. Vad kaczagás közt folytatá :

— Ne búsulj jámbor öregem : majd még czifrább kínokkal ismerkedel meg ez éjjelen. Ugy-e ? vártuk holnapra hű czinkostársunkat, Laczházy Dániel uramat ? Ne felej, el fog jönni. Talán most sem alszik, nehogy lekéssék a vásútról. Csak azt nem tudom, kit talál itt e szobában ? Esetleg át kell mennie a nagy terembe és ott lát majd egy igen csendes és megalázott bűnöst, összetett kézzel, újjai között a szent kereszttel, sok égő viaszgyertya között, a rögtönzött ravatalon.

— Am . . .

— Ah, am . . . ? Ijedtünkben majd megszólaltunk : bizonyosan ament akartunk imádkozni !

— Ame . . .

— Nagyon jól megy az igyekezet. Már több egy betűvel, de meg sem elég az üdvösségre ! Ah, az ős nemes Dabóczy Tamás uram ő kegyelme méltóztatott ezúttal gazda nélkül számvetést csinálni. Nagyon szépen haladt előre az árulás és összeesküvés ártatlan fiam, Róbert, ellen ! Holnap ilyenkor már ment volna a postán Bécs felé az aláírott folyamodás, hogy a király majoratust engedjen csinálni a színésznő porontyának ! Vén Dabóczy Tamás, ezt jól czirkalmaztad ki, de nem magad vagy oka, ha elkéstél egy éjtszakával ! Tudd meg, iszonyatos mértékben meg vagy mérgezve s meghalsz, mielőtt virrad !

— Amelie . . .

— Meghalsz és megkaptad megérdemlett büntetésedet. Mert áll és fönmarad többé meg nem másítható végrendeleted, melyet holnap ünnepélyes szertartással megsemmisíteni szándékoztál ! Szerencsénkre a papír hívebb, mint az aláíró nagypapa. Megtartja betűit, megőrzi benső értékét s így Isten és ember törvénye szerint az én Róbertem úr marad Dabóczon !

A beteg vegső erőlködéssel iszonyatosan hörgő hangokat bocsátott ki, mint ha Kálmánt hívta volna segítségül.

A grófnő is visszahanyatlott karszékébe s teljesen kimerülve, kezével szemeit eltakará, de azért újjai közül nézdelte a magával tehetetlen hústömeget. Talán jól is tette, hogy arcát láthatatlanná tette, mert szája fölött ama boszút és gyű-

lőlséget kifejező redők most bizonyára csak egy őrző boszorkány förtelmes képét tükrözik vissza.

Egyszerre azonban lecsendesedék.

Talán titkos ösztöne, jó nevelése súgta, hogy túlcsapott a határon. Ha elérte célját, mire való még a keserű szemrehányás és haragot, gyűlöletet hirdető szószaporítás? A megáradt folyam, ha gátot szakítva, elpusztítja a vidéket, szerényen visszahúzódik medrébe. A tigris addig dühös és vérengző, míg prédáját üzi, megfogja és szétszaggatja, azután egykedvűleg fölfalja.

De nem ez volt egyedüli oka tartózkodásának, mert a lefolyó jelenetnek még forduló pontja is volt.

Fölkelt székéről s a beteg ágyá mellett álló asztalkához lépett, a hol egy üveg kancsóban friss vizet s poharat talált.

A poharat félmagasságra megtölté vízzel; öltözeke rejtekeiből papírba takart fehérszürke port vett elé s bevegíté a vízbe. Kanállal jól fölkeveré s aztán a zavaros folyadékot egy hajtásra megitta!

Az öreg ember irtózva nézte e készüléket; fejével, szemével és torkába fojtódó hangjával folyvást tiltakozott a megkezdett és végrehajtott bűntény ellen. Mintha valamely nagy szerencsétlenséget s többé jóvá nem tehető elhamarkodást akarna megakadályozni.

De a grófnő vagy figyelembe se vette e nyugtalanzkodást, vagy ez erőlködéseknek okát félreértette. Visszaült a karszékebe; zsebkendőjével ajkát megtörlé s aztán egészen lecsillapodva mondá:

— Láttad és értetted, mit cselekedtem? Előbb nagy előnyben állék fölötted; az egészséges rohaná meg a beteget, a szenvedelytől fölizgatott boszúálló gyötré a tehetetlen szenvedőt. Most már megszűnt köztünk minden különbség; bátran egyenlő kártyákkal játszhatunk. Ismerd el, hogy nem hasonlítok Brinvillier marquisnőhöz... Ez az undok asszonyi állapot minden környezőjét méreggel ölte meg... de maga élni akart! Megérdemlette a vérpadot!

— Ne... ne...

— Egy másik méregkeverő úri nőnek történetét épen ma hallottam. Ez megölte nagynénjét, jótevőjét, második anyját, hogy hamarabb örököljön tőle. Tehát vétke után még élni és a vagyonból lakmározni akart. Megérdemlette a gyalá-

zat bitófáját. A szerencsétlen csak későn tudta meg, hogy meghalni, kivégeztetni az semmi, az csak a megváltás a szenvedésektől; de a mit elviselni nem lehet, az az elfogatás, valatás, nyilvános tárgyalás, az ítélet, a hiába való fölebbezés és az eredménytelen kegyelemkérés. Én azonban szabadon beszélhetek, mert készen vagyok, s minden iszonyatosságnak elejét vettem.

— Ne . . . ne beszélj . . .

— De a büszke grófnő semmit sem követel magának. Megmérgezte a nagyapát, hogy fiának, Róbertnek, jogait megvédelmezze. Meghal a szószegő vén ember, hogy régi, igazságos végrendelete fönmaradjon. Mitől féljek többé? Áruló módra kezedbe kerített leveleimet, miután ellenemben felhasználád, botor nagylelkűséggel megsemmisítetted, többé e világon Róbert születési jogát pörrel senki meg nem támadhatja!

— Ame . . . lie . . .

— Lesújtottalak, de magamat sem kíméltem; egyik életért a másikat adtam áldozatul. Még ez éjjel két lélek száll el a kastélyból s ha van Isten s ha oly Isten van, a ki ráér arra, hogy az embert holta után felelősségre vonja, ám hívjon rettentő törvényszéke elé! Menj, vén ember, siess előre, beszéld el panaszodat ellenem, ott leszek én is mindjárt nyomodba, és elmondom védelmemet. Addig pedig Dabócnak ügynevezett örökös ura, Isten veled! Mielőtt hajnalban a kakas szól, egy más, ismeretlen hazában viszont látjuk egymást!

Ezt mondva, kezével búcsut intett, mint ha szokott módon jó éjt kívánna és gyorsan elhagyá a szobát.

Természetesen azt hitte, hogy nem csak jogosan és igazságosan cselekedett, hanem kifogástalan alaposággal is beszélt; és a minő helyes volt erkölcsstana és theológiája, épen oly dönthetetlenek valának érvei és jól választottak kifejezései.

Úgy jött ki, mint a ki végre szíve legtitkosabb tárházát kiönthetné s tettét indokolá. Így kívánja ezt az asszonyoktól mindig igénylett «infallibilitás», mely régibb, mint a pápáké, mert már Éva anyánk tényleg gyakorolta.

Aztán fölment, föltántorgott szobájába, mert időközben eddig soha nem érzett rágás kezdé bensejét marczangolni. Ugyanazon fájdalom, melyet «cziprább kínok» czimén meg-

jövendőlt nagypapának. Jól tudta, hogy ez csak a kezdet eleje; mi lesz még, ha a végső vég közeledik?

És mint jött, egészen felöltözve, az ágyra veté magát.

— — — — —
Ezalatt derülten és kellemesen teltek le az órák Ránky Lászlóné thea-estélyén. Kálmán boldog volt s ha néha Juliskával egy-egy szót tanúk nélkül válthatott, mindig azt számították, hány óra van még hátra holnaputánig, a zavartalan boldogság megérkezéseig.

Éjfél után a két fiatal ember búcsut vön s visszaérkezvén a kastélyba, barátságosan kezét szorítottak és jó éjt kívántak egymásnak.

De épen, midőn mindenki saját szobája felé indulna, sietve jött elé Róbert vadászlegénye s már ijedt arczával és lelkendezésével előre hirdeté, hogy nagyon gonosz újságot hoz.

— Báró úr — mondá vállvonogatva, mint a ki nem oka a történeteknek. — Nem is tudom, hogy kezdjem? Az agár, a Grimace . . .

— Hogyan, a Grimace?

— Igen, kérem alássan. Úgy tíz óra után elkezdett nyöszörögni, ugatni és vonítani. Én megijedtem, de azután lassanként még is lecsendesedett. Már azt hittem, kiheverte baját, de mikor lefekvés előtt még egyszer megnézem, hát nem mozog; megfogom, már meg volt meredve és kiadta páráját.

— Mit hallok? Grimace megdöglött?

— Igen, megdöglött, ha szabad úri kutyáról így beszélni.

— Ah, ez rettenetes! Hallod-e Kálmán? Grimace, a leg-híresebb agár, a sportvilág gyöngye, ékessége és csodája, megdöglött. És mi vígan, gondtalanul mulattunk azalatt, míg itthon kimondhatatlan szerencsétlenség, kipótolhatatlan kár történik! . . . Ficzkó!

— Parancsolatára, báró úr.

— Ezt én szigorú vizsgálat nélkül nem hagyhatom. Holnap reggel hajnalban, mielőtt virrad, befogatsz az én vadász-csészámba s kihozod Nyitráról a megyei állatorvost. Tudnom kell, mi történt, és jaj a hűtlen szolgának, a ki hanyagúl teljesítette kötelességét!

— Igen báró, úr.

Egy ideig még helyben állottak az urak, s Róbert, mint ha pénzért volna fölfogadva, hosszas halotti predicatorát tartott

a kihült agár fölött. Elősorolta érdemeit, jeles tulajdonait, elbeszélte viselt dolgai, mily észt, ügyességet s találekony-ságot tanúsított sokszor versenyvadászatok alkalmával, épen a legválságosabb pillanatban.

Oh de csakhamar senki sem gondolt többé mr. Grimace szomorú sorsára.

Épen még egyszer jó éjt kívánt egymásnak a két unokatestvér, a midőn siet lefelé a lépcsőkön a szobalyány s mondja, hogy a grófnő ma este sokáig künjárt, bizonyosan erősen meghűtötte magát s most rettenetes gyomorgöresben szenved.

Róbert megijedt, de miután ily roham édes anyját más-kor is meglepé s aztán megint hamar jobban lett, most sem gondolt valamely komolyan fenyegető veszélyre.

Fölrohant a lépcsőn s legelőször is azon ütődött meg, hogy édes anyja egészen felöltözve feküdt ágyán. Tehát a baj rögtön jött; a tapasztalatlan szobalyány nem tudta mihez kezdjen, csak az öltözék kapesait oldá meg a gyomor tájékán.

A grófnő megismervén fiát, minden erejét összeszedé, hogy egető kinjainak iszonyatos fokozatát eltitkolja. De arczá-nak szétdúlt vonásai mást beszélének s ha ma reggel óta (szepítő szereinek elhanyagolása következtében) húsz évvel öregebbnek látszott, most a benső hőség, a kitörő hideg izzadság a haldoklónak végső küzdelmeit tünteték elé.

— Róbert — mondá halkán, töredezve s minden szó után összerázkódva — elmulik . . . már mulik. Menj feküdni, neked árt az éjtszakázás. Oh, könyörülő Isten, már mulik . . . holnap semmi bajom.

A szobalyánnak ezalatt szerencsés ötlete akadt. A helyett, hogy követné az ifjú bárót, sietve keresé föl az ápolónőt, a kiről föltette, hogy másokhoz képest leginkább lehet arra hivatva, hogy rögtön veszély kitörésével a legelső és legszükségesebb szerekkel segítséget hozzon.

Róbert nem fárasztá anyját kérdésekkel, mert a hány-szor szólott, a szenvedő mindkét kezével távozást parancsolt.

Más részről jól tudván, hogy ő itt legkevesebbet sem segíthet, csak azt várta, míg a szobalyány ismét visszaérkezik.

Ez nem is sokáig késett s midőn vele az ápolónő s egy más női cseléd is a szobába lépett, Róbert már tudta, mit kell cselekednie.

Megcsókolta anyja kezét, kiment, föllármázta a kastélyt,

lefutott az udvarra, befogatott négy lovat, a kocsist maga mellé ülteté, a gyeplőt kezébe vette s a legrövidebb düllői úton egyenesen Nyitrára hajtott, hogy az orvost ágyából is kiragadjá és Dabóczra hozza.

Ezalatt a kastély lakói legelőbb is azt hitték, tűz ütött ki a házban, czéltalanul futkostak a folyosókon és egymástól kérdék, mi történt?

Az öreg János, a zaj által fölveretvén álmából, éji pongyolát öltött s Tamás báró szobájába rohant. Itt mindent csendesen talált; csak az volt rendetlenség, hogy az ápolónő nem ül helyén s a lámpa még most is teljes lánggal világít.

— Báró úr — mondá — a kastélyban beszélük, hogy a grófnő hirtelen igen rosszúl lett. Nem történt itt semmi? Méltóztatik valamit parancsolni?

Azalatt, hogy beszélt, elővette a mindig közelben fekvő fekete táblát, s a krétát a beteg újjai közé illeszté.

Az öreg úr, mint csak kitelt tőle, gyorsan írá e szavakat:

«Amelie itt volt, azt mondta, hogy engem megmérgezett. Nem igaz; hiába való ijesztgetés, mert semmi bajom. De ő valamit bevegýtett a vízbe és kiitta. Még van a pohárban néhány csöpp.»

A komornyik leste a betűket és szavakat, a mint azok ura kretája alatt kirajzolódnak s legelőször is azon szokatlan eset jutott eszébe, hogy a grófnő maga küldött valamit vacsorára az asztalról az ápolónő által.

Azt még nem tudta, hogy a pákosztos agár mily drágán fizette meg árát nyalánskodásának, de az öreg úr csodálatos sorainak olvasására rettentő gyanú kelt lelkében. Aggodalomakkal telve kérdé:

— Oh, drága jó uram, nem érez fájdalmat valahol?

Tamás báró határozottan tagadólag intett és mosolygott.

— Nem háborgatja gyomrát valamely szokatlan nyugtalanság, égés, rágás vagy eddig nem ismert kellemetlenség?

Semmi, semmi, volt a néma válasz.

Nem sokára nyílt az ajtó. Kálmán jött be elijedt arccal, de mielőtt a beteg ágyához közeledett volna, a komornyik megsúgá neki, hogy semmi veszély sem fenyegetőzik s csak azután mutatá meg a beírt fekete táblát.

Ekkor aztán, hogy az öreg urat is megnyugtassák, fön-

hangon beszéltek. A komornyik elmondá a pástetom-küldés történetét, Kálmán pedig elújságolta, mi lett ennek következése az agarra nézve, s így a rejtély megoldást nyert.

A mérgezési kísérlet, mint elkövetett tény, világosan előtök állott, de hogy a merénylet nem sikerült, Tamás báró változatlan nyugodtsága bizonyítá. Ellenkező esetben, most, éjjel után egy órakor a mérgezés jeleinek már régen elő kellett vala tűnniök.

Időközönként Kálmán egy-egy pillanatra fölment az első emeletbe. Az ápolónő már megkezdte az ily esetekben ajánlott házi szerek alkalmazását, épen a midőn a grófnő fájdalmai annyira nevedtek, hogy már az örvöngés jelei is mutatkoztak.

Borzasztó volt hallani szavait :

— Zárjátok be az ajtót! Már ott áll a rendőr az előszobában! Mint leselkedik az államügyész a folyosón! Zárjátok be az ajtót, csak a hóhért bocsássátok be!

Az ápolónő igyekezett őt megnyugtatni :

— Oh grófnő, semmi dolga itt e fényes úri háznál a rendőrnek vagy az államügyésznek. Csak szerencsétlenség, csak sajnos tévedés történt. Íme, itt van Kálmán báró, egyenesen nagyatyjának ágya mellől jött. Láttá az öreg urat, beszélt is vele; semmi, legesekélyebb változás sincs rajta. Egyedül csak méltóságod állapota miatt aggódik.

A grófnő már nem érthette e fölvilágosítás célját és horderejét. Már megrögzött elméjében a hit és meggyőződés, hogy e pillanatban nagypapának is hasonló kínok közt kell vergődnie.

— Nem igaz — sivitott éktelen hangon — nagypapa már meghalt.

— Semmi baja; a pastétomot, melyre valamikép ártalmas szer hintődhetett, Róbert báró agara kapta el; a báró úrnak mást hozott helyette a komornyik.

— Hazugság! — kiáltott a grófnő. — Képtelenség! Ezt az ügyetlen mesét csak a szemtelen rendőr találta föl, hogy mindjárt vihessen a vallatásra. Zárjátok be minden ajtót. Csak a hóhér jöjjön, csak vele akarok beszélni. Oh, hol késik oly sokáig? Mily hamar megszabadithatna!

Mindamellett az enyhítő italt, melyet az ápolónő ajkaihoz emelt, nagy mohósággal nyelte. Már nem tudta, mit cse-

lekszik; már nem volt rajta semmi az emberi lényből. Fetrengett (bocsánat az undok szóért), mint oktan állat.

Egyedül csak a kínokat érzé. Az olvasztott ólmot a gyomrában, a tüzes vasvesszőt beleinek egész gombolyagában.

XVIII.

Befejezés.

Ennyire fejlődött, ily végletre jutott a titkos harcz és vetélykedés, mely valamely rettenetes válság kitörése nélkül többé le sem csillapodhatott.

A harcz pedig oly síma formák között folyt s a felek oly gondosan eltakarák fegyvereiket, hogy a komornyikon kívül a mindig lesben álló s mindent megfigyelő cselédség sem sejtette, mily összeférhetetlen ellentétek vívnak halálos tusát itt, a puha szőnyegekkel terített termekben.

A legcsodálatosabb tünetemény azonban, hogy a két fiatal ember, kiknek érdekében a méregpohárnak kellett határozni, kezdettől végig közönyös tanúi maradtak a küzdelmeknek. Kálmán meglegedett hivatalával, jó hírével, sokat ígérő jövőjével és szép kis menyasszonyával; mást nem kívánt. Róbert régen kibékült a gondolattal hogy ezután csak a két kis pusztán elégítheti vadászati szenvedélyét.

Egészen másként gondolkodott a nagyapa és menyé, a grófnő.

Az egyik nem riadt vissza a haláltól, az orgyilkosságtól. csak hogy fia, Róbert, egyedüli úr maradhasson Dabóczon, Más részről az ágyhoz kötött, mozdulni és beszélni nem tudó beteg nem tudott meghalni, míg nem látta, hogy igazi, valódi és családi hasonlatossággal bíró Dabóczy-fajt hagy hátra az utókornak!

Láttuk, hova vezetett ez ellentétek összeütközése; lássuk, mit határozott még hozzá végül a vak sors játéka?

Vasárnap!

Virrad már hajnala az ünnepnek; hoz-e reményt, vígasztalást és bocsánatot?

Reggel hat óra volt, a midőn Róbert a doktorral megérkezett. Jó jelnek tartották, hogy a kastély homlokzatán, az

első emeleten, a hol a grófnő szobái voltak, az ablakokból lámpafény özönlött ki. Tehát még folyt a küzdelem az élet és halál között!

Behajtatván az udvarra, egy cseléd legelőször is azt a bádog szekrényt emelé le, melyet az orvos rendes körútaiban is magával hord, s melyben rögtöni segélyre szükséges szereit tartogatja.

Fölmenvén az első emeletre, Róbert a remény és kétségbeesés érzelmei között rohant édes anyja ágya mellé, ott térdre esett s a szenvedőnek szemébe nézett.

Úgy látszott, hogy a grófnő hat órai szenvedés után, könnyebbülten fekszik ágyán; fájdalmai szűnnek s ha mégis megújulnak, korábbi erejüket és élességeket elvesztették.

A doktor az ápolónőt fogta kérdőre, hogy mit cselekedett saját felelősségére? Az ápolónő elmondta azt, a mit a vörös-kereszt egylet képző iskolájában tanult s hogy a szükséges hatásosabb szerek hiányában, mit tehetett mit nem? A doktor hallgatta, de minden helyeslő vagy rosszaló nyilatkozattól tartózkodott. Mert okos ember volt és értette mesteriségét: soha jobbra, vagy balra nem lépett, ha csak ajtót nem hagyott nyitva hátul, melyen baj esetén kibújhatott. Ha a végső vég rosszra fordul, a tapasztalatlan ápolónő a hibás; ha javulás mutatkozik, vagy épen sikerül a beteget a halál torakából kiragadni, akkor az érdem kizárólag az övé s egyedül maga aratja (rakja zsebre) a dicsőséget, és annak árát.

Mindamellett Róbert faggató kérdéseitől meg nem menekedhetett. Néhány jól megfontolt «hm» után az orakulum így nyilatkozék:

— A fájdalmak enyhülése és az elcsendesülés vagy onnan ered, hogy a beteg elkábúlt érzékei megtompúltak s ez a gyors léptekkel közeledő halál postája. De ha a nyugalommal az éberség, az eszmélet s az élet gondjai iránt való érdeklődés is visszatér, akkor nem lehetetlen, hogy e változásban, a javulás útja felé, valami halvány reménysugárt találtunk.

Nagypapa időközönként fölküldte a komornyikot. Az ápolónő szerint (persze tudatlan asszony) a grófnő bizonyosan túl van a veszélyen; de a doktor tudománya az ellenkezőt hirdeté; csak azt izente: ő méltósága állapota folyvást aggasztó, de miután, a mit emberi segítség végbe vihet, meg fog törtenni, úgy a deli órák felé határozottabb választ küldhet.

Mikor szólt a falu harangja, Ránkyné s a leányok a templomba mentek s igen buzgón imádkoztak a jó Amelie néni fölgőgyulásáért.

Az államtitkár s az osztálytanácsos otthon szivar mellett viták a kérdést: vajon ily körülmények között a holnapra kitűzött esküvőt nem kell-e későbbre halasztani?

Déli tizenkét órakor, Róberten kívül, a ki nem mozdult anyja ágya mellől, az egész társaság a reggeliző terembe gyűlt. A szakács, daczára a rettentő napnak, nem feledkezett meg kötelességéről. Nagyszerű étkeket küldött az asztalra, de hogy hozzá étvágyat is adhatott volna, nem állott hatalmában.

Ott ültek mindnyájan s hallgattak, mintha az orruk vére folynék. A bányászor nyílt az ajtó, arra néztek, várván, hogy jöjjön a doktor és vigasztaló híreket hozzon.

Kálmán és Juliska egymás mellett ültek, de nagyon melancholikus képet mutattak. Senki sem mondta volna rólok: ezek holnap az oltár elé lépnek! Mint ha kerülték volna egymás szemét: mert a leányka tegnapelőtt valamely véletlenül közbejöheto akadályról beszélt, az ifju pedig igen vakmerőn kinevette az ábrándozót.

Ránkyné is mogorván nézegeté tányérának közepét. Gondolkodott, talán illő volna, legalább egy percze «legkedvesebb barátneját» meglátogatni. Lelkiismerete súgta: illeni ugyan illenek, de hát ha megjelenésével csak háborítaná a szenvedőnek nyugalmit. Az ily halálos beteg, néha nagyon is őszinte lehet. Esetleg azt mondhatná: édesem, legjobb lesz, ha szépen vissza mégysz, a honnan jöttél. Értsd a társaságba, a másik házba, vagy épen haza, Pestre.

Végre hirt hozott valaki, hogy jó már lefelé a lépcsőkön a doktor, de nagyon elégedetlen képet mutat. Mindjárt itt lesz.

De sokáig hiába vártak, mert a tudomány embere, a midőn már megfogá a reggeliző terem kilincset, a komornyik fölszólítására Tamás báró szobája felé vette útját.

Hogy mit beszélt ott? azt csak ő Tamás báró és a komornyik tudhatja: tehát a titkos értekezlet tárgya a társaság előtt örökre ismeretlen maradt.

Mi csak annyit mondunk, hogy Tamás báró valamit kívánt, a doktor ellenkezett; míg végre a fekete táblára írott és több ízben újra letörölt sorok eredménytelensége után a komornyik ultima ratiója győzött.

Azaz : belépett a szomszéd szobába, kinyitotta a Wertheim-szekrényt, kivett onnan néhány papír lapot, azokból a kékelő nyomtatványokból, átadta a doktornak, a ki ez ellenállhatatlan érv hallására rögtön capacitálódott.

Nem sokára ezután a reggeliző társaságban ismét szájról-szájra futott át a susogás, hogy a doktor megint erre tart, sőt örömet jósoló arczczal közeledik !

Csakugyan be is lépett. Rögtön, a ki legközelebb érte, karon ragadta s vitte a hölgyek színe elé, hogy adjon vígasztaló szót a szomorkodóknak.

Úgy látszott, hogy a doktor kissé fukarkodik jó újságai-
val, mert mielőtt a dolog velejére térne, egy kis előbeszédet tartott. De célja csak az volt, hogy a főlsholáló cselédség közül is mentől többen jelen lehessenek és hallják, a mi következik :

— Hölgyeim és uraim ! Van szerencsém azon örömhírt közleni, hogy a grófnő immár veszélyen kívüli állapotban van.

— Éljen ! éljen !

— Egyszersmind hivatalos kötelességem szerint tartozom kimondani, hogy e fényes úri ház lakói a grófnő betegsé-
ségének természetét egészen félreértették.

— Hogyan ? hogyan !

— Bizonyos mendemonda keletkezett. A megijedt ápolónő, nem ismervén a körjeleket, vélte, mintha ő méltósága vigyáztalanságból valamely ártalmas szert vegyített volna ivó poharába. Ez merő képtelenség : a grófnő csak rendkívüli heves gyomorgörcsben szenvedett. Ez most megszűnt s gondos orvoslás következtében, ha néhány napig még gyöngélkedik is, régi jó egészségét ismét visszanyeri.

Az éljenzés újra kitört. Alkalmasint egy kis csodálkozás, sőt részben némi szerény kétkedés is járult hozzá. De a fő dolog meg volt : a grófnő veszélyen kívüli állapotban van s ezzel egyelőre mindenki megelégedett.

Különösen bizonyos párocska kezdett lélegzeni, egyszerre megmenekedvén a lidércnyomástól, hogy az esküvő napját határozatlan időre el kell halasztani.

Rögtön, mint varázsvessző csapására, megjött a társaság étvágya is s a doktor jó példával menvén előre, a szakácsról is elhárult a szégyen, hogy művészileg főlsholáló készítményei illetetlenül hagyják el az asztalt.

— — — — —
Délután, a vendégek érkezésének szokott órájában megjött Laczházy Dániel közjegyző s minden okiratot rendben találván, Tamás báró, teljes megnyugvással írta alá a király elé terjesztendő folyamodást.

Midőn a komornyik a lámpákat fölgyújtá, Róbert kopogtatott be s nagypapától kegyes kihallgatást kért.

Az öreg úr látható szívességgel fogadta; intett neki, hogy foglaljon helyet és beszéljen.

— Kedves nagyatyám, nem fárasztalak hosszú beszéddel, csak a lényegesre szorítkozom. Bizonyára hálával és köszönettel tartozunk a doktornak, a ki házunk jó hírét ügyes mesterfogással megmentette. Örömmel színleljük, mintha hinnénk a szép mesében, de a mit az egész kastély látott és tapasztalt, azt eltagadnunk nem lehet. Legalább itt a hallgatók falak között, legbensőbb családi körünkben, mindig tudni fogjuk, hogy szerencsétlen édes anyám bűnös és bizonyított méregkeverő.

Az öreg úr türelmetlenül mozgatá fejét, értésül akarván adni, hogy ezen már szerencsésen túlhaladott álláspontra többé visszatérni nem akar.

— Kedves nagyatyám: kérlek felelj igennel vagy nemmel, kíméletlenül és irgalmatlanul: jutott-e eszedbe a gondolat: ha talán bűntárs volnék?

Nagypapa tiltakozott, erősen rázta fejét, sőt sikerült szóval is mondania:

— So . . . ha! . . .

— Akkor szabadon folytatom. Kérlek, légy kegyes és engedd meg, hogy csak én legyek az áldozat. Köszönöm, a mi mindenjót velem tettél; köszönöm, a mit ezentúlra ígértél; de önmagamra mérem a büntetést, hogy üzz el házadtól és ne ismerj többé unokádnak.

— Ró . . . Ró . . .

— Ne erőködjél beszélni. Kálmán öcsémnek hitele és befolyása van miniszterénél. Majd szerezz nekem egy kis hivaltalt, mely nekem és édes anyámnak a mindennapi kenyeret megadja.

— Ró . . . bert! — kiáltott a nagypapa és szeméből a harc villáma lövődék.

A komornyik, a ki ezalatt, szerényen a szoba legtávo-

labbb zugába visszahúzódék, ura hangjának hallására előlépett, előkészíté a fekete táblát s a krétát a beteg ember újjai közé helyezé.

Tamás báró pedig írta, mint következik :

«Róbert! Parancsolok és föltétlen engedelmességet követelek. Laczházy még ma átadja örökséged. Az értékpapírt kezedbe, a két pusztát, ajándéklevél alakjában írásban. Mihelyt jobban lesz anyád, költözködjél át a kisebb kastélyba. Élj békével s ha néha meglátogatsz, szívesen fogadlak. Egy szót sem többé! báró D. T.»

Még akart szólani, de a komornyik igen szép módjával karon ragadá a fiatal embert s kivezeté a szobából.

Mikor künn voltak s a komornyik vissza akart térni, Róbert szokatlan hévvel karolá át a vén szolgát, sokaig szemébe nézett, mintha lelke mélyébe akarna bepillantani . . .

Aztán csendes és sűgő hangon kérdé :

— Öregem — szólott hozzá szokatlan barátságos hangon — ön évekkal azelőtt, hogy én születtem, nagyatyám szolgálatába lépett; itt vénült meg tisztességben és mindent tud, a mi e kastélyban történt: csak arra feleljen, járt-e egykor e házhoz bizonyos báró Feisztritz nevű katonatiszt?

A komornyik változatlan egykedvűséggel hallotta a netán sokat jelenthető kérdést. Nem mutatta, mintha czélját értené, de az ellenkezőt sem árulta el. Teljes közönyt nyel felelé:

— Valóban, báró úr, nem emlékezem, hogy e nevet hallottam volna.

Mert nagyon jó iskolában neveledett az öreg János. Ha tudott valamit, azt igen correct módon tudta: de a miről halani sem akart, arról nem beszélt, ha agyon ütik is.

Az olvasó azonban méltán kíváncsi lehet, mikép juthatott Róbert báró épen most e napirenden nem levő kérdéshez?

A dolog titka egyszerű és könnyen megmagyarázható. Im itt volt, mint vendég a háznál, Róbert édes anyjának «legkedvesebb barátnője», a ki az utóbbi napokban, a hányszor alkalmat talált, vagy igen világosan, vagy egészen átlátszó kétértelműséggel, folyvást azon meglepő hasonlatosságra példálózkodott, mely a két Róbert között más mindenkinek is föltűnt. Olykor csípős észrevételei oly vastag ecsettel voltak vászonra kenve, hogy félre sem lehetett érteni. Természetes, hogy ez a ház idős örökösét végtelenül boldogtalanná tette:

tehát tudni akart valamit, a mi nagypapának iránta mutatott kétes viseletét legalább megmagyarázta volna.

Igaz ugyan, hogy más úri nő ily nemtelen játékra nem vetemedik, de a mi Ránky Lászlónét illeti, rég tudjuk róla, hogy szép, drága és divatos selyem ruhája alatt műveletlen lelket, üres szívet és csupa köznapiságok közé fojtott silány kedélyt rejtett bensejében.

— — — —

Itt a boldog nap, a kitűzött hétfő.

Az esküvő a déli harang megkondultára volt határozva, és Ránkyné, Margit kisasszony, a néhány nap óta átszegődött komorna reggel óta csinosítják, ékesítik és öltöztetik a menyasszonyt, úgy hogy ha a kis lány néha a tükörbe pillant, egyáltalán nem ismer magára.

Különösen Margit kisasszony egészen oda volt e rettenetes toilettenek mindent összemorzsoló hatalma és nagyszerűsége szemléletében. Egyszer azt mondá:

— Olyan szép vagy, Juliskám, hogy valósággal nekem is gusztust csinálsz a menyasszonysághoz.

— Csak két szavadba kerül.

— Mért épen kettőbe; egy nem elég?

— Először duzzogó szót a pesti Róbertnek; utána mindjárt egy nyájas mosolyt a dabóczyi drusznának s kész a boldog pár! Beszélte neked Kálmán, mily nemesen viselte magát a mi Róbertünk nagypapa irányában?

— Hallottam és csodálkoztam, hogy a sport fölmentje, ha megszorítják, még szép jellem is tud lenni!

— Kérlek maradj e gondolatod mellett.

— Lehet, hogy tanácsodat bővebben megfontolom. Annyi bizonyos, hogy a dabóczyi Róbertnek vígasztalásra van szüksége.

— Hogy érted ezt?

— Ezt te még kérde? Elfeleddet, mily pótolhatatlan veszteség érte? Világhírű agara épen most mondta föl a szolgálatot. Valóságos szerénytelenség volna hinne, hogy csekély személyem elegendő kárpótlást hozhat szívének! De mit hallok, kocsizörej s karikás ostorok víg pattogása! Jönnek az urak. Rajta Juliskám: cselekedjünk, mint az evangelium kilencz bölcs szüze: nézzünk van-e olaj a korsónkban? Menjünk a vőlegény elé égő lámpákkal!

— — — —

Egy óra múlva visszajött a lakodalmas nép a templomból. Kálmán és Juliska, mint férj és feleség léptek nagypapa ágya mellé és letérdepeltek.

Az áldás készen várta őket. Ott olvashatták fehér betűkkel megírva a fekete táblán :

«Isten hozott, gyermekeim, saját otthonotokban. Míg élek, mellettem maradtok, de ha meghaltam, Kálmán foglalja el helyét a főrendek házában. Szolgálja a hazát és szerezzen dicsőséget a Dabóczy névnek.»

— — — —

A hatalmas nászlakoma után a vendégsereg az éji vonaton haza felé indult. Útközben ő méltósága az államtitkár, a hányszor elaludt szivara s tüzet kért a doktortól, mindig a grófnő veszélyes természetű gyomorgörcsére fordítá a beszédet; de a doktor megáttokodottan csak «hm»-mel felelgetett. Igaz, hogy ezt a hagyományos hangot ezer külön jelentőség között változtatgatá, de a laicus ember még sem lehetett okosabb belőle.

Alkalmasint ezt gondolta :

— Drága grófnőm ! «heveny gyomorgörcsödből» ugyan kirántottunk, de abból a fehérszürke porból, melyet poharadba vegyítettél, még mindig maradt benned annyi, a mennyi a lassúbb, csendesebb, de annál bizonyosabb vég elsorvadáshoz épen elég lesz !

PÁLFFY ALBERT.

AZ ÜNNEPRONTÓK.*)

Zendül, kondul szent harangszó,
Csengve, búgva messze hangzó:

«Imára! imára!»

Jámbor népe a kis helynek
Halkan lépve gyűlnek, mennek
Imára, imára.

Szép piros a pünkösdi reggel,
Mintba tűzzel, Szentlélekkel

Menny-föld tele volna;

E napot fent s lent megülik,

E nap oly ragyogva nyílik

Mint hajnali rózsza.

De mi réjja riad? de mi ördögi zaj,

Rekegő szitok és otromba kacaj,

Hogy reszket az egyház tornya?...

Szembe' Isten hajlokával,

Nem törődve a szent mával,

Foly tegnapi dőre tivornya.

---

*) Mutatvány Arany János hátrahagyott iratai és levelezése
cízím alatt Ráth Mór kiadásában sajtó alatt levő gyűjteményből.

Szerk.

«Hol egy muzsikás? hegedű, vagy egyéb?
Ha különb nem akad, dudaszó is elég:

Ki fut érte? szaladj Zsuzsi lányom.»
«A Zsuzska maradjon! hagyj neki békét!
Eszem ezt a pirosítós képét:

A kuferczest majd vele járom.»

Hát íme, kapóra, dudás közeleg,
Egy sanda, szikár, csúf szőrös öreg,
Tömlője degeszre fújva;
Füle táján két kis szarva gidának,
— Mintha neki volna szarva magának —
Sipján már billeg az újja.

«Ide, a Jebuzéus pofádat!
Mert megkeserüli a hátad.»

«Uraim, de papolnak ott benn . . .»
«Hát baj neked az, pogány hitűnek?
Az enyém — ha töröm, ha nem — ez ünnep;
Enyém, ha szidom, ez az Isten!»

Ravaszúl mosolyog fél szája hegyén
S rákezdí dudáját halkal a vén,

Minden sark billeg a tánczra;
Azután vidorabb lesz, majd sebesebb;
A táncz is utána pörébb, hevesebb,
A mint kopog és szaporázza.

De vége szakadni mikor fog, ugyan? . . .
«Hagyd el — riad egy rá — a ki szele van!

Kihasítom kecske-dudádat.»
Hanem a muzsikás mindég fujja,
Mindég szilajabban pörög újja —
Az egész tivornya kifáradt.

Lankadva leülne az is, meg ez is,
 Hívnák haza őket ebédjekhez is :
     Nem, nem lehet ; ugrani kell csak.
 Szidják a dudást, — verik, öklözik őt —
 Verik bizony a nagy üres levegőt ; —
     Gyors híre szaladt e csudának.

Fut gazda, kié ama renyhe cseléd :
 «Jössz . . . ? vagy dobom — itt ez a villa — beléd ? . . .»
     Vasvilla kezébe ragadt ám ;
 Fut lány, fiu, és anya és feleség :
 «Apám, fiam, apjokom ! untig elég . . .»
     S kezeit töri szíve szakadtán.

Már józanon a fiu, az apa, férj
 Mennének is — íme, közelget az ej —
     Nyújtják kezöket nagy-epedve ;
 A tánczosok arczán vérkönyü hull :
 De a láb még egyre bokázza vadul,
     Viszi a táncz ördögi kedve.

Éjfelt hogy üt a torony-óra közel,
 Kénkö fojtó szaga terjedez el ;
     S mint szél, ha forogva ragad port :
 Ugy tánczol el, egy bős harczi-zenére,
 (Mondják, a pokol tüzes fenekére)
     Az egész őrvongó csoport.

(1877 julius.)

ARANY JÁNOS.

PARASZTJÓLÉT.

Ez év június 16-dikán kirándulást tettem egy barátomhoz, ki Bácsmegye azon részében él, mely Zombortól lefelé a Dunáig terjed. Alkalmam volt ezúttal e vidék gazdasági viszonyaiba némi betekintést szerezni és abba, milyen itt a paraszt helyzete és valószínűség szerint a legközelebbi jövője. Könynyitette tanulmányomat az, hogy oly vezetőm volt, ki e népet jóformán egyenkint ismeri: örömeivel, bánatával, jó és rossz tulajdonságaival; és a nyert benyomásokról rövid vázlatban akarok képet nyújtani.

Azon terület, mely a 60,000-nél több lakossal bír, de mind a mellett még jóformán csak gazdag parasztfalut képező Szabadkától egészen le a Dunáig terjed; ott, hol az Erdődy-várromok láttára a gőzkomp átviszi a vasúti vonatot Magyarországból Szlavoniába,*) kicsiben Magyarország képét nyújtja, termékeny terület, mely az erdőt nem nélkülözi és melyen különböző nemzetiségek kaleidoskopi képével találkozunk, úgy mint az anyaországban. Magyarok, németek, tótok, a délszláv szerbek, bunyevácok, sokácok, sőt elnémetesedett francziák is lakják e területet, mely a római sáncok tanúsága szerint már a rómaiakra is vonzerőt gyakorolt, melyen későbben a magyar nemzet virágzó állapotokat teremtett, míg a török pusztító keze alatt minden, a mi itt alkottatott, ismét el nem hervadt. Mária Terézia és II. József kormányai alatt e terü-

---

*) Legyen szabad itt megemlíteni, hogy e helyen a vasúti igazgatóság egy derék magyar tanító vezetése alatt népiskolát tart fenn, melyet a helybeli és Szlavoniából átjövő gyermekek látogatnak és igen szép természetrajzi gyűjteménnyel bír.

leten serényen foly a gyarmatosítás nagy munkája. Különösen németek jöttek ide új hazát keresni, mezőgazdák, iparosok; de jöttek néhányan Franciaországból is, mit egyes családok nevei és egyéb tények bizonyítanak.*) A legtöbb község alig 100 éve, hogy fönnáll. De ez idő alatt az anyagi jólétben oly haladást mutat, hogy e vidéket csakugyan a «paraszt eldorado»-nak lehetne nevezni. E kedvező fejlődés egyéb okok mellett kétség kívül részben azon ténynek is tulajdonítandó, hogy itt kezdettől fogva egy szabad paraszttosztály keletkezett; a paraszt nem állott szemben nemesi földesurakkal és így nem is volt kitéve azon kedvezőtlen befolyásoknak és körülményeknek, melyek gazdaságilag és egyéb tekintetben e viszonyból másutt származtak.**)

*) Legyen szabad itt azon óhajnak kifejezést adni, bárcsak kiterjesztenék történetíróink az egyházi források és különösen az anyakönyvek földolgozására figyelmüket. Mennyi érdekes adatot meríthetnének ezekből, melyek bizonyosan több helyen visszanyúlnak rég múlt időkbe, mint például a pr.-szt.-iváni, melybe az ottani plébános sziveségéből betekinthettem, mely község anyakönyve visszanyúl egészen az alapításig.

**) Érdekes lesz itt megemlékezni azon gyarmatosításokról, melyek Mária Terézia és II. József alatt Bácsmegyében történtek. Czörnig nagy ethnographiai munkája szerint 1763-tól 1790-ig a következő gyarmatok alapítottak Bácsmegyében: 1763: Szt-Iván, Új-Filipova; 1780: Zenta; 1782: Feketehegy; 1783: Ó-Morovicza, Pacsér; 1784: Torzsa; 1785: Cservenka, Új-Verbász, Német-Palánka; 1786: Kis-Kér, Szeghegy, Bulkesz, Újszivác, Zsoré, Kula, Parabuty; 1776: Rác-Militics, Kernyája, Veprovác, Bezdán, Bács-Almás; 1787: Jarek; 1790: Madaras.

Milyen áldásos volt e gyarmatosítás, azt legjobban látjuk, ha e gyarmatok mai népszámát szem előtt tartjuk. Volt tudniillik az utolsó népszámlálás szerint e községek lakossága:

Szt-Iván	4494	Bulkesz	2953
Új-Filipova	3039	Újszivác	2419
Zenta	21200	Zsoré (Ó)	2117
Feketehegy	4212	Kula	8102
Ó-Morovicza	5991	Parabuty	4209
Pacsér	4470	Rác-Militics	2896
Torzsa	3068	Kernyája	4012
Cservenka	7025	Veprovác	2709
Új-Verbász	5050	Bezdán	7715
Német-Palánka	4429	Bács-Almás	8000
Kis-Kér	2848	Jarek	2407
Szeghegy	3844	Madaras	5026

E községek lakossága jelenleg tehát 122,235 főt képvisel.

A bácsmegyei Dunavölgynek e fölszivárgó vizek által sokszor meglátogatott mélyen fekvő területe kedvező termékenységű viszonyoknak örvend, melyek az emberi szorgalom által még jelentékenyen előmozdítatnak. Egy katasztrális hold átlagos hozama búzában 8—10 métermázsára becsülte-tik, vagyis hektáronként húsz hektoliterre. A hivatalos adatok természetesen ennél kisebb eredményeket mutatnak.*) Bács-megyében tett átlagban hektáronként a hozam búzában :

1885	15.60 hektolitert
1884	12.50 „
1883	12.55 „
1882	22.73 „
1881	12.15 „
1880	10.11 „

Kendertermelés mellett pedig egy katasztrális hold hozama 150—200 forint árú kender jó trágyázással. A legfonto-sabb termékei e vidéknek a kender, búza, tengeri, zab stb. A föld igen kiméletesen használtatik, és hol gazdag trágyázást nem nyer, ott ugar mellett pihentetik. A mi itt a gabonának hiányzik minőségben, azt bőven pótolja mennyiségben. Az emberek itt különben nagy munkát végeznek és kezeik szor-galmával sokszorozzák a föld adományait. A kifejlett nagy szorgalom mellett pedig a termések szabályosabbak, biztosab-bak, mint a magasabb fekvésű, szárazabb Alföldön. Különben a szorgalomra nézve legyen megjegyezve, hogy e tekintetben első helyen áll a német; a magyar utána következik és leg-kevesebbé dicsekedhetik e tulajdonsággal a délszláv, kinél a tót sokkal szorgalmasabb. Nem egy esetben a szláv népességű községekben a rossz példa ragad aztán a többiekben. Különben

---

*) Az aratási statisztika által nyújtott adatok a legtöbb állam-ban csak minimumoknak tekintetnek, mivel különböző érdekek ha-mis bevallásokhoz vezetnek. Ez csak legújabbán a tavali Londonban tartott nemzetközi statisztikai tanácskozásokon is kifejezést talált, hol Chadwick egyenesen kijelentette, hogy az aratási adatokra még Ang-liában, mely pedig régóta bír aratási statisztikával, nem szabad nagy súlyt vetni. «The present statistics were no doubt largely erroneous. Farmers had all sorts of motives for diminishing the returns, and false valuations were constantly given in order to avoid a proportio-nale payment of rates». (*Jubilee volume of the statistical society*, 156. lapon.)

az újabb időben általában csökkent a munkateher a gépek behozatalával, melyek általánosan elterjedtek. A szorgalommal párhuzamosan jár e vidéken a takarékosági és vagyonszerzési hajlam, mely utóbbi különösen «aquirálásban» keresi kielégítését.

A mi a birtokrendszert illeti, úgy e vidéken nemesi birtokok alig vannak; a kincstári birtok mellett a parasztbirtok uralkodó és túlnyomó. A birtokok e vidéken nem tagosítottak mindenütt, minek jó és rossz következményeit lehet konstatálni. Mivelés-technikai szempontból a szétdarabolt birtok minden esetre tökéletlenebb műveléssel jár; a tagosított birtok másfelől azonban a szegényebb osztályoknak nagy előnyöket is nyújt. Az összesített birtok, mint azt más vidékek és országok példája mutatja, leginkább van kitéve az összevásárlásnak; a kapitalizmus itt legerősebben hódít, a parasztok lassankint kiszoríttatnak a pénz emberei által és a középosztály tönkre megy. A birtok szétdaraboltságának tulajdonítandó, hogy a paraszt itt nagyobbára lovakkal dolgozik, mivel a lassúbb marhával a munka is lassabban haladna. A paraszt kedvencz állata azért itt a ló és lehet is ez állatnak gyönyörű díszpéldányait — 4—6 darabot — még parasztnak is találni. A szétdarabolt birtok mellett a művelés is némileg meg van kötve (Flurzwang); fölmerült esetekben a belügyminiszterium is elvileg az ugarkényszer mellett nyilatkozott, ha a többség azt elhatározza. A föld ára minőség szerint 2—400 forint között ingadozik (egy 1600 négyszögöl területű katasztrális hold). Azonban különböző tényezők találkozása következtében — milyenek a gabona-árak csökkenése, túl magas árú birtokvételek, nagy kamatú adósságok — a föld értéke az utolsó 4—5 évben csökkent, körülbelül az előbbi árak 6—4-dik részével. Így például egy negyed telek föld, mely azelőtt 4000 forint volt, most 3500—3000 forintért is kapható.

Haszonbérletek elég gyakran fordulnak elő és a parasztok saját birtokukon kívül még városi és kincstári bérbe vett földeket művelnek. A haszonbér általában magas és 30—60 forint között ingadozik holdanként, mi minden esetre a földjáradék magassága mellett bizonyít; számos esetben tíz százalékig is emelkedik. A bérletek gyakran rövid időre kötötnek, neha csak egy-egy évre, csak hogy mind a mellett a bérlő éve-

ken át is benn marad a bérletben. A bérbe adott földek birtokosai a kincstár, község, egyes úri birtokosok stb.

Az örökösödés a földbirtokban a teljes egyenlőség elve szerint történik és a birtok szabály szerint in natura osztatik föl a gyermekek között. Mind a mellett a földarabolás nem túlságos — egy negyed telken alúl ritka — mivel a birtokok vétel által, házasság következtében stb. gyarapíttatnak. Előfordúl azonban azon eset is, hogy egy gyermek átveszi a birtokot és a többieket pénzzel elégit ki.

A hitelről meglehetősen van gondoskodva, különösen takarékpénztárak által; de vannak Schultze-Delitzsch-féle önszegélyező egyletek is. Uzsora csak ritkábban fordul elő. A kamatláb 8—14 százalék között ingadozik. Jobb módú parasztnak, kik reál-hitellel bírnak, nyolcz százalékon is kapnak pénzt. Rosszabb hitelű gazdáknak két jótálló mellett bankok- és takarékpénztáraknál a pénz tizennégy százalékba kerül, váltó-újítások, írárdjak stb. czímén.

A nép mellékfoglalkozásai között nagyobb szerepet visz a kenderfonás és vászonszövés, mely általánosan el van terjedve és szép készítményeket mutathat föl; télen az erdei munka is nyújt némi keresetet, de legnagyobb fontossággal bír e nép gazdaságában a kender termelése és annak elkészítése.

A népnek e kedvező kereseti viszonyai mellett a fogyasztás is igen kielégítően alakúl. Az étkezés jó és kielégítő; fehér búzakenyér, sok hús és bor mellett a paraszt oly életmódot folytat, a milyent nem egy vidéken az úr kénytelen nélkülözni. A lakás berendezése csinos, tisztaság és kényelem majdnem általánosan uralkodó. Ennek megfelelően az egészségi viszonyok jók, bár a vidék nyáron nagyon meleg és miasmatikus; mind a mellett azt mondá egy odavaló orvos, hogy e vidéken csak egy járvány uralkodik, tudniillik egészségi járvány. A nép azon kívül józan, különösen a német; a korcsmák nem túlságosan kerestetnek fel és a nagy ünnepek napjain alig látogattatnak. Az erkölcsi viszonyok is kedvezők; vadházasságok — melyek más vidéken félelemletes számban terjednek — itt alig fordulnak elő. Jegyezzük meg még azt is, hogy a nép itt eléggé vallásos, békés természetű, hazafias, csak a munkában találja életföladatát («Kinder des Friedens, Helden der Arbeit»),

rendesen fizeti adóját, gyermekeit iskolába küldi és a nemet annyira-mennyire megtanúl magyarul is.

Az alacsony gabona-árak, a régebben fölvelt nagy kamatú adósságok, a mértéktelen aquirálás stb. azonban itt is az utolsó években a helyzetet rosszabbították és megkövetelték a magok áldozatait; nem egy esetben a régi birtokos kénytelen volt ott hagyni régi birtokát és a vándorbotot kezébe venni. Mind a mellett nem kételkedünk abban, hogy e nép ki fogja heverni a válságot, habár kénytelen lesz áldozatokat hozni, és szorgalmát, takarékoságát, józanságát még fokozni. Legfontosabb volna azonban a termékek szállítását jobb utak által előmozdítani. Mert helyesen mondá szellemes barátom, hogy a falu vasúti indóházából eljuthatni ugyan Párisba is, de a faluból eljutni a vasúti állomáshoz gyakran physikai lehetetlenség. Ily állapotokat nem szabad tovább tűrni oly államban, melynek nemzeti jövedelme egészen attól függ, mennyire képes a nehéz versenyben nyersterményei számára piacot találni; nem szabad tűrni oly államban, melynek közlekedési költségvetése évenként negyven millió forintot túlhalad. Itt csakugyan kis befektetésekkel nagy eredményeket lehet elérni. Nagyon fontos továbbá a telekkönyvek mielőbbi rendezése és az igazságszolgáltatás — mely iránt sok a panasz — reformja, különösen olcsóbbá tétele, épen úgy mint a közigazgatás hatályos szervezése és olcsóbbá tétele. A közbiztonság is sok kívánni valót hagy fön. Mezei rendőrség alig létezik. Ez által a szabad telepedési, szerzési és bérleti vágy a veszélyeztetett vidékeken a törekvőbb elemekben nagyon meg van csökkentve.

«Pauvre paysan pauvre royaume, pauvre royaume pauvre roi», volt egykor Franciaország jelszava és e jelszó örök igazságot foglal magában. Tegyük meg mindent, hogy nálunk mindenfelé «parasztjólét» uralkodjék és bizonyos, hogy az egész ország jólétet fog élvezni.

FÜLDES BÉLA.

SALAMON FERENCZ LEGÚJABB MUNKÁJA. *)

Egy kiváló francia kritikus azt mondja *Don Quixoté*-ről, hogy abban minden kor megleli a maga gyönyörűségét: kit eleinte a yanguesek ütlegei, az elbűvölt koreksma kalandjai érdekeltek, később, ha talán évek múlva, ismét kezébe veszi a könyvet, a «szomorú manchai lovag» történetében rejlő szívben, észben fogja az élvezetet találni. Minden jól írt történeti műről ugyanazt lehet mondani, mert a történelemnek is két oldala van. Egyik olvasóra a külső oldal, a «historia» az, mi a tudományban a költészetre emlékeztet, hat; a másik a tanulságot keresi a maga szempontja szerint, különböző irányban, különböző mértékben, föl ama legmagasabb szempontig, melyet a történelem, mint tudomány, még eddig elért, vagy legalább elérni törekszik: mikor változó eseményeiből kiolvassuk a jelenségeket, melyek a történelmi fejlődés törvényeivel megismertetnek. Természetesen nem minden történelmi tárgy elégti ki egyformán a fiatal és öreg ifjúságot és a történelmi bölcselőt. Minél kisebbszerű valami kör, melynek története előttünk fekszik, annál kevésbbé vonhatunk jelenségeiből következtetést nagyobb, általánosabb fejlődésre, mint teszem, hogy példát idézzek, az öngyilkosságok számából, melyek egy éven át egy utczában történnek, nem lehet következtetést vonni az öngyilkosságok általános számára bizonyos időben, bizonyos társadalomban; nem lehet következtetést vonni e számoknak törvényszerűségére. A városok pedig nálunk, tekintve a nemzeti általános fejlődést, ily kisszerű kört képez-

---

*) *Buda-Pest története*. A főváros megbízásából írta Salamon Ferencz. Buda-Pest, 1885. II. és III. kötet. VIII. 616 és 381 Buda.

tek. E tekintetben még Pest, még Buda sem képeztek kivételt, s nem képeznek részben még mai nap sem; mert, ha a legújabb időnek némely külső jelensége ezt meg is látszik czáfolni: nem szabad felednünk, hogy a változott viszonyoknál fogva némely elemek most a városok keretében mozognak, melyek 1848 előtt a megyék körébe tartoztak. S ha valaki, ezek működnek még most is, még pedig — lehet mondani — megyei szellemben: és nem a városi elem, a városi gondolkodás kezd érvényesülni. Buda-Pest története tehát túlnyomólag localis történet. Mióta Magyarország Magyarország, le a legújabb korig, nem volt nagy, országos tényező. De annál meglepőbb a hasonlatosság, melyet külső viszontagságai és az ország sorsa közt találunk. Mikor a történelem világa derengeni kezd: barbar népek lakják, mint egész Pannoniát és mai hazánk egyéb részeit. A római korban virágzó város emelkedik területén. A népvándorlás elsőpri Aquincumot és a római műveltség minden elő emlékét. A magyarok bejöttével Árpád és vezértársai e vidéken járnak. A kereszténységgel Aquincum romjain káptalan és káptalani város vagyis inkább falu keletkezik. A kereskedő Pestnek első lakói az akkori kereskedők, az izmaeliták. Mikor a kereskedelem német kézbe megy át: lakói németek lesznek. A tatárdúlás elpusztítja, mint az egész országot. Utána a szembe fekvő hegyre vonúlva, körülbástyázva, lassan ismét összeszedi magát. Tekintélyes királyi székhelylyé lesz. Németből lassan megmagyarosodik. Akkor jó közbe a mohácsi vész. Török kézre kerül. Régi lakossága kipusztul. Helyébe a győzők mellé, rácok és zsidók telepednek. Száznegyvenöt évig nyögik düledező épületei a török rabigát. I. Lipót németesítő, absolutismusra törekvő kora fölszabadítja. Újra föltámad, de már mint német. Mária Terézia kora megajándékozta királyi palotával, s a következő században, a mint gyarapodik az ország, éled a magyar szellem, úgy gyarapodik, magyarosodik a mi régi és mégis új fővárosunk is. A mit tehát Buda-Pest város történetírójától várunk, nem országos események elbeszélése — melyek csak a háttért képezik — hanem az, hogy megismertessen a város állapotával a különböző korszakok alatt. Várjuk a helyek történetét, melyeket mindennap látunk, melyeken mindennap járunk. De e mellett joggal akarunk megismerni az emberekkel is, kik e helyeken jó és rossz napokat éltek, s nekünk

ha nem is őseink, de elődeink voltak. Életök — kezdve attól, mit ettek? mit ittak? mikép öltözködtek? — addig, hogy mikép kományozták magokat? mit és mikép adóztak a magok és a haza szükségleteire? mikép tartottak rendet magok közt? szóval minők voltak? mikép szerepeltek századokon keresztül? méltó és szükségképi tárgya az ilyen monographiának. Történetírásunk pedig már oly fokon áll, hogy erre nézve nem elégedhetünk meg az adatok száraz egybeállításával: hanem azokat élettelses, művészileg kidolgozott rajzba foglalva kívánhatjuk; különösen Salamon Ferencztől, ki mint æsthetikus, mint költő kezdte meg irodalmi pályáját, s kiből mindazok a természeti adományok, melyek a művészi történetírára képesíthetnek, itélet és phantasia párosulva a nyelv erejével, a legnagyobb mértékben megvannak. És mégis nagyban csalódnék az, ki Salamon jelen művében, melyben föladatát elméletileg ugyan igen helyesen fogja föl, a *Vereinigung der methodischen Forschung philosophischer Auffassung und künstlerischer Reproduction*t, a «módszeres kutatás, fölfogás és művészi előadás egyesülését» keresné, melyet Sybel, Rankéről szólva, a valódi történetírás nélkülözhetetlen kellékének mond. Mi, a kik Salamon egyik-másik újabb művét ismerjük, bár például legújabb kis értekezése Zrínyi Miklós haláláról itt a *Budapesti Szemlé*ben, valódi kis műremek, németül szólva: Cabinetstück, ennyit nem vártunk, de a mit a formára nézve jelen művében találtunk, még e szerényebb várakozásunkat sem elégíté ki. Salamon egész művében úgyszólván a kutatás terén marad. Nem alkot képet a múlt emlékeiből, mely önmagát magyarázza, hanem előveszi a forrásokat, commentálja, magyarázza előttünk, mit in camera caritatis — jegyzetben, excursusban — kellene tenni, vagy egészen el kellene hagyni. Megismertet kételyeivel, töprenkedéseivel, hol komoly, hol tréfás gondolataival, melyek lelkében e foglalkozás alatt támadnak: de gondolkodásának eredményeit nem fixirozza a múltnak egy világos, tiszta, s a mennyiben lehet, teljes rajzában. S ha néha a történelmi forrás oly gazdagon bugyog, hogy maga magától, mintegy Salamonnak akaratja nélkül is az olvasó szeme elé bizonyos képet varázsol a múlt egyik másik részletéről: egészben véve mégis csak egy szellemes, néha philosophiai magaslatra emelkedő ember reflexioit kapjuk némely történelmi adatokra nézve, de nem történetet, s a III. kötet kritikai excursusai

úgy szólván csak a tárgyukra, nem pedig az előadási módra nézve különböznek a II. kötet történeti elbeszélésétől. Végig olvasva e kötetet, azt a benyomást vesszük, mintha mind az, mit olvastunk, még csak előkészület, brouillon volna, a melyből azután hozzáadva még sok mást, de kihagyva még többet, talán a hatvan ívből huszat, huszonötöt: még csak meg kellene csinálni Buda-Pest történetét a középkor alatt.

De — mondhatná valaki — ne maradjunk a dolog formai oldalánál. Salamon magyarázó, kritikai fejtegetései oly becses igazságokat tartalmaznak, hogy azokat, ha a forma ez által durvábbá, esetlenebbé lesz is, nem szabad megvonni a közönségtől, mert tisztázzák, gyarapítják ismereteinket a múlt-ról, és ő meglegszik — mint maga mondja — ha «üttörőnek» fog tekintetni. (II. VIII. 1.) Tekintsük tehát egy kissé a kritikai fejtegetéseket, melyeknek — azt meg kell vallani — élők van, valamint, hogy nem tudunk egy hamarjában újabbkori író, ki oly kegyetlen, — hogy ne mondjuk incollegialis — volna a középkori írók iránt, mint épen Salamon: de nem tudunk Salamon művében oly materialis vívmányokat találni, melyek a forma hiányát ellensúlyoznák, kárpótolnák. Történetíróink eddig, krónikákra, oklevelekre támaszkodva, a mai Ó-Budának nyomát már Szent István, Szent László korában találták. Ha Salamonnak hihetünk: Ó-Buda csak a XII. században keletkezik. A mi az ellen szól, nem nyom semmit, hamis. Hamis egy egész csomó oklevél, melyeket eddig a tudomány valódiaknak tartott, és kiesik Buda-Pest történetéből, úgy szólván egész kétszáz esztendő, és sok mindenféle adat, mi a XIII. század elejére világot vet. A merész állítás némi föltűnést keltett: de azért mi e kérdések fejtegetésébe itt — egy encyclopædicus folyóiratban — nem bocsátkoztunk, mert minden oklevél egy-egy különös kis értekezést igényelne, és még sem mernők remélni, hogy az olvasóval e szűk keretben meg tudjuk ismertetni a szempontokat, a melyek e kérdések megítélésénél mérvadó, mikor látjuk, hogy egy Salamon Ferencz, ki húsz évnél tovább foglalkozik a magyar történettel, és e disciplínának első tudományos tanintézetünkön nagyhírű tanára, nem tudta még e szempontokat kellőleg fölismerni; meg kell elégednünk tehát a megjegyzéssel, hogy a kifogásolt oklevelek közt van hamis is: II. István oklevele Korus számára, még pedig oly kézzelfoghatólag hamis, hogy kár volt arra Salamon-

nak annyi, a hamisságra nézve nem is mindig döntő, szót vesztegetni; a többi oklevél hitelet azonban legalább azok az okok, melyeket Salamon fölhoz, meg nem ingatják. Mert hogy egy XII. századbeli oklevélben nem úgy fordulnak elő a püspökök nevei, mint kétszáz évvel később, vagy hogy XIII. századbeli oklevelekben Ugrin kancellár nevét egyszer Ugrinus, egyszer Hugrinus, azután ismét Vgrinusnak, «V»-vel írják: azt senki komoly argumentumnak ez oklevelek valódisága ellen nem fogja tekinteni. (III. köt. 14. 15. l.) Valamint nem szolgálhat argumentumul az az erélyes hang sem, melylyel Salamon példának okáért, II. Gézának Pestre vonatkozó oklevelet «otromba eszközökkel készült hamisítványnak» (II. 255.) dugaszban tartott ütegnak» (257), «mely örültek házából inkább kitelhetik mint bármely nemzet és korszak országgyűlésétől» (u. o. 259.) nevezi.

Jobban appreciálhatja az olvasó Salamon kritikáját, legalább e műben, ha azt tekinti, mit tart más forrásokról? mit fogad el történeti igazságnak? Mellesleg érintve, hogy a most említett II. Géza féle oklevél ellen a képes krónikának adatát is idézi: «hogy 1051-ben I. Endre király a kiehezett német sereget megvendégelte», mi éppen a történeti kritika szerint soha sem történt: az első krónikai adat, melyet Pestre nézve elfogad, a *Notae Dissenses* elbeszélése: hogy Szent Erzsébet 1211-ben Ovenában — Pesten — jegyeztetett el thüringiai Lajosnak. A merániak családi kolostorában, Diessenben, készült följegyzéseket Jaffé adta ki a *Monumenta Germaniae* XVII. kötetében. Salamon is onnan idézi. Őt ilyen feljegyzés van. Valamennyiről a tudós kiadó azt mondja, hogy «ineptis cognitionum fictionibus et temporum erroribus minime vacuas», vagyis épenséggel nem hiányzanak belőlök képtelen koholmányok és kortani hibák. Az előbeszédben el van mondva, hogy az I. számút írták 1224-ben, a többi későbbi. Salamon azonban — hogy? hogy nem? — azt hiszi, hogy az V. számút is, melyre támaszkodik, a XIII. század elején írták; holott az Oefelenek, az andechsi grófok monographusának, alapos véleménye szerint csak a XV. században íratott. Ennek a följegyzésnek kéziratát nem ismerjük; régibb kiadásból nyomtatták le, s egyéb téves adat mellett azt is beszéli, hogy Gertrud királyné gyilkosai a szörnyű tett után inaszakadtakká lettek, a hely színéről el nem távozhattak; egyet kivéve megnémul-

tak és úgy fogattak el; Gertrud királynét pedig az egyház a szentek közé igtatta.

A másik hiteles kútfő, kinek állításait Salamon a XIII. századbeli Pestre nézve teljesen elfogadja, XVII. századbeli Ferrari, bécsi tanárnak műve a magyarországi dominicanusokról. Ferrari olvasott, értelmes író, de kritikájára nézve óvatosságra int, mit maga beismer: hogy II. Endre keresztes hadjáratát, bár jobban tudná, a damiettai hadjáratral összezavarva, egészen hamisan adja elő, mert a XV. századbeli Bonfiniusban így olvasta, és «jó Bonfiniustól el nem térni» («Juvat ab Antonio Bonfini non dissentire»). A mit Ferrari később kori írók ellentmondó adataiból egy dominicanus mátyásról, Pestre nézve, combinative kihoz: Salamonnak szentírás. Sőt még a névbeli anachronismusokat is készségesen elfogadja. Buzád bánt már Bánffy Buzádnak nevezi, mert rokonai 100 évvel később a Bánffy család nevet fölvehették; és abból, hogy ugyancsak Ferrari szerint, minden forrás megnevezése nélkül, Bessenyei Mihály és Kenderessy Balázs — vezetékek nevek a tatárdúlás előtt! — alapították a pesti dominicanus zárdát, következteti, hogy Pesten akkor született magyarok is, még pedig gazdag családok laktak.

A XIII. század második feleben gyakran fordul elő, Preissel Henrik budai várnagy, rector, neve, kit okleveleink rendszeren Preucilinusnak neveznek. Tudjuk, hogy ez ember osztrák volt, hazájának akkori belvillongásai alatt IV. Bélához jött, és annak hű embere maradt haláláig. Salamon nem fogadja el, de nem is czáfolja azt, mit Preissel származásáról eddig tudunk, hanem Förstemann német Onomasticonából okoskodik: «Preyss, Preis, Brüse, Brese alföldi vagy szász dialectusbeli szó», «a bris gyökből származik», «mi kantárt jelent». A név tehát arra mutat, hogy viselője «éjszaknyugati Németországból származott hozzánk». (II. 218. l. n. 2.) Pályája végéről pedig azt mondja: «Nem tudni 1267 utáni sorsát» (u. o. 222. l.); pedig oklevelileg igazolt, ismeretes tény, hogy V. István ifjabb király ellen harczolva az isaszegi csatában, mikor Béla herczeg és Henrik nádor fogságba kerültek, elesett. Valami tizenöt évvel később 1279-ben egy oklevélben olvassuk, hogy «Hench ispánnak, radnai Brendelin fiának, a budai vár rectorának» — «comiti Hench, filio Brendeleni de Rodna rectori castri Budensis» — bizonyos erdélyi jószág Dobokamegyében eladatott, és

a király ez adásvételt megerősíti. Ez oklevélből tehát, Hencz ispán személyes állására nézve az következnek, hogy budai várnagy volt. De épen ezt tagadja Salamon, és úgy okoskodik, hogy nem ő maga volt a várnagy, hanem atyja, ki ismét nem volt más mint Preissel Henrik. Az oklevél tehát Salamon szerint így olvasandó: «filio Breuchelini (nem Brendilini) de Rodna rectori(s) (nem rectori) castri Budensis.» «Ha a zárjel közötti «s»-et olvassuk» magyarázza Salamon (II. 228. n. l.) «az értelem az, hogy nem ez a Hencz a rector, hanem az apja volt az. Az s nincs ott oklevelünkben, de mily könnyen kimaradhatott egyszerűen szórakozásból is a legeredetibb eredetiben!» Mely okoskodásnál még mindig megfegtetlen maradt: miért kell »Brendelinus»-t »Brechelinus»-nak olvasni? «Miképen kerül a Breuchelinus = Preissel elé a «de Rodna» előnév? — holott egy másik, 1268-diki oklevélben is, az erdélyi Radnán egy «comes Heinricus, filius Brendolini» szerepel? — miről azonban úgy látszik Salamonnak tudomása nincs, mert ha van, az egész Preissel-féle elmés, de kissé erőltetett theoria, mely egy oklevélből kiokoskodik azt, mi benne nincs, és tagadja, mi benne van — valószínűleg meg sem születik.

Sok ilyfelét lehetne még fölhozni Salamon jelen művéből, de azt hiszszük e néhány kis példával is eléggé kitérni az, mi Salamon némely újabb dolgozatának, s a jelennek is fő hibája: túlságos merész combinatiók, még ott is, a hol azokra semmi szükség és nagy tájékozatlanság a történelem anyagára nézve, minél fogva a combinatióknak legnagyobb része, vagy egészen téves, vagy oly ingatag alapon nyugszik, hogy teljesen értektelen, s arra építeni, annak alapján a tudományt tovább fejleszteni, nem lehet. E tájékozatlanságnak következménye azután, hogy Salamon néha kérdésekkel, nehézségekkel vesződik, melyek nem is kérdések, melyek el vannak döntve; hogy megvetve vagy nem ismerve a tudomány segédeszközeit, saját önalkotta fáradságos útján bukdácsol előre, és gyakran önkénytelenül azt a benyomást teszi, mit tenne Robinson, ki töri leleményes eszét primitiv eszközök végett, nem valami pusztaszigeten, hanem Londonban, Angliában, a civilisatio minden segédeszközének közepette. Mennyire függ ez össze bizonyos hajlammal az a priori okoskodáshoz: nem akarom itt vizsgálni. Tény azonban az, hogy ha a történetírás Salamon Ferenczet követné, meg-

fordulna sora, rendje, melyet eddig követett, s ezen túl még inkább követnie kell, hogy inductiv úton járva, valódi tudományyá, vagy legalább a tudományhoz hasonlóvá lehessen, s nem a szorgosan kifürkészett, kritikailag megrostált adatokból állapítaná meg a tényeket, hanem deductive, az adatok kellő tekintetbe vétele nélkül, előre megállapítaná «az úgy kell lenni» igazságot s a mi azzal ellenkezik, azt egyszerűen elvetné. Az a történet, a mit Salamon nem mindig, de igen gyakran ír, nagyon hasonlít a XVIII. századbeli francia philosophia emberéhez; hiányos ismereteken alapuló képzemény, mely per absolute véve létezhetnék, de nem létezik; logikai lehetőség, de nem történeti tény. S ha sok korlátolt fejű író csinált és csinál zavart a történelemben azzal, hogy oly dolgokat fogad el valóknak, melyek meg nem történhettek, tehát meg sem történtek: Salamon épen ellenkező úton járva, hirdet téves dolgokat. A mit ő állít, az soha sem képtelenség, az mind megtörténhetett volna, a baj csak az, hogy nem történt meg, vagy legalább máskép történt, mint ő képzei. Szerencsére ilyfele állításai mind oly gyöngén vannak indokolva, oly kevés támaszpontot lelnek a forrásokban: hogy ha valakit egy perczre meg is győz az író tekintélye, mihelyt egy kissé foglalkozik a kérdéssel az adatokkal, azonnal rájő a hibára, s azért Salamon tévtanait, a geniális nagy író tekintve, obligat dícséretekkal üdvözli a kritika, de azért azok semmi nagyobb kárt nem tesznek történeti irodalmunkban.

Föltűnő példáját látjuk az a priori okoskodásnak a jelen műben abban, mit Salamon a mai Ó-Buda első lakosairól mond. A Szepességben és Erdélyben -- ez okoskodása -- a hová flamandok telepedtek: káptalan volt. Ó-Budán is káptalan volt, tehát? «Buda nyugoti, még pedig belga telepeket fogadott be lakosokúl». (II. 116 l.) «Mert, mit felelhetünk arra, miért állítottak Budára épen társas káptalant? s ezt miért épen Budára?» (u. o. 114.). Erre csakugyan nem felelhetünk semmit, mert nem tudjuk az okát; de abból nem is következik semmi, s szintén kérdéssel válaszolhatunk. Miért állítottak Pozsonyba, Nyitrára — még mielőtt püspökséggé lett — és sok más helyre káptalant? míg például Kis-Pesten — a hol csak ugyan szászok, Salamon szerint mind = flamandok, laktak, nem találunk káptalant?

Ugyancsak Kis-Pestről -- a pesti révről a későbbi Kelen-

földről — eszembe jut, hogy fekvését szerző szintén nem úgy állapítja meg, hogy például a történelmi nyomok alapján keresné, hol állott Szent Gellért egyháza — mely arra a helyre épült, hol Gellértet a pogányok a pesti révnél megölték, — hanem okoskodik a Duna vize sodráról — helyesen-e? vagy nem? ítéljék meg a hydrographok? — mintha más, sokféle okok nem befolyásolhatták volna a letelepedést? Mintha nem lehetne — nem vitatom egyébiránt — eza priori okoskodás oly téves, mint mikor abból, hogy Konstantinápolyt 1204-ben a keresztesek elfoglalták, császárt trónjára a flandriai grófok családjából ültettek, következteti, hogy a Konstantinápoly és Flandria közti száraz úton Pesten vonulván keresztül: a «közlekedés — kétszeresen fontosabbá és élénkebbé válhatott» (148. l.); holott ép e változástól számítják a dunai útnak elhanyagolását, Regensburgnak hanyatlását, mert a velenceiek levén e változásnál a főszereplők, Konstantinápoly kereskedését a tengeri útra magok felé, inkább nyugatra terelték. Mindenesetre pedig Kis-Pestre nézve a dolog gyakorlati következménye az, hogy fekvését kellőleg szabatosan meg nem határozza, hanem megelégszik azzal az általános kifejezéssel, hogy «ma Ráczvárosnak és Tabánnak nevezik; német neve Kreenfeld, Kreyenfeld volt, mely a rajnai Poroszországban fekvő virágzó város nevére, Crefeldre» emlékeztet (II. 213). Hogy nevezhették azonban azt a szűk völgytorkolatot, melyen jelenleg a tabáni templomok állnak, s a jobbra-balra terülő hegyoldalt «feld»-nek, mezőnek — alkalmasint: Grünfeldnek —? azt Salamon, ki oly nagyon szeret magyarázni, meg nem magyarázza.

Egy általában véve, ha hiányos Salamon műve a belső városi életre nézve, melyhez fölvilágosító analogiákat, nem ugyan elavúlt francia jogtörténetekben, mint Warnkönigben, hanem például Pozsony, Soprony levéltáraiban találhatott volna — a büntető törvénykezésnek e monographiában teszem legkimagaslóbb, úgyszólván egyedüli pontja, a nyelves kofák büntetése — : még hiányosabb a topographiai kérdésekre nézve. Szent György egyházára és terére nézve elavúlt, téves fölfogásnak hódol, a váraljai Szent Péter egyházáról, az ó-budai templomokról, sőt még az alba ecclesia fekvéséről sem tanulunk belőle semmit sem, legfőlebb utal annak szükségességére, hogy ez irányban kutatásokat kellene tenni. De hát kitől várjuk e kutatásokat, ha nem a főváros monographusától? Megeléged-

hetünk-e azzal, mit a Magdolna egyházának, a *magyar* plébániának, fekvéséről mond: «Maradjon ez úttal a kérdés általunk is eldöntetlenül, a mint nincs eldöntve senki által sem? Pedig az ily kérdések megfejtése — a Magdolna-egyházét, szerencsére Némethy Lajos már megfejtette! — inkább való lett volna a monographiába, mint hogy — sok más mellett — Szilágyi Erzsébetről és Beatrixról, Czobor Mihályról és Szilágyi Mihályról lapokon keresztül beszéljen, és — bár okosan — fejtegesse, miért állított föl Szilágyi Mihály az 1458-iki királyválasztó gyűlésen a pesti partra akasztófákat? (II. 388. lap.) Buda és Pest történetére nézve igen fontos lehet Anonymus, ha korát ismerjük. Salamon, ki a szerencsétlen jegyzőt nagyon perhorreskálja, nem tartja érdemesnek erre nézve valami határozott eredményre jutni, pedig azzal többet használt volna tárgyának, mint azzal a szép és igaz phrasissal, de még is csak phrasissal, hogy egy hiteles adat ablak, mely távoli perspectivát nyit, egy hamis adat pedig szem elé tartott papirdarab, mely egész tájra nézve vakká tesz. (88. l.) Sőt úgy látszik, annyira megveti a jegyzőt, hogy nem is méltatta kellő elolvasásra, mert különben nem mondaná, hogy Anonymus szerint Árpád Titelnél átkelt a Tisza jobb partjára, mert már a jobb parton volt; vagy pedig, hogy szerinte: Árpád hamvai fölé egy keresztyén templomot emeltek, mihez aztán kritikai elmélkedés fűződik; holott a névtelen jegyző csak oly formán beszél Árpád temetkezési helyéről és a fehér egyházzal, mint ha ma napság valaki mondaná, hogy «Hunyadi Lászlót a budai vár előtti téren fejezték le, hová 400 év múlva Hentzi szobrát állították» — miből valami kapcsolat Hunyadi László és Hentzi között még nem következik. A káptalanokat, hogy szerzőnek adatbeli tévedéseiből, a munka lehet mondani majdnem jellemző sajátosságából, is egyet-mást fölhozzunk, már a XII. században is oly hiteles helyeknek tartja, mint a minővé később fejlődtek. (II. 115.) A kalocsai egyházmegyében fekvő bélakuti apátságról — egy helytt legalább — azt mondja, hogy Pannonhalma táján feküdt. Pest bevétele idejéről a tatárok által 1241-ben, combinative azt véli, helyesen, hogy az áprilnál *előbb* nem történt, de azt közelebbről is meghatározhatta volna, mert positiv adat szerint a sajói csata ápril 11-dikén történt. Különös, ha IV. Incze pápa levelére IV. Bélához, mondja: tehet-

jük 1243—1270 közt akármikorra» (186.), mikor a pápa már 1254-ben meghalt. Nehéz érteni, mit akar azzal mondani: «hogy a hospitalis rend a népből újonczozta magát?» A későbbi maltai vitézeket valami democraticus rendnek képzei? A hatalmas Németújvári Ivánt, az ország kormányzóját, Ó-Buda urának, az «ottani királyi kamara alvárnagyának (!)» tartja, mert egy «comes Iván vicecastellanus de regio palatio de veteri Buda»-ról olvasott, kinek «dominusa» magister Stephanus volt, s a ki a maga és ura nevében bizonyos Miklós mesternek, elfogatása és megrablása végett teljes elégtételt adott! (II. 295.) Hogy ezek után szerző szemében daczára az újabb kutatásoknak — Hermann László erdélyi vajda, ki Ottó királyt elfogta, még mindig Apor vajda, azon nem is ütközünk meg (u. o. 299.); azon sem csodálkozunk, hogy «a forum Geyzæ»-t, mi helynév, mint Anonymus «forum Tosu»-ja, vagy «Forum Martini» — a mai Mártonvásár — Geyza király engedte vásári vámnak, vagy «a Geyza fele privilegialis levélben adott vámnak» (III. 18.) fordítja; de azon már csodálkozunk, hogy a magyar forintról írt tüzetes értekezésben egy olaszországi adatból, melyben toursi fontról — Libra Turonensisről — van szó, következteti, hogy Magyarországon a troyesi font, a troyesi márka (marca Trecensis) «válík ki» (III. 139.).

Valóban nehéz érteni annak, ki nem ismeri viszonyainkat, hogy Salamon műve ellen tudományos részről nem csak fölszólalás nem történt vagy alig történt, hanem azt a kritika még általános helyesléssel is fogadta. Azt megmagyarázni — pedig lehetne — annyit tenne, mint felelni ama sokszor fölhangzó panaszos kérdésre: miért nincs nálunk egyáltalában véve történeti művekre nézve kellő kritika? De az nagyon messze vezetne, s azért csak egy fő okot említek: a tulságos szétforgácsolást, mi nálunk a történettudomány terén uralkodik. A tudomány tekintetéből üdvös, de a kritika szempontjából káros, hogy nálunk minden történetbúvár, történetíró, monographus. Saját tárgyát apróra kutatja, ismeri; mással azonban keveset gondol. Ellenben Salamon Ferencz élénk szelleme mindenféle tárgyat felölel. Az egész magyar történetet bekalandozza, sőt még a történelem közelebbi, távolabbi segédtudományaira is kiterjeszkedik, s azoknak nem mindig legkönnyebb kérdéseit feszegeti. Hogy mennyi a hiba azokban a részekben, melyekkel specialisan ő

magá foglalkozik : azt a monographus azonnal észreveszi, de a többinek hiánya neki föl sem tűnik ; sőt talán örömmel, tetszéssel olvassa, mit egy szellemes, élénk tollú író, jó magyarsággal logikailag kifogástalanul eléje ad. Így Salamonnak egy másik, sok tekintetben furesa művéről, a magyarok hadszerkezetéről katonai szakbírálat kimutatta, hogy hadtudományi része úgyszólván csupa félreértés és tájékozatlanság ; egyéb részeit ellenben — ha nem csalódom — igen jónak találta ; pedig a mi ott a vezérek koráról mondatik, melyben már a későbbi viszonyokat mind meglevőnek látja, csak olyan igaz, mint mikor a mesékben a csecsemők fölszólalnak és mint a felnőtt emberek discúrálnak. Magam is gyakran örömet, sőt lehet mondani gyönyörűséggel olvastam Salamon műveit ; de újabb tapasztalásomnál fogva, kivált a jelen műnél, már alig merem magamat aggodalom nélkül ez élvezetnek átengedni, mert nem vagyok bizonyos benne, nemcsak az én tudatlanságom az oka-e annak, hogy Salamonnak valami — nem tájékozottságát észre nem veszem ?

Hogy Salamon jelen művében is — cum beneficio inventarii legyen mondva — mint más dolgozataiban, igen sok jó van : ki merné tagadni ? Belőle is, mint Ranke műveiből, ha nem is egy kötetnyi, de egy-két lapra terjedő Lichtblickeket, szellemes találó mondásokat lehetne összeszedni. Sőt ha Salamon a jelen kötetet, elhagyva az előkészítésre való discursusokat, összevonná, a történelmi hircusoktól megtisztítaná, a mellőzött, elhanyagolt részekkel kiegészítené : egy igen érdemes, sőt jeles művel gazdagítaná történelmi irodalmunkat. Abban az alakban azonban, melyben most előttünk fekszik, nem méltó a legnagyobb tehetséghez — és Salamon az ! — ki Szalay László óta a magyar történelemmel foglalkozott ; nem méltó a fővároshoz, melynek múltja alapos, beható, szépen földolgozott művet érdemelne olyat, vagy talán még jobbat is, minőt nyert legújabban fölszabadításáról a török iga alól, Károlyi Árpád műveben. Salamon monographiája, mint olvasmány hosszadalmas, fárasztó, formátlan. Mint tudományos munka, egy-két mellékes kérdést kivéve, ismereteinket a főváros múltjáról semmivel sem gyarapítja, sőt számos, téves állítást tartalmaz, úgy hogy Buda-Pest története e munka után sincs még megírva, s a ki azt Salamon után meg fogja írni, vele nagyon tartunk tőle nem mint úttörővel, hanem mint olyan-

nal lesz kénytelen foglalkozni — ha foglalkozik! — ki az útát telehordta haszontalan kövekkel, melyeket el kell távolítani. Ez legalább a mi véleményünk Salamon monographiájáról. Buda-Pest fővárosa mit gondol? nem tudjuk, nem kutatjuk. De ha nem találna meglegedve lenni monographiájával: nem tudnók rossz néven venni elégtelenségét.*)

PAULER GYULA.

---

*) Bár nem mindenben értünk egyet a bírálóval, kivált Salamon általános jellemzését illetőleg, mind a mellett közöljük e bírálatot két okból: először, mert Salamon legújabb művét eddig inkább csak ismertették, mint bírálták; másodszor, mert Pauler Gyula, a kit magunk szólítottunk fel a bírálatra, oly író a maga szakában, a kinek szava mindig figyelmet érdemel. Épen azért tartózkodtunk minden megjegyzéstől, azonban egyet még sem nyomhatunk el. Ha Salamon csakugyan oly nagy tehetség, a minőnek a bíráló mondja, vajon miben nyilvánzik nagy tehetsége, ha módszere általában hibás, ha tudománya jó részt félreértés és tájékozatlanság, s ha művei épen nem sikerülnek? Nem akarjuk védeni Salamon egyes tévedéseit, de azt hisszük, hogy valamely író becsé nem egyes tévedéseitől, sőt még árnyoldalaitól sem függ, a melyek különben is gyakran a fényoldalaknak mintegy kényszerű következményei, hanem szellemének erejétől, egész művének vagy összes munkásságának irányától és eredményétől s e tekintetben Salamon minden esetre több méltánylatot érdemel, mint a mennyiben a bíráló részesíti.

Szerk.

HUNFALVI JÁNOS EGYETEMES FÖLDRAJZA.*)

Nem régiben a magyar földrajzi társulat választmánya, egyik ülésén «megütközését fejezte ki azon, hogy a jelenleg érvényben lévő középiskolai tantervek a földrajzzal, mint tantárgygyal oly mostohán bánnak; s így a tanítandó anyagot, mint a tanítási időt annyira szűken szabják ki, hogy a földrajzi oktatás eredményei iránt a legkomolyabb aggodalomra lehet okunk».

S valóban, százalmasan áll a földrajz ügye hazánkban, különösen mióta e tudomány tanításánál, nem magyarázhatni meg mifele okoskodással, azt az újítást hozták be, hogy a földrajzot a történelemtől elválasztva természetrajzzal tömték meg. A németeknél kapott lábra ez új irány, s mi sok jó és rossz szokásukkal együtt ezt is buzgón és vakon átveszszük tőlök, s készítünk földrajzokat, melyekbe a legszükségesebb földrajzi dolgok megmagyarázása helyett a természet három országát még képekben is belerajzoljuk: mert ez által új és nagyobb vonzó erejű lesz a tudomány. Így ma a földrajzok tökéletes zagyvalékát képezik a földrajzi és természetrajzi ismereteknek, melyekből a növendék azt sem tudja, hogy mit tanul hát ő voltaképen! A földrajzi könyveknek természetrajzi munkákká való ez átváltoztatása által e tudományt az ő lényegéből egészen kivetköztették, és céljától tökéletesen eltérítették, mely abban áll, hogy az a földet és annak részeit,

---

*) *Egyetemes földrajz, különös tekintettel a néprajzi viszonyokra.* Írta dr. Hunfalvi János. Második kötet, *A magyar birodalom földrajza.* A magyar tudományos akadémia támogatásával. Buda-Pest, 1886. Kiadja az Athenaeum részvénytársulat. Ára 5 forint.

tárgyait és tüneményeit leírva, ismertesse azoknak az emberiséghez való viszonyát, s mutassa ki az emberiség történetéből azon hatásokat, melyeket az emberi ész fölismerhet, okai-ban kinyomozhat, eredetökre visszavezethet, s a melyekből okulhat és azokat haladása eszközéül tekintheti. Már a régi idők nagy történetírói és államférfiai kiváló gondot fordítottak e tudomány művelésére; mert látták annak hasznát a történelemben, politikában és kereskedelemben egyaránt. S ily értelemben jelölte ki már Krisztus korában e tudomány helyét a görögöknél Strabo a természeti- és társadalmi tudományok között, úgy is írván meg egyúttal a maga jeles földrajzát, hogy a földet, s annak természeti tárgyait és tüneményeit mindenütt az emberhez való viszonyukban írja le, s előadásában sehol sem maradt a pusztá leírásnál, hanem fürkészte, kutatta folyton a természetnek az emberekre való hatásait a világtörténelemben; s földrajzi művében a történelem és a földrajz egyaránt oly fontos és kiváló szerepet foglalnak el, hogy mind a két tudomány drága kincs gyanánt őrzi elvéülhetetlen becsű könyvét. S midőn ily összetartozó a földrajz tárgya a történelemével: kérdjük, vajon lehet-e a földrajzot a történelemtől elválasztani, már pusztán e két tudomány tárgyánál fogva is? Hiszen a mi ma a földrajz tárgya, az néhány év múlva a történelemé lesz, az önkényes halandók minden beavatkozása nélkül, önmagától. S a jelenkori földrajz, mely a föld jelen dolgait, eseményeit, történetét írja le, jövőben megint csak történelmi becsű lesz, mint például most mi előttünk a görögök földrajzi művei. Ki vonhat tehát a két tudomány közt válaszfalat, mikor azok közt természetes határ nem létezik és nem is létezett soha?

S bármennyire emlegessék is a természetrajznak fontosságát a földrajztanításnál: a földrajzi tudomány fő és legfontosabb tárgya mindig az ember marad, s az embernek a földhöz és a természet tárgyaihoz való viszonya. Róla szö-lünk, midőn a földrészekről, a fölfedezésekről, birodalmakról, hódításokról, városokról, ipari és művészeti állapotokról beszélünk a földön, bárhol is forduljanak elő azok; physikai földrajz tárgyainak is annyiban van helyök e tudomány keretében, a mennyiben azok az emberrel vonatkozásban állanak. Elég tehát a terményeket, állatokat és növényeket nevék és előfordulási helyök szerint fölemlíteni; nincs szükség arra,

hogy egész természetrajzi ábragyűjteménynyel rajzoljuk azokat tele, annál is inkább, mivel azokkal megint külön tudományok foglalkoznak.

Nem akarunk ezzel a természettudományok ellen szólani, csak a földrajz érdekében hozzuk föl e visszás helyzetet; mert tévedésnek tartjuk, hogy egy önálló nagy tudományt, a saját területéről, egy másik oda importált és csak segédül vett tudomány kiszorítson, mikor erre szükség egyáltalában nincs és nem is lehet. Másrészt azonban, hogy a földrajz terén sikerrel haladhassunk, egyaránt tanulmányoznunk kell a föld természetét és az emberiség történetét; mert úgy a természeti, mint a társadalmi tudományokban való járatlanságunk hézagossá, hiányossá teszik földrajzi ismereteinket. Látjuk a gyakorlati életből, hogy az ipar, kereskedelem, közlekedés, politikai élet, gazdaságtan mind, mind számon kéri lépten-nyomon a földrajz-tudomány adatait, s a történelemből tanulmányozzák az ügyek állását: ott keresik és kutatják a bajok okát, a helyes irányt, és a boldogulás eszközeit, melyeket aztán a természet egyre növekedő ismereteivel a mi jólétünk és boldogulásunk előmozdítására fölhasználhatnak. Sok tudomány sokat köszönhet a földrajznak, épen e demonstráló, tanító mivoltánál fogva; melyet azonban e tudomány korántsem valósíthat meg nálunk, ha azt úgy műveljük, mint most, s nem a természeti viszonyoknak az emberiség történetére való befolyását és kutatását tartjuk a földrajz legnemesebb és legszebb föladatának, melynek példáit a történelem páratlan gazdagsággal tárja elénk, honnan azok tanulmányozhatók; ha nem is olyan egyoldalúsággal, mint ezt Ritter tévé, de nagy haszonnal, és saját boldogulásunkra. De úgy, a hogy most csináljuk földrajzainkat, e haladás el nem érhető; mikor az eddig megjelent magyar nyelvű legnagyobb földrajzi munkában, a Ballagi és Király könyvében az embernek a természethez való viszonyáról még a leghomályosabb vonatkozást is hiába keressük, s hogy történelmi tekintetben, melyek hazánk nevezetessé lett vidékei, arról is hallgat e különben terjedelmes könyv. S a földrajz tanításánál is, hol a történelem, hol a természetrajz javára fordítanak egy-egy órát, még ama kis időből is, melyet e tudomány tanítására még kegyesen meghagyott az emberi kegyelem tanintézeteink alsóbb osztályaiban. S bizony alaposak voltak a földrajzi társulat választmányának fönt kifeje-

zett aggodalmai; mert a földrajz ma nálunk a legmostohább bánásmódban részesül; olyan tárgynak tekintik, melyet boldog-boldogtalan eltanúlhat, s ha föltekintünk az egyetemre, hol ezelőtt száznál is jóval több egyetemi hallgató járt föl ez érdekes és sokhasznú tudomány szorgalmas tanulására, mióta avatatlan kezek e tudományt a történelemtől elválasztották, alig tévelyeg be öt-hat növendék annak tanulására s a tanár jóformán üres falaknak beszél.

Így készíték elő nálunk azon tudomány hanyatlását, mely sokoldalú tanúlásaival a társadalmi és politikai élet helyes irányára, a jólét és boldogulás eszközeire, útjára és módjára befolyással van. S nagyon itt volt az ideje, hogy egy oly munka lásson napvilágot, mely a tudományt ősi helyéről és ősi mivoltából kibolygatni ne engedje, hanem érveinek meggyőző erejével, s az igazság harsány szavával mondja szemébe a mai kor téves irányú munkásainak, bátran, merészen és hivatottsága önérzetével, hogy: hibáztatok.

E földrajzi mű *Magyarország leírása*, mely második kötetét képezi ama terjedelmesebb geographiának, melynek megírásába derek tudósunk belekezdett. Tíz fejezetre oszlik a 848 lapra terjedő vaskos kötet, mely úgy tárgyalása módjával, mint geographiai irányával merő ellentétben áll azon áramlattal, mely jelenleg nálunk a feneklés felé viszi a földrajztudomány hajóját. A becses munka tartalmából röviden a következőket idézhetjük.

Az első fejezetben ábrázolja és jellemzi az országnak és az ország különböző részeinek alakulatait, melyek hazánk egységes határterületén belül oly különbözők és változatosak. Szól a magyar nép itten való megtelepedéséről, s más nemzetiségekről, melyek hazánk területén laknak. Aztán következnek a birodalom éghajlata, hőmérséki és esőzési viszonyai, növényzete és állatai s ásványai, s végre a lakosok. Majd a történelem előtti idők, s a rómaiak és népvándorlások itt lefolyt történetét s a magyar állam alapíttatását és fejlődését írja le a szerző, megjegyezve, hogy a magyarok itt nem találtak olyan egységes nagy hatalmat, melylyel döntő csatát kellett volna vívniok, s ez az oka, hogy egészen csendesen és nesztelenül lepték meg az országot, s bejövételöknek évét sem a keleti, sem a nyugati írók pontosan föl nem jegyezhettk. Hazai történetünk első századairól megjegyzi, hogy nagy baj

volt az, hogy az örökösödés nem volt törvényesen megállapítva, hanem a törvény és szokás azt rendelte, hogy a király csak az Árpádházból való legyen; baj volt az is, hogy a királyi hercegeknek az ország egy, vagy más része adatott kormányzásul; mert ez zavarokra adott okot, s a pártoskodó főurak rendesen a királyfi oldala mellé állottak. S saajtságos végzet uralkodott a királyi családokon! Már az Árpádházbeli királyok közt nem találunk egyet sem, kinek fia és unokája lett volna; sőt a legderekből királyoknak, Szent Istvánnak és Szent Lászlónak még fiai sem maradtak. Következik aztán az ország történetének ismertetése, egészen a legújabb időkig.

A második fejezetben (39—104. l.) az Alföld általános jellemzése van előttünk. A magyar Alföld újabb időkben történt átalakulásáról igen érdekesen ír, a következőképen: «Az Alföld az elmúlt 40—50 esztendő alatt hajdani regényes arczulatából már nagyrészt kivetközött. A hol azelőtt csak végtelen gyepezők, nádasok, posványok és sárrétek voltak, a hol egyetlen bokor, egyetlen élőfa sem vetett árnyékot, a hol csak imitt-amott mutatkozott egy-egy kútágas, egy-egy csárda; ott most szántóföldek aranytengere hullámszik, népes tanyák és szállások, virágos és gyümölcsös kertek gyönyörködtetik a szemet; a tanyákat és szántókat fasorok szegélyezik, stb. . . Aztán jön az Alföld geológiai ismertetése, s a Nyírség és az alföldi halmok. Hogy az Alföldön a nagy, népes helységek miért vannak oly messze egymástól, azt Hunfalvy is, mint Salamon, a török hódoltság korára, s az akkortájt hazánkban honos viszonyokra vezeti vissza. S e kitünő fejtegetésekhez az alföldi természeti tünemények, a pusztai alkonyat és hajnalszürkületnek, meg a délibábnak igazán költői leírása járul, mely után az Alföld állat- és növényvilágának, különösen a lápok és mocsárok növényzetének ismertetése következik.

Egy külön czikkben tárgyalja a Duna és Tisza folyók és azok mellékvizeinek szabályozását, nagy irodalmat tanulmányozva át, s élénk képét adva a szabályozások történetének, melyekről megjegyzi, hogy a működők a meteorológiai és földtani viszonyokra nem igen ügyeltek, s azon kívül is «lenyeges hibák és mulasztások követtettek el», s még a hivatalos adatok sem pontosak és megbízhatók, s végül megjegyzi, hogy «az eddigi munkálatok a természet szélsőségeit nem enyhítették, ellenkezőleg csak fokozták; száraz években érez-

hetőbbé tették az osztályt, nedves években pedig az árvíz magasságát növelték. A városokat védő körtöltések s a parti párhuzamos töltések nem gátolják meg a víz átszivárgását, a földárja terjeszkedését, s nem szüntetik meg a fakadó és belvizeket.

Erre a magyarok ismertetése következik. Sajátságos, és gondolatot ébresztő nézete van a szerzőnek e téren. «A magyar nép — úgymond — úgy, mint más népek, ősidőktől fogva egészen mostanig különböző elemek keveredéséből támadt és újul meg folyvást: se nem Atelközben, se nem Lebédiában, hanem itt e hazában lett azzá, a mi; ez ország természeti viszonyai, a talaj és az éghajlat, múltjának viszonyosságai a szomszédos népek behatásai idomitották testi és lelki tulajdonságait, és nyelve, mely hagyományainak, szellemi kincseinek letéteményese. Mindezek együttvéve adták meg neki sajátos jellemét és sütötték rája nemzeti bélyegét.» Ezt az alföldi magyar népszokások és erkölcsök találó jellemzése követi.

A harmadik fejezet (104—162. l.) a fővárosnak és környékének van szentelve, s egyike a könyv legérdekesebb fejezeteinek. Előbb jön a főváros vidékének hegy- és vízrajza, majd geológiai alkata és geológiai története, azután azon jeles részlet, melyben a tudós szerző, utalva Salamon Ferencz e téren tett nevezetes fölfedezéseire, a főváros helyét elhatározó természeti tényezőkről, Buda és Pest keletkezésének, s az ikerváros fekvésének előnyeiről szól, fejtegetve, hogy miért keletkezett a főváros ott, a hol van, s miért keletkezett itt egymáshoz oly közel két főváros? A természeti viszonyok hatása a történelmi élet eseményeinek előidézésére sok esetben valóban oly félremagyarázhatatlan és föltűnő, mint például ez esetben is, hogy végtelenül sajnálnunk kell, hogy a történettudósok e szellemes fejtegetéseit tudományunk egyik, különben tehetséges munkása évekkel ezelőtt «geographiai játékok»-nak nevezte, holott pedig ezek föltéve, hogy szigorú következetességgel és alapos érvekkel vannak eszközölve, a földrajzi tudomány legszebb vívmányai.

Majd a főváros történetét olvashatjuk, a legrégebb időktől a legújabbakig, s annak részletes leírását, lakosait és azok életét, iskoláit, intézeteit terjedelmesen, s oly útbaigazító módon, hogy e leírásnak utazók is valósággal hasznát vehet-

tik. A főváros környékének leírása rekeszti be e fejezetet, mindenütt gazdagon illusztrálva történelmi adatokkal, melyek közül különösen Vác és Visegrád hajdankori fényes múltja élénken hat az olvasóra.

A negyedik fejezet (164—240. l.) az Alföld helyrajza. Az alföldi helységek és városok általános kimérése vezeti be e fejezetet, mely igen találó. Érdekes része Szeged leírása és története. Vidéki városainkról is bőven és a legújabb adatok tájékoztató alapján ír; így Szolnoknak, ez emelkedő városnak csaknem két lapot szentel. A Nyírség leírása, Debreczen, a Hortobágy, Szatmár és az ecsedi lápok, Nagy-Bánya, Nagy-Várad, Mezőhegyes, Arad és Világosvár leírásai a legnevezetesebb részei a fejezetnek.

Az ötödik fejezetben (240—296. l.) a Maros-Duna közét írja le, vagyis a temesi tartományt, és annak történetét, sok különböző nemzetiséget, a tartomány geológiai alkatát és természetét, nagy folyóinak szabályozását, stb. Igen érdekes részét képezi az alföldi dunai telepítések története, Temesvár és a déli bányavárosok és bányavidékek bő leírása; az aldunai szoros és az ott végbevitt vállalatok elbeszélése is folyton lekötve tartják figyelmünket.

A hatodik fejezet (268—378. l.) a Duna-Dráva közt elterülő magyarországi vidék tárgyalásának jutott. Az ott lévő hegyvidékek elsorolása és jellemzése után az esztergomi és pécsi szénbányák terjedelmes ismertetése következik. Majd a kis magyar síkságról ír, s a Dunántúli folyókon eszközölt szabályozási munkálatokról, a Balaton és Fertő tavakról, a Hanságról, s ezek a fejezet legérdekesebb részei; mint szintén az ott lévő helyeknek, nagy városoknak leírása és azok történetének elbeszélése. Ki kell emelnünk különösen Esztergom, Komárom, Győr, Sopron, Tata, Kis-Bér, Székes-Fejérvár, Veszprém, Szombathely, Kőszeg, Balaton-Füred, Keszthely, Kanizsa, Szegszárd és Pécs leírását.

A hetedik fejezet (378—458. l.) Horvát-Tótországgal foglalkozik. Leírja a horvát Karszt tagozatát, hegyeit és folyóit, éghajlatát és növényzetét; majd az ott lakó népeknek, a horvátoknak és szerbeknek történetét, szokásait és erkölceit beszéli el a szerző. E részre is kiváló figyelmet fordított, s kellő értékre szállítja le a horvátok fölcsigázott követeléseit, kik önálló államot soha sem képeztek, sem olyan kiváltságo-

kat és jogokat, minőkkel a hatvanas évek óta vannak fölruházva. A horvát nép szokásainak és erkölceinek érdekes leírása után Fiume és a magyar tenger mellék ismertetése következik, s végül a tudós szerző még egy cikkben Horvát- és Tótország politikai állását és Magyarországhoz való viszonyát fejtegeti.

A nyolczadik fejezetben (458—572. l.) az éjszaknyugati felföldről beszél, a magas és alacsony Tátra, a gömöri Érc-hegység, a nagy és kis Fáttra, kis Kárpátok, Bükk és Mátra hegyes vidékeiről, azok éghajlatáról, terményeiről, helysegeiről, fürdői és bányavárosai s azok környeikeinek és aknáinak bő leírása található ott.

A kilenczedik fejezet (572—641. l.) az éjszakkeleti hegyvidék leírását tartalmazza, a Sároستól Máramarosig terjedő hegyes megyéket, melyek közül különös figyelmet szentelt Máramaros megyére, s bányavárosainak leírására.

Végre a tizedik és legnagyobb fejezetben (641—838. l.) a délkeleti felföldről, vagyis Erdélyről beszél, elmondva fekvését, nagyságát, éghajlatát, terményeit, lakosait és azok történetét, igen érdekes adatokat közölve a rómaiak idejéből. Majd megkezdí Erdély részletes tárgyalását, az éjszaki határhegylánczolat ismertetésével, melyre a nyugati határhegyek s azok vidékeinek pontos és figyelmet keltő leírása következik. Erdély aranybányászatával, s általában igen sok értékes bányászati megjegyzéssel, és sok szép tájkép leírásával; úgy hogy e könyv Erdélyre vonatkozó része is igen ajánlható az útzóknak, kik ebből megtudhatják, hogy mikép nézhetik meg Erdély legnevezetesebb vidékeit, s hogy a nevezetesebb hegylánczok megmászására honnan kell kiindúlنيok. A tordai hasadékot, a Detonáta-Golát, s Erdély más csodáit igen szépen írja le, az oláhokról és székelyekről is az igazságnak megfelelő tárgyilagossággal emlékezik meg, nem kímélve annak érdekében még a nemzeti hagyományokat sem. Borszék, Tusnád, ; a torjai Búdösbarlang leírása is emeli e fejezetet. Erdély délkeleti vidékeiről ír a könyv végén, a Bárczaságról és annak várairól, s lakosairól, a szászokról, s azok két nagy városáról, Brassórol és Szebenről ; és a szászok törekvéseiről és mozgalmairól.

A mű végén még egy rövid statisztika van az ország népességéről, nemzeti és vallási tekintetben ; továbbá az ország

terményeiről, iparáról és kereskedelméről, közoktatási és közgazdasági viszonyairól, mely szükséges kiegészítő része e becses munkának.

Levonhatjuk e rövid és futólagos ismertetésből is a tanulságot, hogy Hunfalvi János nem követi a geographiának nálunk lábra kapott irányát, sőt annak téves fölfogása ellen határozottan síkra száll, midőn a földrajzi anyagot tárgyalva, csak alapnak tekinti a leírást, s mindenütt, a hol csak alkalma nyílik, rámutat a természeti viszonyok hatásaira, s föltünteti azokat a történelemben, melyet minden országrész-nél bőven tárgyal, s alaposan és figyelmesen leír, s épen az teszi művét becsessé, hogy nemcsak a földrajziró egyoldalúságával, hanem a természetbúvár figyelmével, s a történetíró belátásával ír, s a földrajz tárgyának előadása közben egyaránt súlyt fektet az ország természeti viszonyaira, melyek a benne lakó népek művelődésének menetét szabályozzák, s a nemzet történetére, melyben az erre vonatkozó tanulságok föltalálhatók. Így műve bizonyos tekintetben elmékedő, philosophiai mű, irodalmunk földrajzi művei között egyedül áll a maga nemében, mint a magyar hazának első, gondosan szerkesztett, s tanulságos leírása.

Legyen e munka, melyet a szerző sok évi tapasztalat, személyes szemlélet, és három pálya tudományos készségének polymathiájával szerkesztett meg, palladiuma Magyarországon a földrajz-tudománynak! Vívja vissza annak régi jogait, s a tudományok közt őt megillető helyét! S némitsa el azt a gyarló fölfogást, mely a földrajz tanításának és tárgyalásának hazánkban jelenleg lábrakapott módszereiben nyilvánul!

SOMOGYI IGNÁCZ.

É R T E S I T Ó.

Cid. Spanyol románczok, fordította Beksics Gusztáv. Buda-Pest, Aigner L., é. n. (1886), 117 l.

E kis könyvet őszinte örömmel fogadtuk. Irodalmunk rég nélkülözi a költői és irodalomtörténeti szempontból egyaránt fontos Cid-románczok fordítását; Beksics pedig, a szórványosan megjelent mutatványokból ítélve, első sorban látszott e földadat megoldására hivatottnak. Sajnos, hogy a kötet maga ez előzetes örömünknek java részét indokolatlannak tűntette föl.

A gyűjtemény élén a követbező előszó fogadja — vagy visszaszítja? — az olvasót: «E románczokat több mint egy évtized előtt, szinte első irodalmi kísérleteim idején fordítottam. Azóta át nem néztem, az eredeti szöveggel össze nem hasonlítottam s így kérem, hogy fogadja az olvasó azokat.» Tehát e fordításokban ifjúkori kísérlettel van dolgunk, melynek a szerző annyi jelentőséget sem tulajdonít, hogy még utólagos «átnézésre» sem méltatta. Kár, hogy éppen ellenkezően nem járt el; hogy gondosan át nem nézte, ki nem egészítette, tájékoztató bevezetéssel és magyarázó jegyzetekkel el nem látta a románczokat, melyek számos helyen ily magyarázatok nélkül meg sem érthetők. Mai alakjában e gyűjtemény — bár egyes darabjai igen jól vannak lefordítva — egészében mégis több kifogásra mint dicséretre készíteti a bírálót.

A gyűjtemény mindössze 57 románczot tartalmaz. Alapját a Michaélis-féle kitűnő kiadás (*Romancero del Cid*, Leipzig 1871) teszi, mely 205 románczot és egy népies dialogust (*Pasillo del Cid Campeador*) tartalmaz. Beksics tehát e gyűjteménynek, mely az eddigiek közül a legterjedelmesebb, illetőleg legteljesebb, valamivel több mint negyedrészt ültette át magyarra.*) Hogy a gyűjtemény

---

*) A Herder-féle német átdolgozás, mely tudvalevőleg tizennégy darab kivételével, egy francia prózai fordításon alapszik, 70 románczból áll, és a darabok megválogatása és összeszerkesztése nagyon sikerültnek mondható.

mily csekély gonddal van összeállítva, mutatja az az egy tény is, hogy a 94. románcz a 82., 83 és 90. számú románczok előtt, hogy a 63. románcz a 90. számú költemény után és a 160. románcz a 144. számú darab előtt áll. A kapcsolat megértését e gondtalan szerkesztés nagyon megzavarhatja, ha az olvasó, a mi pedig nagyon valószínű, a románczok számozását nem veszi figyelembe.

De különben sem szerencsés a románczok megválogatása. Számos szép darabot hiába keresünk e gyűjteményben; helyöket részben költői szempontból, részben a kapcsolat tekintetéből csekély értékű költemények foglalják el. Hiányzanak, hogy csak néhányat említsek a mellőzöttekből, mind azok a gyönyörű románczok, melyek Urracának, Fernando király szenvedélyes leányának boldogtalan szerelmére vonatkoznak. A királyok — Fernando, Sancho, Alfonzo — sem domborodnak biztos és életteljes alakokká, mert a fordító több románczot elhagyott, melyek a Cid ellentétes jellemű urainak rajzához fontos és értékes vonásokat tartalmaznak. Sőt még furcsább dolgokra is akadunk. A CLX. románczban, melyről már említettem, hogy rossz helyen áll:

Sirdogál donna Jimena

Lloraba doña Jimena

Két lánya gyalázataért —

La afrenta de sus dos fijas —

de azt a románczot, mely a két leány gyalázatáról szól, hiába keresi az olvasó a kötetben, úgy hogy egyáltalában nem is sejtheti, mi baja esett a két leánynak és mit sirat anyjok. Az LV. románczban Sancho Zamorába küldi Rodrigót, hogy a vár úrnőjét, Urracát, az erősség átadására bírja. A románcz e sorokkal végződik:

Cid, megcsókolván kezét

El Cid le besó la mano

A királynak, távozott.

Del buen Rey se despedia,

Zámorába érkezett

Llegado habia á Zamora

S tíz kísérőt is hozott

Con quince *) en su compañía.

A következő románcz (LVII) gyűjteményünkben pedig e versekkel kezdődik:

És a Cid híveivel

El Cid fué para su tierra,

Castillából távozik

Con sus vasallos partia

Toledóba, hol Alfonz volt,

Para Toledo do estaba

A hazából száműzött —

Alfonso cuando fuia —

---

*) Tehát tizenöt kísérővel. Ily csekélyebb eltérések az eredetitől többször fordultak elő a fordításban. Fontosabb, hogy oly népies jellemű vonások, mint az idézett versekben a 'buen' (jó, nemes) jelző a gonosz Sanchoról, elmaradtak. Azt sem helyeselhetni, hogy a fordító a 'Cid' nevet majd mindig tulajdonnévnek, névelő nélkül, használja.

Hogy a Cid száműzetése e zamorai küldetésével áll kapcsolatban, hogy egyáltalában miért kénytelen a jeles, nélkülözhetetlen hős hazáját elhagyni, azt még nem is sejtheti az olvasó e gyűjteményből. Jimena sem alakul életteljes jellemmé, mert Beksics több románczot elhagyott, melyek e gyönyörű alak képét teljesebbé teszik, így például többek közt gyönyörű levelezését a bölcs és jó Fernando királlyal (XXXIX. és XL.).

A Cid-románczok verse a négylábú trochæus, melyet az eredetiben (csekély számú kivételekkel) a páros versekben az asszonáncz kapcsol együvé. Beksics rendszeren megtartotta az eredeti verset; a hol mással helyettesítette, egyáltalában nem helyeseltetjük eljárását, mert indokolatlannak tartjuk. A spanyol románcz verse oly jellemző alak, hogy mellőzése annál kevésbbé menthető, mivel a költemények eredeti hangját és színét megváltoztatja. Így például a CXI. románczban:

Nem vagyok bűnös bár,	Obedezco la sentencia
De engedek mégis :	Magüer que non soy culpado,
A király parancsol,	Pues es justo mande el Rey
És enged a szolga —	Y que obedezca el vasallo — *) .

Az asszonánczot teljesen mellőzte a fordító, mit csak helyeseltetni. Győry Vilmos *A Ganzul-románczkör* tizenhárom darabjának szép átültetésénél (*Budapesti Szemle* III., 1873) is csak egyetlen költeményben (a II-dik számúban) adta vissza az asszonánczot, a többiekben megelégedett magával az eredeti verssel, mely költői és rhythmikus érzékkel utánozva, magában véve is elég hangzatos és hatásos. Beksics az asszonánczot sok helyütt a rímmel helyettesíti, — fölváltva, de rendszer nélkül, kereszt-, ölelkező és páros rímeket használva. Ez eljárás ellen bajosan tehetni alaposabb kifogást — bár részemről szükségtelen czafrangnak tartom ép ezekben a dalokban a rímet — csak jobbak volnának a Beksics rímei, csak emelné a rímelés a stil és előadás költőiségét! De ezt valóban nem állíthatni.

---

*) E románczban csak a refrain áll hat trochæusos versből, melyek egy rímpárt tesznek:

Mas al fin el tiempo vos será testigo	Végre is az idő
Que ellos mujeres son, y yo Rodrigo.	Lesz tanúm, hogy azok
	Mindnyáján asszonyok,
	S én Rodrigo vagyok.

Az által, hogy Beksics az egész románczot ez alakban ültette át, sokkal kevésbbé válik el a refrain, mely az eredetiben igen hatásos.

Lássunk csak egy-két példát. Mindjárt a II. románcz így szól az agg Diegóról, kit Gomez gróf megsértett volt:

Nem érinti ételét,	No puede dormir de noche,
Éj álmot rá soh' se hint,	Ni gustar de las viandas,*)
Fel a földről nem tekint,	Ni alzar del suelo los ojos,
S nem lépi át küszöbét.	Ni osa salir de la casa,
Még barátival se szól,	Nin fabla con sus amigos;
Ajkait lezárja jól,	Antes les niega la fabla,
Mert megsértné őket e (!)	Temiendo no les ofenda
Gyalázat lehelete.	El aliento de su infamia.

Vagy a XIV. románczban, hol Rodrigo így szól atyjához:

Nem soha! Isten, szűz Márja, (!)	Nunca Dios atal quisiese,
Ezt tőlem sohasem várja! **)	Ni santa Maria lo mande;
Az utad bár merre mén,	Sino que adonde vos fuéredes
Elöl járok mindig én!	Que vaya yo adelante.

Azt hiszem, az olvasó teljesen egyetért velem ha azt mondom, hogy az ily rímelés egyáltalában nem emeli az eredetinek költői szépségét. Persze a rhythmus is nagyon kifogásos, de talán éppen a rímek kényszere miatt. Mennyivel helyesebb lett volna, a szükségtelen rímeket rá nem erőszakolni az eredetire s inkább lehető hangzatos rhythmusban szólaltatni meg a nyugodt s méltóságos jellegű spanyol verset!***)

A fordítás, mint már az idézett mutatványokból láthatni, általában hű, de nem mindig költői; sok helyütt meg nehezen, illetve az eredeti nélkül éppen nem érthető. Így például a C. románcz bekezdése:

*) Az első két vers a fordításban föl van cserélve. A 6. vers az eredetiben sokkal erősebb és jellemzőbb: „Megtagadja tőlük a választ”. A magyar fordításban az 5. és 6. vers egészen azonos értelműek. A 7. versben a temiendo (attól tartva) elhagyása sem emeli a kifejezés hatását.

**) Az első két vers az eredeti nélkül alig érthető, t. i. Isten sohase kívánja, szent Mária sohase követelje tőle, hogy elöl ne járjon stb.

***) Németre Regis Gottlob fordította a Cid-románczokat (Stuttgart, 1842) keresztrímekkel és Duttenhoffer F. M. (3. kiad., Berlin, 1858) a páros sorok asszonáncczával; de mind a két fordítás feszes és költőietlen. Legjobb a német fordítások közül az Eitner Károlyé (Hildburghausen, 1871), mely az eredetinek csak versét tartotta meg, az asszonáncczot pedig egyszerűen mellőzte.

A burgosi Gadeában,*)	En sancta Gadea**) de Burgos,
Hol esküsznek a hidalgok,	Do juran los hijosdalgo,
Alfonzót megesketik,	Le toman jura á Alfonso
Don Sancho haláláért.	Por la muerte de su hermano.
A jó Cid értette őt meg —	Tomábasela el buen Cid —

Ki értheti ez utolsó sort? (Az eredetiben: A jó Cid eskette őt meg) és ki tudja, hogy a «burgosi Gadea» Szt. Agáta temploma Burgosban? — vagy CXXXIX:

Száműzött hazám királya (?)	Desteróme el Rey Alfonso
Mivel egyszer Gadeán (?)!	Porque allá en Santa Gadea
Szigorúbban, mint kívánta,	Le tomé el su juramento
Esketém meg, — bátran ám.!)!	Con mas rigor que él quisiera.

Sőt mindjárt a II. románczban, midőn Diego próbára teszi fiait:

Fiait hivatja egybe,	Mando llamar á sus hijos.
S hozzájuk egy szót se ejtve,	Y sin fablalles palabra
Egyenként terjeszti szét	Les apretara uno á uno
Azok gyenge tenyerét —	Las fidalgas tiernas palmas —

Az eredeti gyöngéd kezeik összeszorításáról beszél, a magyar szöveg meg sem érthető.

De nem folytatom a kifogásokat, bár példányom tele van lap-széli jegyzetekkel, hisz a fordító rövid előszavával jóformán elutasított magától és művétől minden komolyabb kritikát. Csak azon őszinte sajnálkozásomnak akarok még kifejezést adni, hogy Beksics, kinek hivatottságát e gyűjteménynek sok sikerült darabja bizonyítja, nem vállalkozott oly munkára, mely neki az irodalom minden igaz barátjának elismerését és köszönetét biztosította volna. Most a spanyol Cid-románczok fordítása, e kötet után is, még mindig a jövő föladata marad.

g.

Nemzetgazdasági és statisztikai évkönyv. A magyar tudományos akadémia nemzetgazdasági és statisztikai bizottságának megbízásából szerkeszti dr. Földes Béla. Harmadik évfolyam 1886. Pallas-társaság. 8-r. 512 l.

Az első évfolyam megjelent 1883-ban, a második 1884-ben, a harmadik most, 1886-ban; 1885-ben tehát elmaradt. A szerkesztő azzal igazolja ez elmaradást, hogy 1885-re sok fontos statisztikai köz-

---

*) Itt sajtóhibából *Godeában* áll. Sajtóhiba különben is elég sok van.

**) Más szöveg szerint: *En santa Agueda.*

lemény volt várható, melyet az évkönyvbe föl akart venni, de azon közlemények nem jelentek meg a kellő időben. Ez, úgymond a szerkesztő, az 1886-diki évkönyvnek csak előnyére szolgált, mert annál gazdagabb az fontos új adatokban. Nem lehetünk e tekintetben egy véleményen Földessel; mi nagy súlyt fektetünk a pontos periodicus megjelenésre. Az ily évkönyv szerkesztője adja a lehető legújabb anyagot, és ha a joggal várt új adatok, melyek csak hivatalos úton gyűjthetők, nem állanak az évfolyan elkészültéig rendelkezésre, ezért nem ő felelős. Mindenek fölött fontos az, hogy az évkönyvhöz, rendes megjelenése következtében, hozzászokják az illető közönség; hoz az mindig több-kevesebb új anyagot. És mi nagyon óhajtjuk, hogy e gondos kézből kikerülő statisztikai évkönyv minél szélesebb körökben meghonosuljon. Ha minden közérdekű kérdésről a statisztikai legújabb anyag készen és könnyen rendelkezésre áll, akkor mindazok, kik közügyekről gondolkoznak, írnak és beszélnek, megtekintik előbb, hogy mikép állanak az illető kérdésben a tényleges viszonyok, a mennyire azok számokba foglalhatók. Az ilyen tájékoztatás exact eljárásra szoktat és sok phrasisnak meg üres kalandozásnak vágja útját. De közönségünket legjobban úgy szoktatjuk az ily évkönyvnek használatához, ha minden évben rendszeren új folyam a lehető legújabb anyaggal tétetik közzé.

Igaz, ez az 1886-iki évfolyam terjedelmesebb, gazdagabb két elődjénél, van benne sok érdekes anyag; de a *Vegyések* szakaszában, mely az irodalmi közlemények nélkül 100 lapot foglal el, mégis inkább curiosumok foglaltatnak és pedig minden rendszer nélkül összegyűjtve. Nem mondom, hogy nem érdekes a java része, de lehetne ezeknél érdekesebbet is fölvenni; csakhogy ennek nincsen azután határa. Így érdekesek az 1885-diki országos kiállításról, a főváros népmozgalmi viszonyairól, az Amerika gazdasági viszonyairól és az amerikai versenyről, a fővárosi építkezésekről, a közgazdasági életnek 1850 óta tapasztalt átalakulásáról szóló közlemények. Érdekesek az alkoholizmusról összegyűjtött adatok, de meglepett, mikor azt láttam, hogy éppen Németország maradt el teljességgel, holott ez év tavaszán a szeszmonopolium indítványozása alkalmával nagyon vitatták ott a pálinkamérgezést, és a birodalmi kormány előterjesztése igen becses anyagot szolgáltatott az alkoholizmusról, a delirium potatorumban megbetegedtekről és elhaltakról. Azután határozottan emlékszem, hogy Hoyle az idén, tavasszal közzétette legújabb «mérleg»-ét a *Times*ben az angol nép szeszfogyasztásáról és hogy ennél fogva újabb adatok léteznek, mint az évkönyvbe fölvelt

1881. évek. Az évkönyv azonban most nemcsak a *Vegyesek* szakaszában hanem a munka zömét képező rendszeres részben is jóval gazdagabb, mint két előbbi évfolyamában. Az anyag csoportosítása könnyíti az áttekintést, a gondos tárgymutató pedig az adatok fölkeresését. Az adatok, kevés kivétellel, a lehető legújabbak. A könyv becstét méltányolni fogják mindazok, a kik tapasztalják, hogy a hivatalos statisztikai évkönyv útján milyen későn juthatni az újabb adatokhoz. A mióta ez az évkönyv füzetesen jelen meg, nagyon hátra szokott maradni. Most 1886 vége felé járunk és aligha teljes még az 1884-diki folyam; az 1885-ikiből pedig talán csak egy jelent meg. Szokott pedig előbb például a nyolczadik, azután a második, majd az ötödik megjelenni. Nem szemrehányáskép említem ezt, mert közismeretű dolog, hogy az országos statisztikai hivatal költségben és munkaerőben szűkölködik és hogy milyen bajos némely országos anyagot a kellő részletességgel és hitelességgel összegyűjteni. De éppen azért kívánatos az olyan statisztikai évkönyvnek, mint a minő az akadémia támogatásával Földes által kiadott munka, jókori s rendszeres megjelenése.

Mondottam már, hogy a szerkesztő igyekezett mindenütt az elérhető legújabb adatokat közölni és pótolni egyet-mást, mi a könyv első részében még hasznosítható nem volt, a függelékbe fölvelt legújabb eredményekkel. Így tett az aratási, az árúforgalmi közoktatási, közegészségi, vasúti s ipari statisztikával. De azért még mindig nem hatolt a legújabb anyagig, mely a könyv megírásakor már elérhető volt. Így például a dohánytermelésről és fogyasztásról szóló adatok csak 1883 végeig terjednek, pedig az 1884-dik évek már a múlt őszzel nyilvánosságra kerültek a zárszámadásokban. A pozsonyi, bécsi, s párisi marhavásárok forgalma 1885 végeig van kimutatva, a budapesti pedig csak 1884 végeig; holott nagyon könnyű az itteni vásár forgalmát az utolsó hétig föltüntetni. A monarchia közös államháztartásáról az adatok csak 1884-ig terjednek; már pedig miután az 1884-diki nem lehetett zárszámadási, hanem csak költségvetési adat, közölhető lett volna az 1885-diki s 1886 diki közös szükséglet is. A parlamenti választók száma ki van mutatva Ausztriából 1885-ig; a magyar országgyűlési választók száma ki van mutatva az évkönyv első s második folyamában, ez utóbbiban részletesen az 1884-re jogosultak; a harmadik évfolyamban könnyen lehetett volna közölni úgy az 1885-re mint 1886-ra érvényes állandó névjegyzék adatait. Ezek teljességgel hiányzanak.

Egyáltalában, minden gazdagsága mellett, teljesnek épenséggel

nem mondható az évkönyv; igen lényeges mozzanatok hiányzanak belőle. Ki hinné, hogy a véderőről egyetlen adat sincs benne, sem a közös hadseregről, sem a honvédségről? Pedig mily fontos tényező ez az állami s társadalmi életben, hány oldalról tekinthető ez a nagy intézmény, milyen gazdag statisztika áll itt rendelkezésre! A hadügyről épen csak a hadügyminiszterium netto szükséglete van, minden magyarázat nélkül, 1868-tól 1884-ig kimutatva a közös állami háztartás fejezetében. Az itt foglalt számhalmazban különben is nagy zavar van. Így Magyarország kvótája egész más számokkal van föl-tüntetve itt, mint az évkönyv második folyamában a 192-dik lapon; pedig elmúlt évekről mindig csak egy alapon: a zárszámadási eredmények alapján szólhatunk. A sok közül kiragadok egy példát. A harmadik évfolyamban a LXXIV fejezet alatt kimutattatik az 1878-ik valamennyi közt legköltségesebb évről, hogy a közös háztartás netto szükséglete volt 215.837,000 forint, ebből 3.856,000 vámfölösleg által fődőztetett. Magyarországra tehát 211.981,000 forintnak 31,4 százaléka vagyis 66.561,000 forint esnék; az évkönyv harmadik folyamának 240-dik lapján pedig 68.038,000 forint van kimutatva, s a második évfolyamban, a hol az államszámvevőszék és a képviselőház zárszámadási bizottsága által megállapított összegek soroltatnak föl, Magyarország kvótája az 1878-diki közös költségekből 51.588,339 forinttal van kimutatva. Helyes csak ez a szám lehet és így a magyar kvótáról a harmadik évfolyamban közölt adatok mind kifogás alá esnek.

De visszatérek annak kimutatására, mennyiben tartom, nagy gazdagsága mellett, hiányosnak az évkönyvet. Érdekes közlemények foglaltatnak az évkönyvben az erdészetről és földbirtokról, de az államjóságok kezeléséről és különösen ezeknek folyamatban levő eladásáról szó sem említettik. Pedig ez egy mindenképen fontos processus, fontosabb pénzügyi s gazdasági tekintetben mint az arany-rente conversiója. És az erről szóló miniszteri jelentést Földes jónak látta egész kiterjedésében közölni — a mi ellen nincs kifogásom — az államjóságok eladásáról közzétett számos érdekes jelentésről pedig épenséggel nem vesz tudomást. Hiányosnak tartom továbbá a földbirtokról közölt adatokat. A XVI. fejezet alatt 1879., 1880., 1882, sőt 1884-dik évi adatok közzétetnek Németalföld, Belgium, Éjszak-Amerika, Nemet- és Franciaország birtokmegosztásáról, A magyarországi földbirtok e nemű adatairól nem mondatik, hogy mely évből valók és alig hihető, de úgy van, hogy 1867-ből valók. Azóta mindig ezeket az adatokat hurezolják bel- és külföldi statisztikákban; pedig

mennyire elavúltak azok! Sajnos, hogy a pénzügyminiszterium a több mint húsz millióra került új földadókatasztert ebben az irányban sehogy sem értékesíti s a birtokmegoszlásról összeállítást ki nem dolgoztat. Aránylag csekély és tisztán a bureaukban elvégezhető munka ez, a melyet pedig, ha már annyit áldozott az ország az új kataszterre, végeztetni nagyon érdemes volna.

Földesnek nem tehetni tehát szemrehányást azért, hogy a birtokmegoszlásról azon avúlt számokat idézi; de hibáztatjuk azt, hogy nem közli az új kataszterből nyilvánosságra hozott igen becses más adatokat. mint a mívelhető s a terméketlen területekről, a különböző mívelési ágak szerinti birtokmegoszlásról, a kataszteri tiszta jövedelemről, az új földadóról stb. közzétett igen értékes statisztikai anyagot. Általában az ország területéről és tagozatáról, oro-hydrographikus viszonyairól, ha bármi keveset is, de legelől kell közölni, még a népesség előtt, minden rendszeres évkönyvben. A túlnyomólag politikai *Statesman's Yearbook* minden államról közli e területet meglehetősen részletezéssel; ugyanígy tesz a góthai *Genealogische Hofkalender*, és ezekben megtalálható Magyarország területéről számos adat, melyet a kat' exochen nemzetgazdasági és statisztikai magyar évkönyvben hiába keresünk.

És mert területről szólok épen, föl kell hoznom, hogy az évkönyvben itt és más helyütt Magyarország-Erdély említetik úgy, mint azt — fájdalom — a legtöbb külföldi statisztikában találjuk. Igaz, ama birtokmegoszlási adatok ott, a hol először megjelentek, tudniillik Keleti *Hazánk és népe* című nagy munkájában, az erdélyi adatok egészen külön állanak; de a magyar hivatalos statisztika közigazgatás tekintetében ma már csak Magyarországot, Fiumét és Horvát-Szlavonországot ismer, mint külön testeket. Ha a részletezések-nél Erdély említetik, az nem is egészen a régi Erdély területe, hanem Magyarország azon hét vidékének, melyre a statisztikai fölvételek csoportosíttatnak, egyike úgy, mint a Duna-Tisza köze, a Tisza-Maros szöge, Duna jobbpartja stb.

Volna még sok észrevételünk a részletekről, de szorítkozunk az irodalom fejezetében előforduló egy tévedésnek helyreigazítására. A *Vasúti politikánk és a közvélemény* cím alatt tavaly névtelenül megjelent és zajt ütött röpiratot az évkönyv a 386-dik lapon név nélkül, a következő lapon pedig Zichy Jenő gróf neve alatt említi, még pedig a hivatalos kiadványok közt. Már pedig György Endre ismételve nyilvánosan a röpirat szerzőjének vallotta magát.

Mindezek sokkal kisebb jelentőségű észrevételek, semhogy a

statisztikai évkönyv értékét és szerzőjének érdemét leszállíthatnák. Nagy szorgalommal és körültekintéssel van az szerkesztve s kevés egyes ember van az országban, ki akkora olvasottságot és specialis készséget szánhatna ilyen statisztikai évkönyv szerkesztésére, mint Földes Béla. Bizonyítja azt ez évfolyamban foglalt több önálló dolgozata, valamint az anyagnak gazdagsága és választékossága. Jövőre a *Vegyesek* közt szereplő különböző anyag bizonyára a rendszeres részben lesz az illető fejezetek alá foglalva, a mi által az egyes kérdések teljesebb megvilágítást nyernek és a *Vegyesek* zilált szakasza talán egészen elenyészik. Az értékes anyag csonkítása nélkül így rövidebb és olcsóbb is lehet az évkönyv. Ezzel is előmozdítatnék valamenynyire elterjedése s minél szélesebb körökben való meghonosulása, mit őszintén óhajtunk. A magyar tudományos akadémia azt a szerény dotatiót, melyben a nemzetgazdasági s statisztikai évkönyvet részesíti, igen jó helyre fordítja.

FENYVESSY ADOLF.

Magyarországi agyagok chemiai és mechanikai elemzése, tekintettel ipari alkalmazhatóságukra. A m. k. term. tud. társ. megbízásából írta László Ede Dezső, műegyetemi assistens (magyar és német nyelven). Buda-Pest, 8-adr. 1886. Ára 50 kr.

A statisztikai adatokból meglepetve látjuk, hogy hazánkból több mint két millió forint vándorol ki évenként nyers agyagért, agyagárúért.

Nemzeti kötelesség, ez irányban kutatni az okokat és pontos vizsgálatok útján kideríteni, vajon a hazánkban nagy területeket elfoglaló agyagtelepek csakugyan alkalmatlanok-e a földolgozásra, vagy csak minőségök és alkalmazhatóságuk ismeretének a hiánya kényszeríti gyárosainkat és kereskedőinket, hogy a külföldre forduljanak.

Ezek a szempontok vezették a természettudományi társulatot, midőn az előttünk fekvő munkára megbízást adott.

László műve két részből áll. Az elsőben az agyag keletkezéséről és tulajdonságairól való ismereteinket foglalja össze, s ismerteti a mechanikai és chemiai elemzés módját, az égetési kísérleteket. A második részben 26 különféle helyről származó agyag elemzését találjuk, ezek: vigrisi, aninai, bánlakai, derecskei, dubrinicsi, duudi, huszti, horkai, körmöczi, lippai, nagymányoki, újmoldovai, pécsi, perjési, révi, roszkósi, selmeczi, sonkolyosi, szászfalvai kétféle, szindi, tapolczai sárga és vörös, zsaluzsányi és budai agyag. Mindenik agyag

elemzésének eredménye után föl van említve, hogy az iparban mely célra alkalmazható.

Az elemzésekből vont következtetések szerint van az elemzettek közt tíz tűzálló agyag, a melyek a nagyipar, különösen az érc-koholászati és az üvegyártás nélkülözhetetlen tényezői. És ha még hozzá vesszük, hogy ezek a porcellángyártásnál is nagy szerepet játszanak: méltán örvendetesnek tűnik föl, hogy tűzálló agyagok hazánkban ily nagy számmal találhatók.

A szerző összehasonlítja agyagainkat a külföldi agyagokkal, s különösen a Bischof táblázatában foglalt két osztállyal. A saarai legtüzállóbb agyagnak megfelel a mi aninai agyagunk, a zettlitz kaolinnak, a kaulinok képviselőjének, a mi dubrinicsink, az Andenne környékéről származó legjobb belga agyaggal versenyez a bánlakai, a mühlheimi legjobb középminőségű tűzálló agyaggal a sonkolyosi, a révi szürke és fekete agyag, a grünstadtival a szászfalvai első számú, a niederpleisi agyaggal kiállja a versenyt a szászfalvai 2-ik számú és a zsaluzsányi agyag.

Kőedénygyártásra alkalmasak a tapoleczai fehér, a révi, sonkolyosi, derecskei, körmöczyi és dubrinicsi agyagok; majolika készítésre az ágrisi, duudi, tapoleczai fehér és derecskei agyagok; terrakotta és pipaárúk készítésére alkalmasak a selmeczi, tapoleczai vörös és a huszti agyagok; közönséges fazekasárúk gyártására valók a duudi, lippai, új-moldovai, horkai és roszkosi agyagok.

Említenünk sem kell, hogy az elemzett agyagokon kívül még számos agyagtelepünk van, a melyeknek tudományos megvizsgálása bizonyára nemzetgazdasági szempontból is igen fontos. *L. I.*

Nyílt levél a szerkesztőhöz.

Igen tisztelt szerkesztő úr! Az esztergomi fényes jubilaris ünnep örömszája után észrevétlenül hangzott el az ősz jubilárisnak egy nyilatkozata, mely pedig fontos közjogi tartalmánál és politikai irányánál fogva megérdemelte volna a figyelmet. — Az annyi csapás sújtotta Szeged városát a primás e szavakkal biztosítja a jóakaratról:

„Szeged, mint legmagyarabb és legnagyobb katolikus város, már csak e kettős szempontnál fogva is mindenkor kiváló módon fölkelte érdeklődésemet, lévén az ország primása egyházi s közjogi állásánál fogva egyaránt őre a katolikus egyháznak és a magyar nemzet alkotmányos jogainak. A hazaszeretet általános indokán kívül tehát hivatalos állásomból kifolyó e kettős kapocs fűzte oly szorosán Szeged város sorsát szívemhez.»

Látjuk, mennyire szívén fekszik a magyar katolikus egyház fejének ez alkotmányos és közjogi állása. Kétszer is ismétli, mint olyat, mely magától értetik. Pedig a különben igen conservatív hajlamú és szándékú főpap egy oly törvényezikkel toldja meg alkotmányunkat, a melyről ez semmit sem tud.

A mennyire a magyar törvények és azok irodalmát ismerjük, egyenesen kimondhatjuk, hogy a primás soha sem volt megbízva az ország alkotmányos jogainak őrizetével. Ez a nádornak volt dolga, ki az 1485 : 6. §. szerint «ex officio mediator», ha valami viszály merülne föl a király és a rendek között.

Tehát még a régi alkotmány is, mely pedig annyira szerette magát ellátni mindenféle biztosítékkal, ellehetett a primás támogatása nélkül. Hogy pedig sem 1848-ban sem 1867-ben nem bízták egyházi méltóságra az állam összes polgárait érdeklő alkotmány őrzését, ezt ő eminentiája csak olyan jól tudhatja, mint mi. Annyira erősnek és egységesnek érezte magát a nemzet királyával, hogy 1867-ben még a nádorságról is lemondott, mert annak hatáskörét a parlamentarizmus kormányzatba beleilleszteni nem lehetett.

Nem vonhatjuk kétségbe, hogy Magyarországnak hazafias primásai néha az alkotmány érdekében hathatósan emelték föl szavukat. De éppen mióta szó lehetett az alkotmány veszélyeztetéséről, II. Rudolf ideje óta, a rendek tekintélyes része protestansokból állott, kik már inkább más módon gondoskodtak az alkotmány védelméről, mint azzal, hogy azt a primásra bízzák. Nem lehet hivatkozni az 1741. II. t. cz.-re sem, mely csak arról intézkedik, hogy a király, ha igen fontos ügy fordul elő, hívja meg udvarához a nádort, a primást, a bánt és a többi országnagyot. Furcsa lett volna oly méltóságra bízni a magyar alkotmány őrizetét, ki hivatásánál fogva negatív állást foglal annak egyik legsarkalatosabb részével, a vallásos szabadsággal szemben. Egyáltalában bajos volna bármely államban oly méltóság kezébe adni e hatalmat, melynek érdeke első sorban nem állami, általános, hanem egyházi különös.

Nem helyezünk túlságos súlyt az esztergomi nyilatkozatra. Azt hiszszük, hogy ily középkori irány, ily törvényellenes követelés nem talál visszhangra Magyarországon. De éppen azért kár volt meg nem fontolnia a hercegprimásnak e levelet, melyet csak az örömnapok okozta fölhevülés menthet ki némileg.

Nagy-Várad nov. 12. 1886.

Teljes tisztelettel

K. G.

